

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI LEXIKON

minden kor

a főszerkesztő
Kőszeghy Péter

LX.

születésnapjára

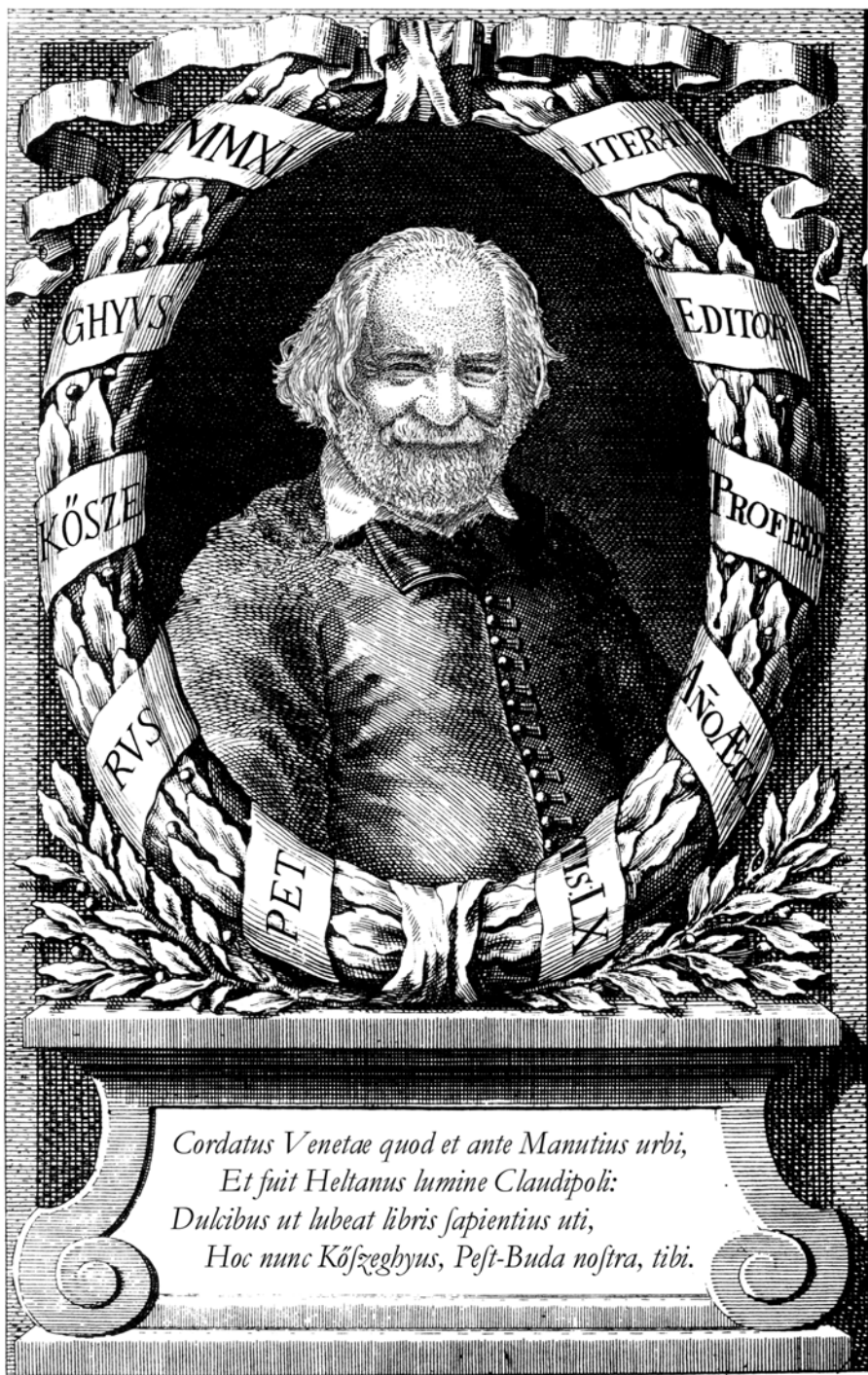

Budapest, 2011. szeptember 26.

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI LEXIKON

LX.

a főszerkesztő, Kőszeghy Péter
hatvanadik születésnapjára

*Cordatus Venetæ quod et ante Manutius urbi,
Et fuit Heltanus lumine Claudipoli:
Dulcibus ut lubeat libris sapientius uti,
Hoc nunc Kőszeghyus, Pest-Buda nostra, tibi.*

MAGYAR
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
LEXIKON LX.

minden kor

ágyod térde – „Zsúpra aggnő”

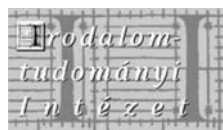
A főszerkesztő,
KŐSZEGHY PÉTER
hatvanadik születésnapjára

rec.iti
Budapest, 2011

Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében

A kötet elkészítését támogatták:
az MTA Irodalomtudományi Intézete,
a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése,
Dr. Láng Zsolt polgármester,
Budapest Főváros II. Kerületi Önkormányzata,
a Balassi Kiadó munkatársai
és a szerzők

A születésnapra köszöntésre ménesi bort adományozott
Balla Géza Pincészete (MONAVIN-PRO Kft.)

SZERKESZTŐK

BARTÓK ISTVÁN
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
JANKOVICS JÓZSEF
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

A borítón

(főnt) a fricsi kastély sgraffitódísz: az erényeket megszemélyesítő nőalakok;
(középen) Szt. Joachim és Szt. Anna találkozása a jeruzsálemi Aranykapunál,
részlet a márkfalvi főoltárról, Móser Zoltán felvétele

A 2. lapon látható,

Kőszeghy Pétert ábrázoló metszetrajzot Pápai Páriz Ferenc képmásának
felhasználásával Hornyák László grafikusművész készítette

ISBN 978-963-7341-89-2

© A szerzők, 2011

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja

<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Felelős kiadó Hegedüs Béla

Borítóterv Szentmártoni Szabó Géza

Tördelés, képszerkesztés Csörsz Rumen István

Képfeldolgozás Szilágyi N. Zsuzsa

Köteterv, tipográfia a MAMŰL kötetei nyomán

Felelős szerkesztő Tamás Zsuzsanna

A KÖTET SZERZŐI

Ács Pál	Kerny Terézia	Sudár Balázs
Balázs Mihály	Keserű Gizella	Szabados György
Bartók István	Király Péter	Szabó András
Békés Enikő	Kiss Erika	Szabó G. Zoltán
Bene Sándor	Kovács Zsuzsa	Szabó Péter Károly
Bessenyei József	Kulcsár Krisztina	G. Szabó Zoltán
Bibor Máté János	Ludányi Mária	Szelestei N. László
Bitskey István	Marosi Ernő	Szentesi Edit
Boda Miklós	Maurer Zsuzsanna	Szentmártoni Szabó Géza
Csehy Zoltán	Mikó Árpád	Széphelyi F. György
Csorba Dávid	Monok István	Szőrényi László
Csörsz Rumen István	Móser Zoltán	Takács József
Deák Endre	H. Németh István	Terbe Erika
Entz Géza Antal	Németh S. Katalin	Tóth Csilla
Galavics Géza	Oborni Teréz	Tóth Tünde
Gömöri György	Ötvös Péter	Tüskés Anna
Havas László	Pajorin Klára	J. Újváry Zsuzsanna
Horváth István	Pálffy Géza	Vadai István
Horváth Iván	Petneki Áron	Vámos Hanna
H. Hubert Gabriella	Petróczi Éva	P. Vásárhelyi Judit
Hubert Ildikó	Prokopp Mária	Vass Éva Tünde
Jankovics József	Ridovics Anna	Viskolcz Noémi
Jankovits László	Rihmer Zoltán	Vizkelety András
Jánoska Amália	Ritoókné Szalay Ágnes	Voigt Vilmos
H. Kakucska Mária	Róna Judit	Zalán Tibor
Kecskeméti Gábor	Stoll Béla	Zvara Edina

A fényképeket készítették

Bartók István	Makky György
Berkemeier-Favre, Marie-Claire	Mihalik Tamás
Bertalan Vilmos	Móser Zoltán
Csörsz Rumen István	Pusztai Ágnes
Entz Géza Antal	Schmidt Péter
Galavics Géza	Szabó Ádám
Giso Grimm	Szelényi Károly
Hegede Béla	Szentesi Edit
Holl Béla	Szentmártoni Szabó Géza
Horváth Iván	Szepey Szűcs Levente
Kardos Judit	Tamás Zsuzsanna
Kőszeghy Péter	Tüskés Anna
Kulcsár Krisztina	...és még sokan mások

ELOGIA ILLUSTRISSIMI PETRI KŐSZEGHY

LITTERATORIS, EDITORIS ET PROFESSORIS CULTISSIMI

Ad Petrum Kőszeghyum Zoltanus Rihmer:

Cordatus Venetae quod et ante Manutius urbi,
Et fuit Heltanus lumine Claudipoli:
Dulcibus ut lubeat libris sapientius uti,
Hoc nunc Kőszeghyus, Pest-Buda nostra, tibi.

Ugyanazon magyarul, Jankovits Lászlótól:

Hajdan amint Aldus szívből szolgálta Velencét,
Vagy te Kolozsvárost, Heltai, megsegítéd,
Úgy szolgálja tudós módon könyvekkel a kedved
Péter, a Kőszeghy, szép Pest-Buda, most teneked.

Elegia petulans in laudem Petri Kőszeghy auctore Zoltano Csehy

Minciades, Cato vagy Battiades kesereghet,
S persze, Homerus meg Livius és Cicero,
Hogy nem ilyen kiadó göngyölte tekercsbe a művük,
Mely Budapest márvány oszlopi közt magasul!
Ritka tudós lakozik halk szentély legközepében,
Szittyá szakállát míg lengeti langy Zephyrus.
Múzsák táncolják őt körbe örök muzsikában,
Homloka csöppjeiből ambroziázgat a menny!
Ősz feje hány Pallast szült máris e földi világba,
Hol sisakos-pajzsost, hol csupaszon ragyogót!
Bacchus sem veti meg, vígan térhet be lakába,
S pár kupicácska után hozza a verskötetét!
Szócikket szerkeszteni jár be Minerva, a lenge,
És követel máris jobb honoráriumot!
Ám a tudóst nem ijeszti a földi hiábavalóság,
Szent tudományba merül, mint a teába a rum.
Egy végvári vitéz heve fűti be végig a szívét,
Zólyomi kandallót akkora láng sose nyalt!
Istennőt szeretett ez a költő, ám vele nem hált,
Vagy ha netán mégis, fedje homály s fin'amors.
Ölre megy érte, ha kell, tisztázza, ha bárki gyalázza,
Megjavul itt a gonosz, s kurva lesz itt a derék.
Éltét vastag drótból fonja kövérré a Parca,
El ne szakítsa galád Amphytrionides!
Pluto meg sose lássa бүдös birodalma zugában,
Üljön örök fényben hűs irodája ölén!

In eandem fere sententiam auctore Geisa Szabó a Szentmárton

Ad notam: „A Múzsák szállási, nymphák hús forrása”

Magyar Művelődés, régi szép Történés, rólad szól a Lexikon,
Kit Kőszeghy Péter, eme derék ember, szerkeszt s ád ki szorgosan,
Immár tucatnyi lett a sok elmés kötet, sorjázván a polcokon.

A Mérleg jegyében járt a Nap az égen négy lóval vont fogatán
Hatvan esztendeje, hogy világra jöve e jeles úr, hajdanán,
Szent Mihály havában, huszonhatod napban, Justina szűz hajnalán.

Most hát teljes szívből s igaz szeretetből Péter urat köszöntsük,
Sok tudós könyviért, bölcs leleményiért, jer, mindnyájan dicsérjük,
Áldja meg az Isten, hogy hosszan élhessen, munkálkodván közöttünk!

Ünneplése végett, tőlünk méltó könyvet kért néki Pallas asszony,
Hölgyek, vitéz urak sűrögtek-forogtak ajándékért titkoson,
Echo, mondd meg, mi az, melyért futott s fáradt sok magyar, főleg síkon?

Lexikon az, bizony, nosza, hadd múlasson ez a jeles társaság,
Kell vörös aszúbor, kitől vér hamar forr, kell gondűző vigasság,
Öleljük meg egymást, s igyunk nagy áldomást, legyen köztünk barátság!

*Ismeretlen venetói festő: Szent Jusztina az egyszarvúval, 15. sz.
Esztergomi Keresztény Múzeum*

ELŐSZÓ

„A Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (a továbbiakban: MAMŰL) a magyar középkorak és kora újkornak, 19. századi kifejezéssel a *régiségnek* a lexikona; az első magyar művelődéstörténeti lexikon.”

Ezzel a mondattal kezdte előszavát a főszerkesztő, Kőszeghy Péter, 2003-ban a MAMŰL sorozatindító kötetében. Most, 2011-ben ez a nagy vállalkozás már a XII. kötet megjelentetése s egyúttal a befejezés küszöbén áll. Immár csak a XIII. kötet, illetve egy tervezett pótkötet maradt a következő esztendőre.

Kőszeghy Péter, sokunk szeretett és tisztelt munkatársa, kollégánk, tanárunk, kiadónk és barátunk, 2011. szeptember 26-án ünnepli 60. születésnapját. Több évtizedes szakmai munkássága, könyvkiadói tevékenysége a régi magyar irodalommal foglalkozók körein belül és kívül is jól ismert. A kerek évforduló alkalmából olyan könyvet kívántunk számára összeállítani, amely külső megjelenésében és tartalmában is megtévesztően hasonlít az általa szerkesztett MAMŰL köteteihez. Igyekeztünk az említett bevezetőben megfogalmazott alapelveket követni. A köszöntő kötet címét és borítóját is, mutatis mutandis, ennek szellemében terveztük meg.

A Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. (a továbbiakban: MAMŰL LX.) címmel megvalósuló kötet azonban – éppen Kőszeghy Péter tágas terű ismereteinek és személye széles körű ismertségének megfelelően – nem korlátozódhatott az általa kijelölt korszak címszavaira. A MAMŰL „középkor és kora újkor” alcíme helyére a MAMŰL LX. főcíme alá ezért került a korlátozás nélküli „minden kor” megjelölés.

A MAMŰL LX.-ban tehát bármely korszakot érintő, ám a magyar művelődéstörténet körébe is beletartozó szócikkek és illusztrációk szerepelnek. A minta a Kőszeghy Péter által kialakított MAMŰL volt, többnyire az ott elvárt szabványt igyekeztünk követni. Egy szerző több kisebb vagy egy nagyobb szócikket írhatott. Mindenkit arra kértünk: a téma kiválasztásakor vegye figyelembe a MAMŰL kötetekben szereplő címszavakat, hogy lehetőleg elkerülhessük az azokkal való nemkívánatos ütközést.

A magyar művelődéstörténet, miként az Ünnepekt is mindig hangoztatja, nem önmagába zárt jelenség, csakis az európai kultúrával való szoros összefüggésben lehetséges érdemben bemutatni. A Bibliára, a szentek legendáira és a görög-római mitológiára gondolunk elsősorban. A holland Hendrick Goltzius (1558–1617) festményét, a címében egy férfi- és egy női nevet hordozó *Vertumnus és Pomonát* (1613) szemlélve – s azon egy aggnőt, azaz vénasszonyt és egy formás térdű, ruhátlan fiatalasszonyt látva – értetlenül bámulhat, aki az ovidiusi történetet (*Metamorphosis*, 14, 622–771) nem ismeri. Vertumnus a rómaiaknál az évszakok férfiistensége volt, aki számos sikertelen próbálkozás után, végül bölcs öregasszony alakját magára öltve tudta meggyőzni a gyümölcsös kertek istennőjét, hogy ne ragaszkodjék tovább féltve őrzött szüzességéhez. Nálunk Gyöngyösi István *Porából megéledett phoenix* című művében találkozunk Vertumnus nevével. Ott a történet főszereplője, a fogságban sínylődő Kemény János vágyakozik felesége, Lónyai Anna után, s a menekülés lehetőségét latolgatva veti fel magát nézve, hogy „Vajha, mint Vertumnus, volna oly tűnhető” (II/IV/8/1). Ez az európai kitekintésű téma azonban nemcsak Gyöngyösinél bukkan fel. Régi magyar irodalmi példánk egyúttal jelzi a társsszakmák és a tudományköziség fontosságát is, amelynek igazolására érdemes fellapozni kötetünk Batthyány (II.) Lajos-címszavát, amelyben szó esik a körmendi kastélykertben álló, Vertumnust és Pomonát ábrázoló, barokk kori szoborkompozícióról.

A lexikon címszavai – utalva az ünnepekt által is vitatott kérdésekre –, az „ángyod térde” szólástól a „Zsúpra aggnő” kezdetű énekig terjednek. E két határpont között a szócikkek felettébb tág mezőt nyargalnak széjjel, a bennük felvetett roppant seregnyi

téma többnyire szokványosan komoly, ám akad közöttük jó néhány humoros, olykor paródiaszerű, obskúrus, sőt néha sikamlós is, ám ezek is valós adatokat közölnek, és tudományos alapon írótak. A MAMÚL LX. helyel-közzel odailleszthető a MAMÚL többi kötete mellé a könyvespolcra. Az Ünnepeletnek tehát jó szívvel ajánljuk ezt a könyvet, amelyet jómaga, személyes közreműködése nélkül is, bátran tekinthet majd a saját szepőlötelenül fogant szellemi gyermekének.

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztályára az Eötvös József Collegium Ménesi úti épületének boltozatos kapuján át vezet az út. Évtizedek óta rendszeresen, minden hét szerdáján a délutáni órákban itt találkozok egymással a régi magyar irodalmárok kis csapata. Ennek a Klaniczay Tibor által csaknem fél évszázada alapított, folyvást megújuló társaságnak egyik oszlopos tagja Kőszeghy Péter. Az ottani és a Rebakucsnak nevezett tágabb körben folytatott beszélgetések és termékeny viták bizonyára nagyban hozzájárultak Péter tanár úr munkásságának eredményeihez. Ő pedig csaknem egy évtizede sok aprólékos munkával foglalkoztatja társait a magyar művelődéstörténet általa szorgalmazott lexikonszerű feldolgozása érdekében.

E közös munkálkodás és a vele való személyes találkozások során pattant ki a MAMÚL LX. ötlete, amely rögvest meg is fogant, majd többünk által egyre gyarapítgatva, kilenc hónapnyi kihordási idő és talán rövid vajúdás után, az ünnepelt 60. születésnapján bizonyára testet is ölt, remélhetőleg a kívánt súllyal látván napvilágot.

A MAMÚL minden egyes kötetének borítóját más-más kép teszi a sorozaton belül egyedivé. A köszöntő kötet borítóképén a keresztény ikonográfiában szentesített, ám felettébb meghitt jelenet látható, amelyet avatatlan szemlélője akár profán ábrázolásnak is vélhet. A márkfalvi főoltár egyik szárnyára 1517-ben festett, kora reneszánsz stílusú táblaképen a javakorabeli Szent Joachim feleségével, Szent Annával látható, „miképpen az angyalnak mondása szerint, Jeruzsálembe, az Aranykapu közbe egybejutottanak”. A közel egykorú, Marosvásárhelyt leírt *Teleki-kódex*ban, a Szent Anna-legenda címe ekként foglalta össze a jelenet tartalmát, hozzátéve, hogy Szent Anna „miképp fogadott légyön”, azaz a találkozást követően, miképp fogant meg méhében leánya, Szűz Mária.

Kőszeghy Péternek 60. születésnapján jó egészséget, munkás, eredményekben gazdag, ám leginkább szerelemmel és szeretettel teljes életet kívánunk további műveinek örömteli nemzéséhez! A MAMÚL és a MAMÚL LX. kötetait forgató olvasóknak pedig a magyar művelődéstörténet gazdag tárházát kínáljuk, amely kiváltképpen az Ünnepeletnek köszönhetően immár bőségesen ontja eléink kincseit, mindnyájunk gazdagodására.

Budapesten, 2011. Kisasszony havának első napján, Szent Péter vasaszakadása ünnepén.

A szerkesztők

A

ágyod térde

Szólás. Az indulatos, fölényes beszédben türelmetlen, olykor durva leintés, visszautasítás vagy tagadás kifejezése. Jelentése: 'nem igaz', 'szó sincs róla' vagy 'szó sem lehet róla'.

Több változatban ismert: *Keresztanyád térde (kalácsa)! Nénéd térde! A nagyanyád térde! Óreganyád térde! A térded kalácsa!*

A szólás első felének változatai a kiveszőben lévő ágy megfelelői. Ez a rokonságnév elsődlegesen közeli, idősebb rokon férfi, testvérbátya, ill. nagybácsi feleségét jelölte. Az ágy szinonimájaként kerülhettek ide a *nénéd*, *nagyanyád*, *őreganyád* kifejezések. A *keresztanyád* megnevezés utalhat arra is, hogy az egyház által előírt keresztelési szertartáson kívül szokás volt más felnőtt személyekkel is keresztszülő–keresztgyermek kapcsolatot létesíteni. Ez a kapcsolat egy fiatalabb és egy idősebb személy vagy több idősebb személy között jött létre, egyéni rokonszenv, időszakhoz kapcsolódó együttélés, felügyelet, erkölcsi vagy anyagi támogatás, ill. pontosan meg nem határozható szorosabb rokoni jellegű kapcsolat esetén. A szegény szolgagyerek, az elárvult távolabbi rokongyerek is gyakran szólította gondozóját, gazdáját „keresztapám”-nak, „keresztanyám”-nak. Szeged környékén a szegény papnövendékek szentelésük előtt jómódú és jámbor életű idősebb asszonyt választottak maguknak keresztanyául.

Az ~ szólást a szegedi népnyelvből eredeztetik. Forrását nem ismerjük, de már a 18. sz.-ban is elfogadott eleme lehetett a társalgási nyelvnek, →Dugonics András *Etelka* (1805), ill. *Magyar példabeszédek és jeles mondások* (1820) c. munkáiban is előfordul.

A szólás eufemizáló káromkodásnak, indulatos kifejezésnek is tekinthető. A szépitő káromkodások tipikus sajátossága, hogy bizonyos tabunak számító kifejezések (pl. *isten*, *teremtő*) helyett a szavak utolsó szótagját a beszélő néha teljesen

elferdíti, néha módosít egyik-másik hangján, vagy körülírással kerüli el az említését (vö.: *Istenit: istállóját, iskoláját, kiskésit; teremtőjét: teremfáját, teremburáját, teringettét; hétszentségit: azt a hét meg a nyolc!; Isten bizony: Istók bizony, Istók uccse*).

Az ~ szólás is vlsz. egy hosszabb kifejezés vagy egy mondat töredékének, annak csattanójaként maradt fenn. Grammatikai szempontból birtokviszony, amely még a beszédhelyzet ismerete alapján sem egészíthető ki állítmánnyal. A rövidülés egyrészt a szólás gyakori használata miatt, másrészt azért is történhetett, mert a beszélő szándékosan nem akarta befejezni, így fedve el a valódi mondandót. A mai szóhasználatban emiatt logikátlanak tűnik a *térd(kalács)* emlegetése, és így inkább humoros, semmint durva a kifejezés. Fogalmi tartalmát ezért nem tudjuk megfejteni, a mai beszédben inkább csak érzelemkifejező jellege maradt fenn.

Az ~ szólás mintájára hasonló jelentésű, hasonló használatú és hasonló szerkezetű szólások-szítkozódások is születtek. A 'nem igaz, nem hiszem' jelentésű kifejezések a behelyettesített birtoktól és birtokostól függően humorosak vagy durvák, vö.: *kiskutya füle, kutya füle, apád füle, apád f...a*.

Irod.: SZINNYEI József, *Magyar tájszótár*, I–II, Bp., 1897–1901 (reprint: Bp., 2003); *Leplezett és szépitgetett káromkodások, esküvések*, Magyar Nyelvőr, 1900; BÁLINT Sándor, *Szegedi szótár*, I–II, Bp., 1957; TESZ, I–IV, 1967–84; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 21976; *Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., 1977–82; GALGÓCZI László, *A szitokszóvá válás útja*, in BÜKY László, FORGÁCS Tamás, *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*, III, Szeged, 2003; *Magyar értelmező kéziszótár*, főszerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., 2003; *Magyar szólástár*, főszerk. BÁRDOSI Vilmos, Bp., 2003.

Terbe Erika

Aragona, Beatrice d' (Aragóniai Beatrix; Nápoly, 1457. nov. 14.–Nápoly, 1508. szept. 13.)

I. (Hunyadi) Mátyás király felesége (1476–90), mecénás. Aragóniai Ferdinánd (Ferrante) nápolyi király lánya, Giovanni d' Aragona esztergomi érsek húga, Ippolito d' Este esztergomi érsek, győri püspök nagynénje. Kora legműveltebb hölgyei közé tartozott. Kitűnő zenei és latin irodalmi képzésben részesült, latinul szónokolt. Mátyás király Itália legfényesebb udvaraival vetekedő reneszánsz udvarának létrejöttére felbecsülhetetlen hatást gyakorolt. Nagy része volt abban, hogy olasz, elsősorban nápolyi mintára átalakult a magyar udvar etikettje, tárgyi, építészeti és művészeti kultúrája. Kora leghíresebb zenészeit, énekeseit hívta meg Mo.-ra, s pártfogolta a költőket, írókat. Zenészek és irodalmárok műveket ajánlottak neki. Óbudai palotájában önállóan építkezett. Kíséretében és később sok honfitársa jött Mo.-ra, s kapott itt egyházi vagy világi javadalmat. →Bonfini – az író saját bevallása szerint – az ő híre hozta Mo.-ra.

Beatrixnak köszönhető az első humanista magyar történelmi munka, →Ransano *Epitoméja* létrejötte. Mátyás Beatrix és olasz rokonai pártfogását élvező humanistákat, művészeket, mestereket alkalmazott udvarában. Az olaszok előnyben részesítése és túlsúlya, a túlzásnak vélt költekezések és az udvari luxus sok magyarban ébresztettek gyűlöletet a királyné iránt. Bűnül rótták fel, hogy nem született gyermeke. Őt hibáztatták amiatt, hogy Mátyásnak nem sikerült véghezvinnie a trónutódlásra vonatkozó terveit. A király még életében törvénytelen fia, Corvin János örökösödését készítette elő, Beatrix azonban férje törekvéseivel és akaratával szembeszegülve magának kívánta biztosítani a trónt, és olykor alantas eszközöket is felhasznált. Mátyás halála után családjától befolyásolva, magyar párhíveitől ösztönözve és vélt igazságához ragaszkodva trónutódként lépett fel. A királyválasztáson II. Ulászló cseh király azzal a feltétellel győzött, hogy fe-

A Beatrix királynénak ajánlott Agathias-kódex első lapja. OSZK

leségül veszi. Megválasztása után azonban →Bakócz Tamás biztatására és közreműködésével csalással és a legnagyobb titokban kötötte meg vele a házasságot, eleve azzal a szándékkal, hogy később hivatkozni lehessen majd a frigy érvénytelen voltára. A frigy azonban egyházjogilag érvényes volt, és hosszú pereskedés előzte meg a válás kimondását (1500). Ezután Beatrix hazatért Nápolyba. Hozományának visszafizetését, kárpótlását pápai közvetítéssel még 1506-ban is kérte, de nem jutott hozzá.

Kiad.: *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, kiad. BERZEVICZY Albert, Bp., 1914 (Monumenta Hungariae Historica. Történelmi Emlékek. 1. Osztály: Diplomataria. Okmánytárak, 39).

Irod.: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 4.7.70–90; BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Bp., 1908 (Magyar Történelmi Életrajzok, 52); E. PASZTOR, *Beatrice d'Aragona*, in *Dizionario biografico degli italiani*, VII, Roma, 1965; BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, I, *Adattár*, Bp., 1966; Paul Oskar KRISTELLER, *Learned Women of Early Modern Italy. Humanists and University Scholarship*, in *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma, 1985 (Storia e Letteratura, 166); Klára PAJORIN, *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino*, in *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, 1994 (Civiltà veneziana. Studi, 45); MIKÓ Árpád, *Beatrix királyné*, in *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490*, kiáll. kat., BTM, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő stb., Bp., 2008; *Beatrix hozománya. Az itáliai majolika-művészet és Mátyás király udvara*, kiáll. kat., IM, szerk. BALLA Gabriella, Bp., 2008; Klára PAJORIN, *Il ruolo di Beatrice d'Aragona nel mecenatismo letterario di Mattia Corvino* (megjelenés előtt).

Pajorin Klára

Aragona, Giovanni d' (Aragóniai János; Valencia, 1456. jún. 25.–Róma, 1485. okt. 17.)

Kardinális, humanista műveltségű főpap, mecénás. I. (Hunyadi) Mátyás király sógora, Ippolito d' →Este esztergomi érsek nagybátyja. Igen sok egyházi javadalom birtokosa, pl. Monte Cassinói apát, tarentói, sorrentói, cosenzai adminisztrátor érsek, esztergomi érsek (szentszéki megerősítése 1484-ben). Mátyás szentszéki képviselője.

1479. ápr.-tól 1480. első feléig mo.-i pápai követ, azzal a megbízatással, hogy Mátyást kibékítse III. Frigyes császárral, és a török elleni háború elkezdésére buzdítsa. 1479. aug. 31-én hagyta el Rómát, és az év végén több humanista (pl. Raffaele ☞ Maffei, Felice Feliciano stb.) kíséretében érkezett Mo.-ra, majd 1480. aug.-ban tért vissza. Mátyás neki adományozta az esztergomi érseki széket. Rómába visszatérve a magyar uralkodó diplomáciai ügyeit támogatta, intézte. 1483. szept.-től 1484. jún.-ig másodszer is szentszéki követ volt Mo.-on, ahonnan a pápa halála miatt távozott. Nagy humanista kódex- és ősnymtatványgyűjteménye volt, különösen az irodalom, a filozófia, a teológia és az asztrológia érdekelte. Kortárs vélemények, a neki ajánlott művek tanúsága szerint a humanisták körében nagy tekintélynek örvendett. Nápolyi, római és firenzei értelmiségiek – élükön Marsilio Ficinóval – keresték kegyeit.

Irod. E. PASZTOR, *Aragona, Giovanni d'*, in *Dizionario biografico degli italiani*, III, Roma, 1961; Klára PAJORIN, *La rinascita del simposio antico e la corte di Mattia Corvino*, in *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di Sante GRACIOTTI, Cesare VASOLI, Firenze, 1994 (Civiltà veneziana. Studi, 45); Thomas HAFFNER, *Die Bibliothek des Kardinals Giovanni d'Aragona (1456–1485)*, Wiesbaden, 1997.

Pajorin Klára

árnyék (σκιά, umbra, ombre, ombra, Schatten, shadow, schim, тень, cień stb.)

Önálló lexikonszócikk formában való feldolgozásra különösen alkalmatlan fogalom, művészeti vonatkozásában még annál is inkább, mégpedig a következők miatt: 1. elválaszthatatlanul összefügg a

fény (φάος, lux, lumière, luce, Licht, light, licht, свет, światło stb.) fogalmával; 2. ennél fogva a releváns szakirodalom áttekintése (itt legalábbis) lehetetlen; 3. egyáltalán.

Az ~ jelenségének szándék szerint rendszeres leírására és elemzésére elsőként Leonardo da Vinci vállalkozott: *Trattato della pittura* (Codex Vaticanus Urbinas 1270), V. rész: „Árnyékról és fényről és először is [sic!]”. Itt tesz kísérletet az ~ok osztályozására, megkülönböztetve eredeti (ön)árnyéket (*ombra primitiva*) és származott (*ombra derivativa*) avagy vetett ~ot (*sbattimento*). (Osztályozását alapvetően BAXANDALL, 1995 is elfogadja: *self-shadow*, ill. *projected/cast shadow*.) Szócikkünk a fentebb említett okokból (de végül is némileg önkényesen) az utóbbi bemutatására korlátozódik. Ha Leonardo az ~ok képzművészeti alkalmazását komoly esztétikai kockázatai miatt (saját odaadó figyelmének is ellentmondva) általában fakultatívnak tekinti, a vetett ~ra ez különösen érvényes.

A vetett ~ *pars pro toto*ként képes a művészet egészét is reprezentálni, sőt Platón közismert barlang-hasonlatában az érzékileg adott világ egészét. Ebben az összefüggésben éppen szubsztanciálitásának hiánya, ill. torz volta a döntő. Ontológiailag eleve lefokozott státuszú, ismeretelméletileg hamis, a művészet maga pedig szándékosan megtévesztő természete okán morálisan is elítélendő.

Diametrálisan ellenkező, pozitív értéket kap viszont a művészetnek a kedvese ~képét körülrajzoló korinthuszi leányról (Dibutadész) szóló görög eredetlegendájában. Ha Plinius (XXXV,V,15) ezt nem említi is, konszenzust állapít meg forrásai között, miszerint a művészet az ember árnyképeinek körülrajzolásával vette kezdetét.

A vetett ~ot esetleges, nehezen értelmezhető, „torz” formái, az esztétikai hatás szempontjából kifejezetten előnytelen, kontraproduktív természete okán csak igen későn kezdik alkalmazni, és többnyire ekkor is az optikai hitelesség rovására és a tetszetősség irányában ma-

nipulálva. Jelenléte az antikvitás festészetében alig követhető, mégpedig 1. az emlékek általános ritkasága okán; 2. az egykori terminológiából Plinius *Naturalis historiájában* megőrzött, vlsz. Xenokratész szövegéből származó kulcsfogalom: σκιαγραφία (árnyékkép, árnyékrajz, árnyékfestés) terjedelmének tisztázatlansága miatt: nem világos ugyanis, hogy a hagyomány szerint Apollodórosz nevéhez kötött, majd Zeuxisz által továbbfejlesztett újítás a test ábrázolt felületének plasztikus érzékeltetésére, modellálására vagy egyszersmind a test egészének térbeliségét hangsúlyozó vetett ~ra is vonatkozik-e. A hellenisztikus-római festészetben (ill. mozaikművészetben) rendszerint csak jelzésszerűen, redukált formában jelentkezik a tárgyak, ill. alakok meg nem világított oldalán. Az ~ok csekély kiterjedése arányosan megfelel a tömegek generálta és ezek közvetlen környezetét alkotó, egymással egységes kontinuumot nem alkotó fiktív doboztereknek, egyszersmind a feltételezett fényforrás viszonylag magas elhelyezkedésének. Közel másfél évezredig páratlan módon tűnik fel a vetett ~ az ún. második pompeji stílus illuzionisztikus falfestészetében (pl. Pompeji, Villa dei Misteri), ahol a valós képsíkon ábrázolt oszlopoknak az előbbivel párhuzamos, mélyebb térréteget lezáró fiktív felületén feltűnő vetett ~ával találkozunk. A szóban forgó gyakorlat megszűnését nyilván a rögzített és az empirikusan, spontán mutatkozó és folytonosan változó valós vetett ~ok zavaró interferenciája is motiválta.

A vetett ~ újbóli feltűnésének időpontja vitatott. A lehetséges első a paradigmátikusnak tekintett művek közül Giotto *Szt. Ferenc a ravatalon* falképe (Firenze, Santa Croce, Cappella Bardi), noha itt az ~ot tartósan 19. sz.-i restaurátori beavatkozásnak tulajdonították.

Az ~ ábrázolásának általános funkciója instrumentális, nevezetesen az ábrázolás érzéki hitelességének biztosítására hivatott, lehet azonban az ábrázolás tárgya is. Ikonográfiájának legjelentősebb tétele: *Szt. Péter árnyékával betegeket gyógyít* (ApCsel 5,15). (Vlsz. az árnyék többnyire

nem kellőképp markáns megformálása okán kontaminálják gyakran a *Szt. Péter meggyógyítja a lystrai bénát*-ábrázolásokkal.) Legismertebb példája Masaccio freskója (Firenze, Santa Maria del Carmine, Cappella Brancacci, 1427–28).

Az újkorban a vetett ~ alkalmazása végtelen gazdagságot mutat, de rendszerint a Leonardo ajánlotta, esztétikailag manipulált változatában. Ez jellemzi a többnyire mesterséges, olykor szakrális fényforrásoktól megvilágított belsőkből zajló jelenetek (notturnók) ábrázolását (Gerrit van Honthorst, George de La Tour stb.). A projekció geometriájának megfelelő egzakt alkalmazása többnyire a 17. sz. németalföldi festészetben, különösen pedig az építészeti belső terek ábrázolásain figyelhető meg (Emanuel de Witte, Pieter J. Saenredam, Samuel van Hoogstraten stb.), szimbolikus potenciálját viszonylag ritkán használják ki.

A vetett ~ illuzionisztikus potenciáljának maximális hatékonysága az ún. *→trompe-l'oeil* csendéletek egy specifikus csoportján mutatkozik meg: a táblára rögzített hipervékony tárgyak (papírdarabok, levelek, borítékok) körül (értsd: „mögött”) megjelenő minimális kiterjedésű vetett ~ok az előbbieket egymástól elválasztó hipervékony térréteget hivatottak érzékeltetni.

A 18. sz. utolsó harmada a vetett ~ sajátos konjunktúráját hozza magával: egyrészt a „Szépművészetek eredete”-téma válik – nyilvánvalóan a művészek egyre fokozódó presztizsigényének jegyében – feltűnően népszerűvé (különösen Angliában: Joseph Wright of Derby, David Allen stb.). Ennek kései (1820–22, ☞ MAMÚL-viszonylatban épp csak hogy megtűrt), de a körülményeket tekintve szükségszerűen aktuális terméke Ferenczy István *Pásztorleánykájá*, melyet alkotója az egyetemeshez legitim módon kapcsolódó hazai művészet paradigmáját kívánta megteremteni (erről sokan, máshol, passim). Másrészt a vetett ~ jelentősége egyenesen abszolutizálódott az árnykép (Schattenriß, silhouette stb.) kultuszában, melynek teoretikus megalapozást Johann Kaspar Lavater adott

Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe c. művében (1774–78). Néze-te szerint az árnykép, melynek készítői technológiáját művében illusztrációval is szemléltette (az ellenfénybe állított modell körvonalait az előbbihez maximális közelségbe helyezett transzparens papíron annak túloldaláról rögzítették), hiánytalanul örökíti meg a modell személyiségének összes lényegi komponensét. A karakterológia a személyiség brutális redukciójának nyilvánvalósága ellenére rohamosan terjedt, és vele az árnyképkészítés divatszzerű gyakorlata is. Figyelemre méltó példái Mo.-on jelentősebb számban mindenekelőtt a Lavaterrel is kapcsolatban álló *→Kazinczy Ferenc* körében keletkeztek.

Irod.: Ernst PFUHL, *Apollodoros O skiagraphos*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 25(1910); Wilhelmina LEPIK-KOPACZYŃSKA, *Problem skiagrafii u czasów Platona. Księga ku czci Władysława Podlasy*, Wrocław, 1957; Robert ROSENBLUM, *The Origin of Painting. A Problem in the Iconography of Romantic Classicism*, Art Bulletin, 39(1957), No. 4; Eva KEULS, *Skiagraphia Once Again*, American Journal of Archeology, 79(1975); Thomas DA COSTA KAUFMANN, *The Perspective of Shadows, The History of the Theory of Shadow Projection*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 38(1975); Wolfgang SCHÖNE, *Über das Licht in der Malerei*, Berlin, 1977; CIFKA Péter, *A pályakezdő Ferenczy István, in Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., 1978; RÓZSA György, *Az árnyékrajzról*, in TOLNAI Gábor, *Árnyból szőtt lelkek. Hoffmann Edith sziluettjei*, Bp., 1988; Willibald SAUERLÄNDER, *Überlegungen zu dem Thema Lavater und die Kunstgeschichte*, IDEA. Jahrbuch der Hamburger Kunsthalle, 8(1989); Ernst H. GOMBRICH, *Shadows. The Depiction of Cast Shadows in Western Art*, London–New Haven, 1995; Michael BAXANDALL, *Shadows and Enlightenment*, New Haven, 1995; Victor I. STOICHITA, *Short History of the Shadow*, London, 1997 (Reaction Books – Essays in Art and Culture); *Das Geheimnis des Schattens*, Hrsg. Hélène

BINET, Roberto CASATI, Deutsche Architektur Museum, Tübingen, 2002; A. A. [Akakij AKAKJEVICS], *A magyar árnyék rövid története*, ms., é. n., lappang (tudomásunk szerint egyedül e kéziratban található utalás a *Péter árnyékával beteg szócikkeket gyógyít* c. műre).

Széphelyi F. György

asztrófiziognómia

A fiziognómiai irodalomnak az a ritka területe, mely a csillagoknak az emberi külsőre gyakorolt befolyását kutatja. A fiziognómia és a →csillagióslás kapcsolatára már a fiziognómiát tárgyaló legkorábbi fennmaradt művekben, a babilóniai *omina*-irodalomban is találhatunk utalást, ill. a holt-tengeri tekercesek között is vannak olyan szövegek, melyek az egyén megjelenéséből következtetnek az adott személy horoszkópjára. Planétáris fiziognómiai jellegű leírások Ptolemaiosz műveiben ugyancsak előfordulnak: így pl. a *Tetrabiblos*ban felsorolja, hogyan hatnak kinézetünkre az egyes planéták attól függően, hogy születésünk időpontjában éppen felkelőben vagy lenyugvóban voltak-e (III, 11). A külső, testi jegyeknek a zodiákusjegyek szerinti típusokba sorolását azonban, úgy tűnik, csak a középkori arab fiziognómiai művek szerzői dolgozták ki, köztük pl. a tuniszi udvarban tevékenykedő, 11. sz.-i asztrológus, Ali Ibn Abi Rigal, aki *Kitab al-bari fi ahkam al-nujum* c. asztrológiai művében a zodiákusjegyek fiziognómiáját ismerteti. A Mérleg csillagképben születettekről pl. így ír: „...formái szépek és arányosak, testalkatra, termetre, nagyságra átlagos, arca fehér és teste fekete, belőlük lesznek a költők és az énekesek, értenek a beszédhez, mondanivalójuk hatásos, szeretik a nőket és a földi örömeiket.”

A módszert a padovai természetfilozófus és asztrológus, Pietro d'Abano (1250–1316) fejlesztette tovább, aki szintén hivatkozik Abi Rigalra, míg *Compilatio physiognomiae* c. traktátusában egy másik arab szerző, Abraham Ibn Ezra leírásait is követi. A padovai filozófus az asztrológiai fiziognómiát a galénoszi felfogás értelmében orvosi kontextusba

ágyazta, mely szerint a testnedvek fiziológiája mind morális kvalitásainkat, mind pedig külsőnket befolyásolja. Temperamentumunk ezenkívül meghatározhatja az egyes betegségekre való hajlamunkat is, így ennek a jeleit is testünkön hordozzuk. A complexio (a testnedvek arányából adódó temperamentum középkori latin szinonimája) és a külső megjelenés összefüggésének asztrológiai aspektusát pedig az adja, hogy a testnedveket a csillagképek, ill. a bolygók uralják, következésképpen ezek határozzák meg küllemünket is. A görög fiziognómiai irodalmat d'Abano tehát ezzel az asztrológiai-antropológiai teóriával gazdagította, hatására a zodiákusjegyek és a fiziognómia közötti összefüggés a 15. sz.-tól kezdve több orvos művében is megjelenik, mint pl. a francia Roland l'Écrivain *Reductorium phisionomie* (1430 k.) c. művében. A padovai tudós orvosi-asztrológiai-fiziognómiai rendszerét a ferrarai orvos, Michele Savonarola is átvette, aki a *Speculum physionomie*ben (1442) szinte szó szerint a *Compilatio* leírásait idézi, de ebben a hagyományban helyezhetők el Galeotto →Marzio *De doctrina promiscua* c. művének (1489) fiziognómiai leírásai is (cap. 35: *Quare signa zodiaci animalium nomina habent*). Lássunk most ezek közül néhányat:

Cancer:

Galeotto, *De doctrina*: „...in parte superiori corpulentum, sed circa femora cruraque cum tibiis gracilem, parvorum oculorum ac hebetium, deformis vultus...”

d'Abano, *Compilatio*: „Cancer est homo brevis staturae, grossorum membrorum corporis omnia superiora [...] oculorum parvorum...”

Savonarola, *Speculum*: „Cancer [...] hominem brevis staturae, grossorum membrorum superiorum [...] et inferiorum subtilium incompositumque configurabit. Hic rudis erit faciei, pinguis, parvorum oculorum...”

Pisces:

Galeotto, *De doctrina*: „...faciem rotundam, oculos mites et hebetes, nasum et labia crassa, scapulas amplas, brachia brevia...”

d'Abano, *Compilatio*: „...color albus oculi [...] magnae faciei [...] lati pectoris et diminutus interdum membrorum...”

Savonarola, *Speculum*: „...colore albus oculi, magnae faciei, lati pectoris et interdum membro in aliquo diminutus...”

Az összevetésből kiderül, hogy Savonarola valóban szinte szó szerint követi d'Abano leírásait. Galeotto, az említett szerzőkhöz hasonlóan, a külső jegyek felsorolása után részletesen bemutatja az adott csillagképben született egyén belső tulajdonságait is, ezzel a pszichológiai adalékkal egészítve ki az emberi sors, természet, egészség és a kozmosz kapcsolatának vizsgálatát. A fiziognómia alapvető feltevése, vagyis az emberi test külső jegyei és belső tulajdonságai, ill. a lélekben lejátszódó folyamatok között fennálló összefüggés feltételezése Galeotto radikális arisztotelianus lélekfilozófiai meggyőződésének is megfelelt, hiszen ez a fajta látásmód mindig is épp a test és a lélek szoros kapcsolatát hirdette. Ismeretes, hogy fennmaradt Galeottonak egy *Chiromantia* c. traktátushoz írott előszava, és bár a mű többi részét a szakirodalom nem az ő művének tartja, mégis meg kell említenünk az itt olvasható planetáris tenyérjósást, amely azonban nem a csillagképek, hanem a bolygók alapján osztályozza a kezek és vonalaik formáját. Az ismeretlen szerző sorra veszi az egyes bolygók szülőiteinek tenyerén megjelenő különböző rajzolatú vonalakat, ill. az ebből következő belső tulajdonságokat. Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a késő középkori padovai természetfilozófiai hagyományból következően az említett szerzőknél az asztrális fiziognómia nem a jósó tudományok közé tartozott, hanem a mikro- és a makrokozmosz közötti összefüggések vizsgálatának és az asztrológiai orvoslásnak képezte szerves részét.

Irod.: Johannes THOMANN, *Studien zum „Speculum physionomie” des Michele Savonarola*, Zürich, 1997; Graziella Federici VESCOVINI, *La simmetria del corpo umano nella Physiognomica di Pietro d'Abano: un canone estetico*, Annuario (Accademia d'Ungheria in Roma, Istituto Storico Fraknoi), Ro-

ma, 2005–06, 2006–07; VÍGH Éva, „Természet az arcodon”, I, *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, II, *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény*, Szeged, 2006 (Ikonológia és Műértelmezés, 11/1–2); Jean-Patrice BOUDET, *Entre science et nigromance. Astrologie, divination et magie dans l'occident médiéval XIIème–XVème siècle*, Paris, 2007; Mladen POPOVIĆ, *Reading the Human Body. Physiognomics and Astrology in the Dead Sea Scrolls and Hellenistic–Early Roman Period Judaism*, Leiden–Boston, 2007; Anna AKASOY, *Arabic Physiognomy as a Link Between Astrology and Medicine*, in *Astro-Medicine. Astrology and Medicine, East and West*, ed. by Anna AKASOY, Charles BURNETT and Ronit YOELITLALIM, Firenze, 2008.

Békés Enikő

B

Babits Mihály és Henri Bergson

Az egyetemi éveit kezdő Babits 1901 őszén leckeönyvébe számos bölcséleti tárgyú előadást is fölvelt: „Akkor azt hittem, filozófus leszek [...] filozófiai tanulmányoknak éltem, a verseimet szinte csak mellékterméknek tekintettem. Filozófiai ábrándjaimról akkor kellett lemondanom, amikor vidékre kerültem, falura [ti. az erdélyi Fogarásra], ahol lehetetlen egy aktuális tudománnyal kapcsolatban maradni. Az aktuális tudomány helyét az örök költészet foglalta el.” Egyetemi társaival való ifjúkori levelezéséből vélhető, hogy a filozófus Zalai Bélának a verseiről mondott véleménye s gondolatai különösen fontosak lehettek számára, filozófiai érdeklődésének ő a legfőbb mozgatója.

Bár Babits ez irányú érdeklődése mindvégig megmaradt, a húszas évek elejére, miután megfosztották egyetemi katedrájától, már bizonyosan lett a filozófia professzionális/tudományos műveléséről. 1911 őztől, Budapestre kerülésétől kezdve azonban még több éven át rendszeresen tartott filozófiai vagy esztétikai előadásokat a Társadalomtudományi

vagy a Természettudományi Társaságban, valamint a Galilei Körben (1912. febr.: *Az esztétika helye a filozófiában*; 1913. febr.: *A modern metafizikáról*; 1913. nov.: *Bevezetés a modern metafizikába*).

Babits a Fogarason töltött esztendőiben, 1908 és 1911 között minden szabadidejét olvasással és tanulással töltötte, ekkori filozófiai olvasmánya Henri Bergson és Henri Poincaré.

Osvát Ernőnek 1909. szept. 7-i levelében többek között jelezte: ír egy „nagyobb dolgozatot Bergsonról, a filozófusról”; s érdeklődött, volna-e annak helye a *Nyugat*-ban. (A szakirodalom korábban úgy vélte, hogy Babits Dienes Valéria révén ismerkedett meg Bergson filozófiájával, pedig – mint az idézett levél is tanúsítja – már a Dienes Valériával 1910 közepe táján ismét egyre szorosabbá váló barátságuk előtt foglalkozott Bergsonnal.)

Nagyjából tehát 1908 végére, 1909 elejére datálható Babits megismerkedése a bergsonizmussal. (Bergson *L'Évolution créatrice* [Teremtő fejlődés] c., 1907-ben megjelent művével vlsz. kicsit később.)

Babits filozófiai igényű könyvismertetését – mely a mo.-i Bergson-recepció kiemelkedően fontos írásaként először ismerteti Bergson eszmerendszerét – végül 1910-re fejezte be. Osvát Ernőnek névjegy kíséretében (1910. júl. 4. előtt) küldte el értekezését a következő megjegyzéssel: „népszerű ismertetés, amely azt hiszem, nagy szolgálatot tehet a filozófiában járatlanabb, de a hatalmas gondolatok iránt mégis érdeklődő olvasónak.” Gondosságát, lelkesedését jelzi, hogy júl. 4-én Fenyő Miksának írott levelében azt kérte, hogy a Bergson-tanulmány korrek-túráját is postázzák neki, mert néhány vonással élénkíteni szeretné.

A *Bergson filozófiája* (Nyugat, 1910. júl. 16. 14. sz. 945–961) 12 pontban foglalja össze Bergson írásainak lényegét. Babits Bergson „szabadítóként” ünnepli, aki az ember szabad uralmát hirdeti az anyag felett, s mindezt úgy, hogy a filozófiát emberközelivé, józan emberi gondolkodással befogadhatóvá teszi: „Aki jól átgondolja Bergson elméletét, látja, hogy semmi filozófiai fantasztikum, amit

józan embernek nehéz volna hinnie, voltaképp nincs benne. Annyi sem, amennyi a legmetafizikaellenesebb rendszerekben van. Nem a metafizika ellenkezik a józan ember ösztönével (amit a francia bonsensnak [józan ész/ítélőképesség] nevez), hanem a mechanisztikus felfogás erőltetése az életjelenségekre: ez az, ami józan embernek nevetséges vagy abszurdum szokott lenni a filozófiában.”

Babits lelkesen, felszabadultan magyarázza a bergsoni életlendület bölcséletét: „A mi időnk teremt, újat alkot minden pillanatban. Ez azért van, mert minden pillanatunkban benn van – tudunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja. A múlt nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk az egész múlt eredője; minden jelen pillanat magában foglalja az egész múltat és valamit ad hozzá. Eszerint minden jelen pillanat lényegileg különbözik az összes megelőzőktől, mert egyik sem foglalhatott magában annyit, mint emez és sohasem térhet vissza *ugyanaz, éppen úgy*, ami már egyszer elmúlt.”

Babits azért üdvözlí Bergson-t az emberi szellem „felszabadítójaként”, mert a kortendenciát tükröző általános irányultságán túl filozófiájának „specifikus tartalmát” is útmutatónak tekinti. Az időről alkotott koncepcióját, az életlendületről szóló elméletét és intuicionizmusát olyan forradalmi tanításnak fogadja el, mely lehetővé teszi költészet és tudomány, intuíció és értelem, idealizmus és realizmus összehangolását (KELEMEN, 2009).

A Babits-tanulmány fontosságát bizonyítja, hogy 1910 őszén a filozófus Lukács György levélben köszönte meg az írást, mert úgy vélte, kevés magyar cikk végzett ilyen hasznos munkát. 1913 elején viszont Heidelbergből a *Nyugat* Disputa rovatába küldött nyílt levelében Babits Balázs Béla *Misztériumok* c. drámakötetéről írott cikke kapcsán vitázott Babits Bergson filozófiai rendszerére épített formaelméletével.

1910. decemberi levelében Babits köszönetet mondott a szintén filozófus Fogarasi Bélának (1891–1959), hogy elküldte neki Fogarasra az „első magyar

Bergson-fordítást” (*Bevezetés a metafizikába*, ford. Fogarasi Béla, Bp., 1910), s így szabadkozott: „Bocsásson meg, hogy értekezésemben nem említettem az Önök működését; de falusi magányomban akkor még ennek a híre nem hatott el.”

Hatvany Lajos 1911 húsvétja előtt Berlinből írt levelet a később Babits-verseket fordító Horvát Henriknek, s ebben megemlítette, hogy fordítót keres Babits Bergsonról szóló egyszerű filozófiai cikkének átültetésére.

1913-ban, amikor a cambridge-i King's College-ban tanuló Békássy Ferenc (akit 1912-ben a Cambridge Conversation Society 1820 óta fennálló társaságának tagjai közé választanak, s aki Virginia és Leonard Woolfot mondhatja barátjának) a legújabb kor magyar költészetéről angolul olvasott fel Cambridgeben, s többek között az 1910/11-es évek *Nyugati*jának Babitsát mutatta be, kiemelte, hogy „mintaképe lehet a művelt magyar írónak”, „aki Bergson követője”.

Babits versei 1909 tavaszától mutatják Bergson tetten érhető, ihlető hatását (csupán néhány igen jellemzőt kiemelve: *Cigánydal*, *Pictor Ignotus*, *A költő szől*, *Az őszi tücsökhöz*, *Alkonyi prólógus*, *Éji dal*). Az *Esti kérdés* a bergsoni filozófia „szabadító” eszményének korai s talán legszemléltetőbb példája (melynek ihletett elemzését adja három költő is: Szabó Lőrinc, Nemes Nagy Ágnes és Rába György): a vers egyre tágul, összefüggések végiggondolására ösztönző látásmódja a bergsoni „önkéntelen emlékezeté”; a feltörő emlékek önkéntelen mozgásuk során éppen úton vannak a jelenben érvényes jelentésük megvilágításához. Bergson a reprodukciónak nevezett emlékezettől – amely valamely gyakorlati feladat érdekében „ismétli” a megőrzött emlékképeket – megkülönbözteti a másikat, ettől független, „teremtő” emlékezetet, mely múltunkat jelenünk részévé s új tapasztalássá teszi. Ahogyan Babits Bergson-tanulmánya a „teremtő idő” jellemző sajátosságának azt az emlékezőmódot mondja, mely „az élőlény jelenét” alkotva, „több, az emlékezet által egybevont pillanatból áll”.

Rába György szerint „a teremtő emlékezet bergsoni szemlélete még több érzéketes részlettel és összefüggőbb jelenségekkel dúsítja majd Babits líráját, összetett költészettanná fejlődése fokozatosan történik meg az évek során”. (1981-ben megjelent könyvében versről versre részletesen föltárja Bergson ihlető hatását.)

És bár *A Danaidák* elsődleges ösztönzőjének Nietzsche tekinthető, a görög mítoszban is fölfedezhetők olyan összefüggések, melyekbe Bergson szemlélete is belejátszhatott. „A helyrehozhatatlanul hiábavaló alvilági robot a nietzschei örök visszatérés elvével analóg jelenség, de a hol merített, hol üritett amfora a bűn végtelen emlékezetévé lényegült bergsoni emblémájának is beillik, és a bűnös nők szavainak egyenes idézete még inkább eszünkbe juttatja, hogy »a jelenben az egész múlt: ez más szóval az emlékezet«” – amint Babits magyarázza Bergsont. Dienes Valéria *A Danaidákban* az életlendület bergsoni intencióját is megtalálni vélte, ahogyan a mozdulatművészet formanyelvére áttette: „Négy dimenzióban rendszereztem. Az első a plasztika, a térre vonatkozik. A másodikban belebocsátottam az időbe, és abból lett ritmus, a ritmika. A harmadik azzal foglalkozik, hogy a mozgáshoz, az időszintézishez honnan vesszük a hozzávalót. Ez az erőforrás a dinamika, s aztán jön a negyedik dimenzió, amikor ez a háromtagú valamit mond, jelent is valamit. Ezt szimbolikának neveztük el Babits Mihállyal.”

Az 1910. júl. 16-i *Nyugat*-beli megjelenést követően a Párizsban tartózkodó Dienes Valéria kivonatolt francia fordításban bemutatta Babits dolgozatát Bergsonnak, aki elragadtatva bölcséletének legvilágosabb összefoglalását látta benne: „Nagyon figyelmesen hallgatta, láthatóan nem kívánta, hogy rövidítsem, és amikor befejeztem, így válaszolt: – Ez az ismertetés annyira jó, hogy – amennyiben általánosan ismert/elfogadható nyelven volna írva – mindenkinek ezt ajánlanám, aki röviden ismerkedni akar gondolataimmal. A francia mondatra nem emlékszem már – »avec mes pensées«

(gondolataimmal), így végezte, és így szerette emlegetni művét. Hiszen ismerjük ezt a szavát: »Je n'ai pas de système« (nincs rendszerem). Pedig én csak úgy, ahogy a *Nyugat*-ban a fejezetek jöttek egymás után, mindegyiknek a kvintesszenciáját franciául elmondtam neki, és ez elég volt arra, hogy ezt így felismerje; mert abban az időben még nagyon sokféleképpen nem értették őt, és nagyon sokféle oldalról kezdték ki. Például próbálták alakjai megértését a művészet oldaláról kezdeni, holott az egész a tartalom oldaláról kezdődött. És ezt Babits abban a pillanatban megfogta, és a tartalom felől építette ki az egész gondolatfolyamatot. – Babits munkájáról való véleménye oly nagy örömet okozott nekem, hogy azonnal megírtam ezt Mihálynak [...]. Azonnal válaszolt. Ezt a levelet sok más értékkel együtt Budapest ostroma elsodorta” – írta Dienes Valéria egy 1964 novemberében kelt levelében, majd mondta egy 1965-ben készült interjújában. Bergson dicsérő véleményére Babits mindig igen büszkén emlékezett.

Megrendítő adalék, hogy a nagybeteg Babits nem sokkal halála előtt Esztergomban, 1941. máj. 8-án, beszélgetőlapján Bergsonról elmélkedett, aki titokban katolizált, ami csak halálakor derült ki. „Félvér volt, de vallása zsidó. Filozófiája azonban a katolicizmushoz állt közel. Ezért sokat térítették. Az érsek szerint azért kívánta a titoktartást, hogy a zsidóellenesség, zsidótörvény korában ne lás-sék. Nálunk is a katolikusok propagálták főleg. Prohászka.” (Utalás Prohászka Ottokár *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában* c. 1912-es tanulmányára.)

Babits megállapítása, mely szerint Bergson filozófiája a katolicizmushoz áll közel, szoros kapcsolatot mutat a *Nyugat* 1933. évi 7. számában a *Könyvről könyvre* rovatban megjelent tanulmányával, amely akár a *Jónás könyve* egyik eszmei előzményének is tekinthető.

Bergson az *Eszmélet közvetlen adatai* (*Idő és szabadság*, ford. Dienes Valéria, 1923), majd a *Teremtő fejlődés* (ford. Dienes Valéria, 1930) gondolati ívét át

jut el a *Les deux sources de la morale et de la religion* (Az erkölcs és a vallás két forrása, 1932) vallásfilozófiájához. Babitsot, aki a filozófiában „világnézeti iránytűt” látott, az a kérdés foglalkoztatta leginkább: milyen útmutatások meríthetők a filozófiából kora szellemi feltételei között. A metafizikus Bergson a fiatal Babitsnak ezt az igényét teljesen kielégítette, késői vallás- és erkölcsfilozófiája azonban e magas elvárás szempontjából, úgy tűnik, csalódást okozott neki (KELEMEN, 2009). Az 1933-as *Könyvről könyvre* „csalódottsága” más olvasatban inkább az 1908–10 között érzett, mindent elsöpítő reveláció élményének hiányát fogalmazza meg, hiszen Babits nem tagadja: „Bergson filozófiai művét az erkölcsi és isteni problémák végiggondolásával betetőzi” (kiemelés tőlem – R. J.); s a beteg, kora vézetes problémáival szembe-sülő költővel a szorongás, a fől szabadság érzetének tökéletes hiánya s az érthető szkepszis mondathatja, hogy az a „másik erkölcs és másik vallás [amelyről Bergson beszél] mélyebb és nehezebben hozzáférhető forrásból [fakad], mely csak egy-egy egyénben tör föl olykor, s lassú szuggesztióban szíváro-g át e kíválságos egyének környezetébe; – a prófé-ták erkölce és misztikusok vallása ez, nemzetüket korholó prófétáké és Istennel egyesült misztikusoké... Nem az élet statikus morálja és religiója többé; szolgálja és segítője... Hanem dinamikus erkölcs és vallás, mely az életet kiveti sarkaiból, új, az emberinél magasabb életet készítve elő... Csoda, melyben a zsákutcába jutott emberiségnek talán még reménye lehet.”

Kiad.: *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, TÖRÖK Sophie gyűjtése alapján kiad. BELIA György, Bp., 1959; *Babits Mihály Beszélgetőfüzetei*, I–II, kiad. BELIA György, Bp., 1980; BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok, kritikák 1900–1911*, kiad. HIBSCH Sándor, PIENTÁK Attila, Bp., 2009 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása. Esszék, tanulmányok, kritikák, szerk. SIPOS Lajos); *Békássy Ferenc egybegyűjtött írásai*, kiad. WEINER SENNYEY Tibor, Bp.–Zsennye, 2010; *Dienes Valéria. Az első magyar professzornő ifjúkora*, kiad. dr. TÖTTÖS Gábor, Szekszárd, 2003;

*Dienesék levelei Babits*hoz, kiad. TÉGLÁS János, Bp., 1982.

Irod.: RÁBA György, *Babits Mihály költésze 1903–1920*, Bp., 1981; SZABÓ Ferenc SJ, *Dienes Valéria önmagáról*, Szeged, 2001; KELEMEN János, *Babits és Bergson*, Élet és Irodalom, 2009. dec. 4. 49. sz.; RÓNA Judit, *Nap nap után – Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908*, Bp., 2011.

Róna Judit

Balassa Bálint Társaság

Esztergom székhelyű országos tudományos és művészeti társaság. 1926-ban alakult →Esztergomban; kiadványa 1928-tól az *Esztergom Évlapjai (Annales Strigonienses)*. Első elnöke dr. Lepold Antal történész, az MTA levelező tagja, a főszékeskáptalan kanonokja volt, aki 1945-ig töltötte be tisztségét. A ~ 1945-ig három – szépirodalmi, tudományos-irodalmi és képzőművészeti – szakosztályban működött.

A Szépirodalmi Szakosztály első elnöke dr. Bányai Kornél volt. *Forrás* címmel fiatal költők – Erdélyi József, Féja Géza, Fodor József, Szabó Lőrinc, Sárközi György stb. – verseiből szerkesztett antológiát, amely a párizsi Magyar Akadémia és a ~ közös kiadásában jelent meg 1927-ben. A párizsi Magyar Akadémia kiadásában látott napvilágot Bányai tanulmánya is a társaság névadójának, →Balassi Bálintnak költészetéről. 1927-ben Féja Géza Ady Endre, 1928-ban Babits Mihály Balassi Bálint költészetéről tartott székfoglaló előadást. 1934. augusztusban a ~ Babits Mihályt és feleségét köszöntötte, akik 1924-től Esztergomban töltötték a nyári hónapokat. Ekkor tartotta székfoglalóját Török Sophie *Élmény és költészet* címmel; Rédey Tivadar, az OSZK Hírlap-tárának vezetője és Török Sophie Babits Mihály költészetét méltatta, Simonffy Margit és Medgyasszay Vilma Babits-verseket adott elő. 1935-ben a bp.-i Vajda János Társaságot látta vendégül a társaság. A közös rendezvényen Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Kárpáti Aurél, Szabó Lőrinc, Török Sophie, Andersen Felicia, Laczkó Géza voltak a főbb előadók. Bányai Kornélt a szakosztály el-

nökségében Obermüller Ferenc főrealiskolai igazgató, majd dr. Városi István költő és műfordító, teológiai tanár követte 1946-ig.

A Képzőművészeti Szakosztály rendszeres kiállításai is országos jelentőségűek voltak. Jaschik Álmos, a ~ tagja, 1927-től Esztergomban tartotta szabadiskoláját. A helyi festők közül 1927–28-ban nemzetközi díjat nyert Bajor Ágost és Kontulyné Fuchs Hajnalka. 1928-ban Esztergom volt a helyszíne a II. Országos Egyházművészeti Kiállításnak. Gerevich Tibor egyetemi tanár, a Keresztény Múzeum igazgatója és Horváth Henrik egyetemi tanár rendszeresen tartottak művészettörténeti előadásokat. 1934–38 között folyt az Árpád-kori királyi palota feltárása Lepold Antal, Gerevich Tibor és Lux Kálmán vezetésével. 1934-ben a Tamás Galéria modern képzőművészeti kiállítását mutatta be Esztergomban Kárpáti Aurél és Einczinger Ferenc festőművész. 1938-ban a Szt. István-év ünnepségei keretében felavatták Balassi Bálint első mo.-i köztéri szobrát, Dózsa Farkas András alkotását az esztergomi Várhegy oldalában.

A Tudományos-irodalmi Szakosztály 1927-ben Prohászka Ottokárra emlékezett; Czuczor János iskolaigazgató Quintilius, Vittorino de Feltre és Don Bosco munkásságáról tartott pedagógiatörténeti előadást. 1929-ben Divéky Adorján a 900 éves magyar–lengyel kapcsolatokat mutatta be. 1931-ben →Kazinczy Ferenc esztergomi látogatásának 100. évfordulójára emlékeztek. Ekkor jelentette be Zákonyi Mihály, a Főszékesegyházi Könyvtár őre, hogy a könyvtárban felfedezte a Balassa család bibliáját, benne a költő születésének és halálának időpontját tartalmazó bejegyzéssel. Megemlékeztek →Katona István történetíró halálának 200. évfordulójáról, és emléktáblát helyeztek el esztergomi lakóházán.

A II. világháború után a diktatúra bebiztosította a ~ot is, mely csak 1980-ban éledt újjá Kollányi Ágoston filmrendező elnöklétével. Zolnay László, az esztergomi Balassa Bálint Múzeum igazgatója, Horváth István régész, Vukov Konstan-

Balassa Bálint szobra az esztergomi Várhegyen (Dózsa Farkas András alkotása)

tin főépítész és a város tanárai, orvosai, valamint a bp.-i kollégák közreműködésével ismét országos és nemzetközi kulturális események színhelyévé vált Esztergom. 1981 óta minden év máj. 30-án ünnepséggel emlékeznek meg Balassa Bálint hősi haláláról. 1994-ben a ~ az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen országos Balassi-konferenciát rendezett a költő halálának 400. évfordulója alkalmából. Ezt követően Hibbén megkoszorúzták Balassi sírját. 2004-ben emléktáblát helyeztek el a költőt ért halálos lövés helyén Esztergomban. 1988–2007 között dr. Leel-Össy Lóránt orvosprofesszor volt a ~ elnöke, őt 2008-tól dr. Prokopp Mária művészettörténész, egyetemi tanár követte. Ősei négy generáció óta segítik a város kulturális életét. Székfoglalóját *Esztergom helye Európában Vitéz János-tól Balassa Bálintig* címmel tartotta (*Esztergom Évlapjai*, 2009). Programjá-

ban évi három megemlékezést jelölt meg: febr. 14., a költő névnapja, máj. 30., hősi halála és okt. 20., a születésnapja alkalmából. 2008. okt. 20-án a társaság tiszteletbeli elnökévé választotta Kőszeghy Pétert, a Balassi Kiadó igazgatóját, aki ekkor mutatta be *Balassa Bálint. Magyar Alkibiadész* c. monográfiáját. A ~ 2009-ben Prohászka Ottokárra emlékezett, aki – a *Magyar Sion* és az *Esztergom* c. lapok révén, 22 évi teológiai tanársága idején, 1882–1904 között – országos kulturális központtá tette a várost. 2010-ben gr. Széchenyi István egyéniségét idézték fel *Merjünk nagyok lenni* címmel. 2011-ben a jeles Balassikutató, Varjas Béla (1911–1985) munkássága előtt tisztelegtek az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen. Az ünnepi beszédet Jankovics József igazgatóhelyettes tartotta.

Irod.: LEEL-ÖSSY Lóránt, BÁRDOS István, *Az esztergomi Balassa Bálint Társaság története*, Esztergom Évlapjai Balassa jubileumi kötete, Esztergom, 2005.

Prokopp Mária

Balassi Bálint megsebesülésének helyszíne

A források újabb vizsgálata alapján arra lehet következtetni, hogy →Balassi Bálintot →Esztergom ostrománál a Víziváros délnyugati sarkánál, a Hévíz-fürdő tornya mellett, a városfalon belül érte a halálos lövés.

Az 1543-tól török kézen lévő esztergomi vár visszavételére, az első jelentősebb ostromra a tizenöt éves háború folyamán, 1594-ben került sor. A Mátyás főherceg által vezetett mintegy 50 ezer főnyi sereg (amelynek kb. harmada volt magyar, a többi osztrák, német, olasz és egyéb nemzetiségű) máj. 5–7-én kelt át a Dunán, és a keleti dombokról azonnal megkezdte a vár lövetését. Ennek következtében máj. 9-én este kigyulladt a Szt. Adalbert-székesegyház, s mivel lőport tároltak benne, felrobbant és kiégett. Az ostromlók azonban a Rácváros és a Szt. Tamás-hegy őrsege miatt nem tudtak a vár könnyen sebezhető déli oldalához férkőzni. Ezért a magyar csapatok egyik

kiváló vezére, Pálffy Miklós a Rácváros megvétele szorgalmazta. Máj. 11-én a rácok az egyik kaput megnyitották Pálffy katonái előtt, akik elfoglalták a várost, és a török őrseget levágták. Máj. 14-én sikerült a szenttamási palánkvárat is elfoglalni és 200 főnyi őrségét megsemmisíteni. Ettől kezdve a Szt. Tamás-hegyről és a Hévíz mellől folyamatosan lőtték a várat és a Viziváros városfalát, amelyen már 18-án 15 lépésnyi széles rést ütöttek. Máj. 19-én ezen a résen át próbálkoztak sikertelenül azzal a rohammal, amelyben Balassi Bálint is megsebesült.

Máj. 20-án, majd 22-én ugyanott ismételt megpróbáltak betörni a Vizivárosba, óriási vérvesztés után azonban megint csak visszavonulásra kényszerültek. Noha a törökök is sok száz embert vesztek (főembereik közül is számosan meghaltak ekkor, mint pl. Karali bég és Isza bég, a várparancsnok is), a védők ellenállását nem sikerült megtörni. Sőt harci kedvük még fokozódott, amikor jún. 1-jén a belgrádi várparancsnok hajókon hozott 500 janicsárral bejutott a várba.

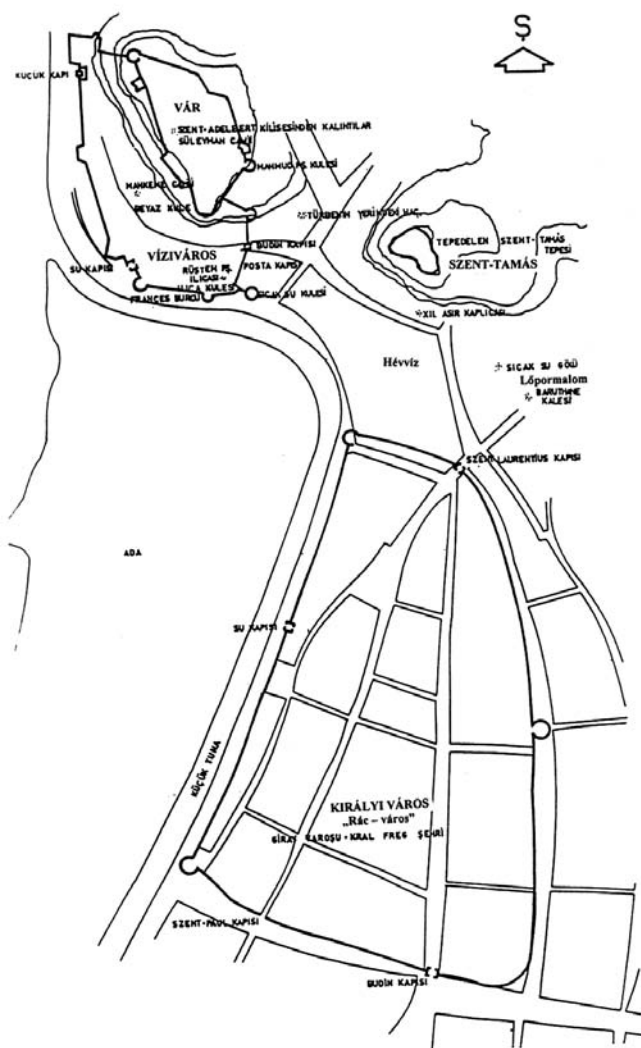
Ezzel szemben a keresztény tábor harci morálja és fegyelme erősen megromlott. Ugyan az öt helyről működő ágyúutak óriási pusztítást végeztek a várban, és a Viziváros városfalának jelentős része is leomlott, komolyabb rohamot már nem indítottak, a törökök viszont többször kicsaptak rájuk, jelentős veszteségeket okozva az ostromlóknak. Végül, amikor híre érkezett, hogy Szinán pasa jelentős létszámú sereggel közeledik a vár felmentésére, jún. 29-én felhagytak a vár lövetésével, és 30-án átkelve a Dunán, Komáromba vonultak vissza. Ezzel véget ért Esztergom 56 napig tartó pusztító, nagy emberáldozatot követelő, sikertelen ostroma.

Arról, hogy hol és hogyan sebesült meg Balassi Bálint, a források elég szűkszavúan szólnak. A hely meghatározására közülük is csak néhány ad némi támpontot. E kevés forrás közé sorolhatjuk Balassi Zsigmond saját kezű följegyzését apjának, Balassa Andrásnak az →Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött bibliájában, amelyben a következők

olvashatók: „Anno 1594. die 19. maii Esztergom wara wiasakor mideon ostromnak mentenek az wizwarasnak lottek megh Bal. Balint V. az ostromon minden ket czombian altal ment az golobis de czontot es izet nem sertett vesztette az barbely Mathias hercege nem akarvan szot fogadni az magyar barbelyioknak es holt meg hertelen die 30. eiusdem” – azaz: „1594. máj. 19-én, Esztergom vára vívásakor, midőn ostromnak mentenek a Vizivárosnak, lőtték meg Balassa Bálint urat az ostromon. Minden két combján általment az golóbis, de csontot és izet nem sértett. Vesztette az barbely, Mátyás hercege, nem akarván szót fogadni az magyar barbelyioknak, és holt meg hertelen ugyanazon hó 30-án.” Ebből annyi mindenesetre kiderül, hogy nem a vár, hanem a Viziváros ostrománál történt az eset. E följegyzés alapján Zolnay László szerint Balassi Bálint „a Vár északi oldalának rohamánál, a Vizivárnál esett el”.

A Viziváros északi végében fekvő „Vizivárat” – amely tkp. egy nagyméretű olasz bástya volt, és amelyet a hegy főkán álló északi rondella (Toprak-kuleszi = Föld-torony) is védelmezett – elhelyezkedése miatt ebből az irányból ágyútűz alá venni nemigen lehetett, másrészt pedig a falak melletti keskeny Duna-parti sávon rohamozni nem volt célszerű. A vár és a Viziváros egységes erődrendszérét a terepadottságok folytán csakis délkelet felől lehetett rohammal támadni, hiszen keleten a meredek hegyoldal védte, északon és nyugaton a Nagy- és a Kis-Duna vize, ill. a falak előtti parti sáv keskeny volta jelentett akadályt. A Hévíz-tó felőli támadásra azonban csak akkor kerülhetett sor, ha a lakóiról ekkor már Rácvárosnak nevezett egykori királyi várost és a Szt. Tamás-hegy erődjét (törökül: Tepedelen) is elfoglalták a töröktől, ami máj. 11-én és 14-én meg is történt.

Az ezt követő eseményeket →Istvánffy Miklós a következőképpen mondja el: Miután a várost és a Szt. Tamás-hegyet bevették, ágyúkat állítottak a városparancsnok házához. (Ennek helyét az 1594. évi ostromot ábrázoló Ruda János-

Esztergom török kori erőrendszere

féle metszet a Rácváros északi szélén, a Hévíz-tó déli oldalán „Q”-val jelzi, és a kép alján a betűjelet így oldja fel: „Az Begh haza, meliből az kereszt[yének] három algiuból az varat lwttek.”) Istvánffy szerint négy másik ágyút a Szt. Tamás-hegyre helyeztek, és mindkét helyről löni kezdték a Kisebb városnak is mondott Vízivárost és a várat. A törökök folyamatosan javították a megsérült falakat, a heves ágyúzás hatására azonban a Víziváros falának egy részén egy behato-

lásra alkalmas, 15 lépésnyi széles nyílás (rés) keletkezett. Istvánffy ezen helymeghatározását többen úgy értelmezték, hogy a rés a Víziváros „nyugati részén” vagy annak „nyugati falán” keletkezett.

A nyugati falat azonban csakis a Szigetről lehetett volna löni, a keletkezett rés pedig a városfal előtti keskeny parti sáv miatt rohamozásra alkalmatlan lett volna. Ezzel szemben a fent leírt ütegek a Rácváros, ill. a Hévíz felől és a Szt. Tamás-hegyről a Vízivárosnak csakis a

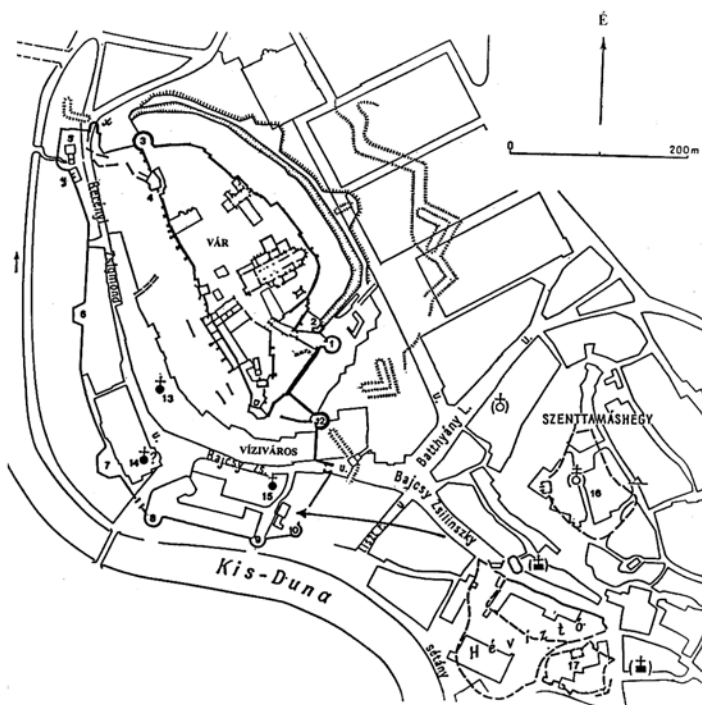
Esztergom ostroma a kassai Ruda János rajza alapján készült metszet (1594)

délkeleti falát lőhették. Istvánffy leírása valójában erre a falra vonatkozik, ennek is a Kis-Dunához közel eső nyugati végére: „pars muri Aquariae urbis, quae ad occidentem solem vergit”, azaz „a Vízi-város falának egy része, amely [ahol az] nyugat felé fordul”. A leírás szerint a délkeleti városfalnak arról a szakaszáról van tehát szó, amely a Kis-Duna partjánál nyugatnak fordul. Itt állott a „Hévízfürdő tornyának” nevezett félköríves rondella (olykor „sarokköröndnek” is nevezték), amely az 1560–63 táján Szép Rusztem budai pasa által a városfalon belül építtetett hévízfürdőről kapta a nevét. A fürdő épületének jelentős maradványait a mai Katona István utca 6. és 8. sz. házak falaiban és az előttük végzett régészeti ásatások során találták meg és azonosították.

A továbbiakat így írja le Istvánffy: „Mátyás főherceg a vezérek tanácsának engedve a Kurtz-féle ezredből 800 katonát választott ki azzal, hogy a nyíláson át behatoljanak. Ezek vezetőinek önként ajánlkoztak Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Praun, a komáromi kapitány és ma-

ga Engelhart Kurtz is. Május 19-én történt meg a támadás, azonban a rohamozókat mintegy 2000 főnyi török (janicsár) sorfala és golyózápora fogadta, úgy, hogy a szörnyű öldöklésben legalább 200 ostromló meghalt. A támadók kénytelenek voltak meghátrálni. Maga Pálffy és mások is, akik a repülő lándzsák, robbanó cserépgránátok és golyózápor közt életüket kockáztatták, csak úgy menekült meg, hogy egy kőből készült emlékmű mögött húzódott meg [...] ekkor sebesült meg Balassi Bálint is, e serény ifjú, aki egyaránt hévvel szolgálta Marsot és Pallast, kinek mindkét combját ólomgolyó ütötte át anélkül, hogy csontot sértett volna, és néhány nap múlva meghalt.”

A későbbi, máj. 20-i és 22-i roham Istvánffy szerint ugyanitt zajlott, annál a kör alakú saroktoronynál, amely a Vízi-város déli végén állott. A rohamozók ellen felsorakozó janicsárok sorfala minden bizonnyal a résen belül fogadta a támadókat. Nem valószínű, hogy a falon kívül, az ellenfél tüzeinek kitéve, fedezék nélkül várták a támadást. Erre utal

A vár és a Víziváros erődítményei.

A 10. sz. a Hévízfürdő tornya, a nyíl a roham irányát és a behatolás helyét jelzi

*A Víziváros délkeleti falának rohamja 1595-ben W. Meyerpeck metszeten (részlet).
Ugyanitt rohamozott egy évvel korábban Balassi Bálint*

az is, hogy Pálffy egy „kőből készült emlékmű” mögött talált menedéket. Nem hihető ugyanis, hogy az ostromlott és szétlőtt fal előtt bármilyen emlékmű állhatott vagy megmaradt volna az ágyútűz után.

Talán ezzel az emlékművel és a kérdéses hellyel hozható kapcsolatba egy érdekes adat Esztergom 1572 táján készült török tapu-defterében: az „Alsó vár”-nak nevezett Víziváros házainak összeírásánál. A házsor az összeírás sorrendje szerint a Budai kapunál kezdődik és a meleg vizes fürdőház (Rusztém pasa fürdője) felé halad. A 181. és a 182. sz. házak között, a melegvizes fürdő közelében álló házról ez olvasható: „Kurd oda-parancsnok háza, földszintes [...] a ház pontos leírását adja, majd folytatja:] Egyik-egyik oldala Riza aga és Ömer azab [házával] szomszédos, [másik] két oldala a »vörös kővel« [kizil-kaba] és az úttal határos.” A leírásból kitűnik, hogy a várfal (=városfal) és az utca között kis házak sorakoztak, és a hévízfürdő közelében, két ház között bizonyos „vörös kő” is állt. Lehetséges, hogy ez a defterben is megemlített, helymeghatározásra is alkalmas méretű „kizil Kaba” egy vörös márványból készült (talán középkori, talán török?) emlékmű volt, amely mögött Pálffy Miklós a janicsárok golyózáporától megmenekült, s amelynek közelében Balassi Bálintnak „minden ket czombian által ment az golobis”.

A fentiek szerint tehát a költőt nem a Várhegy lábánál felállított szobra környékén, hanem a Víziváros délnyugati sarkánál, a Hévíz-fürdő tornya mellett – már a városhalon belül –, a mai Katona István utca 4–6–8. sz. házak közti sikátorok táján érte a halálos sebet okozó lövés. Az egy évvel későbbi, Esztergom visszafoglalását eredményező ostrom idején ugyanitt került sor a Víziváros bevételéhez vezető rohamra, melyet W. Meyerpeck egykorú metszete is ábrázol. Ennek ismeretében könnyen elképzelhető az egy esztendővel korábbi roham képe, a városhalon lőtt réssel, a falon belül Rusztém pasa fürdőjének két kupolájával, a Hévíz melletti ágyú-üteg-

gel és a Hévíztó felől a Víziváros felé rohamozó katonák sorával.

Irod.: HORVÁTH István, *Esztergom 1594. évi ostroma és Balassa Bálint megsebesülésének helyszíne*, Esztergom Évtapjai (Annales Strigonienses), 2000.

Horváth István

Balassi Bálint szobra Egerben

Mint hazánk jelesb férfiút, így →Balassi Bálintot is elérte a halás utókor tisztelete, s több szobor őrzi emlékezetét. Mindezen alkotások közül (tengerszint felett is) magasan kiemelkedik az egri vár Földbástyáján elhelyezett mű. A kiváló költő és katona némileg gondterhelt arccal kémleli a távot. Egyes vélemények szerint Losonczy Anna hidegségén tépelődik (tekintettel arra, hogy a hitelesnek tekintett kályhacsempe-portré a közeli Palota fűtetlen kiállításában árválkodik), míg más szakemberek szerint az Eged-oldal szőlőtermése aggasztja. (Itt kell megjegyeznünk, hogy vannak egyes bestye kurafi műtörténészek is, akik szerint a szobor egyszerűen csak pocsek.) Élesebb képet a levágott fejről gyengébb idegzetű olvasóinkra tekintettel nem közlünk.

Ludányi Mária

Balassi Bálint mellszobra az egri várban (Király Róbert alkotása)

Balassi Bálint tréfája

→Balassi Bálint *humora* (a szó ilyen régies, a humorérzék mellett a *habitus mentis*t jelölő értelmében is) igencsak közel állhatott most ünnevelt kollégánkéhoz. Bizonyosága ennek az a híres, sokat idézett, de egyes részleteit tekintve még mindig nem megfejtett levél, amelyet Bálint úr 1577. júl. 11-én Liptóújvárról küldött gyámjának és unokabátyjának, Balassa Andrásnak. A több helyen sérült, hiányos és részben →titkosírással írott szöveg a Lengyelo.-ból, Báthory István udvarából nemrégén hazatért fiatal főúr karrierlehetőségeit, valamint a bécsi udvarban reá vetülő politikai gyanú elhárításának esélyeit latolgatja, szoros összefüggésben azokkal a tervekkel, amelyek Balassi meglehetősen ingatag anyagi helyzetének megszilárdítását célozzák. Eredetileg az ekkor még jóakarátú gyám ötlete volt, hogy a két problémát egyszerre, egy csapásra oldaná meg egy szerencsés és megfontolt házasság: a nőtlen fiatalember kérje feleségül néhai apja egyik legfőbb ellenségének, Krusith János bányavidéki főkapitánynak leányát, Ilonát. Az udvarral kitűnő kapcsolatban álló főúr vejeként hűtlenséggel eleve nem volna gyanúba fogható, és a továbbiakban nem kellene tartani a kapzsi Krusith részéről a nemcsak őt, hanem családját (s így András bátyját is) is anyagi kárral, vagyönvesztéssel fenyegető mesterkedésektől, perekől. Bálint komolyan fontolóra veszi az ötletet. Körültekintő okfejtésében még közismerten csavaros eszű atyján is túltenni igyekszik, ugyanakkor maga hívja fel a figyelmet rá: nem minden szava értendő szó szerint (és nem is mindegyik veendő komolyan). A leginkább problematikus részlet a következő (Stoll Béla átiratában):

„Krusit urammal, (de először Kubinyi urammal) szemben leszek az szegén idvözült uram Atyámmal való controverziak végett. Az mit penig énnkem mind az két levelében tanácsol kegyelmed az ygmbum [leania] felől, jól értem, gondolkodtam is felőle, de ha meg y[m]cha [látom], azután ennél is jobban gondolkodom felőle. Bizony az én szegény álla-

potomhoz képest énnkem per quam conducibile volna, de most is uram csaknem megvakoltam én azért, hogy meg nem akartam tmzmgcpb[u] [házasodni], s félek, hogy ha abban ártom magamot, hát es[mét] reám tér az szemfájdalom, vagy penig inkább ugyan soha nem jű, ha reá megyek immár most arra, az mire azelőtt nem hajlottam és az miért az szemem azelőtt fájtak.

Tréfa nélkül, uram, egyképpen énnkem igen hasznosnak is tetszik, miért-hogy xfiguhbm [Krusitnak] nagy autoritását hallom az mostani udvarban és nem is esnék porban pecsenyénk, de miérthogy csuda dolgok történhetnek, az mint embereknek igyekezeti és az időnek változása vagyön, ha vonthatódhatnék 4 esztendeig, igen akarnám. Mert ember pátriájának vagy ryyqygysy [felesége] atyjának szolgáljon-é inkább ... [nem] szakadhat el tisztesség fogyasztózása nélkül (sőt néha nagy kár nélkül is, nondum est explicata deliberatio). [...] De miérthogy ezekben mind incertitudo vagyön, bezzeg hasznosb volna, azt gondolom ez, de én nem hihetem, hogy upq mpbm [ide adná]. Ezért penig, hogy az mint értem, bqahbqx hmfhum [németnek tartja], és igen vékony füstő konyhám is vagyön.

Et quod caput est, hogy magát se hozza én miattam suspitioban és ne abalienálja az fejedelem gratiáját magától s az creditumot se veszesse el én éretem, ki lengyel királt szolgáltam és az erdélyi vajdának rokona vagyok, de ezről coram plura.” Etc.

A nagy kérdés: hogyan értsük a szemfájás-megvakulás motívumot, amely eredetileg nyilván a beavatottak (főként a címzett Balassa András) számára érthető célzást hordoz. A pozitivista értelmezés mindig konkrétumokat keres. Eckhardt Sándor nevezetes forrásszemlájében, *Az ismeretlen Balassiban* (1943) azonnal összefüggésbe hozta a részletet azzal az esettel, amikor költőnk Lengyelo.-ban súlyos verekedésbe keveredett egy krosnói polgárral. Szerinte a háttérben az állhatott, hogy Balassi elcsábított, azonban nem vett feleségül egy polgárlányt, mire annak hozzátartozói „ügy

agyba-főbe verték, hogy szinte megvakult” – erre célozna a levél. (Andrásnak tudnia kellett az ügyről, hiszen 100 forintot fizetett a konfliktus elsimításáért.) Eckhardt azonban nem vett tudomást Balassi saját figyelmeztetéséről, mely szerint mindez csak *tréfa*, s ezzel tévútra vitt több, az ő nyomán járó kutatót. Volt, aki egyenesen azzal a fejszerűléssel hozta összefüggésbe a szemfájást, amelyet Balassi még erdélyi elfogatásakor szerzett (ha megsüketült – mint Báthory István írta egy levelében –, akkor a megvakulás veszélye sem lehetett kizárva; apró szépséghiba, hogy Báthory sem mondott igazat: talán inkább viccelt a törökkel).

A tréfa tréfa voltára Kőszeghy Péter hívta fel erőteljesen a figyelmet, s ő jutott a legközelebb a rejtélyes részlet megfejtéséhez. Mint írja: „Balassinak soha semmi baja nem volt a szemével (vagy ha igen, erre nincs adat), a szemfájás = nőkívánás egyszerű, a korban mindenki által értett képes beszédét alkalmazta csupán.” Ezután ad is egy magyarázatot, amely a formális logika szabályai szerint tökéletesen megáll: „Mit is mond a szöveg – tréfa nélkül? Ha a *szemfájás* = nőkívánás terminust egyszerűen *szerелеm*-mel helyettesítjük, az állítás: Balassi nem akart megházasodni, mivel házasság esetén fennáll a szerelem veszélye, *illetve egy még sokkal nagyobb veszély, hogy a szerelem a házassággal éppenséggel végképp elmúlik*. Korábban is megtagadta a házasságot, noha szerelmes volt. Nem szeretnénk túlinterepretálni e néhány tréfás sort, de bizonyos, hogy ez a – már 1577-ben vallott – házasságfelfogás egy trubadúrtankönyvbe is beillene.”

Véleményem szerint azonban korai ez az engedmény a trubadúr-tézis híveinek. Tovább is mehetünk a Kőszeghy tanár úr által megkezdett úton, még merészebb (vagy ha úgy tetszik, tréfásabb) és az ő *humorához* is jobban illeszkedő következtetés irányába haladva. A szemfájást (kis transzformációval: a fájós *szemet*) én is a *szerелеmmel* helyettesíteném be, de a szerelemnek egy sajátos, éppen a korra jellemző s éppen a Balassiakkal kapcsolatba hozott metaforikus értelmezésével.

A *Balassa János éneke sólymocskájáról* c. közismert erotikus verseike fő motívuma: a „szem = szerelem = fallosz” azonosítás. A versben tréfás allúziókkal megjelölt feladat: a fájós (gennyes) „szem” tisztítása, méghozzá a „kutyaharapást szörével” logikája alapján, vagyis a megdölgötlen nemi élet során szerzett betegséget a korabeli orvosi hiedelemnek megfelelően immár megbízható partnerrel kell orvosoltatni. A műveletre három eljárást javall az ismeretlen költő.

1. A sólymocskájának (szeretőjének) udvarló főúr magán is segíthet. „Noha kezemen vagyon apertúra, / Mely szememet genyettől tisztítja...” – azaz partner sem feltétlenül szükséges. Ez az alternatív megoldás azonban csupán feltételes módú, hiszen

2. a felfeszlőző (szoknyáját felemelő) szerető közvetlen elsősegélyben is részesítheti a fájós szemet: „Okulárját mutatván szemem tisztíttatik” – a vers végén literális értelemben is: „De ha sólymocskámnak rám fordul az fara, / Mindjárt szememnek megjün szép világa”. (E helyütt nem térnék ki a „far” és az „okulár” azonosságának vagy szomszédosságának a szakirodalomban alaposan taglalt dilemmájára: a „szemet” mindkét *locus* gyógyítja.)

3. A legmerészebb – s egyszersmind legelvetemültebb pajzán – ötlet: az iménti okulárba-, ill. farba-nézés eredményének tartósítása, a sólymocskából kinyert nedvek tárolása, a „szem” későbbi (találkozások közötti) kenetetésére. Pajzánságnál többről is szó van itt, gyilkos gúnyról, a korabeli vulgárpetrarkista szerelmi üdvtan tudatos kifigurázásáról. A gyulladt „szemét” ápolgató idős szerelmes a szeretőjéből lágyan folyó ikrától reméli a megvilágosodást – egyértelmű rájátszás ez az Apokalipszis megvilágosodás-receptjére („végy *szemgyógyító íret* is, akivel megkend a te szömeidet, hogy láthass” – Jel 3,18; →Melius Juhász Péter ford.). Az első versszak „szív = vulva” azonosítása mellett félreértethetetlen a „szerelem = pénisz” behelyettesítés is (amely a következő strófákban kiegészül a „szem” azonosítóval):

„Az én sólymocskám Palojtán vagyok,
/ Sziviben szerelmem nő igen nagyon, /
Belől ikrája foly igen lágyon, / Kít drága
kenetül magamnak tartom.”

A drága keneten túl milyen irodalomtörténeti haszonnal kecsegtet a sólymocskák? Először is fogódzót ad a datáláshoz. Az „1.” megoldás nem egyszerűen az önkielégítésre céloz, hanem személyre szabottan gúnyolódik a „lyukas kezű” címszereplőn. Balassa Jánosnak a szerencsétlen vereséggel végződött szécsényi ütközetben szerzett kézsérülése olyannyira közismert volt, hogy évtizedekkel később még →Istvánffy krónikájába is belekerült: „Caeterum Balassius cum diu multumque ut suos a fuga retentaret, frustra laborasset, ac cum Bessire congressus, singulariter certasset, postremo a fortuna et a suis desertus, accepto etiam in sinistra manu, qua frenum regebat, vulnere, in tutum se recepit.” („Továbbá Balassa mindent megtett, hogy az övéit visszatartsa a futástól, de hiába; magával a vezírral is összecsapott és párviadalt vívott, ám katonáival együtt a szerencse is magára hagyta, s miután megsebesült a bal kezén, amivel a gyeplőt tartotta; biztonságos helyre menekült.” *Historiarum de rebus Ungaricis*, XXI. könyv) Ennek alapján javasolom Gerézdí Rabán datálásának elvetését és a visszatérést Eckhardt eredeti elképzeléséhez a vers korai keletkezéséről (a címszereplő Bálint apjával, Balassa Jánossal azonos, nem pedig az alig ismert 17. sz.-i leszármazottal, Balassa János Zsigmonddal). Másodszor: a sólymocskák-vers autentikus kontextust kínál a talányos levélrészlet megfejtéséhez. Vegyük tekintetbe még egyszer, hogy a vaksággal is fenyegető „szemfájás” beszerzésének útja: a szabados nemi élet; gyógyításának eszköze: a szabályozott nemi élet (házasság). Hogyan értsük tehát ~t?

Krusith Jánossal a birtokviták és a politikai nézeteltérések rendezése végett mindenképpen találkoznia kell. Jónak tartja unokabátyja ötletét az érdekházasságról („gondolkodtam felőle”), de szeretné, ha a leány sem volna csúnya (ha meglátom, azután „ennél is jobban gon-

dolkodom felőle”). Anyagi szempontból ugyancsak tanácsos volna elvenni („per quam conducibile”) – és egyéb szempontok is a házasságot diktálják. Itt következik a „tréfa”. A házasság kerülése (vagyis a szabados szerelmi élet, a kalandok kergetése) már korábban is az egészségebe került, kigyógyult ugyan a betegségből, de ha folytatja a megszokott életmódot („ha abban ártom magamot”), visszatér a baj („esmét [...] reám tér az szemfájdalom”). Viszont: ha elszánja magát végre a házasodásra, amittől korábban tartózkodott („ha reá megyek immár most arra, az mire azelőtt nem hajlottam”), akkor talán „soha nem jű” többé elő a szemfájás. Következésképpen: tisztán egészségügyi szempontból is volna haszna a Krusith lány megkérésének – de lássuk a valódi indokokat, azaz félre a tréfával („tréfa nélkül, uram”). Mi támogatja a házassági tervet? Természetesen Krusith tekintélye Bécsben, amelyből mindkét Balassinak haszna származnék (nem esne porba a „pecsenyénk”). Mindazonáltal Bálint óvatos, vagy ha úgy tetszik, cinikus: úgy kéne feleségül kérni a lányt, hogy mégse kelljen feleségül venni. Felveti, hogy az udvarlást és a jegyességet hozzátévőleg négy évig kellene húzni-halasztani. Miért is? Részint azért, mert addig politikai változások is bekövetkezhetnek, pl. akár Báthory István is felülkerekedhet a hatalmi harcban, valósággá válhat a sokak által vágyott lengyel–magyar perszonálunió (Köszeghy Péter magyarázza így rendkívül meggyőzően a „csuda dolgok történhetnek” kitételt), s ez esetben Balassi a Habsburg-hű Krusith vejeként bajba is kerülhetne (felvetődne a kérdés: a hazájához vagy az apósához legyen hűséges?). Részint pedig azért, mert ha marad a *status quo*, akkor csak addig volna szüksége a Krusith-kapcsolatra, ameddig ügyei kedvező elbírálást nyernek az udvarnál; ha közben jogszerűen is megházasodik, akkor a válás nemcsak erkölcsi, hanem súlyos anyagi kárral is jár, amíg csak meg nem születik a hozománnyal kapcsolatos birtokvitákra pontot tevő végleges ítélet. (A „nondum est explicata

deliberatio” jogi terminusa erre utal, a kiadásokban visszatérő fordítás – „még nem fejtettem ki világosan szándékomat” – teljességgel eltekint a kontextustól. Balassi frissen szerzett szaktudását fitogtatja – akárcsak ugyanezen levelének más helyén: „Ím, egy decretum-könyvet szerzek, ahhoz egy fekete táskát. Azt is, ha lehet, nem kevesb diligentiával olvasom által, mint Cicerót.”) Végül a levélíró visszatér a realitások talajára: a *pro*-érvek után a *contra*-argumentumokat összegzi. Mivel a fentiek mint bizonytalan kombinációk („miérthogy ezekben mind incertitudo vagyon”), mégis jobb volna a veszélyt vállalva megházasodni. Mindazonáltal Krusith János feltehetőleg elutasítja majd a javaslatot, mert 1. Balassi szegény; 2. az udvar előtt gyanúban van, lengyel és erdélyi kapcsolatai miatt, Krusith nem akarja majdrontani saját pozícióit; 3. már eleve hírlík, hogy német férjet keres a lányának („németnek tartja”).

A történet folytatása közismert. Balassa András előkészíti a látogatást, Bálint elmegy leánykérőbe, de ott nem csupán esélytelenségét, hanem a leány nem éppen helénai szépségét is konstatálja – a látogatás nyomán született udvarlóvers kényszeres sablonosságát csak a finom ironia ellensúlyozza. A bókók gyűjtögetésével nem sokat fáradt a kérő: Enea Silvio →Piccolomini →*Euryalus és Lucretiájából* írta ki őket, mint Eckhardt maga is némi ironiával megálapította: „majdnem mind [...] a regénynek ugyanazon lapjairól valók.” Talán ez is egy érv lehet a sok között a magyar *Euryalus és Lucretia* szerzőségének eldöntése ügyében. A bonyolult kérdés legkiegyensúlyozottabb értékelését eddig is Kőszeghy Pétertől olvashattuk – kétség nem lehet felőle: szemgyógyító írral vagy anélkül, okulárral vagy szabad szemmel, ezután is sokunknál messzebbre lát majd.

Tréfa nélkül, Uram: az Isten éltesse sokáig Kegyelmedet!

Kiad.: ERDÉLYI Pál, *Balassi Bálint levelei*, ItK, 9(1899), 386–393; BALASSA Bálint *Min-den munkái*, kiad. DÉZSI Lajos, II, Bp., [1923], 489; BALASSI Bálint *Összes művei*, ki-

ad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., 1951, 309–311 (Balassi-levél), 147 (sólomocska-vers); BALASSI Bálint *Összes versei, Szép magyar comediája és levelezése*, kiad. STOLL Béla, ECKHARDT Sándor, Bp., ³1974, 261–262; MELIUS JUHÁSZ Péter, *Szent Jánosnak tölt jelenések igaz és Írás szerint való magyarázása prédikációk szerint*, Várad, 1568, 142–143 (Jelenések-fordítás); Nicolai ISTHVANFI *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Bécs, 1758, 257; *Pajkos énekek*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1984, 95 (sólomocska-vers).

Irod.: ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, II, ItK, 23(1913), 424; MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, II, Bp., 1929 [repr. Szeged, 1994], 189–191; ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 85–90; GERÉZDI Rabán, „Balassa János éneke sólomocskájáról”, ItK, 1965; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A fele sem tréfa. Humor a régi magyar irodalomban*, Bárka, 2005, 5. sz., http://www.barkaonline.hu/archivum/barka_200505.pdf (2011.08.04); KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., 2008, 174–184; SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., 2008, 63–75 (Humanizmus és Reformáció, 30).

Bene Sándor

Balogi cancionale (1659; Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagy-könyvtára, R 535)

375 levélből álló, 4° alakú, díszes iniciálékkal, gondos kézírással másolt kézirat.

Az énekeskönyv törzsanyagát Oczovay Mátyás, a balogi iskola rektora másolta: „Finis Huius rei per me Matthiam Oczovay R. S. Balogiensis Anno 1659.” A másoló személyéről egyelőre többet nem tudunk. A kötet 1696-ban Iohannes Zaviss, 1755-ben Osváth István tulajdonába került: „Lib. Per me Iohannem Zaviss. Anno 1696”; „Possidet hunc librum Stephanus Osváth: 1755dik.” Nem tudni, hogy az utóbbi azonos-e a debreceni ref. kollégiumban 1747-ben tanuló diákkal.

Balog község (ma: Nagybalog vagy Vámosbalog, Alsó- és Felsőbalog egye-

sítéséből) Gömör m.-ben található. A falu fölött magasodó hegyen állott a Széchy család ősi fészke, Balogvár, ahová Széchy Mária büntetésből helyezte egy időre kapitánynak → Gyöngyösi Istvánt, s amely a Thököly-szabadságharc idején pusztult el, ma csak romjai láthatók. Felsőbalogon Széchy György felesége, Homonnay Drugeth Mária (†1643) támogatásával ev. templom épült. A kézirat másolásának idejében ev. lelkészként Kendy György működött. A lakosok nagy része az 1660-as évek elejére ref.-sá vált, az ev.-ok pedig Balogpádárban gyakorolták vallásukat.

A ~ a gyülekezeti énekek befogadástörténete szempontjából kiemelkedő jelentőségű. Törzssanyaga nyomtatott prot. énekeskönyv nyomán készülhetett, de a másolás alkotó módon történt: néhány ének kimaradt, néhányuk más típusú énekeskönyvből került a gyűjteménybe, néhány dicséret pedig ebben a kéziratban tűnt fel először, és csak a század utolsó harmadában jelent meg nyomtatásban.

Felépítése és tartalmának nagy része az 1635-től kezdve nyomtatásban megjelenő prot. énekeskönyvek típusát követi. Részei: I. himnuszok (kis-graduál); II. gyülekezeti énekeskönyv: ünnepi énekek, kátéénekek, különb-különbféle dicséretetek, zsoltárparafrázisok, pótlás; III. → Szenci Molnár Albert zsoltárai kottával (töredék, csak néhány → zsoltár és a tartalomjegyzék maradt fenn). A II. rész különbféle énekei között mindössze 13 ének szerepel, Oczovay válogatásában. Ennek oka talán a sietség lehetett, hogy minél hamarabb használatba vehessék a könyvet. A törzssanyag lemásolása után maga Oczovay pótolta a különbféle énekek részbe tartozó darabokat.

Legalább három másoló kezét különíthetünk el: egy-egy tematikus rész végén Oczovay üres leveleket hagyott, ezekre egy későbbi, talán még 17. sz.-i (2.) kéz az adott részhez illő újabb énekeket másolta be, ezenkívül még néhány éneket 18. sz.-i, kezdetleges kézírással jegyezték be a cancionaleba. A kötet szlovák → nótajelzései arra mutatnak, hogy másolója és későbbi használója is tudott

szlovákul, ismerte a Transcius-énekeskönyvet (Jirí → Třanovský).

Több jel azt a feltevést erősíti, hogy a ~t a 17. sz.-ban ev. gyülekezet használta, és utóbb kerülhetett a ref.-okhoz: Oczovay és a 2. kéz másolatában megtalálható a hét penitenciátartó zsoltár, továbbá több, felvidéki ev. környezetben keletkezett prot., valamint kat. ének is; a zsoltárparafrázisok pedig a gyülekezeti énekeskönyv részen belül nem az első helyen találhatók.

Irod.: KLANICZA Márton, *Fata Aug. Conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestensem*, in FABÓ András, *Monumenta evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica*, III, Pest, 1865; KÁLMÁN Farkas, *A balogi Cantionale*, Debreczeni Protestáns Lap, 1882; THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II, Pápa, 1908, 224; STOLL, 1963, ²2002, ³2004, 82. sz.

H. Hubert Gabriella

Batthyány (II.) Lajos, hg. (Pozsony, 1753. jan. 11.–Bécs, Mödling, 1806. júl. 15.)

Politikus, reformgazdálkodó főúr, mecénás, költő. Batthyány (III.) Ádám és Illésházy Mária fia, az utolsó nemzeti nádor, → Batthyány Lajos Ernő unokája, Vas m. adminisztrátora, később főispánja, királyi tanácsos, császári és királyi kamarás, a Vas m.-i insurgents sereg ezredes kapitánya, 1787-től herceg. A Bécsben és Körmenden élő művelt főnemes → Kazinczy Ferenc megfogalmazása szerint „sok talentumot kapott a természettől, a neveléstől sok kultúrát”.

31 évesen (1784) lett szabadkőműves „Az igaz egyetértéshez” (Zur wahren Eintracht) nevű bécsi páholy tagjaként, később tisztségviselőjeként, osztrák és magyar főurak, bécsi literátus értelmiségiek, tudósok, művészek, katonák társaságában. Vas m. főispánjaként (1787-től) szembeszállt II. József intézkedéseivel, szellemi, gazdasági és kulturális téren azonban kora újjító eszméit képviselte. Hasonlóan számos szabadkőműves nagybirtokoshoz, a gazdálkodás terén a modernizáció híve volt, s ezt birtokigazgatásban, új takarmánynövények, új állattele-

Batthyány Lajos hg. féltallérja, 1789

nyésztési eljárások alkalmazásával meg is valósította. A hagyomány úgy tartja, hogy a család ősi várát, Németújvárt ő óvta meg a lebontástól, sőt a várkápolnába új oltárt emelt (1784), a körmenendi kastélyt pedig ő alakította ki a család rezidenciájává. Építésze előbb Adrian Chevreux, majd a század végén Franz Voyta volt. Körmenden az 1780-as évektől egy ideig kastélyszínházat működtetett, a kastély körüli kertet pedig három évtized alatt barokk kertből angolkertté alakította.

Kortársai közül kitűnt műveltségével, a művészetek terén szerzett sokoldalú tájékozottságával s fogékonyásával a művészi kifejezés különböző megjelenési formái, műfajai, lehetőségei iránt. Mint birodalmi herceget megillette őt is a pénzverés joga, amellyel a hercegi rangú magyar főurak közül kevesen éltek. ~ azonban a herceggé válását követő évben (1788) hat címletben egész sorozat pénzt veretett (10 dukáttól 20 krajcárig), az előlapon saját, antik viseletben ábrázolt profilképmásával, a hátlapon pedig a Batthyányak címerével. (A részben ma is meglévő verőtövek mestere Johann Nepomuk Würth a bécsi pénzverdéből.) ~ amatőr módján különböző művészeti ágakban is jártas volt. Kazinczy jegyezte fel róla, hogy a nála „Plafondot festő művészt” „letaszította az állásról”, mert az íves boltozaton hibásan rajzolta meg a

rövidülő figurát, s azt maga rajzolta meg helyesesen. Nem tudjuk, hogy a történet helyszíne Körmenend vagy Bécs volt-e, s személyéhez mennyezetképet sem tudunk kötni. Fennmaradtak viszont német nyelvű versei – Kazinczy szavaival: „igen szép kis német dalok” –, amelyeket 1785–91 között a *Musenalmanach* (Bécs) közölt, a bécsi felvilágosodás olyan neves írói és költői (egy részük ~ szabadvőműves páholytársa is) műveinek társaságában, mint Alois Blumauer, Joseph Ratschky, Johann Alxinger és Baumberg Gabriella. A németes műveltségű magyar arisztokrata identitásának büszkén vállalt része volt ez a poézis, amelyet azonban mára teljesen elfeledtek még a mo.-i német irodalomról szóló összefoglalások is.

~ szellemi arculatának összetettségét, műveltségének sokrétűségét a körmenendi kastély hajdani angolkertje mutatja a legszemléletesebben. Ezt már saját korában is a legnevezetesebb hazai angolkertek közé sorolták. A kertet az 1770-es években még barokkos csillagszerű tagolta, s bokrait is mértani formákra metszették, de az 1780-as évek elejétől kezdődően angolkertté alakították át. A Rába partján létrehozott nagyszabású tájkert térkompozíciója, gondosan megválogatott építményei és szobrai révén lett az egyik legigényesebb és legeredetibb módon kiala-

Vertumnus és Pomona szobra, 1780-as évek, Körmend

kított hazai angolkert. Szellemi tartalmát tekintve három markáns tematikus csoport jelölhető meg benne. Az egyik ~nak az antikvitáshoz fűződő bensőséges viszonyáról szól. Kastélyparkját szobrokkal és pogány templomokkal mintegy az antik istenek ligetévé kívánta változtatni, oly módon, hogy Flórának, a természetistennőnek s Pánnak, a pásztoristennek templomot emelt a kertben. A közelükben nimfák fürdőjét és egy nimfaoltárt létesített, s a kert fontos pontjain elosztva Flórának és Zefirnek, az antik mitológia szerelmespárjának, valamint Vertumnusnak és Pomonának életnagyságnál nagyobb faragott kőszobraikat állíttatta fel. Egy másik gondolatkört a felvilágosodás filozófiája ihletett, ezt a parkjában kialakított Filozófusok sétánya, a Csend-allé s egy-egy, a Természetnek, a Társadalomnak, a Szükségyszerűségnek szentelt templom példázza. Annak a szabadkőműves felfogásnak a jegyében, hogy a világ, benne az ember, az emberiség a ráció mentén megváltoztatható, megjobbítható. A körmendi angolkertben a harma-

dik, kerti emlékművekkel megjelenített témakörrel ~ a költészethez fűződő vonzalmát tette láthatóvá. Orientációs pontokként jelképszerűen választott három költőt, egy görögöt, egy rómat, egy kortárs német poétát, s az egyiknek szobrot, a másiknak emlékoszlopot, a harmadiknak emlékművet állított. A szobrot minden költők atyja, Homérosz kapta, az emlékoszlopot a szabadság eszméjét hirdető Cicero, az emlékművet pedig a verselő ~ költőeszménye, a svájci poéta, Salamon Gessner (1786). Noha a kert ma is megvan, és országos jelentőségű védett természeti területként tartják számon, ~ kertkoncepcióját nagyobbrészt csak levéltári adatokból ismerjük. A kerti épületekből és szobrokból mára csak Vertumnus és Pomona szobra (a hangsúlyozottan görög-római szobrok mintái után dolgozó bécsi akadémiai szobrász, Johann Martin Fischer alkotása), Flóra és Zefir szobra (fénykép utáni modern rekonstrukció), valamint hiányosan a Gessner-emlék maradt meg. Kazinczy azonban ~ról még tudta, hogy „minden

szépítés a házában, a kertjében magának a Herczegnek találmányai voltak”. A körmendi Gessner-emlék Mo.-on legjobban Kazinczy Ferencet villanyozta fel. 1793-ban – Gessner fordításainak kiadására készülve – maga számolt be az emlékműről Gessner özvegyének, aki Kazinczyt kérte meg, hogy tolmácsolja köszönétét a magyar főúrnak.

~ habitusát Kazinczy a szintén németül verselő művelt magyar arisztokrata, Csáky Manó (1763–1825) alakjával állította párhuzamba. Rokonságuk abban is kimutatható, hogy mindkettőjük legnagyobb szabású alkotásának, fő művének rezidenciájuk angolkertjét tarthatjuk. De míg Hotkóc emlékeztétét Kazinczy Ferenc leírása (1806) s a kertről fennmaradt ábrázolások (1802) is fenntartották, addig ~ körmendi kertjéről egyik sem áll rendelkezésünkre. ~, aki a német nyelvű körmendi Gessner-emlékművön s a bécsi *Musen Almanach*-ban közölt versei alatt is *Ludwig von Batthyán*ként nevezte meg magát, viszonylag fiatalon, 53 évesen halt meg, s a Batthyány család neves 19. sz.-i tagjainak története elhomályosította az emlékét. Halála után Kazinczy rajzolt róla plasztikus portrét (de csak egy Cserey Farkasnak 1807-ben írt magánlevélben), Vas Gereben pedig enyingi birtokának modernizálásáról emlékezett meg *Nagy idők, nagy emberek* c. regényében (1856). ~ megkezdett körmendi építkezéseit, köztük a körmendi várkertben a neves Batthyány ősöknek „hálaemlékül” állított, ma is meglévő hatalmas obeliszket fia, Fülöp (1781–1870) fejezte be. Az MTA alapításakor Széchenyi István után a legnagyobb összeget adományozó személyként is őt tartja számon az emlékezet.

Irod.: *Kazinczy Ferenc levelezése*, kiad. VÁCZI János, II, Bp., 1891, 293–295, IV, Bp., 1893, 474–477, V, Bp., 1894, 9; KOPPÁNY Tibor, *A körmendi kastélypark építéstörténete*, Vasi Szemle, 1979; GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., 1999, 19–24; *A Batthyányak évszázadai*, kiáll. kat., szerk. ZSÁMBÉKY Mónika, Szombathely–Körmend, 2005, 126, 225–226, 234; Dr. NAGY Zoltán, *A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében*,

Körmend, 2007; <http://onp.nemzetipark.gov.hu/a-kormendi-varkert> (letöltés 2011-07-1).

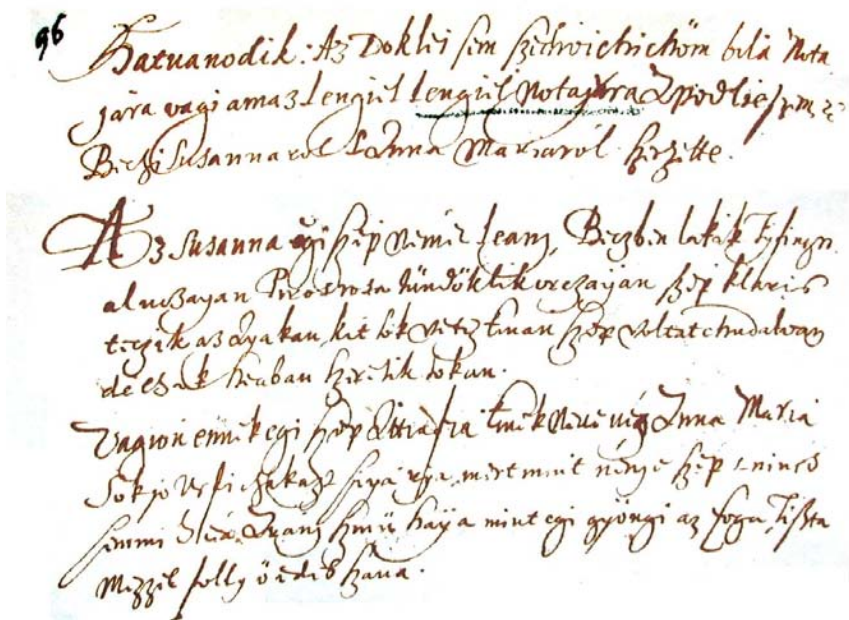
Galavics Géza

bécsi virág

→Balassi Bálint csak egyszer használt szóösszetétele a *maga kezével írt könyve* (többszörös) másolatának *hatvanadik* számú versében (incipit: „Az Zsuzsánna egy szép német leán”): „hogy bécsi virág juta eszemben”, →*Balassa-kódex* (BC), *Hatuanodik*, 22–23. sor: *Beczi Virag*.

A vers a rekonstruált gyűjtemény fontos helyén szerepel: az *Eötven Kilentzedik Soffi* nevére íródott, a következő pedig az ún. katonaének (*Hatuan egyedik Egi katona Ének In laudem confiniorum*). Eckhardt Sándor Balassi-életrajzában (Uő, *Balassi Bálint*, Bp., 1941) primitív és igénytelen versnek ítélte, az összes művek kritikai kiadásában (BÖM, Bp., 1951) is inkább nótajelzésével és datálásával foglalkozott. Az újabb kiadások szerkesztőit (pl. Balassi Bálint *Összes művei*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2004) viszont a történet is érdekelte. Kétségtelen, hogy e versben a narratíva feltűnően részletes és pontos: Balassi megnevezi szereplőit s a helyszínt, a kolofonban az esemény idejét is megadja, sőt azt is, hogy éppen Pozsonyból érkezett Bécsbe. A „juta eszemben” nem mnemotechnikai segítség, inkább poétikai, a versírásra való készséget mutató toposz: Balassinál máshol is előfordul (pl. a *Harmincz Negyedik* argumentumában). A bécsi kaland és a maga mögött hagyott nagy szerelem bizarr kontrasztja költői gyakorlatra (verselésre) indította, vlsz. a Juliát feledtetni hivatott más szépségek kereséséről van szó ebben a versben. Az egyébként megszokott finom utalások helyett itt nyers szókimondással találkozunk. Lukácsy Sándor szerint (*Balassi Bálint meg az első csoportsex*, Mai Nap, 1995. ápr. 2.) a vers egyenesen a csoport(Gruppen)sex legkorábbi megfogalmazása a magyar irodalomban.

Balassi költészetében Bécs egyáltalán nem szerepel kitüntetett helyen, a Zsuzsánna név azonban többször is előfordul, mindig erős erotikus töltettel. A Týfingnal

A Hatvanodik ének kezdete a Balassa-kódexben. OSZK

(a BC újabb, 1994-es kiadásában is hibás olvasat: *Tyffingraal*) utca a mai Tiefer Graben. Első okleveles említését 1186-ból ismerjük; az utca mai neve 1349-től lett általános. Eredetileg közvetlenül az Am Hof (elnevezése 1326 óta dokumentálható) szomszédságában húzódó hosszabb, mély árok, ebben folyt le a Dunába az Alsbach vize. 1426-ban kiszárították, és a házleltár szerint az udvart kiszolgáló mesterelemek telepedtek itt le. Az első török ostromtól, 1529-től betiltásáig, 1539-ig ebben az utcában működött az elpusztult külvárosból a falak védelmébe áthelyezett ún. Frauenhaus, vagyis bordélyház. Balassi korára hivatalosan működő bordélyház tehát nem volt már az utcában, egy későbbi, de még 16. sz.-i összeírásból ismerjük azonban Bécsnek azokat a helyeit, ahol erkölcstelen életmódot folytató személyek éltek. Az iratban feltüntetett gyanus helyek mintegy kétharmada Tiefer Graben és környékén található.

Irod.: Peter AUTENGUBER, *Lexikon der Wiener Strassennamen*, Wien, 1998; TOMA Katalin, „Hogy bécsi virág juta eszemben”. *Frauenhaus a bécsi Tiefer Grabenben?*, in *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar iro-*

dalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2002; Uő, „Über die Wienerinnen Susanna und Anna-Maria”. *Frauenhaus am Tiefer Graben?*, in *Collegium Hungaricum-Studien*, I, Hrsg. ÚJVÁRY Gábor, KERÉKES Dóra, h. n., 2002.

Ötvös Péter

Beöthy István fotóportréja

Beöthy István szobrász (Étienne Beothy; Heves, 1897. szept. 20.–Montrouge, 1961. nov. 27.) és André Kertész fotóművész (1894–1985) barátságának viszonylag korai dokumentuma. Mérete: 104 × 74 mm, a lap mérete: 133 × 77 mm. Közvetlenül a kép alatt látható a fényképész szignója: „A. Kertész Paris”. A fénykép nagyjából akkor készülhetett, amikor a Förstner Magdát Beöthy műtermében ábrázoló híres felvételek. Mindenképpen 1927. aug. 6. előtt, hiszen a szobrász ekkor keltezte a fotó hátoldalára írott sorait, melyekkel nővérének (id. Gyurkó Jánosné Beöthy Gizella, 1896–1984) gratulál annak harmadik gyermeke, Gyurkó László (állatorvos, 1927–1999) születése alkalmából. (A legidő-

André Kertész Beöthy István-portréja

sebb Gyurkó János [1922–2005] vegyész-mérnök, a középső pedig Gyurkó Pál [1924–2008] erdőmérnök volt.)

Ez a levelezőlapként hazaküldött fotó nemcsak a két művész barátságát dokumentálja, hanem azt is, hogy a szobrász mennyire kötődött egyes itthon maradt családtagjaihoz, többek között nővéréhez. Kettejük viszonyát a szokásosnál is szorosabbra fűzhette, hogy három és fél, ill. két és fél évesek voltak édesanyjuk halálakor. Ez az ilyenkor elkerülhetetlenül jóval nagyobb törés lehetett életükben, mert édesapjuk második feleségével soha nem kerültek jó viszonyba. Ezért volt különösen fontos anyai nagyszüleik, a Székesfehérvárról elszármazott hevesi patikus, Máder Miksa (1844–1921) és a tordai örmény Amberboj Lúcia (1848–1933) szerepe. Ők unokáikról szeretettel gondoskodtak, sokat foglalkoztak velük, és nemcsak akkor újdonság számba menő játékokat (kő építőkockát stb.) vásároltak nekik, hanem pl. Beöthy István

nővéréét saját költségükön az egri felsőbb leányiskolába járatták, és magukkal vitték évenkénti nyaralásaikra. Föltételezhető, hogy az ő nyitott szellemiségük, a szép iránti fogékonyságuk, vidéki lakosként megőrzött polgári mentalitásuk (folyóirat-előfizetés stb.) is hatott a gyermek, majd a kamasz Beöthy Istvánra – és nem csak a Passuth Krisztina monográfiájában említett Vágó Pál. A miliőt jelzi, hogy a szobrász nővérének első kiadású Ady-, Kosztolányi- stb. kötetek voltak, maga is tanult rajzolni és festeni, és látása elvesztéséig alkotott jó amatőr szinten.

Irod.: PASSUTH Krisztina, *Beöthy István. Az Aranyosor szobrásza*, Bp., 2010.

Bibor Máté János

Beöthy István Jankó-szobra

Beöthy István szobrász (Étienne Beothy; Heves, 1897. szept. 20.–Montrouge, 1961. nov. 27.) elvesztettnek hitt szoborportréja. A művész 1925–26-tól Franciaó.-ban élt, de szülőhazájával is kapcsolatban maradt. Ebben – amellet, hogy nem szakadt el teljesen a magyar művészeti élettől – szerepe lehetett annak is, hogy nővére, első felesége és első házasságából született lánya is Mo.-on élt.

Passuth Krisztina monográfiája tartalmazza a művész néhány magyar nyelvű előadását, írását és egy vele készült rádióriport szövegét is. Helyet kapott benne a szobrász saját kezű, kézíratos műjegyzékének (*Catalogue chronologique de l'oeuvre sculpté d'Étienne Beothy. Établi par Étienne Beothy en 1960*) fényképmásolata és az ennek alapján Damien Sausset által szerkesztett, Kopócsy Anna és Passuth Krisztina által kiegészített szoborkatalógus is. Az ebben felsorolt másfél száz alkotás közül csak 19-ről nem közölnek képet, és alig 3 tucat az ismeretlen lelőhelyűek száma.

A mindkét jegyzékben 10. számú, *Jankó* c. szobor azon kevés alkotás közé tartozik, amelyeknek sem őrzési helyét, sem fényképét nem közlik. Beöthy István saját kezű műjegyzékéből a következő tudható róla: „No. 10 »Jankó« portré 1923 Jászapati gipsz (Gyurkó Jancsi tulajdona).” Ennél több Damien Sausset

A restaurált Jankó-szobor

szoborkatalógusából sem derül ki. A művésznak ez a fiataalkori alkotása azonban szerencsére nem veszett el. Valóban portré, és Beöthy egyik unokaöccsét, Gyurkó Jánost (vegyésszmérnök, 1922–2005) ábrázolja egyéves korában. A szobrot előbb az ő édesanyja, a művész nővére, id. Gyurkó Jánosné Beöthy Gizella (1896–1984) őrizte, majd pedig az ábrázolt személy, akitől az ő legidősebb lányához került. A 18 cm magas, gipszből készült szobor az 1950-es évek első felében megsérült, 2011 márciusában restaurálta Szabó Ádám.

Irod.: PASSUTH Krisztina, *Beöthy István. Az Arany sor szobrásza*, Bp., 2010.

Bibor Máté János

Beythe Imre (ejtsd: bejte; Böjte, Böythe; †Németújvár, 1624)

Ref. egyházi író, lelkész, esperes, könyvgyűjtő. →Beythe István fia, →Beythe András testvére. 1592-ben a wittenbergi egyetem hallgatója volt. →Batthyány (II.) Ferenc udvari papja. Németújváron lelkészként apja, Körmen-den esperesként testvére utódja volt. Jól ismerte a Batthyány család könyvtárát,

többször is segítségére volt urának, Batthyány Ferencnek egy-egy könyv megszerzésében. Apjához és →Szenci Molnár Alberthez hasonlóan ő is befolyásolta a németújvári udvar arculatát. ~ ösztönzésére Batthyány Ferenc kalendáriumokat nyomtattatott. ~ elégedetlen volt a cseh Johannes Korzenski nyomdász munkálataival, s miután az elhagyta a németújvári birtokot, ő lett egy időre a nyomda gondviselője. Javasolta, hogy Bernhard Mátét hívják meg nyomdásznak, aki éppen akkor hagyta el a Nádasdy család keresztúri nyomdáját.

~nek két műve ismert. Az egyik Martin Möller művének fordítása: *Az Úr Christusnak szentséges vacsorájáról való prédikáció...* (Németújvár, 1617), a másik pedig egy 2010-ben előkerült üdvözlő vers, melyet Johann Korzenskinek írt Németújvárra érkezése alkalmából: „Typographo. Artes, literae, gratia. Ars claret literis, literae sic arte probatae // Claescunt, errant docta per ora, vagae. // Dic tua sint veris ut semper consona dicta; // Quid placeant artes? quid literae valeant? // Artibus ingenuis stet honos, literis decus almis // Arte Typographiae

Gloria docta iuuet. // Anno 1617. // EME-RICVS Beythe faciebat. // Johanni Korzenskio Typographo Vyvariensi.” (Ujvarini 1617, Korzenski)

→Batthyány (I.) Ádám, miután katolizált, elzáratta a németújvári prot. iskola könyveit a helyi ferences kolostor könyvtárába. Ide kerültek a lelkészek és az iskola könyvei, köztük ~nek, apjának és testvérének legtöbb kötete is. Possessor-bejegyzései (*Emerici Beythe et fratrum christianorum*) szerint tagja volt a környéken működő művelődési körnek, amely közös használatú bibliotékát működtetett.

Kiad.: ZVARA Edina, *Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványai 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez*, MKsz, 2011.

Irod.: V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai. XVII. század, I, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., 2010 (Hungaria Typographica, 2); *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I, 1527–1625*, IVÁNYI Béla anyaggyűjtése, előszó MÁLYUSZ Elemér, kiad. SZILASI László, Szeged, 1990 (Adattár, 29/1); *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, I, 1526–1760*, szerk. KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, Pápa, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések, 10); Theodor TABERNIGG, OFM, *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*, kézirat, Güssing, 1972; István MONOK, Péter ÖTVÖS, Edina ZVARA, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, red. István MONOK, Kismarton, 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI – Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, Band II); MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”. Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról, in *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., 2009; ZVARA Edina, *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*, MKsz, 2011.

Zvara Edina

Bocskor-kódex (1716–39; Kolozsvár, Egyetemi Kvt., Ms. 12)

170 levél terjedelmű, kis haránt alakú kéziratos énekeskönyv. A kuruc kori, ill.

a 18. sz. első felében virágzó magyar →közköltészet fontos forrása.

Összeírója és néhány vers feltételezhető szerzője csíkszentléleki Bocskor János (†1770 k.); nem azonos a kuruc háborúk idején kapitányi rangot viselő, labanc-ként Al-Csíksban garázdálkodó idősebb rokonával, aki a szentmártoni vagy Bánkfalvai előnevet használta. A gyűjtemény tulajdonosa a kuruc időkben legfeljebb kisdíák lehetett (az *Erdély története* tévesen nevezi kuruc vitéznek). Később lite-rátus emberként széki tisztségeket viselt, évtizedekig assessor (az esküdszék tagja), a csíksomlyói szeminárium egyik provizora, majd 1755-ben állítólag főme-gyebíró volt. Az ő idejében szolgált Csík-szentlélek plébánosaként Zöld Péter, aki később Moldvába bujdossott. Bocskor 1763-ban részt vett Mária Teréziának a székely határőrségre vonatkozó rendelete kihirdetésében (a „madéfalvi veszedelem” előzménye). 1756-ban elkészítette a Bocskor család családfáját (MOL).

A kézirat legkorábbi füzeteit, az ún. őskódexet Bocskor János 1716 és 1720 között, feltehetőleg csíksomlyói diákéveiben írta össze. Az újrakötés miatt ma ezek a kötet közepén, szétszórva találhatók. Egy latin megjegyzés a másolandó forrás hibáira utal: „hic per corruptionem multum deest” (romlottság miatt sok hiányzik [a versből]). Az 1720-as, majd 1730-as évekből több datált oldal segíti a tájékozódást, családi feljegyzésekkel.

A kézirat jól példázza, hogy a kuruc közköltészet megőrzését nem annyira a szabadságharc résztvevőinek és szemtanúinak köszönhetjük, sokkal inkább a következő, literátus értelmiségi nemzedéknek, az emlékezetközösség és kultusz megteremtőinek. Bocskor János apja, Bocskor Mihály maga is Moldvába bujdossott a szabadságharc után, s csak a közkegyelmet követően tért haza.

A világi repertoár sok kuruc kori bujdosóéneket őriz („Gondviselő édes Atyám...”; „El kell mennem, noha nehéz szívemnek...”; „Egy bujdosó szegény le-gény...”), az „Édes hazám, szánjad válá-som...” és a „Sem apám, sem anyám, sem jó atyámfia...” kezdetűeket más forrás-

ból nem ismerjük. Itt olvasható az e formában szintén egyedi „Csinom, Palkó, csinom, Jankó...” kezdetű kuruc gúnydal; a „Nosza, hajdú, firge varjú...” kezdettel ismert mulatónóta töredéke („Noha hegy-völgy és darabos...”); egy román–magyar keveréknyelvű latorének csonka változata („Nincsen furat, nincsen lovat...”); későbbi változatai néha →*Opre Tódor nótája* címmel), a holdvilági veszedelem históriája; az 1650-es évekbeli erdélyi események verses emlékei; Petki János énekének részlete; moralizáló panaszversek („Miként Egyiptusban egy pelikán madár...” és az „Ó, szegény Noénak bujdosó bárkaja...”); néhány szerelmi keserves („Ifjúság, mint sólyommadár...”); a „Mit tréfálsz, Cupido...” töredéke) és az „Inolus, Inolus...” kezdetű latin–magyar rabének. 1720-as évekbeli kézírással inkább keservesek és szerelmi panaszok olvashatók („Megjelentem panaszimot...”); „Látom az üdőnek gyönyörű idejít...” stb.), köztük az „Ez világra bura bár ne születtettem volna...” kezdetű töredék. Az 1730-as években a fenti műfajok mellé felsorakoznak a szórakoztató, mulattató és tréfás didaktikus versek („Pázsintos udvaron lakik az szegénység...” – Bocskor János több strófányi kiegészítéseivel; „Új hírt mondok, min-

den reá hallgasson” stb.), nemzetiségcsúfolók („Magyar vitézek, hogyha tetszenék”; a *Cigánytemetés* paródiasorozata és cigány nyelvű Miatyánk); magyar és latin diákdalok, pl. a diákok és a parasztok vetélkedése („Ó, mely siralmas volt nekünk...”) vagy a rossz diák tréfás búcsúja („Isten hozzád, rudimenta...”).

A vallásos énekek repertoárja szintén mindhárom korszakban bővült. Bocskor már az őskódexbe számos kat. egyházi népéneket (temetési, adventi énekek, zsoltárparafrázisok stb.) lemásolt →Kájoni János *Cantionale catholicum*-nak kiadásából (1676, 1719), néhányat pedig →Balassi Bálint és →Rimay János *Istenes énekeinek* valamelyik edíciójából; megtaláljuk →Nyéki Vörös Mátyás, →Kanizsai Pálfi János és →Szepsi Csombor Márton verseit is. Az 1730-as években jegyezte fel →Lancsics Bonifác „Boldogasszony anyánk...” kezdetű Mária-énekének egyik korai változatát. Az 1740-es években több más kéz írt a gyűjteménybe, köztük Székely Antal helyi kántor, aki talán a vallásos repertoár miatt örökölte meg. Ekkoriban másolták le a „Győzhetetlen szép kővárom...” kezdetű fohászt, amelyet a 18. sz. végi kéziratok Rákóczi Ferenc énekének mondanak, ill. Szt. Péter panaszát, amely a csíksomlyói passiójátékokban is előfordul

SCRIPTAE HÆ
Cantiones Per M. & F.
Annem Bocskor de Gik
Vzent Lelk Anno
Dñi MDCCXVI Die
Vokal: *[Handwritten musical notation]*
Amen *[Handwritten musical notation]*

(„Észrevettem, mit vétettem...”). →Faludi Ferenc nagyheti énekének változata, a „Keresztények, sírjátok...” szintén ekkoriban került a gyűjteménybe.

A kéziratot számos kis iniciálé és néhány egész oldalas, díszkeretbe foglalt feliratokból álló kép illusztrálja. A kör alakú Mária-monogram csíksomlyói nyomtatványokon és a Bocskor-családfán is előfordul.

Mária-monogram a Bocskor-kódexben (128a)

Kiad.: THALY Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor költészetéhez*, I–II, Pest, 1872; FERENCZI Zoltán, *A Bocskor-dalos-könyv énekei*, ErdMúz, 1898; RMKT XVII/3, 1961; RMKT XVII/9, 1977; *A kuruc küzdelmek költészete*, vál. VARGA Imre, Bp., 1977; RMKT XVII/11, 1986; RMKT XVII/14, 1991; RMKT XVIII/4, 2000; *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából kiad. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, 2003; RMKT XVIII/8, 2006.

Irod.: ENDES Miklós, *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*, Bp., 1937; BOTSKOR Loránt, *Csik vármegyei törzsökös székely Botskor (Bochkor, Boczkor, Boczykor, Bocskor) család története 1569–1950-ig*, Bp., é. n. (kézirat; OSZK Kt., Fol. Hung. 2921); VEKERDI József, *Gypsy Fragments from the 18th Century*, Acta Orientalia Hungarica, 1962; STOLL, 1963, ²2002, ³2004, 180. sz.; KÜLLÖS Imola, *Opre Tódor nótája. A XVIII. századi kéziratos énekeskönyvek és a néphagyomány*, in *A megváltozott hagyomány*, szerk. HOPP

Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos, Bp., 1988; CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében (Néhány kutatási szempont)*, ErdMúz, 2007/3–4.

CSÖRSZ Rumen István

Bornemisza Péter síremléke

→Bornemisza Péter →síremlékét ritkán említi a szakirodalom. A prédikátorról az első nagyszabású monográfiát író Schulek Tibor – majd az ő nyomán Nemeskürty István – csak széleskúti eltemetéséről emlékezett meg, és úgy tudta, hogy a síremlék a 18. sz. második felében tűnt el. A sírkőnek azóta sem került elő egyetlen darabja sem, de ma már legalább anyagát ismerjük, és lebontásának idejét is pontosan tudjuk. Az esztergomi egyházmegye 1634. évi canonica visitatiója szerint ugyanis a vizitátor – Draskovich György (†1650) pozsonyi prépost, ekkor váci, később győri püspök – dobatta ki a templomból a márványból készült síremléket. Még a jegyzőkönyv lakonikus szövegén is átsüt az ellenszenv: „Epitaphium Praedicantis Bornemissae marmori incisum ex templo ejici curavi, velut nequissimi haeresiarchae.” Hogy milyen lehetett ez a síremlék, arra nézve nincs sok fogódzók; talán falra függesztett epitáfiumtábla volt. Az 1634-es vizitáció általában nem emlékezik meg a templomokban található síremlékekről; ez itt a ritka kivétel.

A Balassák detrekői vára alatt fekvő Széleskút templomában volt a család egyik temetkezőhelye, de a síremlékekből nem sok maradt ránk. Balassa Menyhárt (†1568) vörös márvány sírköve (205 × 101 cm) jól ismert, sokszor közölt darab. Kevéssé gyakori típust követ: felül az elhunyt félalakja, alatta a feliratos tábla. A szöveg elég hosszú, részben prózában, részben versben íródott; ebből tudjuk meg, hogy a sírkövet fia, Balassa István (1548–1590) állíttatta. Neki magának nem ismeretes a síremléke, de első feleségének, Zrínyi Iloának (†1577 e.) szintén általa állított emlékművéből legalább a feliratos tábla fennmaradt (103 × 81 × 2 cm). Ezen az

egyszerű, kehlheimi kőből faragott lapon hosszú szöveg fut, a korban nem ritka dramatizált sírfelirattal, amelyben a feleség és a férj folytat egymással párbeszédet, gondosan formált disztichonokban fogalmazva.

Van okunk feltételezni, hogy ~t is patrónusa, a síremlékeket szinte kötelességszerűen állító Balassa István rendelte meg. Nem Bornemisza Péter volt egyébként az egyetlen „familiáris”, akit a széleskúti templomban temettek el; Ioannes Petronnak (†1613), Balassa Menyhárt, Boldizsár, István és az ifjabb Menyhárt detrekői és nagytapolcsányi jószágigazgatójának síremléke is itt állt. Ez is elűnt, csak feliratát ismerjük.

Forrás: Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637), kiad. BEKE Margit, Bp., 1994, 196.

Irod.: Pozsony vármegye és Pozsony, szerk. BOROVSKY Samu, Bp., 1904, 113 (Magyarország vármegyéi és városai); GERECZE Péter, *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*, in *Magyarország műemlékei*, II, Bp., 1906, 685; SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584*, Sopron–Bp.–Győr, 1939, 142; NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író*, Bp., 1959, 385–386; *Súpis pamiatok na Slovensku*, III, Pozsony, 1969, 146; KÖSZEGHY Péter, *Bornemisza Péter*, in MAMŰL, I, 2003; MIKÓ Árpád, *Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek a Magyar Királyság területén (1540–1690)*, in *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2005; ZUZANA LUDIKOVÁ, *Sochárstvo*, in *Renesancia (Dejiny Slovenského výtvarného umenia)*, red. Ivan RUSINA, Bratislava, 2009.

Mikó Árpád

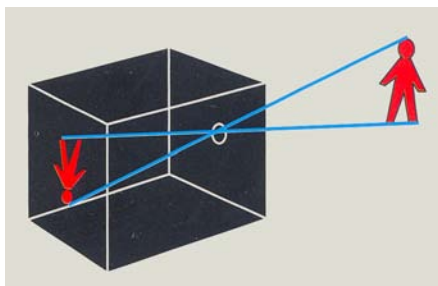
boszorkánymécses ☞ *laterna magica*

Buga Jakab éneke ☞ „Mit búsulsz, kenyeres...”

C

camera obscura (lyukkamera, nyíláskamera, lat. 'sötét, homályos kamra')

Optikai eszköz, a rajta kívül elhelyezkedő tárgyak leképezésére alkalmas. Téglatest alakú doboz, egyik oldalának közepén kerek nyílás található. A nyílással szemközt, a dobozon kívül lévő tárgy fordított állású képe megjelenik a doboz szemben lévő belső oldalán. Ha ez áttetsző anyag, a kép kívülről is látható. A nyílás szűkítésével a kép élesebb lesz, de a fényerő csökken. A ~ akár egész szoba méretű is lehet.

A camera obscura működési elve

A kis résen át történő képalkotást, amin a ~ működési elve alapul, már az ókorban többen említették: Mo-Ti kínai filozófus (i. e. 470–390), Arisztotelész (i. e. 384–322), Euklidész (i. e. 365 k.–300 k.). A jelenséget Abu Ali Al-Hasan Ibn al-Haytham (Alhacen, Alhazen, 965–1039) arab tudós *Kitab al-Manazir* (Az optika könyve, 1011–21) c. munkájában írta le részletesen. Művét a 12–13. sz. fordulóján latinra fordították, nyomtatásban *Opticae thesaurus. Alhazeni Arabis libri septem* címmel jelent meg (Bázel, 1572). Leonardo da Vinci 1490-ben titkosírással készített jegyzeteiben rögzítette a ~val végzett kísérleteit, amelyekkel a perspektíva sajátosságait tanulmányozta. A 16. sz. második felében olasz tudósok számoltak be szakmunkáikban arról, hogyan tökéletesítették a berendezést. Girolamo Cardano milánói asztrológus a nyílásba domború lencsét illesztett, így a kép élesebbé vált (*De subtilitate*, Párizs, 1550).

Szoba nagyságú camera obscura

Giambattista Benedetti velencei matematikus egy ferdén elhelyezett síktükör segítségével a fordított állású képet valós helyzetbe hozta (*Diversarum speculationum mathematicarum et physicarum liber*, Torino, 1585). Giambattista della Porta nápolyi természettudós homorú tükört alkalmazott, amely nemcsak megfordította a képet, hanem fel is nagyította (*Magiae naturalis libri XX. Ab ipso autore expurgati et superaucti*, Nápoly, 1589). A ~t Johannes Kepler 1604-ben csillagászati megfigyelésekre, többek között a Nap vizsgálatára használta. Tőle függetlenül 1611-ben Johann Fabricius és Christian Scheiner ezzel fedezte fel a napfoltokat. A 17–18. sz.-ban a festők kedvelt segédeszköze volt, különösen Németalföldön és Itáliában (Vermeer van Delft, Canaletto). Az egri Líceum „várázstornyában” működő ~t →Hell Miksa bécsi csillagász tervei alapján →Fazola Henrik készítette 1776-ban. A berendezés fő alkotóeleme egy hosszú fókusz távolságú gyűjtőlencse és egy síktükör, amelyek különböző szögbe állíthatók, forgathatók. Az optikai rendszer a besötétített toronyszobában egy fehér asztalra vetíti a város és a környék különböző pontjait.

A 19. sz. első felében a ~ból alakult ki a fényképezőgép: a megjelenő képet fényérzékeny anyaggal bevont felületen kémiai úton rögzítették. A 20. sz. végén a kép digitalizálását és elektronikus úton

történi rögzítését is megoldották. Így a ~ kései utódai könnyen kezelhető, anyagtakarékos készülékek.

Irod.: Michael John GORMAN, *Művészet, optika és történelem: új fényben a Hockney-tézis*, Szabad Vátozók, internetes folyóirat, 2. sz., http://www.kepafalon.hu/Muveszet_optika_es_tortenelem_hid_47.html (2011.08.08.); <http://varazstorony.ektf.hu/?q=obscura>

Bartók István

A camera obscura kései utódai a magyar művelődéstörténet szolgálatában

Carmen unisonum (lat. 'egyszólamú ének')

→Karner Egyed latin nyelvű tanító-költemény-ciklusa, több mint 9000 sorból álló összefüggő költeményfüzér. Az 1700-as évek elején készült el; a maga teljességében mindmáig kéziratban maradt, csupán részletek jelentek meg belőle egyes irodalomtörténeti feldolgozásokban. Szentjakabi Lázár értekezése a *Pannonhalmi Füzetek* 39. köteteként láttott napvilágot. Karner működése egyébként sem tartozik a jól feldolgozott életművek közé. A pannonhalmi rendtörténeti összefoglalón kívül (IV. kötet) behatóbban csak Molnár Antal gondos történeti tanulmánya tette vizsgálat tárgyává. Az említett kutatók egyike sem tud azonban arról, hogy a debreceni klasszikus filológus és könyvtáros, Varga László (1907–1968) valójában már elvégezte a szerző fő művének, az *Unisonum Carmennek* (Pannonhalmi Bencés Főapátság Könyvtára, BK. + 13/1–3, ill. BKA. 7) teljes kritikai szöveg-megállapítását. Ez a feldolgozás ma a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára kézírattárában található (Ms/3292-46-50). A közzététel elmaradása annál sajnálatosabb, mert a hatalmas verskoszorú mind tartalmában, mind művészileg igen értékes. Erkölcsstani áttekintés, amely ábécérendben az egész egykorú politikai, vallási, valamint anyagi és szellemi, kul-

turális életet szemrevételezi, filozófiailag kimunkált antropológikus szellemben, a bencés értékrendnek megfelelően. Különösen a salzburgi bencés iskola koncepciója érzékelhető benne nagyon jól, ami eleve széles műveltséget és átfogó szellemi horizontot feltételez. Itt ugyanis olyan felkészült személyek működtek, mint pl. M. Oberascher vagy H. Aigner (1651–1704), ill. L. Babenstuber (1660–1726), aki erkölcsi nézeteiben a mérsékelt probabilizmust képviselte, akárcsak a pannonhalmi főapát. Ennek következtében ez a még egységes világlátásra épülő karneri mű, ahogy arra már címe is figyelmeztet, az európai keresztény civilizáció maradandó értékei közé tartozik az általa képviselt józan konzervativizmus szellemében. Ez ugyan nem az egykorú francia maurinusok szigorúan tudományos rendszerezése, ám itt, Európa keleti felében, amely éppen csak megindult az iszlám török uralomtól való felszabadulás útján, ekkor nem is ilyen beállítottságra volt elsősorban szükség, hanem valami másra, amely a Magyar Királyság területén képes újra megalapozni egy erős keresztény világrendet. Ezért gondoskodtak arról a tanítványok, hogy a viszonylag korán és hirtelen elhunyt Karner hagyatékát összegyűjtsék, és ezzel talán nem csupán belső használatra, hanem kiadásra is előkészítsék. A kiadás azonban elmaradt, pedig nagyon szervesen beleilleszkedett

Az apátság alapítása 700. évfordulója alkalmára Karner Egyed által készítettett ünnepi aranyérme

volna az ország akkori keresztény megújulási folyamatába, kapcsolódva az apátság 700 éves fennállásának megünnepléséhez. Ennek tudatosítása érdekében Karner roppant energiával minden tőle telhetőt megtett. Lehet, hogy idő előtti halálához ez ugyanúgy hozzájárult, mint az a meg nem értés, amellyel a Rákóczi-szabadságharcához húzó rendtársai viszonyultak főnökük császárpártiságához. Az elutasítás az apát-költő német származásából is következhetett, holott ő szándéka szerint a Szt. István-i örökség megőrzésére és megújítására törekedett.

Ma, amikor az egyesült Európa Ház újból időszerűvé teszi a hagyományos európai értékrend felidézését, ismét aktuális lenne az erkölcsfilozófiai versciklus közreadása. Ehhez először is el kell végezni a Varga-kézirat egybevetését a pannonthalmi kézirattal, így tisztázva kritikailag a véglegesnek tekinthető eredeti és hiteles szöveget. Majd magyarra kell fordítani a szöveget, megteremtve ezzel egy bilingvis kiadás lehetőségét. Végül: a szakirodalom és a párhuzamos textusok megállapításával és egybegyűjtésével szakszerűen meg kell határozni a szerző által felhasznált forrásokat. Szükséges továbbá a mű pontos beillesztése a tanítóirodalom egészébe, és elengedhetetlen egy tudományos igényű kommentár összeállítása is. Ennek elvégzését a debreceni neolatin iskola vállalta magára, a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének ΑΓΑΘΑ, ill. PAEDAGOGUS (szerk. Havas László) sorozata keretében.

Irod.: *A Pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története*, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, IV, Bp., 1906; L. GLÜCKERT, *P. Ludwig Babenstuber. Ein benediktinisches Gelehrtenbild*, Benediktinische Monatschrift zur Pflege religiösen und geistigen Lebens, 8(1926); MOLNÁR Antal, *Karner Egyed kora (1699–1708)*, in *Mons Sacer 996–1996. Pannonthalma 1000 éve*, II, Pannonthalma, 1996; SZENTJAKABI Lázár, *Karner Egyed versei. Latin tanítóköltemények a XVIII. század elejéről*, Pannonthalma, 1997 (Pannonthalmi Füzetek, 39); SZELESTEI N. László, *Pannonthalmi Füzetek, Új sorozat*, 36–44, ItK, 105(2001); BITSKEY István, *Mars*

és Pallas között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban, Debrecen, 2006, 192–193; HAVAS László, *A klasszika-filológiai műhely tevékenysége a Debreceni Egyetemen*, Debreceni Szemle, 2009/1; Friedrich Wilhelm BAUTZ, *Ludwig Babenstuber*, in *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, I, 1990, 316.

Havas László

Castaldo-kódex (Milánó, Biblioteca Ambrosiana, G 275 inf.)

Giovan Battista Castaldo (1493–1563) zsoldos hadvezér iratait, 115 latin, olasz, spanyol, német és magyar nyelven írott, egybekötött dokumentumot tartalmazó kódex. A szövegek zöme 1551–53 között keletkezett, abban az időben, mikor az olasz hadvezér Ferdinánd király megbízásából Mo.-on tevékenykedett. Castaldo élete utolsó éveit Milánóban töltötte, így kerültek iratai az Ambrosianába.

A kötetben Ferdinánd király, →Fráter György és →Izabella királyné Castaldóhoz írt eredeti levelei mellett olyan levelek másolatai találhatók, amelyeket Ferdinánd az erdélyi rendekhez, Báthory Andrásához, István moldvai vajdához, különböző várnagyokhoz és másokhoz írt, valamint feljegyzések és dokumentum-másolatok azokra a tárgyalásokra vonatkozóan, amelyeknek eredményeképp Izabella átadta az országot és a koronát Ferdinándnak. A ~ egész sor olyan iratot tartalmaz, amely a Tiszántúl és Erdély Ferdinándnak való fokozatos behódolását dokumentálja: egy hosszú listát a Ferdinánd hűségére tértek neveivel, hűségnyilatkozatokat, katonai utasításokat, hadműveletre vonatkozó terveket, csapatok elszállásolásáról szóló leveleket, zsoldfizetési listákat, nyugtákat, különféle elszámolásokat, valamint Castaldo rendkívüli kiadásairól vezetett „pénztárkönyvét”. Az iratok különösen értékes csoportját alkotják azok a jegyzékek, amelyek egyes, Ferdinánd alá került várak, Branyicska, Solymos, Lippa, Déva, Gyalu, Léta stb. tartozékairól, jövedelmeiről, raktárkészletéről készültek. Ezek igen nagy magyar helynévanyagot tartalmaznak, s három közülük magyar nyelvű. A jegyzékek a

tágabb értelemben vett művelődéstörténet szempontjából is forrásként szolgálnak. Sok esetben nemcsak a fegyverek és lőszer, hanem az élelmiszerkészlet, a legkülönbözőbb használati tárgyak, ruhák stb. részletes felsorolását is tartalmazták, mint pl. a Léta várában Thurzó Anna számára átadott javakról készült jegyzék, vagy azok a leltárak, melyeket feltehetően valamilyen büntető eljárás során vettek fel „a nagy Balasso úr dolgairól” vagy Petrus Litteratus (Szentgyörgyi Péter deák) ingóságairól. Számos irat Fráter György Castaldo parancsára végrehajtott meggyilkolásával és az azt követő pápai vizsgálattal kapcsolatos. Ezek között olvasható több lista a barát „kincseiről”, valamint Georgius Horwath latin disztichonokban írt epitáfiuma Fráter Györgyről.

A ~ anyaga kiadatlan, annak a korona átadásáról szóló dokumentumnak a kivételével, melyet D'Ayala publikált Castaldo-életrajzában.

Lásd még: ☞ az ördögös barát kincse; ☞ Horváth György.

Kiad.: Mariano D'AYALA, *Vita di Giam-battista Castaldo, famosissimo guerriero del secolo XVI*, Archivio Storico Italiano, 1867.

Kovács Zsuzsa

Ceglédi Szabó Pál (Czeplédi; †Pápa, 1649. aug. 26.)

Ref. teológus, egyházi író, könyvgyűjtő. Apja Szabó László (†Komjáti, 1609. nov. 10.), anyja Monos Orsolya (†Farkasd, 1622. júl. 25.), testvére Szabó István Kálmán, Szatmár jegyzője (†Pozsony, 1618. márc. 17.). Felesége Tallósi Vése Katalin, akitől ~ saját feljegyzései szerint hat gyermeke született: Judit, István, János, Anna, Zsuzsanna, Erzsébet. (A szakirodalom ugyan emlegeti, hogy volt egy Panna nevű leánya is, ő azonban vlsz. egy másik ~ gyermeke volt.)

Tanulmányait Nagyszombatban végezte. Szegedi Gáspár alumnusaként 1612-től a marburgi, majd 1613-tól 1615-ig a heidelbergi egyetem hallgatója volt. Ebben az időben Sári Orvos Pál és Lövei Pellionis György is itt tanult. Hazatérte után a nagyszombati iskola rektora,

1616–26 között dunaszerdahelyi lelkész, 1620-ban rövid ideig Vágsellyén lelkészkedett. Sellyéről →Pázmány Péter esztergomi érsek kitoloncoltatta, bár Thurzó Szaniszló nádor mindvégig maradásra ösztönözte. 1649-ig pápai első lelkész. Közben 1627-től pápai alesperes, 1629-től esperes, 1631-től egyházkerületi jegyző, majd 1641-től haláláig a dunántúli ref. egyházkerület püspöke. A Felső-Duna melléki egyházkerület számára ~ állította össze azt a törvénygyűjteményt (Pápa, 1625), melyre 1619-ben a Nyitra m.-i Sókön tartott zsinaton kapott megbízást. →Kanizsai Pálfi János után ~ is vezette egy ideig a dunántúli ref. egyházkerület 17. sz.-i zsinatainak protokollumát.

~ nyomtatott művei között az általa összeállított rendtartás, a peregrináció ideje alatt kötelezően megjelentetett tézisek és üdvözlő versek találhatók. Kéziratban maradtak ránk magyar nyelvű diárium-töredéke(?), bibliájában latinul vezetett életrajzi feljegyzései, magyar nyelvű imái, valamint a „Mennyből jövők mast hozzátok...” kezdetű ref. éneknek egy eddig ismeretlen változata.

~ könyvtárából 58 kötet a 17. sz.-ban az Esterházy-gyűjteménybe került. Könyveinek nagy részében szerepel possessorbejegyzése és/vagy superexlibrise: P. S. C. Egyetlen fennmaradt könyvet sem örökölt, bibliotékájának létrehozása saját könyvszeretetének eredménye. Néhány kötetet egykori iskolatársaitól, barátaitól, lelkésztársaitól kapott ajándékba. Könyveiben →Szenci Molnár Albert, Kanizsai Pálfi János, →Prágai András, Lövei Pellionis György, Felső Balázs, Lengyel Miklós, Séllyei Helyes Mihály, Vizkeleti János, Bocsárdi Imre és a Beythe család három tagja: →Beythe István, →Beythe András és ☞ Beythe Imre bejegyzéseivel találkozunk. Könyveibe szívesen jegyeztelt, húzott alá saját maga számára fontos, megjegyzendő részeket. Bejegyzéseiben általában kat. és ev. ellenfelei nézeteivel vitatkozik, olykor kigúnyolja azokat: „Sensus Zvonaritsianus. Szerelmesim ne hidgyetek minden léleknek hanem megh proballyatok a lelkeket hogyha Luthertül vannak. Mert sok Calvinistak

jöttek ez vilagra”; „Vékonyon trágyáztak az ubiquitással elsőben”; „Nem razot volt ki az czuklyabol Lutherus minden papistasagot”; „Az sövény mellé nyögve horgyák”; „...mellyeket Számár Lethenyei nem érthetött”; „Az ember christus. Az christus embersege nem egyet teszen.”

~ gyakorló lelkész, egyházszervező püspök, tanult prédikátor volt. Könyvgyűjteménye is ezt tükrözi, mivel abban legnagyobb részt vitairatok, beszédgyűjtemények találhatók, melyek a kor legfontosabb, legvitatottabb témáit ölelik fel. Ismeretei naprakészek, mert könyveinek szerzői túlnyomórészt kortársai, közel kortársai voltak.

Kiad.: SZELESTEI NAGY László, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei*, in *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*, szerk. BÁLINT István János, Bp., 1987.

Irod.: THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, kiad. KONCSOL László, Pozsony, 1998 (Csallóközi Kiskönyvtár); HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980; *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, szerk. KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, Pápa, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések, 10); ZVARA Edina, *Ismeret könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*, MKsz, 2011.

Zvara Edina

Contax ☞ jénai Contax

a częstochowai kegykép kultusza a 17–18. sz.-i Mo.-on

Az Itáliában festett és ma a lengyelo.-i Częstochowában található kegykép másolatai egész Európában elterjedtek. A Bécs megmentésére a török ellen felvonuló Sobieski III. János lengyel király naponta imádkozott a kép magánál őrzött másolata előtt. Az 1683. szept. 12-i bécsi győzelmet Szűz Máriának, a Passauai Segítő Mária mellett a częstochowai Istenanyának tulajdonították. A győzelemért

hálából Sobieski János a Bécs melletti, kahlenbergi templomban elhelyezte a częstochowai →kegykép másolatát. A meginduló törökellenes felszabadító háborúk után a →pálosok visszatelepültek Mo.-ra, s templomaikban rendszerint elhelyezték a kegykép másolatát. A częstochowai kegykép kultuszának terjesztésében jelentős szerepet játszottak a →ferencesek és a →jezsuiták is. →Esterházy (I.) Pál nádor nagyban hozzájárult a kegykép mo.-i tiszteletének elterjedéséhez azáltal, hogy részletes leírást közölt róla az európai Mária-kegyhelyeket bemutató, 1690-ben magyarul megjelent művében. A mo.-i ábrázolások túlnyomórészt az eredeti kegykép hű másolatai, de találkozunk helyi változatokkal is. Apró eltérések figyelhetők meg pl. abban, hogyan tartja a könyvet a gyermek Jézus, a két főalakot pedig esetenként angelokkal vették körül. A kegyképmásokra koronákat festettek vagy applikáltak. A częstochowai Szűz Mária tisztelete Lengyelo.-ban és Mo.-on egyaránt sokféle műfajban megnyilvánul: templomok és kápolnák fő- és melléktárai, szentképek, szobrok és magánáhitatot szolgáló →szentképek tanúsítják széles körű elterjedését. A częstochowai típus nagyobb számban található a Nyugat-Dunántúlon és az Alföldön, de szórva nyosan Felső-Mo.-on és a Délvidéken is előfordul. A kultusz a vallásosság szinte minden formájában és a művészet számos műfajában, rétegében megjelent.

Irod.: ESTERAS [ESTERHÁZY] Pal, *Az egész vilagon levő csvadalatos boldogságos Szűz kepeinek rövideden föl tet eredeti*, Nagyszombat, 1690, 203–205 (hasonmás: Bp., 1994); BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*, Bp., 1943 [1944], 36–42; TÜSKÉS, 1993, 27; SZILÁRDFY Zoltán, *A magyarországi kegyképek és -szobrok tipológiája és jelentése*, Bp., 1994; Uő, *A pálos rend két kegyképe: a Częstochowai és Sasvári Boldogasszony*, in SZILÁRDFY, 2003; BARNA Gábor, *A częstochowai Szűzanya tisztelete Közép-Európában*, in „...szolgálatra ítéltél...”. Bálint Sándor Emlékkönyv, SZABÓ Ferenc és SZABÓ Magdolna közreműködésével szerk. BARNA

A czestohowai kegykép másolata a bp.-i egykor pálos Kisboldogasszony, ma Egyetemi templom főoltárán

Gábor, Szeged, 2004; Tüskés Anna, *Adatok a czestohowai kegykép kultuszához a 17–18. századi Magyarországon. Cult of the Devotional Picture of Our Lady of Czestochowa in 17th–18th-Century Hungary*, in *Barokk, magyar különszám/Hungarian Special Number*, 2010.

Tüskés Anna

a Czobor család könyvei

A Czobor család könyves ügyeiről kevés dokumentum áll rendelkezésünkre. A művelődéstörténetben leginkább →Czobor Mihály *Chariclia* c. munkája ismert, amely →Zrínyi Miklós könyvtárában Loós Ádám 1646-os másolatában maradt fenn, ezért sokáig neki tulajdonították. A *Chariclia*-fordítás modern kiadója, Kőszeghy Péter felhívja a figyelmet arra, hogy nincs kellően értékelve a Czobor családnak a mo.-i művelődés történetében betöltött szerepe. A már ismert könyv- és olvasmánytörténeti forrásokat is elemezte annak érdekében, hogy megrajzolja a fordító kulturális horizontját. A család másik tagja, a versíróként számon tartott Czobor Ádám (†1691; →*Csáky-énekeskönyv*), a grófi rangot nyert Czobor Bálint fia, jeles katona. Nem kérdéses, hogy szerzővé olyan környezetben váltak, ahol a könyves műveltségnek hagyománya, súlya van. Bibliofil szándékukat jelzi fennmaradt nyomtatott címerük, amelyet *ex libris*nek használhattak (OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, exl. 94).

A család genealógiája is mutatja, hogy a Czoborok jelen voltak minden fontosabb magyar főúri udvarban. Ezt igazolják a házastársak családi kapcsolatai is. Czobor Imre (†1581) három házasságából (Bakits Angelina, Frangepán Katalin, Nádasdy Orsolya) számos gyermeke érte meg a felnőttkort, Pál fia (†1591) bárói rangot szerzett. Másik fia, Imre (†1640) tárnokmester (feleségei: Révay Éva, Bánffy Zsófia); leánya Thurzó (III.) Szaniszló (1576–1625), a későbbi nádor felesége lett; Bálint fia pedig grófi rangra emelkedett.

A Thurzókkal egyébként is rokonok voltak, hiszen Czobor Imre (†1581) lánya, Erzsébet lett a másik Thurzó nádor, →Thurzó György felesége, fia pedig a *Chariclia*-fordító Czobor Mihály, aki szintén egy Thurzó lányt vezetett oltárhoz, Zsuzsát (1587–1610). Két gyermekük közül János (†1628) Barkóczy lányt vett el, Imre (†1677) pedig az Apponyi családból nősült. Ez utóbbi Imre és Apponyi Éva leányai Csáky fiúkhoz mentek férjhez: Erzsébet Csáky Ferenchez (1630–1670), Mária Regina pedig Csáky Pálhoz (†1655). →Csáky István (1635–1699) szepesvári könyvtárába így kerülhetett Czobor Mihály *Kalauz*-példánya („Calaus Coboris”).

Czobor Mihály sassini (Sasvár) könyveit halála után írták össze és osztották szét fiai, János és Imre közt. Az összeírás alapján követhető a könyvek további sorsa, vagyis hogy melyik fiú mit kapott az

Vlsz. ex librisként használt Czobor-címer. OSZK

atyai örökségből. A könyvek nyelvi összetétele alapján arra lehet következtetni, hogy talán éppen Mihály tudhatott olaszul is, sajnos az összeírás csak „Italici libri”-ként emlegeti ezeket. Latin és görög szövegkiadások mellett néhány német és magyar könyve volt.

A kat. teológiai, ill. napi vallásgyakorlati könyvek utalnak a sassini →pálosokat támogató Czoborokra. Az *Officium Beatae Mariae* bizonyára már a tridenti zsinat utáni változatban került hozzájuk. Ugyancsak inkább egy plébánosnak kellett volna Thomas Sailly *Thesaurus Litaniarum ac Orationum*a, amelynek számos kiadása terjedt el a korban. A másik *Thesaurus*, a jezsuita Jodocus Cocciusé, már a teológiai viták történetét taglalja, felfegyverezve a kat. vitapartnert az auktoritások (egyházatyák, zsinati határozatok) szövegeiből. Ugyancsak számos ki-

adása ismert a munkának. Régebbi kiadás (mert jellemzően a 16. sz. első felében jelent meg sokszor) Daniel Agricola *Passio Christij*e. Ezek a könyvek feltehetően a család 16. sz.-i generációjától, talán éppen Czobor Imrétől származnak, miként Conrad Gesner *Bibliothecája*, a nyomtatott könyv első századának világában eligazító, alapvető tájékozódást nyújtó kézikönyv.

A 17. sz. első felében →Pázmány Péter és a csepregi luth. gimnázium tanárai között zajló viták nyomtatványai önálló csoportot alkotnak a kis gyűjteményben. Ehhez csatlakozik Georg Amende vitairata, a *Funiculus Triplex* az ágostai hitvallás osztrák területen való elterjedése kapcsán. A Thurzó rokonság miatt kaphatták →Thurzó Imre wittenbergi beszédeit, és talán a jogi disputációs füzetek gyűjteményét is. A historikus anyag elég

sovány. →Révay Péternek a koronáról szóló értekezése mellett valamelyik, a törökkel kötött béke aktái, egy Velence-történeti szöveggyűjtemény, talán éppen a Pietro Bembo által szerkesztett. A japán történelemről nyilván a szórakozás kedvéért olvastak Sassinban, ez lehet Luis Fröes és John Hay munkája is, hiszen mindkettőt sokszor kiadták a 16. és 17. sz. fordulóján. A földrajzi érdeklődés továbbbi példája Dominicus Marius Niger kézikönyvének beszerzése. Simon Maioli *Dies Caniculares* c. négykötetes természetföldrajzi munkáját a testvérek közt megosztották két-két kötetre. Emellett Leonhard Fuchsnek a 16. sz. közepe óta szinte évente kiadott természetrajzi alapműve, a *Historia Stirpium* ugyancsak elérhető volt a sassini házban.

Az ókori szerzők (Epiktétosz, Aiszoposz, Plutarkhosz) mellett a könyvtár részét képezte két humanista retorika is: Georgius Trapezuntiusé és Lucas Losiusé. Ezeket a műveket lehetne iskolai könyveknek is tekinteni, bár Epiktétosz nem volt iskolai szerző. Munkája sokkal inkább a két *Horologium Principum*-kötethez kapcsolódik, amely németül és latinul is ott volt Sassinban. Bár nem írják, de feltehető, hogy Antonio Guevara művéről van szó. A Czoboroknak volt egy →Janus Pannonius-kiadásuk is, de közelebbit erről nem tudunk.

Az orvosi könyvek közül megemlítenőd a vallon Gualther Bruele-nek az összeírásig 22 kiadásban ismert *Praxis Medicinæ* c. alapkönyve és egy szöveggyűjtemény Gasto de Claveus, Cornelius Sutorius és Bernardus G. Penotus munkáiból, amelyben Thomas Erastus véleményét vitatják egyes orvosi kérdésekben. Ez utóbbi kötet már átvezet ahhoz a témához, amelyet a kis gyűjteményben – arányait tekintve – meglepően sok darab képvisel, nevezetesen az →alkímia területére, lásd a *De triplici auri et argenti praeparatione* traktátust. Ezek a korban jellemzően szöveggyűjtemények voltak ókori és középkori szerzők munkáiból. Janus Lacinius szövegválogatása Arnoldus de Villa Nova, Raimundus Lullus, Michael Scotus és Muhammad Ibn-

Zakarīyā műveiből, Giovanni Baccesco antológiája a 8. sz.-i arab Geberus (Jābir ibn Hayyān) és Raimundus Lullus munkáiból, és egy harmadik a 16. sz. végéről.

Nem állapítható meg bizonyosan, hogy a könyvek iránti érdeklődés melyik Czobort jellemezte leginkább. A kiadási dátumok alapján feltételezhető, hogy Czobor Imre már elkezdte a könyvek beszerzését, és Mihály fia ugyancsak fogékony volt irántuk, legalábbis az érdeklődés szintjén.

Irod.: *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, kiad. VARGA András, Bp.–Szeged, 1986, 104–105 (Adattár, 13/1) (Czobor Mihály könyveinek jegyzéke); ZSÁK J. Adolf, *Czobor Mihály, a Charicilia első magyar fordítója*, ItK, 1902; ÖTVÖS Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, ItK, 1980; RMKT 10, 1996; KÖSZEGHY Péter, *Czobor Mihály*, in MAMÚL, II, 2004.

Monok István

CS

csillagászati nyelvészet

Idegen terminológia szerint *asztrolingvisztika* lenne, ha létezne ez a fogalom. Csakhogy ilyen a tudományban nincs, mivel a Szaturnusz gyűrűje nem tanult meg beszélni (remélhetőleg), és a rendhagyó igeragozást sem vitte el egy kiadós napkitörés (pedig bizonynyal volna rá igény). A ~ kifejezés ironikusan arra az esetre utal, amikor a nyelvész egy szó kikövetkeztetett, „csillagos” (írásban csillaggal jelölt) alakját próbálja meg rekonstruálni, ill. az ily módon előállított szóalakra nyelvtörténeti, őstörténeti elméletet épít. A ~ lényege nyelvtörténészkedés (nyelvi őstörténészkedés) nyelvemlékek nélkül – vagy éppen azok ellenére.

A ~ elsősorban szóalakok előállítására szakosodott. Legfontosabb példája a *magyar* népnév eredeztetése, amelynek a legrégebbi nyelvemléktelen időket bevilágító csillaga a **mansi + eri* 'mansi ember' jelentésű összetétel. Reguly Antal ezen ötletét Németh Gyula elevenítette fel. Berta Árpád a **bancser*; **bandzser*

ősalaktól indít, amely a $b > m$ szókezdő hangzóváltással is gazdagodik. A magyar népnév kialakulásának lépéseit Róna-Tas András így rekonstruálja: *mancsa > *madzs + er (*medzser > Megyer) > *magyer > magyar. A ~ számára zavaró tényező lehet a nyelvemlék. Ebben az esetben is így van, hiszen bizánci kútfők a magyar nép nevével összecsengő személynévet említenek az 520-as évekből. A Fekete-tenger vidékén élő kutrigur-hunok uralkodója Malalas és Theophanész krónikaiban ekkor Muagerisz király volt, az ő neve Moravcsik Gyula bizonyítása szerint megegyezik a Bíborbanszületett Konstantinnál olvasható Megyer „törzs” nevével. A vegyes hangrendű névalak → Anonymusnál őrződött meg a *Hetumoger* (Hétmagyar) és *Dentumoger* szóösszetételekben. A Szabó Károly által felvetett azonosítást a történész Hóman Bálint elfogadta, a bizantinológus Moravcsik Gyula filológiai alapon alátámasztotta; a fentiek láttán nem meglepő, hogy Németh Gyula és Róna-Tas András viszont elutasította.

Nem ironikus élel ugyan, de az újabb kutatásban is felmerült a csillagos ősalakok megbízhatósága iránti kétely. Általános érvénnyel Bálint Csanád és Sinor Dénes fogalmazott. Bálint szerint a „korai középkori steppei eredetű népek ethnogenézise [...] nem képzelfelhető el egyetlen és egyenes vonal formájában, ami valahol egy elképzelt »ethnogenetikai nulla pontban«, egy teoretikus »ős-ősnép«-nél kezdődne, amelyeknek nyelve hipotetikus voltát a nyelvtörténetben az egyes szavak előtt álló csillag(ok) jelzi(k), majd pedig azon nép »kialakulása« az általunk – egy ugyancsak tetszésünk szerint – kijelölt időpontig (akár a máig) tart.” Sinor szókimondóbb: „Ideiglenesen tegyük fel, hogy volt egyszer egy finnugor, avagy éppenséggel uráli ősnyelv (Ursprache). Mármint ki beszélte a finnugor, avagy uráli ősnyelvet? A válasz egyszerű, ismeretes és számos műben olvasható: a finnugor ősnép (Urvolk) beszélte az egyiket, az uráli ősnép a másikat. De ez az Urvolk honnan származott? De facto azért találtuk ki ezeket a nem lé-

tező népeket, hogy legyen kivel beszéltetni a nem létező ősnyelveket.”

Irod.: SZABÓ Károly *Kisebb történelmi munkái*, I, Bp., 1878; HÓMAN Bálint, *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*, Bp., 1925; MORAVCSIK Gyula, *Muagerisz király*, MNy, 23(1927); NÉMETH Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása* [1930], Bp., 21991; MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* [1934], Bp., 21988; SRH, I, 1937; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* [1975], szerk. GYÖRFFY György, Bp., 32002; RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Bp., 21997; BERTA Árpád, *Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről*, in *Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMY László, Bp., 1997; SINOR Dénes, *Az őstörténet és etnogenézis problémáiról*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, CXXI, 2005; BÁLINT Csanád, *Az ethnos a korai középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, Sz, 140(2006).

Szabados György

D

Deidrich, Georg (Deidricius; Teke, 1571 k.–Kolozsvár?, 1605. ápr. 2.)

Erdélyi szász tanár, lelkész, neolatin író. Azonos nevű ev. lelkész fiaként gimnáziumi tanulmányait Nagyszébenben és Besztercén végezte. 1587-ben külföldi tanulmányútra indult, pártfogója, Albert Huet (Hutter) szebeni királybíró és Stefan Helner besztercei szenátor volt. Útközben megállt Kolozsvárott, meghallgatta a →jezsuiták miséjét, itt csatlakozott a Heidelbergbe menő Sombori Sándorhoz és az ekkor még unit. (később ref., majd kat.) →Szilvási Jánoshoz. Továbbmenve felkereste a sárospataki ref. iskolát, s onnan visszafelé kanyarodva betért Kisvárdára →Szokoli Miklóshoz is. A strassburgi főiskolán tanult, ahol 1589. márc. 20-án magiszteri fokozatot szerzett. Két hónap múlva már Bécsben írt be Hugo Blotius emlékkönyvébe, ősszel pedig a padovai egyetemen találjuk. Római látogatásának során egy kocsmái verekedés-

be keveredett, ezért néhány napra börtönbe csukták. Egy jezsuita szerzeteshez eljuttatott latin verse kiszabadította, sőt bejutott egy pápai fogadásra is. Állítólag megcsókolta V. Sixtus pápa lábát, aki a jezsuitákat kiűző eretnek erdélyiekre panaszkodott, s a következő mondatot írta be az emlékkönyvébe: „Sixtus quintus pontifex optimus Maximus filio suo Georgio Deidricio Transylvano scribebat.” Az egyik jelen lévő bíborostól egy korall rózsafüzért is kapott ajándékba. A korszakban ez az eseménysor egyedülálló: ugyan →Szenci Molnár Albert is bejutott 1596-ban VIII. Kelemen pápa fogadására, arról azonban nem tudunk, hogy beszélt is volna az egyházfővel. Arra pedig nem ismerünk más példát, hogy a kat. egyház feje beírt volna egy prot. diák peregrinációs albumába.

Hazatérve 1590 végétől a nagyszebeni ev. gimnázium rektora lett, átszervezte az intézményt, s könyvtárát az átépített Szt. László-kápolnában helyezte el, ezt az eseményt emléktábla örökíti meg. 1591-ben ellentétbe keveredett helyére pályázó lektorával, Lucas Hermann-nal (Ehrmann), aki a római eseményeket és a pápa lábának megcsókolását vetette a szemére, és paszkvillust is írt ellene. Az ebből következő per nyomán 1592-ben elveszítette állását, de 1593-ban visszahelyezték. 1594-ben elhunyt apja helyett szülővárosában, Tekén lett ev. lelkész. 1598 nyarán kéttagú bizottságot küldtek ki ellene, mivel az úrvacsorai kenyeret helvét szellemben csak jelnek nevezte, és eltávolították állásából. Ezután váratlanul áttért az unit. hitre, és Kolozsvárról lett szász prédikátor.

Diákként levelezett Johann Jacob Grynaeus bázeli ref. teológussal, akit 1587 szeptemberében személyesen is meglátogatott. 1589-ben kiadta strassburgi disputációját Johann Ludwig Hawenreuter professzornál Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* hatodik részéről (RMK III 788). Ugyanott és ugyanakkor jelent meg verses útinaplója (*Hodoeporicon itineris Argentoratensis*), függelékében néhány gyászverssel (RMK III 789, 790), ill. egy beszéde Melchior Junius kötetében

(RMK III 791). Ugyancsak verssel szerepelt a Johannes Sturm emlékére kiadott 1590-es kötetben (RMK III 5505).

Rektorsága alatt munkával látta el a szebeni nyomdát is. Raktori beköszöntője 1591-ben jelent meg (RMNy 673), ebben klasszikus szerzőktől vett idézetekkel buzdítja iskolája növendékeit a tanulásra és a helyes magatartásra. A következő esztendőben tanártársaihoz intézett beszédben vázolta fel nevelési elveit (RMNy 707). Ugyanekkor pártfogójának, →Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlott nyomtatvány formájában szokásba hozta a vizsgatételek kinyomtatását (RMNy 708). Lakodalmi köszöntő verszetén kívül Báthory Zsigmond fejedelmet dicsőítő két hódoló költeménye képviseli még az iskolákban rendszeresen gyakorolt tudós alkalmi vers műfaját (RMNy 674, 706, 734). Feltehetően ő a szerzője egy kétnyelvű (latin–német) törekellenes versnek is, amely Báthory Zsigmond politikáját támogatja (RMNy 734/A). Nyilván az ő közvetítésével nyomtatta ki a szebeni nyomda →Baranyai Decsi János (volt strassburgi diáktársa) Sallustius-fordítását (RMNy 786). Üdvözlő költeményt írt Szilvási János unit.-ok ellen irányuló beszédéhez (RMNy 675), s később, már unit.-ként Simon Fischer kolozsvári dialektikai tankönyvéhez (Kolozsvár, 1599, RMNy 859). Neki tulajdonítják egy középkori himnusz német fordítását is (*Deus creator omnium – Der du bist Schöpfer aller Ding*).

Kiad.: Georg DEIDRICH, *Strasbourggi utazás* (1589), TÓTH István, GERÉB László fordítása, KULCSÁR Péter tartalmi ismertetése, in *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, Bp., 1990 (Magyar Remekírók).

Irod.: Friedrich TEUTSCH, *Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (Hermannstadt), 1882; Hermann SCHULLER, *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon*, Deutsche Forschungen in Südosten (Hermannstadt), 1943; BINDER Pál, *Három unitárius értelmiségi életútja a XVI. századi Erdélyben*, Keresztény Magvető, 1982; *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*,

kiad. SZABÓ András, Szeged, 1989 (Adattár, 22); Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Köln–Weimar–Wien, 1998.

Szabó András

dob

Ütőhangszer. A szó eredete bizonytalan, a jelenlegi nézetek szerint vagy hangutánzó szó, vagy a finnugor eredetű *domb* szóval áll összefüggésben. (A szócsalád ugyanakkor a finnugor nyelvekben nem jelent ~ot.) Az is bizonyos, hogy a szó a magyarban kizárólag az ütőhangszerre használatos. A ~ az egyik legkorábbi hangszernévünk, először helynévként, *Dobos* alakban fordul elő 1138-ban. Első ismert dobosunk Dobos Farkas (1221). A (képzett) szó korai megjelenése, valamint a nyelvészeti környezet alapján nagyon valószínű, hogy a szó és az azzal jelölt instrumentum is a honfoglalókkal érkezett a Kárpát-medencébe.

Elbeszélő forrásaink – ahogy általában a nyugati, latin nyelvű krónikairódlom is – sokáig hallgatnak az ütőhangszerekről. A helyzet a 15. sz. elején változik meg, az 1421 e. írásba foglalt →*Budai Jogkönyv* rendelkezik többek között a városi dobosokról (pauker) is. Ettől kezdve különféle események – háborúk, esküvők, felvonulások – kapcsán rendszeresen hallunk róluk (általában: tympanista). Mátyás halála után zenekarát részben Miksa örökölte, akinek metzi bevonulása kapcsán a krónikás feljegyezi: „Volt ott két nagy, rézből készült üstdob (Timballes), olyanok, mint a főzőüstök, melyek számbőrrel voltak befedve, és körülbelül tíz üstnyiek voltak, és ezek a dobok egy lovon voltak, egyik az egyik, a másik a másik oldalon, mint a szenteltvíztartók. És azon a lovon, középen ült egy ember, aki nagy ütőkkel verte és püfölte [a ~okat] a trombitákkal összhangban, a törökök és a magyarok módjára. Csodálatos dolog volt ez.” Fél évszázaddal később VIII. Henrik angol király utasította követét, Sir Thomas Seymourt, hogy szerezzen be neki magyar formájú üst~okat („10 tamborynes of Hungarians fashion”).

A ~ mo.-i középkori ábrázolásai számos problémát vetnek fel: nem világos, hogy a helyi viszonyokat ábrázolják-e, vagy a nemzetközi ikonográfiai konvenciókat követik. (Ráadásul a valamiképpen Mo.-hoz köthető ábrázolások egy része nem itthon készült, s így feltehetőleg nem magyar ~okat ábrázolnak. Ilyen pl. a sámánhittel is kapcsolatba hozott, sokat emlegetett abaújszántói aquamanile (MNM). Egy érdekes ábrázolás: a felvidéki Pónik templomának Szt. László-ciklusán a csatajelenet háttérben egy gyalogos nagyméretű üst~páron játszik (1478 k.).

A fenti adatok alapján valószínű, hogy Mo.-on aktívan használták a ~okat, és azok esetleg nagyméretű, lóháton vagy gyalog megszólaltatott üst~ok (is) lehetnek. E típus a korabeli Európában kuriózzumnak számított, s csak a 16. sz.-ban kezdett elterjedni. (Európában egyébként sem kaptak központi szerepet az ütőhangszerek, fejlődésüket az iszlám világgal kialakult kapcsolatok inspirálták.)

A korai magyar nyelvi adatok alapján nagy valószínűséggel kizárható, hogy a ~okat (üst~okat) az előrenyomuló oszmánoktól vettük volna át. Minden további nélkül tartozhattak viszont sztyeppe-i örökségünkhöz, hiszen a keleti zenei és társadalmi életben az ütőhangszerek jelentős szerepet kaptak. A lovas-nomádok esetében forrásaink rendre kiemelik a harci ~ok használatát, amelyek a hunoktól kezdve hatalmi szimbólumként is megjelentek. A →zászló és a ~ birtoklása, ill. átruházása a hatalom birtoklásának egyértelmű jele volt egészen az újkorig. Többi hangszerünkkel ellentétben az Árpád-korban éppen a ~ fordul elő településneveinkben. Ráadásul az egyik igencsak virágzó település éppen egyik korai fővárosunk, →Székesfehérvár közelében feküdt. Nem lehetetlen tehát, hogy egy hajdani honfoglalás kori méltóságjelvény a középkorban is tovább élt. (Még a 16. sz.-i főkapitányi kinevezések-kor is szerepet kaptak az ütőhangszerek.)

Az üst~ok mellett a 16. sz.-ban biztosan megjelentek a nagyméretű, kétfenekű ~ok is. Nem kizárt, hogy ezek belső fejlőd-

Freskó a karlštejni (Csehország) várból (fent)
Zenélő állatok a zólyomi plébánia egykori freskóján (1480 k.; Kuczogi Zsuzsa rekonstrukciója, lent)

Pónik, a Szt. László-legendát ábrázoló falkép, 1478 k., részlet (balra)

dés eredményei, de az oszmán vagy a nyugati közvetítés sem zárható ki. A török kor a Kelet és Nyugat közötti közvetítés időszaka: éppen a magyar hadszíntereken szerzett tapasztalatok adnak újabb lökést az európai ütőskultúra fejlődésének.

Irod.: SZAMOTA István, *Magyar oklevél-szótár*, Bp., 1902–06; Percival R. KIRBY, *The Kettle-Drums. An historical survey*, Music and Letters, 1928; HARASZTI Emil, *Zene és ünnep Mátyás és Beatrix idejében*, in *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, II, Bp., 1940; TESZ, I, 1967; JAMES BLADES, *Percussion Instruments of the Middle Ages and Renaissance. Their History in Literature and Painting*, Early Music, 1973; MAHMUT R. GAZIMIHAL, *Türk vurmali çalgıları*, Ankara, 1975; ZOLNAY László, *A magyar muzsika régi századaiból*, Bp., 1977; *Régi magyar glosszárium*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., 1984; *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, szerk. KISS Lajos, Bp., 1988; *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*, szerk. KÁZMÉR Miklós, Bp., 1993; CSÖRSZ Rumen István, SUDÁR Balázs, „Trombita, rézdob, tárogató...” (A török hadizene és Magyarország), Enying, 1996;

Hansgerd GÖCKENJAN, *Lobogó és dob az altaji népeknél*, in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. BALOGH László, KELLER László, Bp., 2004 (Magyar Őstörténeti Könyvtár); SUDÁR Balázs, „Dobbal doboltatni...” Egy régi magyar hangszer nyomában (kézirat).

Sudár Balázs

donquijotizmus (szélmalomharc)

Átvitt értelemben: kilátástan, hiábavaló harc; Miguel de Cervantes Saavedra *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha, rövidített címe: *Don Quijote*; Madrid, 1605) c. regénye hősnévéből.

A *Don Quijote* a kor divatos olvasmányainak, a lovagregényeknek a paródiája. E hatást Cervantes azzal érte el, hogy főhősét monomániás örülként és nem csodálatos megszállottként ábrázolta. Don Quijotét a kóbor lovagokra jellemző és Juan Luis Viveshez hasonló etikai-szociális erények mozgatják, amikor „védi a hajadonokat, óvja az özvegyeket, segítségére kel az árváknak és szűkölködőknek, védelmezi a hitet és az egyhá-

zat” (I, 11). A való világ soha nem tökéletes, és soha nem lehet azzá, csak a Don Quijote által elképzelt világok azok. A morális és a politikai ideált az Aranykor, az időben és térben meg nem határozott artusi udvar jelenítik meg. A letűnt, korántsem tökéletes lovagkor idealizált változata csakis egy utópikus világban, Artus király, vagyis a kiválasztottak birodalmában valósulhatna csak meg: „Én vagyok az, mondom még egyszer, akinek életre kell keltenie a Kerek Asztalt, a Francia Tizenkettőt és a Hírneves Kilencet...” (I, 20). A valóságos és az elképzelt világ folytonos keveredésével, hol mindenkire, hol csak egyes kiválasztottakra vonatkozó érvényességével érzékelteti Cervantes, hogy az egykor létezett, de újra feltámasztandó idealizált világot is jobbra kell tenni egy ideálisnak minősített, soha nem létezett világban olyan, soha nem élt, ideálisnak tartott artusi hősökkel, mint a kóbor lovagok – mindez csakis paródiaként fogható fel. Ez az ábrázolásmód Cervantes leszámolását jelenti a világ megjavításán munkálkodókkal, az idealizált hősökkel, azaz saját illúzióival is. Az Aranykorban játszódó pásztorjátékköltészet lovagi utópiába nem helyezhető át. A sokak áhította utópikus birodalom nem hozható létre – állapítja meg Cervantes. Ez a felismerés tükröződik Don Quijote és a kerítő Fernando de Rojas művét, a *Tragicomedia de Calixto y Melibeát* (röv.: *La Celestina*) idéző párbeszédében (I, 22), melyben Cervantes nemcsak Juan Luis Vives *De subventione pauperum* c. művének jól szervezett, ellenőrzött társadalmát teszi nevetségessé és kérdéssé, hanem a filozófia, az irodalom neves szerzőit is. A szabad akaratról folytatott tudós vitákat is kigúnyolja a vivesi elven alapuló, jól szervezett társadalom kétes hírű hősökkel – kerítőkkal – való létrehozásával és különféle kotyvalékokat előállító öregasszonyok hatáskörébe helyezésével. Cervantes reneszánsz műveltsége az Aranykorról szóló beszédekben, a lovagregények, a pásztorjátékköltészet alapos ismeretében, humora a kortárs szerzők és műveik, pl. a spanyol Antonio de Gue-

vara Mondoñedo püspökeként való említésben is megmutatkozik. Az olasz reneszánszot pl. Ariosto és Sannazaro, klasszikus képzettségét Platón, Arisztotelész, Ovidius, Cato, Horatius jelzi. Senki és semmi nem menekül Cervantes ironiájától. A Bevezető (Prologo) a regényírók és munkamódszereik kíméletlen kifigurázása, amelyet a szabadságról szóló idézet követ Enniustól, de amelyet Cervantes Horatiusnak tulajdonít.

Kiad.: Miguel de CERVANTES, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, Madrid, 1973; Joannes Ludovicus VIVES, *De subventione pauperum*, Bruges, 1526.

Irod.: KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ItK, 1985; Uő, *Juan Luis Vives y La Celestina. La crítica literaria de J. L. Vives a base de La Celestina*, Acta Hispanica, Tomus IV, Szeged, 1999; Uő, *El estado perfecto y su habitante perfecto. El idealismo y la verdad a base del 'Socorro de los pobres' de Vives y de 'Don Quijote' de Cervantes*, in *Cervantes y la narrativa moderna. Coloquio internacional*, Debrecen, 2000; Uő, *Hogyan válhat egy tragikomédia irodalomelméletté? Joannes Ludovicus Vives irodalomkritikája Fernando de Rojas A Celestina avagy Calixto és Melibeá tragikomédiája című műve alapján*, in *Színházvilág – Világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., 2008 (Régi Magyar Színház, 3).

H. Kakucska Mária

duda

Az aerofon (rezgő levegő által megszólaló) hangszerek nagy családjába tartozó, a nádsípokból kialakult, légzsákkal (bőrtömlővel) felszerelt hangszertípus. A ~knak Euráziában és a Földközi-tenger medencéjében évezredek óta van. Nehezen találunk olyan népet, népcsoportot, amelyik a ~ egyszerű vagy bonyolult típusát ne használta volna, ill. ne használná napjainkban is. A hangszer és az azon játszható muzsika Európában, Ázsiában, Afrika főként északi részén szinte minden nép zenetörténetében kiemelkedően fontos, az elmúlt 1000–1500 évben változó intenzitással ugyan, de kimutatható a hangszer jelenléte a zenei élet több területén.

Az állattartással foglalkozó pásztorokkal és a katonákkal kapcsolatban Európa-szerte 700–800 évre visszamenően végigkövethető a hangszer használata. A képi ábrázolások 13–16. sz.-i információi nyomán a kutatónak kell összehasonlító adatok segítségével a következtetéseket levonni. A Kárpát-medencében élő népek falusi és városi karácsonyi szokásaiban a 20. sz. közepéig nyomon lehet követni a pásztorodások szerepét. Számtalan, ~n előadott karácsonyi dalt gyűjtöttek össze a kutatók. A Dunántúlról több adat utal arra, hogy szenteste az éjféli misén a falusi kántorok ~imitációt játszottak a templomi orgonán.

Az Európában előforduló, tömlővel ellátott ~kat a megszólaltatáshoz használt sípok (szimpla vagy dupla nád), a sípszárak száma, formája, a bordósípok száma alapján Sachs nyomán Baines három csoportba osztotta: a nyugat-, kelet- és dél-európai hangszerekre. Ez a tipológia idejétműltnak tekinthető, mivel a Kárpát-medencében élő népek egy európai viszonylatban is egyedülálló, kettős sípszárral rendelkező, önálló ~típus-családot használnak.

A ~k a ~fejbe illeszkedő, minden esetben elkülönített dallam- és kontrasztpból álló kettős sípszárak formája, felépítése, ill. az egyes sípszárakon megszólaltatható jellegzetes zenei hangok (oktávhang, a bolhalyuk, az alaphangnyílás[ok], kvart-hangzás) alapján csoportosíthatók.

Az alkatrészek többsége funkcióját és formai jegyeit tekintve minden típusnál hasonló: a Kárpát-medencei dudások egy basszusípszárát használták, a levegőoszlopot speciálisan tömlőre nyúzott, timsósan kikészített állatbőrbe szorították fűvóka vagy (egyes típusoknál) fűjtató segítségével. Ilyen ~kat Európában másutt – néhány dél-franciai.-i darabtól eltekintve – nem találunk.

A számtalan hasonlóság ellenére etnikumonként eltérő sajátosságok is kimutathatók az egyes típusok között.

1. gajde

A Maros menti →szerbek, a bácskai bunyevácok és szerbek, a mohácsi és falusi sokácok, a baranyai (Pécsről délre

Gajde (Végh Andor, 2010)

élő) bosnyákok, a Dráva menti sokácok, a Bp. környéki rácok (→horvátok) és szerbek hangszer.

A ~ sípszárában két különálló furatban két nád- vagy bodzasíp található. Az ötlyukú dallamsípszáron a dúr hangsor hat fokát szólaltatták meg. A fonográf-felvételek (Bartók, 2058–2061. sz. hangerek) és a még élő dudások játéka tanúsítják, hogy a virtuózabb játékosok a hetedik fokot is meg tudták szólaltatni a dudálás közben végzett rezgésszerű testmozgás segítségével, amely egyedi hangzást is eredményezett. A másik – a dallamsíp furatával párhuzamosan futó furatba helyezett – síp a jellegzetes fatü-lök (rog) segítségével erősíti fel a hangszer tonika és alsó kvart hangjait, ami a dallam kontrakíséretét szolgáltatja. A hangszer háromféle méretezéssel is készítették. A legmagasabb alaphangú ~k *f'*, *fisz'*, *g'* alaphangúak voltak. Hasonló méretű és alaphangú ~kat Szerbia más területein, ill. Horváto. egyes vidékein, főként Szlavóniában és a Száva mentén, szerbek és horvátok által egyaránt lakott területeken is használtak.

A második csoportba azok a hangszer-ek tartoznak, ahol az alaphangok az elő-

Bárác György mohácsi sokac dudás, a Népművészet Mestere kocsmában muzsikál az 1970-es évek végén

ző csoporthoz viszonyítva mélyebbek (*d', esz', e'*), így a sípszárak is hosszabbak.

A Bánátban és a Vajdaságban ennek a típusnak olyan változata is megtalálható, amely méreteiben jóval nagyobb: a sípszár alaphangja *g'* körüli, és a rog (tülök) mérete is a duplája a korábban említett típusoknak. Ezt a hangszert a Bácskában és a Bánátban élő szerbek, ill. a bácskai bunyevácok egyaránt fújtatóval használták. A fatülök elkészítésében a méretek miatt lényeges különbségek adódnak. Amíg a magasabb alaphangú hangszereknél a tülök egy darab fából készül, addig a középméretű ~k esetében (így pl. Mohácson is) két egyforma részből állították össze ezt a nagyon fontos alkatrészt. A dallamjátszó cső furatának végét minden esetben bedugaszolták, így a hangszerek alaphangja az oldalsó, hosszanti nyíláson szólalt meg. Csak a kontrasípszár alap- és kontrahangját erősítette fel a tülök. A korabeli fotókon megfigyelhető, hogy játék közben a tülkök összevissza állnak. Megvizsgálva a gyűjteményben őrzött hangszereket, kiderült, hogy a kontrasípszár furata a tülökben teljes lyukátmérővel folytatódott. Ha a zenész a tülköt valamelyik irányba elfordította, akkor a

nyílás szűkült, így a kontrahangot a zenész játék közben is tudta állítani. Ez a megoldás csak a mohácsi hangszerek esetében fedezhető fel.

2. dude

Sajátossága, hogy a hengeres, ólombe-tétes ~fejhez favályús szerkezetű sípszár csatlakozik, amelyben három, sőt négy síp is található. Ezeknél a típusoknál a dallamcsövön a bolhalyuk minden esetben hiányzik. A nagy levegőfogyasztás miatt kizárólag fújtatóval működtetik, így a muzsikus a játék mellett énekelni is tud. A hangszer alaphangja magas: *a', b'*, sőt *h'*. A sípszár dallamtartománya az oktavhanggal egészül ki.

A dude a Dráva vonalában mindkét parton előfordul. A magyar oldalon Selytől Csurgóig található meg ezek a hangszerek, főként a Dráva menti horvátok lakta községekben, ahol kizárólag ezt a típust használták. Elterjedési területe Horvátó.-Szlavónia északi peremvidéke, Bjelovar központtal; máshol nem ezt a ~típust használják, hanem a gajdét.

A dude sípszárai többfélék lehetnek. Az első változatban keményfából kialakított favályúba három, bodzából vagy szilvafából kialakított sípszárcsövet il-

Dude (Végh Andor, 2010)

lesztenek be. Az elülső kettő felületén alakítják ki a játszólyukakat, az egyik csövön a hangsor hat foka szólaltatható meg, a másikon a tonika és az alsó kvart, a harmadik, rövidebb csövön (amelyet külön be is fúrhatnak a sípszár testébe) hátul a hangsor szeptim- vagy oktávhangja. A sípszár alul nyitott, és a kontracsőhöz egy toldalék is csatlakozik. A második sípszártípus készítésekor az előzőhöz hasonló favályúba négy különálló bodza- vagy szilvafa csövet illesztenek, és ólmozással vagy faragással alul teljesen zárt rendszerűvé alakítják. Ezzel az egyes csöveken el tudják különíteni a zenei funkciókat. A dallamjátszó cső a második foktól az ötödikig szólalhatott meg, a mellette lévő a hangszer alaphangja szólt, a hosszabb hátsó csövön az alaphang kvartja, míg a rövidebb hátsó csövön az oktávhang. A sípszár harmadik változatánál az oktávhang elmaradhat. A mo.-i részeken a fenti sípszárformának egy további változata is megtalálható. A Dráva menti horvát községekben még napjainkban is készítenek olyan négysípos sípszárakat, amelyekhez két (egy hosszabb és egy rövidebb) furatot fúrnak a favályú hátsó részébe. Előre két csövet

illesztenek be, és ugyanúgy különítik el a zenei funkciókat, mint a korábban említett típusoknál. A leghátsó hosszanti csövön hangolólukát alakítanak ki, amelynek nagysága kisebb hegedűkulcsra emlékeztető fa- vagy műanyag kulccsal állítható. Ennél a típusnál minden esetben ólommal zárják le a sípszár alsó részét. A játékmód is jelentősen megváltozik, mivel a többi típussal ellentétben csak akkor szólal meg hang, amikor a játékos felemeli a lyukról a kezét. Ha minden hangot befog a dudás, akkor a sípszár elnémul, ellentétben a többi típussal, ahol ilyenkor is szól az alap- vagy a kontrahang.

A következő sípszártípus már átvezet a kettős sípszárak irányába: a sípszárba három – előre két párhuzamos, hátra egy harmadik – furatot fúrnak, a kontracsőnek hosszabbítója is van, és esetenként tüllökkel erősítik fel a hangzást. A favályús sípszártípusok nagyon régi sípszárformát őriztek meg, fejlesztettek tovább, és a Kárpát-medencében található típusok között egyedülálló archaikus hangzást képviselnek. Ezek a ~k átmenetet képeznek a magyar és a horvát nyelvterületen található ~típusok között. A játékosok szinte kizárólag fújtatóval működtették hangszerüket, így igen gyakran saját éneküket kísérték a ~játékkal. A hangszer változatai elszórtan megtalálhatók Pozsony környékén is, ami nem meglepő, hiszen a hódoltság időszakában erre a területre is jelentős számban telepítettek horvátokat.

3. dudy, gajdy

A Kárpát-medence északi területein Pozsonytól Eperjesig követhető a magyarok és a →szlovákok formailag és hangzásában is igen hasonló hangszere. E ~k között két altípust különböztethetünk meg.

Az egyik altípusnál a kettős sípszár dallamjátszó csövének alaphangja nem szólal meg: zárt a rendszer, a hangsor a 2. fokkal kezdődik, és a hangszer alaphangja a másik furaton, ill. egy oktávval mélyebben (mint a többi típusnál), a basszussípon szólal meg. A másik alapvető különbség, hogy a dallamsípszáron

Liptó megyei szlovák dudás a 19–20. sz. fordulóján
(vlsz. Herman Ottó rajza)

Palóc duda (Végh Andor, 2010)

hiányzik a bolhalyuk. A hátul található játszólyukon sokszor nem az oktávhang, hanem csak a szeptim szólal meg. A szlovákok ~inál igen gyakran a szarutölcsér helyett réztölcsért használtak a sípszár és a bordószer végén. A Néprajzi Múzeum Hangszergyűjteményben hét mesterien elkészített és díszített teljes hangszert találunk ebből a típusból (ltsz.: 16803, 16804, 33816, 34022, 80974, 96869, 66.61.4).

A másik altípusnál az alaphangot a dallamsípszár oldalán található hosszanti nyílás adta, de bolhalyuk nem volt a dallamjátszó furaton. A többi alkatrész az előző altípuséval teljesen megegyezett. Ilyen hangszernek számít a két Hont m.-ből származó ~ (ltsz.: 89601, 138347). A közelmúltban felfedezett moldvai csángó síposok hangszereinek kettős sípszárak is ilyenek, azzal a különbséggel, hogy a kontrahosszabbító egy kisebb méretű fátülök.

4. duda

A dupla sípszár, kontrasípos, bolhalyukas ~k a magyar ~típus képviselői. A magyar ~kat formai gazdagságuk, különböző speciális alkatrészeik jól elkülönítik a többi Kárpát-medencei ~típustól.

A hangszer a 19–20. sz.-ban döntően három területen: a Dunántúlon (Veszprém m.-ben, a Csallóközben, a Szigetközben), a palócok lakta vidékeken (főként az egykori Hont, Nógrád, Bars, Heves és Pest m.-ben), valamint a Dél-Alföldön maradt meg. Néhány szigetszerű magyar népcsoportnál, pl. a zoboralji magyarságnál is fellelhető. Erdély déli részén, Hunyad és Maros m.-ben szintén voltak ilyen bolhalyukas kettős sípszár hangszerek, aminek döntő bizonyítékai a Bartók gyűjtötte 3315–3338. sz. fonográfhangok.

A bőr formája, kikészítése minden típusnál hasonló; az egyes altípusok speciális jegyeit adják pl. a ~fejek és az azokhoz csatlakozó sípszárak, a sípszár végi toldalékok, a basszussípok formai különbségei, ill. a hangszerek levegőellátásának módja.

4.1. palóc duda

Madarassy László hívja így ezt a ~típust. Manga János tipológiájában egyértelműen úgy foglal állást, hogy ezt a típust joggal nevezhetjük „magyar dudának”.

Az északi területek ~típusának legszembeötlőbb jegye, hogy a sípszár egy fából faragott kecske- vagy kosfejbe il-

Dél-alföldi duda (Koszkol Jenő rajza, 18–19. sz. fordulója)

leszkedik. Ezeket az alkatrészeket a nagy igénybevétel miatt keményfából faragták, és olmozással, rézveretekkel, karcolt, faragott díszítéssel, tükröbetétekkel egyaránt díszíthették. A kettős sipszár dallamjátszó csövén általában 5+1 hangképző nyílás található. Az alaphang a sipszár oldalán kiképzett hosszanti nyíláson szólal meg. A dallamjátszó cső felső végén a kis átmérőjű (1 mm-es) bolhalyuk minden darabnál megtalálható. Ezt a lyukat az egyes hangok díszítésére, ill. félhanggal történő emelésére használták. A bolhalyuk földrajzi elterjedése is jellemző adat, hiszen a Nógrádból származó ~k esetében minden sipszáron található bolhalyuk, míg ettől északra egyre ritkább.

A hangszerek tömlője szinte mindig szőrrel befelé fordított vagy szőrtelenített, timsósan kikészített birka-, kecske- vagy kutyabőr. A ~fejet keményfából (szilva) faragták stilizált, nyújtott formájú kecske-, ritkán kosfej formára. A

~fejek felületét a szarvak végéig rézszegecseléssel, ólomberakással, rézlemezekkel egyaránt díszíthették. A sipszár becsatlakozó részénél fogazott szélű rézpáláttal borították, erősítették.

A faragott kettős sipszárakat általában gyümölcsfából (szilva) készítették, közepén két párhuzamos furattal. A hangszerek alaphangja *a'* és *b'* körüli lehetett. A kontrasíp furatán, a másik furat alaphangnyílásával párhuzamosan egy hangzónyílás található, a végén pedig a kontrasíp hosszabbítójának csatlakozási csomója. A sipszár elejét és oldalát finom, vésett, karcolt motívumok díszítették. A fából faragott kontrasíp hosszabbítójának (pipka) felső végét rézgyűrűvel vagy ólomberakással erősítették meg. A toldalék alsó vége V alakban nyitott; a hangszer alaphangját, kontrahangját ezeken a hangolónyílásokon tudta a zenész beállítani. Ehhez csatlakozott a díszített szarutölcsér, amely felhangosította a hangszer alap- és kontrahangját. Ugyanilyen tülköt találunk a basszussipszár végén is, ahol két oktávval mélyebben szólt a hangszer alaphangja. A basszussipszárat keményfából (szilva, juhar, esetleg bodza) esztergálással, faragással készítették. Ez általában öt darabból állt, csapokkal illeszkedett egymáshoz, végeit díszes és mívés olmozással erősítették meg.

A palóc dudások kizárólag szájjal-tüdővel biztosították a játékhoz szükséges levegőmennyiséget.

4.2. dunántúli duda

A Dunántúlon a Bakonyban, a Kislalárdon, a Velencei-tó környékén, a Duna és a Dráva mentén maradtak fent hangszerek; ezek közül az egyik típus a palóc ~ra hasonlít.

A másik, a favályús sipszárszerkezetű dudéknál leírt ~típus a Dél-Dunántúlon, főként Berzence, Csurgó környékén fordul elő.

4.3. dél-alföldi duda

A harmadik nagy terület Szeged környéke, ahol jellegzetes hangszerek maradtak meg. A hangszerek díszeként ember-, menyecske-, kosfejes formára faragott speciális ~fejeket készítettek, melyet festéssel is díszítettek. A gyakran balke-

Szentesi tekerőlantos, klarinétos és dudás (ismeretlen fényképész műtermi fotója)

zes, szélesre kialakított kettős sípszárat keményfából faragták, két párhuzamos furattal. A dallamjátszó sípszárok felületén minden esetben 5 (+1 bolhalyuk), ill. 1 hátsó játszólyuk található. A hangszer alaphangját az általában oldalt, ritkábban a kettős sípszár elülső felületén kialakított, hosszanti nyílás adta. Az itteni ~k alaphangja *a'* körüli volt. Szentesről, 1909-ből, Farkas Sándor gyógyszerész-műgyűjtőtől származik az eddigi legkorábbi bolhalyukas kettős sípszár; oldalán „889 E M” véset és mértani díszítés látható. A hajlított rézből készült, napjaink-

ban is *b'* alaphangon, bodzasípval megszólaltatható basszussípszár azt bizonyítja, hogy a 19. sz. végén már használtak ilyen alkatrészeket. A Szeged környéki ~k basszussípszára a Kárpát-medencében egyedi módon a rézfűvös hangszerknél használt hajlításokkal rézcsőből is készült, de használtak fából hasonlóan kiképzett sípszárat is. Herman Ottó hagyatékából származik egy fotó (amelyről Koszkol Jenő rajzot is készített), ezen egy dél-alföldi típusú hangszer látható. Ennél a ~nál a palóc ~hoz hasonló, több tagból készült, féंबरakással díszített basszus-

sípszár látható. Tehát mindkét típusú basszussípszár megtalálható ezen a területen. A hajlított rézcsőből vagy fából készített, többszörösen megtört sípszárak azért válhattak népszerűvé, mert használatuk megkönnyítette a játékot, és egyszerűbben lehetett szállítani a hangszert.

Több alföldi ~nál megfigyelhető, hogy az ólomból készült síptestekre a kis nádnyelveket cérnával erősítették fel (heteroglotta sípok), így a játékos cserélni tudta az elhasznált rezgőnyelveket. A kontrasíp furatán, a másik furat alaphangnyílásával párhuzamosan egy hangzónyílás található. A síp végén van a kontrasíp hosszabítójának csatlakozási csomója, amelyet kardmarkolatra, állatfigurára emlékeztető formára faragtak, és rézlánccal kötöttek a sípszárhoz.

A hangszer levegőellátását minden ismert hangszernél fűjtató biztosította, amelyet mindkét oldalon bőrrel fedett párnával láttak el, és a játékosok bőrszíjjal rögzítették az oldalukra.

Az ábrázolások tanúsága szerint (pl. Dózsa György a tüzes trónon, fametszet) a középkorban és a kora újkorban használtak Mo.-on nyugati (német) típusú duplanádas ~kat is, ezek azonban nem terjedtek el a parasztszenészek körében, s nem váltak a hagyomány szerves részévé. A zsoldoshadseregeket kísérő nyugat-európai vándorzenészek körében azonban bizonyosan népszerűek voltak.

Irod.: BARTÓK Béla, *A magyar nép hangszerei II. A duda*, Ethn, 23(1912); BARTHA Dénes, *A jánoshidai avarok kettőssíp*, Bp., 1934; MADARASSY László, *A palóc duda*, Néprajzi Értesítő, 95(1934); KODÁLY Zoltán, *Zene*, in *A magyarság néprajza*, IV, szerk. CZÁKÓ Elemér, Bp., 1937; BOŽIDAR ŠIROLA, *Sviraljke udarnim jezičkom*, Zagreb, 1937 (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 32); MANGA János, *Nógrádi dudások*, Bp., 1950 (A Néprajzi Múzeum Füzetei, 12); VARGYAS Lajos, *A duda hatása a magyar népi tánczenére*, MTA I. OK, 8(1956); FÜZES Endre, *A duda (gájda) készítése Mohácson*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, III, 1958; János MANGA, *Hungarian Bagpipers*, Acta Ethnographica, 14(1965); BÁLINT SÁROSI, *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*,

Szikora János, az egyik legkiválóbb palóc dudás egyetlen ismert fényképe (Ipolypalást)

in *Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente*, Hrsg. Ernst EMSHEIMER, Erich STOCKMANN, Serie I, Bd. I, Leipzig, 1967; MANGA János, *A magyar dudák – magyar dudások*, in *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, I, Bp., 1968; PAKSA Katalin, *A szegedi dudahagyomány*, Néprajzi Közlemények, 14(1968); Anthony BAINES, *Bagpipes*, Oxford, 1973; JUHÁSZ Zoltán, *Kukucska Ernő nógrádi dudás és furulyás hagyatéka*, Bp., 1994; Bernard GARAJ, *Gajdy a gajdošská tradícia na Slovensku*, Bratislava, 1995; JUHÁSZ Zoltán, *Az utolsó dudás: Pál István nógrádi pásztor zenei öröksége*, Bp., 1998; KOZÁK József, *A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében*, in *A duda, a furulya és a kanásztűlők. A magyar hangszeres zene folklórja*, szerk. AGÓCS Gergely, Bp., 2001; G. SZABÓ Zoltán, *A duda. The Bagpipe*, Bp., 2004 (A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai, 9); HANKÓCZI Gyula, *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből*, Tiszafüred–Örvény, 2005; Katalin JUHÁSZ, Zoltán G. SZABÓ, *Rediscovery of the Bagpipe in Hungary*, in *Sustainable Heritage. Symposium on European Intangible Cultural Heritage, Budapest, April 23–24, 2010*. ed. Mihály HOPPÁL, Bp., 2010.

G. Szabó Zoltán

E

elalél

Illyés Gyula szerint az ~ a legszebb magyar szó (*Naplójegyzetek, 1939–1974, Bp., 1990, 388*). Régebben azonban egészen más volt ennek a szónak az értéke, mint a mai használatban, bár az erotikus argóban az eredeti jelentés szintén tovább él.

Az erdélyi unitáriusoknak is volt egy teljes, mind a 150 zsoltárt tartalmazó, magyar nyelvű verses psalteriumuk. →Thordai János szerzette a 17. sz. elején. Nem híresedett úgy el, mint →Szenci Molnár Alberté. Csak néhány zsoltára jelent meg nyomtatásban, az egész szöveg kéziratos másolatokban maradt ránk. Thordai a 6. zsoltár 4. versének első felét így magyarította: „Lelkem elalélt és elszakatkozott.” A psalterium néhány másolója erre változtatta: „Lelkem elaludt...” „Lelkem elájult...” Az egyik másoló még leírta: „Lelkem elalélt”, majd áthúzta az *elalélt* szót, s az *ellankadt* szóval folytatta. Miért változtattak a másolók a szövegen? Nem értették? Lehetetlen, hiszen →szótáraink tanúsága szerint az →*Ómagyar Mária-síralomtól* kezdve számos régi szövegben találkozunk az *alél* szóval és változataival, jelentése régen is, ma is világos. Pontatlannak tartották a fordítást? Thordai a Biblia szövegének csak parafrázisát adta, s a másolók mindenütt rokonértelmű szóra cserélték. Csak az lehet a magyarázat, hogy az ~ szót csúnyának, közönségesnek érezték. Vagy talán illetlennek? A szó – szótárainkban nem adatolt – mellékjelentése: ’elélvez, orgazmust él át’. Illyésnek talán – dallamossága mellett – ezért tetszett annyira.

Stoll Béla

Elias Hungarus ☞ theatrum Borghesianum

Eskandélyi Máté, Escandeli, Matheus ☞ theatrum Borghesianum

E. S. mester metszetei Mo.-on

Az 1450–70 között a Felső-Rajna vidéken működött jelentős német metsző, E. S. mester metszetei egyrészt önállóan, egylapos formában terjedtek, másrészt kódexekbe beragasztva találhatók. Jelen-tős hatást gyakoroltak a mo.-i művészetre a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején. Kódexeken – pl. a →*Kálmáncsehibreviáriumon* – kívül a bakabányai Mária-oltáron és a jánosréti oltáron (MNG) fedezhetők fel átvételek. E. S. mester két rézmetszete található abban a kódexben, amely a 17. sz. második felében a besztecebányai Pinner család, majd 1724-től Czemanka András könyvtárában volt (EK, Cod. Lat. 109). A kézirat első és hátsó kötéstáblájának belső oldalára beragasztott metszetek a Pietát és Szt. Sebestyén mártíromságát ábrázolják.

Irod.: HOFFMANN Edith, *Jegyzetek a régi magyar táblaképfészteszethez*, AÉ, 50(1937); RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Bp., 1957, 43, 67, 82–83, 104; Jolán BALOGH, *L'origine du style des sculptures en bois de la Hongrie médiévale*, AHA, 1957; RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország faszobrai*, Bp., 1967, 63, 68, 70, 91, 118, 126, 148, 152, 153; Jaromir HOMOLKA, *Gotická plastika na Slovensku*, Bratislava, 1972, 81, 171, 230; *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*, szerk. MOJZER Miklós, Bp., 1984, kat. 42., 47., 58., 74. sz.; MIKÓ Árpád, SZENTKIRÁLYI Miklós, *Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985)*, MÉ, 36(1987); VÉGH János, „Lehajtott fejfel és összekulcsolt kéz”. Egy motívum útja Rogier van der Weydentől Lőcsei Pálig, MÉ, 44(1995); ÜÖ, *A menedékkői (lőcsei) Jézus születése-oltár szekrényfiguráinak egykori elrendezése*, MÉ, 48(1999); TÜSKÉS Anna, *E. S. Mester-metszetei ismeretlen példányai a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. Unknown Copies of Engravings by Master E. S. at the University Library of Budapest*, MÉ, 2005; ÜÖ, *Two Unknown Fifteenth-century German Engravings in the University Library of Budapest*, Print Quarterly, 2006; ÜÖ, *A Copy by Israhel van Meckenem of the Luke the Evangelist in Circle Engraving by Master E. S. in the University Library of Budapest*, in *Arbeitskreis Bild*

E. S. mester: Pietà. EK, Cod. Lat. 109, első kötetstábla belseje

Druck Papier Tagungsband, Hrsg. Wolfgang BRÜCKNER, Konrad VANJA, Detlef LORENZ, Alberto MILANO, Sigrid NAGY, Modena, 2010, Münster–New York–München–Berlin, 2011.

Tüskés Anna

etnogenezis (gör. 'nép' + lat. 'születés, keletkezés')

A nép kialakulásának történelmi integrációs folyamata. Az eredet- és hagyományközösség egyik formájának létrejötté, elterjedt kifejezéssel: őstörténet. Az ethnosz közös szemiotikai rendszert (pl. nyelv, viselet) kialakító, tartós önelnevezésű csoport, amelynek tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más népektől.

alapfogalmak

Hóman Bálint az eredetközösségen alapuló szerveződésnek három fokozatát különítette el, a „fajta”, a „nép” és a „nemzet” szintjét. „A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként

egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája.” A bölcsészeti tudományok értelemszerűen a nép és a nemzet mibenlétét, kialakulásának körülményeit kutatják. A nemzet és az állam sorsa sok esetben különválik, egy nemzet több államban élhet, egy állam több nemzetet foglalhat magában (a magyar történelem erre ékes példa). Fontos mindazonáltal a nép és a nemzet kategóriájának éles elkülönítése, mivel ennek híján fogalmi zavarok léphetnek föl. Annyi bizonyos, hogy a néphez képest a nemzet későbbi kialakulású képződmény, és hogy minden eset a maga egyediségében kutatatandó.

források

Az ~ vonatkozásai különböző forráscsoportokból, írott és tárgyi emlékekből, valamint az íratlan hagyományból közölhetőek meg. Ezekkel egyrészt a történettudomány, másrészt a régészet, az antropológia, legújabbban a genetika, továbbá a nyelvészet és a néprajz foglalkozik. A különböző tudományágak azonban olyannyira eltérő alpanyagokból dolgoznak, forrásaik a kérdésnek annyira más-más vetületére világítanak rá, és – régi korokról lévén szó – adatbázisuk némelykor oly hiányos, hogy eredményeik sokszor természetszerűleg nem hozhatóak összhangba egymással. Mindéből következően az ~ folyamatos vitának szolgált táptalajt, az eredmények és módszerek, egyáltalán: a megismerés lehetőségeinek és korlátainak szakadatlan újragondolásával.

értelmezések

A jelenkori kutatás felelősen gondolkodó képviselői óvatosan viszonyulnak saját tudományukhoz. Így pl. Sinor Dénes és Vásáry István a nyelvészet, Bálint Csanád és Sebastian Brather a régészet

illetékességi körét kezeli (ön)kritikusan. Sinor Dénes az ~ felderítésére négy tudományág – az írott kútfőket vallató történettudomány, az összehasonlító nyelvészet, a régészet és az embertan – előnyeit és hátrányait elemezte. Legmegbízhatóbbnak a történeti szövegekből nyerhető ismereteket tartja; igen mértéktartóan nyilatkozik, amikor nyelvészként azt hangsúlyozza, hogy írásos emlékek nélkül nem lehet a nyelv történetére következtetni; a legtávolabbi visszatekintés képességét ugyanakkor a régészeti és embertani emlékeknek tulajdonítja. Az egyes forráscsoportok hiányosságaira – az írott szövegek adatai sokszor tévesek, a nyelvészet nem képes nyelvenlétkelen korok előtt időmeghatározást adni, az archeológia és az antropológia leletei önmagukban nem etnospecifikusak – is kitér, ill. rámutat arra, hogy a különböző forráscsoportokból levonható tanulságokat némelykor nem lehet összehangolni. Vásáry István, elvetve a „nyelvtörténet = néptörténet” meghaladott tanát, az eredetkutatás összetettségét, tudományközi mivoltát hangsúlyozza. Kiemeli, hogy a kutató egyetlen tudományszakot sem emelhet a másik fölé, ám a szintézis munkája alapvetően történészi feladat. Bálint Csanád a kora középkori ethnosz szakterületeit az alábbiak szerint jelöli ki: nyelv (nép-, személy- és helynevek), írott kútfők, az anyagi kultúra (régészeti anyag, fegyverzet, viselet, külön a hajviselet), a folklór, az embertan, a történeti genetika. Minden forráscsoporttal a kételkedésig óvatossá, úgy keresi a kutatás lehetőségeit és korlátait. Sebastian Brather a korábbi régészetben honos etnikai értelmezés („régészeti kultúra = etnikum”) mindenható erejével leszámolva a leletek három értelmezési szintjét különíti el: 1. antikvárius, ill. pozitivisták (tárgytipológia); 2. struktúratörténeti, kultúrantropológiai sík (kulturális, társadalmi és gazdasági szerkezetek, viszonyok); 3. eseménytörténeti, ill. „historikus” sík (politikai, etnikai, jogi következtetések). Értelemszerű, hogy a forrásokra épülő három szinten „felfelé” haladva fokozódnak a kételyek.

A fentiekből is látszik, hogy az ~ kutatása egyre inkább a tudományágak közös gondolkodását jelenti, mivel az ismeretek specializációja messze meghaladta az egyén teherbíró képességét. Az a tény, hogy az ~ kérdése jó ideje tudományközivé nőtt, ha lehet, még elevenebb állapotban tartja a róla folytatott elmélkedést, vitákat. Hiszen ha sokszor egyetlen szakterület képviselői sem jutnak közös nevezőre, akkor a különböző szakterületekről érkezett eredményeket még kevésbé lehet összehangolni. A kérdés elevenességét végső soron mégis az a körülmény táplálja leginkább, hogy az etnikus múlt kezdeteinek kutatása olyan általános emberi jellemvonás, amelyet az önazonosság-keresés vágya éltet. Tekintettel arra, hogy az etnogenetikai nullpont nem megragadható, nem véletlenül él az a felfogás, miszerint az ~ az adott etnikum életét végigkísérő, le nem záródó folyamat. Ha úgy tetszik: velünk élő őstörténet.

Irod.: HÓMAN Bálint, *Ősemberek – ősmagyarok* [1985], Szentendre, 2001; KRISTÓ Gyula, *A magyar nemzet megszületése*, Szeged, 1997; RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Bp., 1997; SINOR Dénes, *Az őstörténet és etnogenezis problémáiról*, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, CXXI, 2005; BÁLINT Csanád, *Az ethnosz a korai középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)*, Sz., 140(2006); Sebastian BRATHER, „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben, Korall, 24–25. sz., *Nemzetépítés és régészet*, 7(2006); VÁSÁRY István, *Magyar őshazák és magyar őstörténelemek*, Bp., 2008.

Szabados György

F

Futó versek

→Baróti Szabó Dávid tervezett verseskötete négy kiadott verseskötete után (1810). Ránk maradt kéziratának tartalma: *Az Olvasóhoz*, ajánlás Pyber Benedekhez, majd 1802 u. írt költemények. Talán ebbe a kötetbe szánta Baróti Szabó

Krisztus és Szent Péter siralmait is, Sidronius Hosschius 17. sz.-i németalföldi jezsuita két elégiafüzérének fordítását.

Irod.: HUBERT Ildikó, *Néhány megjegyzés Baróti Szabó Dávid fordításáról. Sidronius Hosschius, A szenvedő Krisztusról, Vigilia, 2011/4. sz.*

Hubert Ildikó

G

Grotius magyarul

Hugo Grotiusnak (1583–1645), a 17. sz. nagy gondolkodójának jogi-politikai fő művét, a *De jure belli ac pacis* (1625), vagyis „A háború és béke jogáról” írott könyvét csak meglehetősen megkésve, 1960-ban fordították le teljes egészében magyarra. Másik fontos műve, az először 1627-ben kiadott *De veritate religionis Christianae* azonban már jóval korábban, 1732-ben megjelent magyar fordításban. A fordító nem nevezte meg magát, „egy bujdosó magyar” meghatározással takarta el kilétét. Bizonyára

jó oka volt erre, hiszen a mű Marburgban jelent meg, I. Frigyes (Friderik) svéd király költségén, ami nyilvánvalóvá tette a prot. provenienciát. A fordítót Esze Tamás azonosította: →Diószegi Kis János ref. teológus, aki 1730. júl. 5-én lett a marburgi egyetem hallgatója. Fordításának címe: *Hugo Grotziusnak a' keresztyen vallás igassagarul írott könyvei*. A 480 lapos könyv utolsó, hetedik fejezetét maga Diószegi Kis írta. Felvetődhet a kérdés: miért épp a svéd király volt a híres latin mű magyar fordításának mecénása? I. Frigyes csak 1720-tól volt svéd király, miután Hessen-Kassel hercegeként feleségül vette Ulrika Eleonóra svéd királynőt. Jóllehet Frigyes luth. volt, alighanem úgy vélte, Hugo Grotius minden szentháromsághívó prot.-hoz szólt, s ezzel felülírta a felekezetek közötti makacs teológiai vitákat. Az is lehet, az epikureizmusáról hírhedt királyt ezek a viták nem is nagyon érdekelték. Grotius szövege minden keresztyénhez szól.

A könyv címlapjának bal oldalán öt idézet olvasható, ezek közül egy héber (és magyar) a Példabeszédekéből, három

HUGO GROTZIUSNAK A KERESZTYEN VALLÁS IGASSAGARUL ÍROTT KÖNYVEI:

Meltyekben erős megmutogatással ki adatik
I. A' Vallás' fundamentuma közönségesen,
II. A' Keresztyén Vallás' fundamentuma
nevezetesen, III. A' két Testamentum' Kö-
nyveinek Isteni méltóságok, IV. A' Pogá-
ny Vallás' hamisága, V. A' mási 'Sidó Val-
lás' hamisága, VI. A' Muhammed Vallása'
hamisága, VII. A' Protestánsok'
Vallása Igassága;

ANNOTATIOJIKKAL
Avagy, Magyarázatokra tartozó Feljegye-
zetelckikegyütt; Nemzeté' javára Ma-
gyar Nyelvre fordítottak

EGY
BUJDOSÓ MAGYARTUL.

Nyomat, MARBURGUMBAN
FELS. SVÉCIAI KIRALY költségével
MULLER FIEBÉ álul. MDCCXXII. Előzt.

חַמַּת קִנְיָה וְאֵל-תִּמְכָּר

Vedd meg az Igasságot, 's el ne add.
Peld. XXIII. §. 23.

Ἐκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ νοὶ πληροφορείσθω.
Kiki a' maga lelkében bizonyos légyen.
Róm. XIV. §. 5.

Πάντα δοκιμάζετε τὸ καλὸν καίχετε.
Mindencet meg próbáljatok: a' jót megtar-
tsátok.
1 Theff. V. §. 21.

Ἐπὶ τὴν τελειότητα Φεράμεθα.
A' tökéletességre igyekezzünk,
'Sid. VI. §. 1.

Adoro Scripturæ plenitudinem.
Imádom az Írás' teljes - vóltát.
Tertullianus
c. Hermog.

321.294

R
2

görög (és magyar) az Újtestamentumból, ill. egy latin (és magyar): „Adoro Scripturae plenitudinem” („Imádom az Írás teljes voltát”) – ezek nyilván a szerző poliglott felkészültségét hivatottak bizonyítani. A fordító *Ajánló levelében* köszönetet mond a svéd királynak, és →Bisterfeldet idézve egy másik, a magyarokat több mint egy évszázaddal korábban támogató fejedelemlre hivatkozik: →Szenci Molnár Albert munkáinak kiadásában „jelesen MAURITZ HERTZEG Gratziaja segített”. A Grotius-fordítás az *Ajánló levél* keltezése szerint már 1731-ben elkészült.

A fordítót két monogram alá rejtőző erdélyi magyar köszönti versben, az egyik T. I. „Groningából”, a másik, S. I. „Genevából”. Esze Tamás szerint a szerzők: Tiszabecs István és Sallai István. Az előbbi *Barátság zálogai* címmel 14 soros verset írt jó daktilusokban, az utóbbi kétszer olyan hosszan, magyaros verseléssel *Azonrul* címmel fogalmazta meg mondandóját. E különösebb költői készségre nem valló vers néhány sora: „Tiszteletes ifjú! Midőn ezt a Munkát / Vetted fordításra, adtál arany almát / A MAGYAR Nemzetnek, építvén oly halmát / Mely tsak nem hanyatlik várván nyugodalmát.” Mindkét alkalmi költő fontosnak tartja tehát az első magyar Grotius-átültetést. Ez nem csak azért figyelemre méltó, mert a – Marburgban különösen eleven – Szenci Molnár-hagyományhoz kapcsolódik: a más nyelven írott jeles műveket magyarul is kell olvasnunk. Az *Olvasóhoz* intézett előszóban Diószegi Kis János a többi közt megjegyzi: „A könyveknek s íróknak nevei inkább Deákosan tétettek [...], mert a Curtiuson és Floruson kívül nincsenek meg magyarul.” Márpedig a Grotius-szöveg jegyzeteiben rengeteg idegen szerző fordul elő, részben azért, mert a *De veritate*...-t a sok 17. sz.-i kiadás után a francia emigráns Jean Le Clerc, azaz Johannes Clericus Amszterdamban újra kiadta és bőségesen jegyeztelte. Diószegi Kis alighanem az ő 1724-es kiadását használta, de még ezt is tovább bővítette. Éppen ez a továbbírás adja meg a Grotius-fordítás

különleges jelentőségét. Értékelendő jó magyarsága, mind a prózai alapszöveg széles körű idézethálója, mind a versrészletek esetében. Az *Előljáró beszéd* Homérosz-sorai: „Az bizony hibátlan Király ez világon / Kinek ha népeken birodalma vagyon, / Istenit esmérvén örök igasságon.”

Diószegi Kis számos görög és latin szerzőt idéz, az eredeti után rendszerint megadva a fordítást. Magyarul tolmácsolja Lucretiust, Callimachust, Euripidészt, Hésziodoszt, Arisztophanészt, Ovidiust, sőt Catullust! Továbbá Aratust és Szophoklész, Vergiliust, Petroniust és Juvenalist. Ebben többnyire Clericust követi, de nem mindig, ill. nem ott, ahol ezt Clericus teszi. Grotius-jegyzeteit Clericus egy angol teológus, Ralph Cudworth művéből vett idézettel kezdi, ezt Diószegi Kis elhagyja, ill. sokkal később iktatja be a szövegbe, majd a Clericusnál is szereplő hosszú Lucretius-idézetet ugyan reprodukálja, de a Clericus-féle Horatius idézetet megint csak kifelejt. A *De veritate*... VII. könyvében, amely Diószegi Kis saját műve, egészen érdekes verstani megoldásokat találunk. Pl. Szophoklész így magyarázza, amikor a görög drámaíró Ajax magatartását kommentálja: „Legjobb elméjére kezdett Aják térni, / Mikor istenekhez ment megbékéltetni / Kinek értelmét a Chorus így tette osztán ki: / Én immár tiszta feredőre mégyek, / Hogy minden motskot magamrul letégyek, / S engem nyomó haragjátul Istennek / Mentve lehessek.”

S bár a teljes magyar *Aeneis*re még várnunk kell vagy hetven évet (azt →Baróti Szabó Dávid csak 1810-ben adja ki), Diószegi Kis már megpróbálkozott Grotius-fordításának VI. könyvében négy sor Vergiliusszal, hogy aztán a VII. könyvben (a 367. lapon) ezt a pár sornyi fordítást vessen papírra az *Aeneis*-ből: „Sybillát Isteni Lélek ha megszállja, / Nagy indulatokra 's dolgokra fuvalja, / Jövendőket tudni nyilván meg tanítja / 'S hallatlan dolgokat szólni fel indítja.”

Diószegi Kis Jánost a 18. sz. első felének legbátrabb s meglehetősen letelemetesebb magyar fordítói között kell szá-

mon tartanunk. Ez a prot. lelkészhallgató Marburgban kiadott könyvében azzal próbálkozott, amit majd jóval később a kat. „nagy deákosok” nemzedéke teljesít be. Nemcsak Grotiust fordította magyarra, hanem bebizonyítja, hogy a legtöbb klasszikus íróból is lehet, sőt kell fordítani részleteket, hogy ezáltal a magyar nyelv és irodalom gyarapodjék. A Petrik-bibliográfia szerint az OSZK mellett a műből az EK-nak is van példánya; egy további példány található a British Libraryben is (RB.23.a.4117).

Irod.: Hugo GROTIUS, *De veritate religionis Christianae*, Johannes Clericus jegyzeteivel, Amszterdam, 1724; ESZE Tamás, *Grotius magyar fordítója*, Református Lapok, 1962, 24; ZOVÁNYI, ³1977.

Gömöri György

Gy

gyönyörűség, testi (lat. *voluptas*)

Számtalan és örökké tartó fájdalmak okozója („innumeros perpetuosque parit dolores”), amely eltéríti az elmét a hasznos dolgokkal való érintkezéstől és azok gyakorlásától („mentemque a rerum utilium commercio exercitationeque avertit”), rossz hírt, szegényt, gyalázatot szül („infamiam gignit”), mind a lelket, mind a testet elerőtleníti („animi corporisque vires evacuat”). A magukat a gyönyörűségnek szentelő emberek között egyetlen olyat sem ismerünk, aki jó hírnévnek, tiszteletnek, becsületnek örvendene. Ezzel szemben a józan mértékletességben („sobrietas”) és szeplőtelen önmegtartóztatásban („castimonia”) élő emberek a közösség javára válnak, és tisztelet, tekintély, megbecsülés, méltóság („honor”) az osztályrészük.

Ezeknek a tudnivalóknak a forrása az a rendszerezés, amely Raphael Volateranus (Raffaele Maffei) enciklopédiájának 34. könyvében, a retorikai ismertek között található. Az elokúciónak tulajdonított nyolc összetevő között – a *compositio* és az egy sorban elintézett *dictio* után – a harmadik a *sententia*, és

az ennek kifejtésére alkalmas műfajok felsorolása (*apophthegma, adagium, proverbium, paradoxa* stb.) közben kerül elő a *chria*. Ennek egyik válfajáról Quintilianus nyomán (1,9,4) írja a volterrai szerző, hogy a *sententiához* hasonlít, amikor csak felemlítjük valakinek az erkölcsi tárgyú mondását („alicuius dicti quod ad mores pertinet commemoratio”). A másik válfaj a *sententiához* rövid érvelő bizonyítást csatol („brevi argumentatione sententiam propositam demonstrans”). Ez utóbbinak a Volateranustól adott példaszövegében olvashatók az idézett megállapítások, bővebb kifejtését adva a kiinduló *sententiának*: a testi gyönyörűséget el kell távoztatni („fugienda est maxime corporis voluptas”). Megjegyzendő, hogy két főlíó lappal később a *chria* újra előkerül Volateranusnál mint a szónoki előgyakorlatok (*progymnasmmata*) egyik műfaja, és a két szöveghely között csak részleges az összhang: e második helyen a *chria* lényegéhez tartozik a *sententia* szerzőjének a megnevezése is („dictum breve alicuius sapientis, cum auctoris adlegatione”), míg a példa-*chria* „sine auctoris adlegatione” áll, így a szerző saját műfaji kritériumai értelmében inkább pusztá *gnómának* vagy *sententiának* volna nevezhető.

Az ifjú →Balassi Bálintnak módjában volt, hogy Volateranus enciklopédiájának retorikai könyvéből megismerkedjék a testi gyönyörűségek káros hatásaira intő figyelmeztetésekkel és az elkerülésüket előíró kívánalmakkal. Életpályája azonban arról tanúskodik, hogy a *voluptas*- és *infamia*-mentes élet gyakorlati megvalósítására való törekvése nem volt maradéktalanul sikeres. A bujaság bűnének Balassiban való közismert meglétét →Rimay János Balassi-apológiájának laudációja sem tagadhatta, inkább a nagy személyiség bocsánatos emberi gyengeségévé színezte át, talán nem függetlenül attól, ahogyan Boccaccio *Trattatello in laude di Dantéja* Dante bujaságát (*lussuria*, c. 25) az egész emberi nem, többek között a zsoltáros Dávid király vétkeként állította be. Vagyis a kultúranropológiai mintakövetés vonatkozásában Balassi

ifjúkori olvasmánya kevés érvényesíthető referenciát kínál, legfeljebb a norma-állításról való értesülésként értékelhető.

Figyelemre méltó ugyanakkor a volaterranusi *chria*-példaszöveg, elsődlegesen retorikai értelemben. Úgy látom, hogy a *Szép magyar komédia* ajánlásának és prologusának a szerelem megélése és megvallása melletti érveit helyénvaló a *disputatio in utramque partem* másik felének, a szokványos erkölcsi intelmek egy másik *progymnaszma*-műfajban, a *confutatió*ban megvalósított ellenszólamának tekintenünk. Minthogy a *voluptas* elleni érvelést Volaterranus *chriának* tekintette, analógiánk és jó okunk van arra, hogy az erdélyi asszonyok *gyönyörködtetését* célul kitűző irodalmi program ugyancsak „sine auctoris adlegatione” véghezvitt kifejtését is *chriának*: ellen-*chriának* fogjuk fel.

De itt terminológiai pontosítást kell tennünk: Balassi *chriája* nem *pro voluptate* szól. Igaz, hogy →Szenci Molnár Albert szótárának latin–magyar részében a *voluptas* szó egyetlen megfelelője a *gyönyörűség*, a magyar–latin részben viszont a *gyönyörűségnek* az első helyen álló *voluptas* mellett még számos további latin kifejezője van: *delectamentum*, *delectatio*, *delectamen*, *iucunditas*, *festivitas*, *amoenitas*, *deliciae*, *delicium*. Ez a sok hangulati árnyalatot kifejező, széles fogalmi és érzelmi skálát átfogó szintagmasor együttesen képes megadni azt a szemléleti alapot, amelyre a gyönyörűség megélése melletti (ebben az értelemben: „hedonista”), a 16. sz. végén Mo.-on kivételesnek és provokatívnak számító argumentáció épít, és amelyet a magyar nyelven megfogalmazott *gyönyörködtető* szándék latin terminológiai és szemantikai hátterének tekinthetünk. E háttér előtt belátható, hogy a filozófiai és teológiai érvek alapján elutasított *voluptas* ugyanazon szemantikái mező része, amelynek egy másik tagja, a *delectatio* folyamatosan előírt kíváncsi az európai retorikatörténetben. E szemantikai mező egészének irodalomelméleti fontossága a 18. sz.-ban növekszik meg, amikor a nem intellektuális, ezért tanít-

hatatlan, csak beleéléssel megszerezhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismerésről és ízlésről kialakított felfogás a nem fogalmi megismerő lélekrészeknek (affektivitás, emocionalitás) kitüntetett szerepet juttat mind az irodalmi produkcióban, mind a recepcióban.

Kiad.: Raphael VOLATERRANUS [MAFFEI], *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*, Bazel, 1530; Gyarmati BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KÖSZEGHY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, utószó KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990; SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarivm Latinovngaricvm, Dictionarivm Vngaricolatinvm*, Nürnberg, 1604 (hasonmás: BHA 25, 1990); RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., 1992 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 1).

Irod.: Alfred BAEUMLER, *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában Az ítélőerő kritikájáig* [1923], ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., 2002 (Művészeti Világ); ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., 1941, 13–24 = in Uő, *Balassi-tanulmányok*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27); KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 98(1994); Uő, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., 2008.

Kecskeméti Gábor

H

Habsburg Mária könyve ☞ Mária királyné könyve

haditérképészetünk első képviselői: az Angielini család (Angelini, Angelus)

Milánói származású váreépítész és haditérképeszt család.

Amikor megszületett →Balassi Bálint (1554. okt. 20.), ☞Köszeghy Péter kutatásainak főszereplője, és amikor édesapja, Balassi János a Garam menti alsómo.-i →bányavárosok főkapitánya (supremus capitaneus civitatum montanarum) lett (1555. máj. 20.), Mo.-ról mindössze néhány nyomtatott térkép állt a bécsi Habsburg-hadvezetés és a magyar politikai-katonai elit rendelkezésére. E map-

pák (→Lázár-térkép, 1528; Giacomo Gastaldi, 1546; Andrea Vavassore, 1553; Giacomo Gastaldi, 1553) azonban a törökök előrenyomulása miatt már megfigyatozóban lévő Magyar Királyságról általában egymás adatait ismételték, hiszen a legkorábbit kivéve nem helyszíni felmérések és nem Mo.-ról kapott friss információk alapján készültek.

A bécsi udvari orvos és történész, Wolfgang Lazius (1514–1565) 1556-ban megjelent tízlapos →Magyarország-térképe ugyanakkor már 24 mo.-i szakértő (többek között a költőként is számon tartott →Istvánfi Pál, ill. neves humanista főpap-politikusok, →Bornemissza Pál és →Verancsics Antal vagy az irodalmi munkásságáról is ismert →Pécsi Kis Péter és Georg →Wernher stb.) bevonásával készült el – mégpedig (miként szerzője maga állította) elsősorban a jövőbeli törökellenes hadjáratok sikeresebb lefolytatása érdekében. Az oszmán-törökök fokozatos hódítása (1541: Buda, 1543: Esztergom, Pécs, Székesfehérvár, 1554: Fülek, 1555: Kaposvár) miatt viszont a bécsi hadvezetésnek, az 1556-ban megalapított →Udvari Haditanácsnak a magyar–horvát hadszíntéréről még ennél is alaposabb és naprakészebb térképekre volt szüksége, hogy a magyar rendekkel szorosan együttműködve feltartóztathassák az oszmán előrenyomulást egy újonnan kiépítendő →törökellenes védelmi rendszerrel.

Ezt a páratlan térképészeti vállalkozást az 1560–70-es években mind a magyar, mind a horvát–szlavón végeken az Angielini család három tagja végezte el. Az eddigi elképzelésekkel ellentétben a legújabb kutatások szerint nem egy, hanem három Angielini nevű várépítész működött a Habsburg Monarchia mo.-i hadszínterén: Natale és Nicolo (Niccolò) testvérek voltak, míg Paolo az előbbi fiaként folytatta a família térképészeti vállalkozását. Natale 1557-től előbb Habsburg Károly belső-ausztriai főherceget szolgálta Grazban és a horvát–szlavón végeken, majd 1564-től már I. Ferdinándot és II. Miksát, egészen haláláig (1574. máj. vége–jún. eleje). Ez időben több-

ször megfordult Felső-Mo.-on (1565-ben, a híres német hadvezér, Lazarus Freiherr von →Schwendi táborában és 1572-ben), Győrben (1570-ben), miközben több alkalommal (1569, 1570, 1571) járt az 1568 tavaszán kamarai kezelésbe került Kanizsán, amelyet fokozatosan modern erődítménnyé kezdtek kiépíteni. Karrierjének csúcsára 1573. szept. 1-jén érkezett: ekkor szerezte meg a Balassi János 1562. évi távozását követően, Dersffy István, Krusith János és Forgách Simon főkapitánysága idején kiépült ún. bányavidéki →főkapitányság (ném. *Bergstädterische Grenze*, lat. *confinia antemontana*) főépítési posztját, amelyet bakabányai székhellyel haláláig betöltött. Haditérképész és várépítész munkássága mellett tudunk arról, hogy üvegghat és kőgolyógyártó műhelyt működtetett.

Testvére, Nicolo mo.-i pályája nem volt ennyire sikeres. Bár nevét a győri várról és II. Miksa császár 1566. évi ot-tani táboráról készített egykori rajzával örökre beírta a magyar és a közép-európai hadtörténelembe, bátyja melletti hosszabb szolgálatát követően csupán 1567. júl. 11-től fogadta saját zsoldjába Miksa király, a Pozsonyban tartott magyar országgyűlés idején. A következő években bátyjához hasonlóan ő is külön-féle várfelmérési bizottságokban vett részt, ún. rendes építőmesteri állást (20 rajnai forintnyi fizetéssel) viszont csak 1577. febr. 25-én kapott, hosszabb-rövidebb itáliai és egyéb szolgálatot követően. Utoljára 1577. aug. elején bukkan fel a forrásokban, tehát feltehetően Balassi Jánossal egy évben távozott a földi világból. Haditérképész és várépítész tevékenysége mellett maradtak fenn saját kezű rajzai egy pontonhíd elemének építési tervéről és egy vár tervezett vízellátásáról is. 1570 májusában ő készítette el uralkodójának a veszprémi végvár és környéke legkorábbi, művészi kivitelezésű ábrázolását is.

Natale fia, Paolo rövid ideig ugyan-csak szolgált várépítésként és hadiépítésként Mo.-on (pl. Egerben), 1575. júl. után azonban már nem szerepel a forrá-

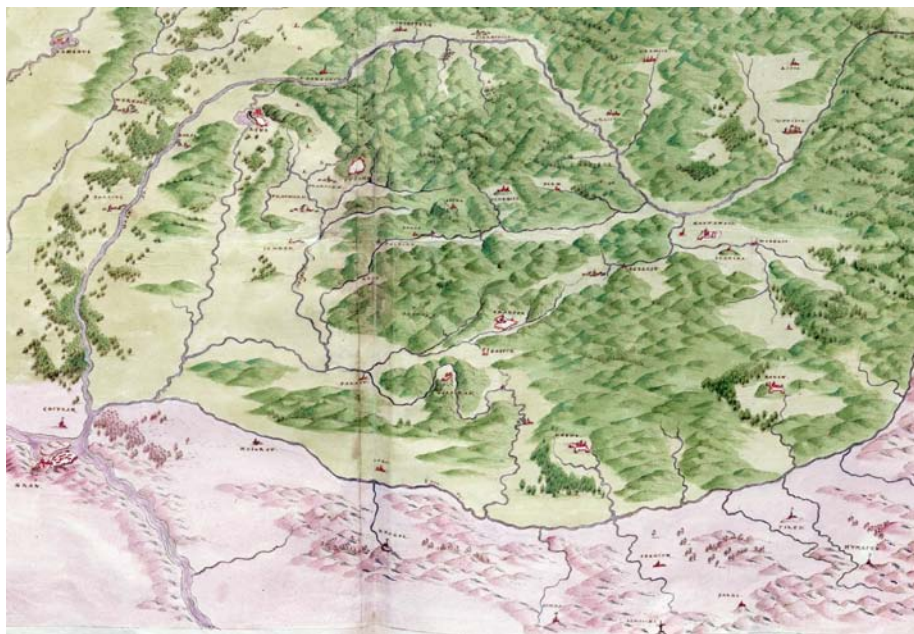
sokban. 1575 tavaszán ugyanakkor a monarchia akkori székvárosában, Bécsben már „országrészek [merészebben: határvidékek] rajzolója”-ként (adumbrator regionum) emlegették.

E kifejezés mindhárom Angielinire igaz volt. 1563 ősze és 1574 vége között, azaz a Balassi család divényi és kékkői várainak török elfoglalását (1575. júl.) megelőzően – várpépítészeti tevékenységük mellett – az Angielinik a teljes Magyar- és Horvátó. térképészeti felmérését elvégezték. Erre az egyes határvidékek várait szisztematikusan felmérő ún. végvárszemlék (Grenzbereitigung, Grenzbesichtigung, Grenzvisitation) alkalmával volt lehetőségük. Ezek során a Haditanács által kirendelt osztrák–német főtisztok (pl. Franz von Poppendorf) irányítása alatt és magyar–horvát várkapitányok segítségével, számos itáliai várpépítésszárakkal együtt nemcsak felmérték és lerajzolták az egyes kisebb-nagyobb várakat, hanem elkészítették modernizációs terveiket, sőt megrajzolták az egyes határvidékek térképeit is. A magyar és a horvát hadszíntéren ez időben szolgáló itáliai várépítő mesterek között ugyanis már ekkor kimutatható egyfajta, bár nem szigorúan vett specializálódás, szakmai differenciálódás. Míg a →Baldigara testvérek vagy Pietro →Ferrabosco elsősorban erődítmények tervezésében és az építkezések átfogó irányításában jeleskedtek, addig pl. Giulio Turco – a későbbi hadmérnökök (Militäringenieur) különleges elődeként – várfelmérési rajzok készítésére specializálta magát. Az Angielinik ugyanakkor egyes várak felmérésén túl elsősorban a végházak alkotta →végvidéki főkapitányságok / generalátusok (Grenzoberhauptmannschaft / Grenzgeneralat) feltérképezésére, azaz ezek végvárvezet-mappáinak megrajzolására szakosodtak. Ráadásul ezt a Haditanács megbízásából egyfajta családi vállalkozás keretében tették: éveken át szorgalmasan összedolgoztak, sőt még egy évtizeden belül is előszeretettel használták, javították és dolgozták át egymás térképeit. Ők voltak tehát a 17.

sz. második felétől már önálló mesterként alkotó haditérképészek (Militärkartograph) 16. sz.-i különleges mo.-i elődei.

Az Angielinik 1563 őszen elsőként a horvát–szlavón határvidék feltérképezését végezték el, amit a felső-mo.-i főkapitányság (1565), ill. a Dráva és a Duna között fekvő szigetvári és győri végek (1564, ill. 1566) felmérése, majd Szigetvár 1566. évi elestét követően az újonnan megszervezett kanizsai generalátus mappájának megrajzolása (1569–70) követte. Ez utóbbi Natale által szignált példánya (a régió vízrajzának, vár- és úthálózatának gondos ábrázolásával) Bécsben eredetiben is fennmaradt, miközben az erdélyi fejedelemtől, János Zsigmondtól (1540–1571) visszafoglalt, felső-mo.-i várak 1565. évi ábrázolása nyomtatott formában (az uralkodó számára készült német nyelvű magyarázattal) is napvilágot látott. Közben 1568 táján elkészült a bányavidéki főkapitányság mappája, valamint a két „magyar főváros” (Bécs és →Pozsony) előterét egészen a győri és a komáromi erődítményekig felölelő Csalló- és Szigetköz-térképe is. Az Angielinik ezeket a határvidéktérképeket a következő esztendőben – újabb helyszíni felméréseket követően – többször újrarajzolták és pontosították, majd 1572 tavaszától ún. végváratlásokba másolták. Ezek a magyar–horvát határvédelem térképei mellett a mintegy félszáz legfontosabb végvár alaprajzát és modernizációs tervét tartalmazták, elsősorban abból a célból, hogy a bécsi hadvezetés számára egy kötetben áttekinthetővé váljék a közép-európai Habsburg Monarchia mo.-i és horvátó.-i törökellenes védelmi rendszere. Napjainkra ezekből Bécsben (két kötet), Karlsruheban (egy kötet) és Drezdában (ugyancsak két kötet) maradtak fenn példányok az 1570-es évekből.

Mindezeket túl az egyes főkapitányság-térképeket összegezve Nicolo Angielini 1572 és 1575 között elkészítette a 16. sz.-i Mo. egyik legalaposabb és legszebb kivitelezésű, helyszíni felmérések eredményeit magában foglaló kéziratos Mo.-

Paolo Angielini: A bányavidéki főkapitányság térképe (részlet az Ipoly menti határvidékről), 1754

térképét (*VNGARIAE LOCA PRECIPVA DESCRIPTA PER NICOLAV[M] ANGI-ELV[M] ITALV[M]*) is. Ennek eddig ismert egyetlen példánya – a neves műgyűjtő Ágost szász választófejedelemnek (1553–1586) szóló latin nyelvű dedikációval – az egyik drezdai kötetben található. Az eredetileg 1563 őszén készült, majd többször javított horvát–szlávón térképek ugyanakkor a modern Horvátó. legkorábbi kéziratos országtérképeinek tarthatók, a bányavidéki és felső-mo.-i mappák pedig a mai Szlovákia területének szintén legkorábbi kéziratos térképi ábrázolását adják.

A horvát, magyar, német, osztrák, román, szlovák és szlovén történetírás, város- és művészettörténet, régészet és várkutatás által sokat használt váralaprajz-kötetek esetében tehát a törökellenes határvidéken az 1560–70-es években szolgált itáliai várépítésszek, osztrák–német katonai szakértők és magyar–horvát végvári tisztek együttműködésének még európai méretekben is kiemelkedő eredményéről és különleges összegzéséről beszélhetünk. Emiatt viszont a mo.-i váralaprajzok esetében mindig elkülöní-

tendő az alaprajz eredeti szerkesztőjének (különféle itáliai mestereknek) és az atlaszba bemásolóknak (elsősorban Nicolo és Paolo Angielininek) a személye.

Az Angielinik mo.-i és horvátó.-i térképészeti munkája összességében nemcsak magyar, horvát és szlovák nemzeti kincsnek, a 18. sz.-i rendszeres térképészeti-katonai felmérések eddig ismert legkorábbi közép-európai előzményének tekinthető, hanem nemzetközi összehasonlításban is kiemelt helyet foglal el az európai ország- és haditérképészet, ill. vár-, művelődés és művészettörténet történetében. Mindez arról is tanúskodik, hogy az oszmán hódítás (a legfontosabb államügyek irányítása mellett) jelentős fejlődésre készítette a közép-európai Habsburg Monarchia térképészetét is. Ennek és az Angieliniknek köszönhetően azonban nemcsak Mo. és Horvátó., valamint a Csallóköz legkorábbi haditérképeivel rendelkezünk, de a bányavidéki főkapitányság két (Bécsben és Karlsruhéban) fennmaradt mappáján 1573–75-ből az utolsó pillanatfelvételt kapjuk a Balassi család végvárai (Divény és Kékkő) vidékének török megszállás előtti állapotáról.

Az Angielini család nemrég felfedezett igen jelentős országfelmérési és térképezési tevékenységére így méltán lehet büszke mind a horvát, magyar, német, olasz, osztrák, román, szlovák és szlovén kartográfia, mind ezen országok történetírása, de említett bányavidéki térképpéldányaik reményeink szerint egyúttal különleges ajándékként is szolgálhatnak a 60. születésnapját ünneplő jeles Balassi-kutató, Kőszeghy Péter számára is (lásd a mellékelt képen a bécsi mappa részletét az Ipoly menti török–magyar határvidékkel).

Irod.: Hans BRICHZIN, *Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angelus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden. Teil I–III.*, Cartographica Hungarica, 2(1992), 4(1994), 5(1996); SZATHMÁRY Tibor, *Nicolaus Angelus Magyarország térképe*, Cartographica Hungarica, 3(1993); PÁLFFY Géza, *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*, 2. jav., bőv. kiad., Pápa, 2000; SZÉKELY Zoltán, *Nicolo Angielini 1566-os rajza Győr váráról és Miksa császár táboráról*, Arrabona. Múzeumi Közlemények, 42(2004), 2. sz.; TÖRÖK Zsolt, *Angielini Magyarország-térképe: az 1570-es évekből*, Cartographica Hungarica, 8(2004); PÁLFFY Géza, *Egy XVI. századi térképtörténeti rejtélyünkről: az Angielini várépítész-testvérek a horvát-szlavón és a magyarországi végeken az 1560–1570-es években*, in *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, szerk. HAUSNER Gábor et al., Bp., 2005; Ivka KLJAJIĆ, Miljenko LAPAINE, *Two Vienna Manuscript Atlases with Cartographic Representations of Croatian Cities from the 16th Century / Dva bečka rukopisna atlasa s kartografskim prikazima hrvatskih gradova iz 16. stoljeća*, Kartografija i geoinformacije, izvanredni broj / Special issue (2007); *Hrvatski kartografi. Biografski leksikon*, prired. Miljenko LAPAINE, Ivka KLJAJIĆ, Zagreb, 2009; PÁLFFY Géza, *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-familia rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát-szlavón és a magyarországi határvidékén az 1560–1570-es években*

/ Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie. Die regelmäßige kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angielini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den Jahren 1560–1570, Bp., 2011.

Pálffy Géza

hahogató ének

A kora újkori prot. kegyesség jellemző műfaja, a →Szenci Molnár-féle zenei iránnyal párhuzamosan létezett a 16–18. sz.-ban. Liturgikus kötöttsége az intonáláshoz mint kvázi kintornáláshoz fűzi, melizmatikus sajátosságai miatt a barokk énekkultúra szerves része. „A hahogató énekek [passió, lamentáció stb.] azokban több rossz, mint jó vagyon” (→Martonfalvi Tóth György); „ugyan motivájok jó, noha [...] olyan módon, ehogve, behogve éneklük” (→Szentpéteri István).

Irod.: MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi inneplés* [1663], ²Kolozsvár, 1700, 486; KABAI BODOR Gellért, *Traditionum humanarum flagellatio*, Debrecen, 1677; SZENTPÉTERI István, *Ördög szára bordája*, ms., Debrecen, 1712–13, 14v; CZEGLÉDY Sándor, „Emberi hagyományok ostorozása”, Református Egyház, 16(1964); Brockhaus–Riemann Zenei Lexikon, II, 1984; FEKETE Csaba, *Martonfalvi György (1635–1681)*, Zsol-tár, 13(2006); CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657–1711), Debrecen, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5).

Csorba Dávid

Hannuska

Hannuska Budowskionka →Balassi Bálint egyik név szerint is ismert kedvese volt. Az alábbi gondolatmenet őt próbálja azonosítani egy versciklus főszereplőjével.

Balassi Bálint a szerelem költője volt. Losonczy Annához írott szerelmes verseit jól megszerkesztett ciklusokban rendezte el. A Julia-ciklus áll a költői életmű középpontjában. Kevesebb figyelmet fordít a szakirodalom a Célia-ciklusra, mely Balassi lengyelo.-i bujdosása idején keletkezett. Azért is nehezebb ezt a

rövidebb szerelmes kompozíciót megítélni, mert nem maradt ránk teljes egészében. A →*Balassa-kódex* sajnos éppen a ciklus elején hiányos, néhány levél elveszett belőle. Nem ismerjük a Célia-ciklus címét, prózai bevezetőjét (ha volt ilyen), és elveszett az első egy vagy két vers. Azt sem tudjuk, hogy kit is jelöl a Célia álnév.

Eckhardt Sándor még úgy vélte, hogy Célia Balassi lengyelo.-i vendéglátójának, Wesselényi (I.) Ferencnek a feleségével, Szárkándy Annával azonos. Ezt a feltevést több érveléssel igyekeztek alátámasztani. Ezek közül a legerősebb a „Két szemem világa...” kezdetű Célia-ének egy részlete. Itt Céliáról ez olvasható: „Kinek módján, nevén, szaván, szép természetén jut eszembe énnékem / Régi nagy szerelmem...” Eckhardt ezt a részt úgy értelmezi, hogy Célia keresztnéve azonos korábbi szerelmének, Losonczy Annának nevével, tehát az új kedvest is Annának hívják. Ez hihetőnek hangzik, de még mindig bizonytalan, hogy ki is rejtőzik az álnév mögött. Miután ezek a versek Lengyelo.-ban, Balassi kibujdosását követően, 1589 ősze és 1591 nyara között íródtak. Balassi ebben az időben többek között Wesselényiék dembnői birtokán vendégeskedett, ahonnan több levelét is keltezte. Ennek alapján Eckhardt arra gondolt, hogy Szárkándy Anna lehet az új szerelmes versciklus címzettje.

Újabban Eckhardt feltevését többen is kétségbe vonták. Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza úgy gondolják, hogy Eckhardt vélekedése kifogásolható. Tanulmányaikban rámutatnak a gondolatmenet hiányosságaira, és más módon próbálják Céliát azonosítani.

Kőszeghy Péter jelöltje egy bizonyos Zandegger Lucia, akivel Balassi 1588 tavaszán volt kapcsolatban. Szentmártoni Szabó Géza Balassi egykori feleségével, Dobó Krisztinával azonosítja Céliát. Mindkét hipotézishez arra van szükség, hogy a Célia-ciklust korábbra helyezzük, mint Balassi 1589-es lengyelo.-i útja. Vagyis mindkét ötlet arra épül, hogy a Célia-ciklus nem Lengyelo.-ban keletke-

zett. Ez nem teljesen elképzelhetetlen, mégsem valószínű.

Több érv szól amellett, hogy a Célia-versek Lengyelo.-ban keletkeztek. A ciklus *Balassa-kódex*ben elfoglalt helye utal arra, hogy Balassi kibujdosása után, Lengyelo.-ban írta ezeket a verseket. A Célia-ciklus a kódexben a Julia-versek, sőt Balassi búcsúverse után foglal helyet. *A Saját kezű versfüzér* utolsó darabjában a költő világosan utal a Célia-szerelmem idejére: „Lettovább Juliát, s lettinkább Céliát ez ideig szerettem, / Attól keservesen, s ettől szerelmesen vígan már búcsút vettem, / Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.”

A megnevezett kedvesek versbeli sorrendje nyilván nem véletlen. Előbb Juliát említi a költő, utána Céliát, végül az éppen tartó Fulvia-szerelmet sorolja fel. Ezeket külső érveknek tekinthetjük, mert nem magából a Célia-versek szövegéből származnak.

A külső érvek mellett a Célia-versekből is nyerhetünk információkat a keletkezés idejére és helyére vonatkozóan. A kilencedik Célia-énekben Balassi Juliához hasonlítja Céliát: „Julia szózatját, kerek ábrázatját Cupido úgy mutatja / Célia beszédén, örvendetes képén, hogy mikor szemem látja, / Juliának véli, mikor tekinténi, mert szívemet áltatja.”

Célia csak akkor lehet hasonló Juliához, ha időben későbbi szerelemről van szó. A hasonlítottnak meg kell előznie a hasonlót. A második Célia-énekben található az a strófa, melyre már Eckhardt is támaszkodott hipotézisében. Most nem Célia keresztnéve miatt érdemes idézni, hanem a régi kedves felemlítése okán: „Két szemem világa, életem csillaga, szívem, szerelmem, lelkem, / Kinek módján, nevén, szaván, szép természetén jut eszembe énnékem / Régi nagy szerelmem, ki lőn nagy keservem; végy szerelmedbe engem!”

Mivel ezt a felszólítást a költő éppen Céliának mondja, a „rég nagy szerelmem” kifejezést nem érthetjük másképp, csak ha Juliára vonatkoztatjuk. Kőszeghy Péter ezzel kapcsolatban furcsának találja Balassi udvarló szavait, mintha a szerel-

mes férfi azt mondaná egy nőnek: Olyan szép vagy, mint a régi szeretőm. Blaszfémia! azonban csak abban az esetben kellene beszélnünk, ha Balassi ezt a költeményt udvarló szándékkal elküldte volna Céliának. Nem kell azonban tényleges udvarló verset látnunk a szövegben, ahogyan a kilencedik Célia-énekben sem. A fentebb idézett strófa ugyanúgy sértő lenne Célia számára. Ezeket a darabokat Balassi nyilván csak a ciklus kedvéért írta meg.

Csak a ciklus olvasója számára lehet érdekes az, miként viszonyul egymáshoz a költő korábbi és jelenlegi állapota. Aki ismeri a Julia-ciklus történetét, az a Célia-énekekben a szerelmes férfi életének újabb fordulóját követheti nyomon. A már idézett kilencedik ének az időbeli sorrenden kívül az új szerelem helyszínére vonatkozóan is tartalmaz utalást: „Átkozott Cupido, szerencsémeket rontó, régi nagy ellenségem, / Hazámból kiűzél, ide is rám jüvél, érd bátor immár végem, / Csak tüzedet ne szíts, szívemben se többíts régi szerelmes mérgem! // Dühös, elégedjél, amint kikergettél engemet szép hazámból, / Elégedjél, kérlek, itt is, azmint félek, ne űzz ki nyugalmamból!”

A szöveg világosan arról beszél, hogy a kibujdosás után, Balassi hazájától távol keletkezett. Az „ide is rám jüvél” egyszerre utal az időbeli és térbeli különbségre. Nem nevezi meg ugyan az új helyszínt, de Balassi életrajzát ismerve nehéz Lengyelo.-on kívül másra gondolnunk. Ezt erősíti az a mozzanat is, hogy a Célia-ciklus végén két, lengyel vonatkozású darabot találunk. A tizedik Célia-ének egy citerás lengyel leányról szól, az ezt követő darab pedig egy bizonyos Hannuska Budowskionka nevű hölgyről.

A Célia-ciklus versei több szempontból fejlettebbek, mint az 1590 előtti énekek. Érezhetően rövidebbek, tömörebbek, lírai telítettségük fokozottabb. A korábbiakhoz képest képszerűbbek, gyakrabban él a szerző metaforákkal, hasonlatokkal. Fejlettebb a rimelés is.

Mindezek alapján azt tartjuk valószínűnek, hogy a Célia-versek Balassi kibujdosása után, Lengyelo.-ban keletkeztek.

Célia kilétét illetően lényegében három lehetséges álláspontot foglalhatunk el.

1. Gondolhatjuk azt, hogy a versek kitalált személyhez íródtak, ezért nincs mögöttük valós élmény. 2. Nagyon becsületesen bevallhatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk azonosítani Céliát. Valós személyt gyanítunk, de nem találgatunk. 3. A rendelkezésünkre álló kevéske adat alapján mégis megkíséreljük az azonosítást, tippelünk.

Az első álláspont tetszetősnek tűnhet, hiszen a Célia-versek között akad olyan, mely idegen minta szoros fordítása. A Célia fürdéséről szóló ének pl. Angerianus *De Caeliae balneo* c. verse alapján készült. Joggal feltételezhetjük, hogy az intim pillanatot megörökítő vers nem valós élményen alapszik. Ugyanígy a többi vers esetében is gondolhatjuk, hogy csak elképzelt kapcsolatot mutatnak be.

Ellentmond azonban ennek az elképzelésnek néhány konkrét utalás. Nehezen tudnánk a Fulviáról szóló vers szavait értelmezni, ha a két korábbi szerető közül az egyik fiktív alak lenne. Igaz ugyan, hogy Balassi gyakran irodalmi mintákra támaszkodik, ez azonban nem zárja ki a valós szerelmi élményt. A Julia-ciklus valós voltát nem szokás kétségbe vonni, pedig jóval több éneke támaszkodik idegen forrásra.

A második álláspont megelégszik azal, hogy valós személyt gondol el a ciklus mögött, de lemond az azonosításról. Arra hivatkozik, hogy nincs elegendő adatunk. Ez igaz, de az a kevés nyom, ami alapján elindulhatunk, mégiscsak arra kötelez bennünket, hogy keressük a megoldást. Ezt az álláspontot túl óvatosnak érezzük.

A harmadik álláspontot tartjuk követhetőnek. Felállítható ugyanis olyan hipotézis, melyet maga Balassi sugall. Hiba lenne tudomást sem venni arról, hogy kínálkozik egy, magától a szerzőtől származó, kézenfekvő megoldás.

A Célia-ciklus végén, az utolsó vers címében ugyanis szerepel egy hölgy, Hannuska Budowskionka. Eckhardt eredeti alapérve, miszerint Célia nevééről a költőnek korábbi kedvese jut eszébe, itt

is megáll, hiszen a Hanna keresztnév valóban emlékeztet az Anna névre. „Az cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latrikánus vers”-ben maga Balassi is Annóka néven becézi a hölgyet: „Friss szép fejér póka, / Édes szűrő moka, / Porcogós Annóka, / Szerelemnek oka, / Mit haragszol? / Hogy nem játszol / Velem, kivel egy fraj szól? / Ládd-é, víg, ki-ki táncol!

Az első sorban szereplő *póka* talán ’pulyka’-t jelent, olyan becéző szó, mint a *galambom*. A második sorban, ugyancsak becéző céllal egy *édes szűrő moka* szerepel. A harmadik sor *porcogós* szava különösen fontos lesz számunkra. A mai értelemmel ellentétben nem arról van szó, hogy Annóka *ropogós húsú* lenne, hanem Hargittay Emil okfejtése szerint Hannuska hangja *kuncogós*. A kis vers táncos ritmusa vidámságot sugall, a költő a becézőgető megszólítások után arra igyekszik rávenni a hölgyet, hogy ne duzzogjon (elképzelhető, hogy a pulyka-hasonlat éppen emiatt szerepel a szövegben), ne morogjon, hanem vegyen részt a mulatságban, álljon szóba vele és legyen vidám.

Célia és Hannuska azonossága ellen azonnal felhozható néhány körülmény. A vers címe ugyanis Hannuskát *cortigianának* nevezi, és ezt általában ’prostituált, könnyen kapható, alacsonyabb rangú nő’ jelentésűnek szokás gondolni. A szó töve (*court*) ’udvar’-t jelent, a *cortigiana* pedig Horváth Iván szerint ’kurtizán’-t is, ’udvarhölgy’-et is jelentett. A korábbi értelmezések szinte kizárólag pejoratív jelentést tulajdonítottak a vers címének, pedig lehet, hogy egyszerűen az udvarban élő, a mulatságokban rendszeresen részt vevő, társalgásra, évődésre, táncra kapható és esetleg előkelő nőt kell értenünk a cortigiana alatt.

A ’prostituált’ jelentésnek ellentmond Hannuska viselkedése. A versből ugyanis kiderül, hogy kéreti magát, duzzog, nem hajlandó *játszani* a férfival, nem kapható könnyen. Vagyis éppenhogy nem prostituált módjára viselkedik. Az ugyanis per definitionem könnyen kapható, és szakmájából kifolyólag soha nem mond nemet.

Hasonló magyarázatra szorul a cím *latrikánus* szava is. A korábbi értelmezések szerint a *latrikánus* szó a *lator* szóval függ össze, és így az erkölcsatlenségre utal. A vers tehát nem a kifinomult, udvari típusú szerelmi költemények közé tartozik, hanem alacsonyabb regiszterben szólal meg. Ebből azonban nem az következik, hogy durva, trágár vagy vaskosan erotikus darab lenne, csupán a *fin’ amors* ideológia, a nőtisztelő nézőpont hiányzik belőle. A versben Balassi nem istennőként tiszteli a hölgyet, hanem saját magát tekinti magasabb rangúnak. A „Velem, kivel egy fraj szól” sor azt mondja, hogy a férfival általában előkelő nők (fraj = frau) állnak szóba, Hannuska részéről is kijárna a kellő tisztelet. Ilyen viszonyt udvari típusú költeményben nem lehet elképzelni.

Kétségtelen tehát, hogy ez a vers eltér Balassi szokásos beszédmódjától, az udvari költészet hangneme helyett egy másikat használ. A címből azonban nemcsak az derül ki, hogy ez egy latrikánus darab, hanem az is, hogy a korábbi versek címetjéhez szól. Nem lenne ugyanis értelme kitenni ezt a jelzőt, ha Hannuskának egyértelműen ilyen típusú vers járna. A cím éppen arra figyelmeztet, hogy kaphatna udvari darabot is, ez a vers azonban nem ilyen. Hipotézisünk szerint Balassi írt is udvari típusú darabokat neki, melyekben Céliának nevezte. A ciklus záródarabja hangnemében és modorában eltér a korábbiaktól, új módon, játékosan és az udvari szerelmi költészet szabályai közül kilépve szólal meg.

Szentmártoni Szabó Géza újabb értelmezése szerint a *latrikánus* szó nem a *lator*, hanem a *latro* (’ugat’) szóból ered, és így csipkelődő, élcelődő versre utal. Ez tökéletesen megfelel elképzelésünknek.

A korábbi értelmezések nagyfokú hasonlóságot érzekelték a Julia-ciklus és a Célia-ciklus szerkezete között. Miután Julia kikosarazta a költőt, a ciklusban a kedveshez szóló szerelmes versek helyét átveszik az egyéb témájú énekek, ill. a más szépségek felé forduló darabok. A *remedia amoris*, a szerelmi bánat ellen való orvosság motívuma a Julia-ciklus-

ban valóban határozottan megfigyelhető. A szakítás után Balassi vitézi éneket szerz, sőt megénekli két bécsi prostituálttal való találkozását. Ez utóbbi költemény számunkra azért nagyon fontos, mert ennek analógiájára szokás a Célia-ciklus két utolsó versét könnyű vérű hölgyekhez írott daraboknak tekinteni. A tizedik Célia-vers citerás Zsuzsannája és az ezt követő darab Hannuskája a korábbi értelmezések szerint azért kerül alacsony regiszterbe, mert a bécsi prostituáltakhoz hasonlónak vélik őket.

A tizedik Célia-darab Zsuzsannájának citerája nemcsak kocsmai környezetben szólalhat meg, előkelő nők is játszottak valamilyen hangszeren. A korban citerának neveztek több különféle húros hangszert, és ilyenén udvari környezetben is játszottak. A hangszeres zene tehát nem feltétlenül utal alacsony rangra. Tekinthetjük a magasabb műveltség ismertetőjegyének is.

Hasonló módon képezheti a magasabb műveltség részét a versben megjelenő kártyajáték is. Maga a kártyázás elgondolható alacsony rangú és előkelő környezetben is. A korábbi értelmezések kizárólag az előbbi hangsúlyozzák.

A lengyel szép Zsuzsannáról szóló költeményt tehát nem kell feltétlenül kocsmai környezethez kötni, és ugyanígy a *cortigiana* szóból sem következik, hogy kurtizánhoz szólna. A két vers ilyen megítélése leginkább a bécsi prostituáltakról szóló, *Hatvanadik* darab mintájára alakult ki.

Kétségtelen, hogy a Célia-ciklus *Tizedik* darabja nem Céliához és nem Hannuskához íródott, hanem egy bizonyos Zsuzsannához. A ciklus történetét folyamatosnak gondolva ez a mozzanat kitérő. A *digressio* némileg emlékeztet a Julia-ciklus idegen kedvesek felé forduló mozzanatára. Ám a két ciklus nem feltétlenül épül teljesen azonos logikára, nem kell azonos kompozíciós megoldást keresnünk.

Hannuska Budowskionka kétségkívül lengyel hölgy. A Célia-ciklus keletkezésének idején áll ismeretségben Balassival. Emiatt szóba jöhető jelölt. Vélhetően

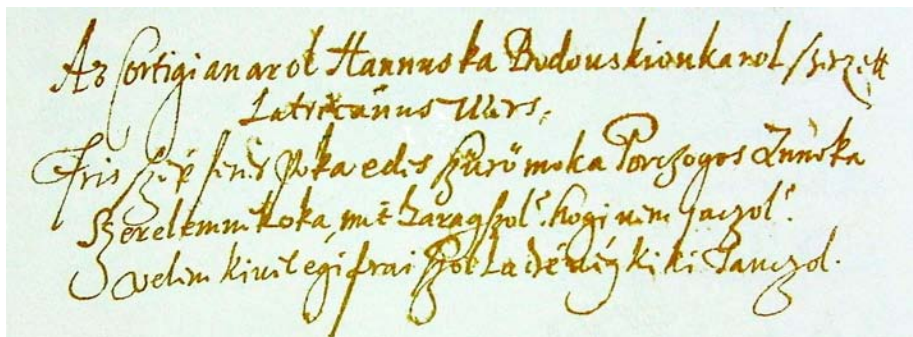
nem beszél magyarul, és ez azonnal felveti azt a kérdést, hogyan udvarolhatott neki Balassi magyar nyelvű versekkel. Balassi azonban nem feltétlenül udvarló céllal írta meg a Célia-ciklust. Erre utal, hogy benne összehasonlítja Juliát és Céliát, amint erről már korábban szoltunk. Ha Célia nem beszélt magyarul, felesleges is lett volna magyar versekkel ostromolni.

Hannuska Budowskionka keresztnéve – ez volt a kiinduló ötlet – hasonlít Losonczy Anna keresztnévére. Feltevésünk mellett szól az, hogy a Célia-ciklus záró darabjának címében határozott névelőt találunk. Zsuzsannáról csak azt mondja Balassi, hogy „Egy citerás lengyel leány”. Hannuskáról ezzel szemben azt olvashatjuk, hogy „Az cortigianáról...”. Mintha ugyanarról a személyről beszélne, akiről korábbi verseiben már szólt.

Nem teljesen világos, hogy a vizsgált versben miért haragszik Hannuska. Valami miatt duzzog, és a költő éppen azt kéri tőle, hogy ne orroljon tovább. Hipotézisünk szerint itt Célia morcos, mégpedig azért, mert Balassi ok nélkül féltékenykedett, erről szól a ciklus *Nyolcadik* darabja. Ha igazunk van, a költő éppen a ciklus zárodarabjában igyekszik kiengesztelni kedvesét. A másik lehetőség, hogy Célia a közelgő búcsú miatt szomorú, az elválás miatt nincs kedve játszani.

Annak bemutatására, hogy Balassinak mennyire sikerült kiengesztelnie Céliát, ismét segítségül hívhatjuk a *Saját kezű versfüzér* utolsó darabját. Ebben azt olvashatjuk, hogy a költő Juliától keservesen, Céliától vígan vett búcsút. Vagyis a két szerelmi történet különböző módon ért véget. Ez arra figyelmeztethet, hogy a Célia-ciklus értelmezésénél nem kell a Julia-ciklust mindenben követendő mintának tekinteni. A *remedia amoris* mozzanata csak a keserves elválás után logikus. Ha a költő Céliától vígan vett búcsút, nincs rá szükség, hogy orvosságot keressen.

A *víg vég* mozzanata nem csak a *Saját kezű versfüzér*ben bukkan elő, megtalálhatjuk a Hannuska Budowskionkáról

Balassi Bálint, A cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latrikánus vers
(Balassa-kódex, OSZK)

szerzett énekben is. Balassi éppen azt kéri, hogy Annóka legyen víg, hiszen körülötte vidám multság folyik. Ne legyen morcos, hanem vígan forduljon felé. Azt a *porcogós, kuncogós* Annókat szeretné látni, akit korábban víg kedvű hölgyként ismert meg. Feltűnő módon azonos tehát a Hannuska-vers hangulata és a *Saját kezű versfűzér* Céliára vonatkozó kitétele. Mintha éppen az jellemezné a Célia-szerelmet, hogy Balassi nem tragikusan élte meg ennek befejezését, hanem könnyű szívvel vett búcsút kedvesétől.

Ennek a csupán a jelennek örülő, *carpe diem* mozzanatnak szép példája a harmadik Célia-vers záró strófája. Ez egyszerre vonatkozhat a Célia-ciklus egészének hangulatára, illetve az elválás, a búcsú hangvételére, a *víg vég* pillanatra is: „Ez világ minékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk, / Kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bút látunk, de holnap meg kimúlunk, / Azért azon legyünk, az míg tart életünk, legyen víg telünk-nyarunk!”

Irod.: ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., é. n., 170–177; Uő, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 195–200; BALASSI Bálint *Összes művei*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1951, 258–259, 380; KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, in Uő, *Reneszánsz és barokk*, Bp., 1961; HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Bp., 1982; KÖSZEGHY Péter, *Ki volt Balassi Céliája?*, in *Klaniczay- emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza,

Balassi kötetkompozíciójának rejtelméi, ItK, 1999; Uő, *Latrocinator Hungarus... Gallus cantat avagy a homonímiák játékosága*, Mozgó Világ, 2003; HARGITTAY Emil, *Javaslat Balassi „porcogós Annóka”-jának megsejtesére*, It, 2006.

Vámos Hanna

házaságtörési esetek Kassán

Miként a kora újkorban mindenhol, így Kassa szabad királyi városban is komolyan vették a →házaságtörést, s ha kitudódott, perbe fogták az illetőt. Ha a figyelmeztetés, ill. enyhébb büntetés nem használt, a bűnöst visszaesőként kivégezték. Ez történt Hegyi Istvánné, Anna asszonnyal is, aki „Istennek erős parancsolatját, az paráznság ellen nem félvén, sem ez világi törvényt nem rettegván, s nem gondolván házaságbéli kötelelességével s hitivel is, régultátul fogván való paráznságban élvén fertelmességre hanyatlott, melyről noha egynéhányszor mind az Nemes Tanács, s mind több fő emberséges emberek intették, de mindazáltal azok keresztyéni intésének helyt nem adván, mind ez ideig fertelmes paráznságban élni találtattott. Tött ilyen törvényt, végezte az Nemes Tanács, hogy most ismét az berten házban vitetessék, és ha kívánja, Istenével s felebarátival megbékélvén, hívassa magához az lelki tanítót, az után dolgairul disponáljon, mely meglévén, holnapi napon 9 óraker adattassék az hóhér kezében, ki őtet az pellengérhez vivén, feje az által üttettes-

sék el, másoknak ezen vétektől magokat megtartóztató példájokra. Így mind az Isten s országunk és városunk törvényének igaz tétele leszen. Isten irgalmazzon lelkének. Ámen” – hangzott el a városi tanács ítélete 1630 márciusában. És a tanácsosok, nehogy a hóhér félreértse az ítéletet, a lap aljára egy pallost is rajzoltattak a notáriussal.

Ilyen esetek és ítéletek sokszor és évtizedekkel korábban is megestek. 1574-ben, szintén Kassán történt az itt következő állítólagos házasságtörés, amelynek háttérében inkább az após és a vő veszedése, mintsem tényleges hűtlenség állhatott, noha a vallomások alapján az sem kizárható. Barbel [Borbély] Lőrinc és felesége – az egyik tanú hallomása és elbeszélése szerint – kezdetben szerette egymást. Viszonyuk akkor romlott meg, amikor az após, Mátyás deák a vőnek, Barbel [Borbély] Lőrincnek ígért kassai házrészét és miskolci szőlőjét nem adta meg. Erre a vő a borbélyműhelyben, ahol dolgozott, folyton szidta, gyalázta, „bestye kurafinak” titulálta, sőt veréssel fenyegette felesége apját, s megtiltotta az asszonynak, hogy apja portájára, Eperjesre betegyje a lábát. Mikor aztán Barbel Lőrinc hetekre elutazott a nemzetségleveleért, felesége nem engedelmeskedett az urának: a tiltás ellenére mégiscsak elutazott, eközben megbetegedett és megszülte gyermekét. Az egyik tanú vallomása szerint a férj érdeklődött a felesége iránt, megkérte az egyik polgárásszonyt, hogy tudakozódjon felesége és gyermeke hogylétéről, sőt állítása szerint, mielőtt elindult, gondoskodott is róla: költséget és zálogba vethető ezüstmarhát hagyott hátra neki. A férj, amikor nem találta otthonukban feleségét, utánament Eperjesre, s kérdőre vonta. Ezután öt levelet is írt az apósnak, de az egyikre sem válaszolt. Dühében egyik levelében a következőket írta: „...immár mostan kellene én nekem is ifjúságomra az fara [ti. a feleségéé], mert ha osztán megvénhozom, tartson osztán az attyának az hátulsó részében hűdeg vüzet [vizet].” A másik tanú szerint a házaspár viszonya az eperjesi találkozás idejére teljesen megromlott. A férj

Hegyi Istvánné halálos ítélete 1630-ból

rárontott az apjánál lakó asszonyra – aki pedig öleléssel és csókkal várta –, s kérdőre vonta: kinek a kedvéért vette fel a bársonycipellőjét és az „ebre takaró” köntösét, sőt azt is kétségbe vonta, hogy a gyermek valóban tőle való-e. A mester, Borbély Pál vallomása szerint a borbélysegéd ekkor a következőket mondta: „Tudod-e ezt asszonyom, hog én teneköd azt meghattam vala, hog te többé az apád portájára ne menj, azért te ezzel semmüt nem gondoltál. Tudod azt, hog én teneked sokszor megmondottam, hog az te apád nem barátom, azért mündjársát menten menj, ha valahol urad vagyon, megkeresd, mert én soha te utánad többször sem jüvök, sem küldök, azért ebben is kétes vagyok, hog az germok is én tülem való volna. [...] tudom, hog az törvén én tülem el nem választja [ti. a feleségét], azért leteszem az szekőrcét, gypottal megtöltöm az fokát, az tatár ostort mellé teszem, annak utána ismég az cser pálcát mellé teszem. Válassz benne feleségem, mellyiket szereted vagy akarod! Megesküszöm azon, hogy az egyik kék az másik kékét [ti. kék ütlegelési folto-

kat] el nem haladja.” A férj ezen szavai felidézik a *Barcsai* c. népballadát, ill. annak valamely variánsát, amelyben a megcsalt férj három halálnem közötti választást kínál fel hűtlen asszonyának: „Hallod feleségem, hallod asszony, hallod? / Három halál közzül melyiket választod? / Avagy azt választod, hogy fejedet vegyem, / Vagy selyem hajaddal házat kisöpörjem, / Avagy azt választod, reggelig virrasztasz, / Hét asztal vendégnek vigon gyertyát tartasz?”

Barbel Lőrinc – vallomások szerint – nem egyszer nyilatkozott kegyetlen módon és a gyilkosságot komolyan fontolgatva, miként a fentebb idézett balladában is történt: „...ha Isten adja, hogy az ű leányát [ti. Mátyás deákét] egyszer kezemhez keríthetem, szinte azon formán akarok vele cselekedni, münt az én bátyám, mert az én bátyám is ezt művelte volt, hogy addig verte az ű feleségét, hogy harmadnapra megholt bele...” A férj előtt ott lebegett testvére önhatalmú, kegyetlen cselekedetének példája. Ugyanezen tanú szerint máskor viszont Barbel Lőrinc már enyhébben nyilatkozott felesége büntetése felől: ha a gyermeket nem tekintené, addig verné az asszonyt, hogy belehalna – tehát a kicsire mégis tekintettel volt.

A férjben egyszerre többféle érzés és indulat feszülhetett: egyfelől a felesége iránt érzett, egyre halványuló, már-már gyűlöletbe átsapó egykori szeretet és a még létező testi vágy, másfelől a meg nem kapott anyagi javak miatt érzett düh, megcsalatottság érzése és a bosszúvágy, amelyet a gyengébb fél rovására akart kielégíteni. A sértett férfiúi büszkeség is erősen munkálkodott benne a feltételezett házasságtörés miatt, de sokkal inkább abból fakadóan, hogy felesége az ő parancsa ellen cselekedett. Kassa városának polgárai is a német hatású →*Budai Jogkönyv* szabályai szerint éltek – a *Szász tükörnek*, a *Sváb tükörnek* és a *Német tükörnek* mutatható ki erős hatása –, amelynek értelmében a leánygyermeknek férjhezmenetelükkel kikerülnek az →*atyai* hatalom alól, ám ekkor férjük mundiumába kerülnek. Jelen esetben

azonban Barbel Lőrinc felesége megszegte ezt a szabályt, s ez mélyen sértette a férj önérzetét.

Nyilvánvaló, hogy a férj a rossz emlékü eperjesi veszekedés után visszatért Kassára, felesége viszont az apjánál maradt, legalábbis jó ideig, mert az egyik tanú a következő szavakat adta a szájába: „...az feleségét inkább akarta volna, hogy szernyű halállal holt volna meg, hogy nem münt az apja házához ment volna. [...] Ha valami módja leszen, soha vele nem lakom [ti. a férj], mert meggyölöltem, és nem szeretem, mert sem testemnek, sem lelkömnek nem kell, münt olyan hűtván nemzetség. [...] Továbbá ezt is hallottam Barbel Lőrinctől, és mondotta, hogy soha az ű ölében az felesége fara nem leszen. [...] Azt is mondta, hogy miulta az ű feleségét haza hozták, még ű vele nem hált...” E tekintetben a másik tanú is hasonlóképpen adta vissza a férj szavait. Tehát Lőrinc borbély érzelmei megváltoztak azóta, mióta a leveleket megírta apósának.

A férj nyilván annak is szükségét látta, hogy felesége apjának és anyjának rossz hírét költse. A borbélyműhelybe „fű mosatni” betérő vendégek előtt panaszkodott, s felesége „hitvány nemzetségét” mindenki előtt gyalázta. Ebben a korban már az is komoly, negatív minősítésnek számított, ha valakire azt mondták, hogy „én neköm nem barátom”; Barbel Lőrinc is így tagadta meg apósát, persze egyéb rútságokat is szórt rá és családjára. Az egyik fátens, Erszénygyártó György, aki rendszeresen járt a borbélyműhelybe „fűt mosatni”, békíteni akarta a haragvó férjet, mondván: „...írás-olvasó ember vag, és hagyjátok el ez sok undok izengetéseket, [...], efféle sok rútság nélkül lennének meg.” Erre a borbély a következőket válaszolta: „...hogy még műkor jegben [jegyben] volt még nála az ű felesége, még akkor esett ű köztök az háburúság, mert én neköm [ti. a borbélynak] az műnemű házban ágyat adtanak volt én neköm, azért ott lévén Mátyás dejáknak egy szolgálja bekésérvén, és Vaj Bertáné ott lévén, az szolgálja az gyortyát eloltván az ágyra Vas Bertánét rejám tasztútván,

ismég az szolgál a gyertyát meggyújtván. Ím reggel felkelvén, az atyának, Mátyás dejáknak mondván, hogy az féle gonosz emböröket ott házánál tartván, hogy ezek ütet megpróbálván, hogy ha ű valamű gonosz erkölcsű ember volna[-e].”

A tanúkihallgatások előtt a városi tanács Barbel Lőrincet már fogságba vetette. A férj mestere, Barbel Pál korábban nemcsak intette szolgálját, hogy jámborul viselkedjen, hanem fogsága idején, a városi tanács akaratóból mind ő, mind a másik tanú elment Eperjesre Mátyás deákhoz békíteni a feleket. Az após a következő feltételt szabta: „... azt akarja vala, hog kezesek legyenek érte, hog az ű leányát török kézben nem vüszí és meg sem veri érte ezért az dologért, az háborúságokért.” Tehát a 16. sz.-ban komolyan felmerülhetett annak esete, hogy valaki büntetésből vagy bosszúból eladja a feleségét, mint valami élettelen tulajdont, a törököknek! Ez a cselekmény jogi értelemben kimeríti a hírhedt „törökösség” bűnét, amelyért, amennyiben bebizonyosodott, minden esetben minősített halálbüntetés (általában karóba húzás) járt a Magyar Királyság területén. Persze a hódoltságban már nem volt olyan egyszerű sem az ilyen eseteket felderíteni, sem pedig büntetni, noha a két terület közötti átjárás mindennapos volt; mind a királyságbeliek, mind a törökök akár rablás céljából, akár csak békés kereskedés végett átjártak a másik területre. Valójában minden olyan ügy, amely az oszmán megszállókkal való együttműködést feltételezte, besorolható volt a „törökösség” kategóriába. A hódoltságban azonban az oszmán fél volt az úr. Ám a magyar hatóságok annak ellenére igyekeztek befolyásukat oda is kiterjeszteni – ez volt a kondominium rendszere. A királyi Mo. területén tudunk olyan esetekről, hogy pribékek és pribékasszonyok jártak a vidéket, és gyerekeket lopnak, hogy pénzért eladják a törököknek rabszolgának. Olyan jelentések is fennmaradtak, amelyekben a szerencsétlen, éhező lakosokról azt írták, hogy kétségbeesjt helyzetükben már-már gyermekeiket kénytelenek eladni a törököknek, de

bosszúból ilyet tenni nyilván hallatlan dolog volt a sokat megélt és megtapasztalt korabeli kassai polgárok számára is.

A békülés elé azonban a borbély is feltételt szabott, mégpedig a neki ígért ingatlank megadását. Mivel azonban ez nem történt meg, a férj fenyegetően kijelentette: „szabad vele, vala hová vüszí, mert ű felesége, mert megesküdt vele és hütöse.” Nem tudjuk, hogy mi lett az asszony sorsa, de sok jót nem remélhetett urától, ha engedte magát hazavinni.

A Barbel contra Mátyás deák-féle ügy után alig néhány héttel a kassai magisztrátus kedélyeit újabb, most már egy valódi paráználkodás, ráadásul „törökös” eset borzolta fel: Túri Kádas János vallomása szerint Túron (Bodrogheresztúron) Lengyen Mátyás kalmár feleségét sógorával, Kádas Andrással együtt „jártatta sokadalomokban széjjel úgy annyera, hogy szóba indulnak felőlek, hogy [...] műkör kívül járnak, ez Lengyen Mátyásné az sógorával, Andrással, az künel az öccse [húga] volt, azzal lakik. Más kádas legénnyel [...] azonképpen [...] paráználkodik, mely Bálint nem is tagadta, hanem szájából hallottam, hogy ez Kádas Bálint mondta, hogy úgy vagyon, én elégszer vétkeztem vele.” Azonban a legény megszökött, különben az asszony „nem jól járt volna”. János mester a nemes tanács előtt kénytelen volt szó szerint idézni Lengyen Mátyás szavait, amelyeket saját fülével hallott: „János uram, bizony enyím Orsolya, Nagy Margyit [Margit] kurva leánya, büzony Bálint is baszta enyím bestye kurva Orsolyát. De András is baszta. De csak András ne baszta volna bátor, Bálint százszor baszta volna, mert ha megtudják, hogy András baszták [!], András[t] megégetik.” A férj tehát látszólag tudomásul vette felesége rendszeres kicsapongását. Inkább amiatt fáj a feje, hogy ha megtudják, hogy a sógorával élt együtt, akkor azt máglyán elégetik. A férfi jól tudta, hogy mind az egyházi, mind a városi törvények szerint a vérfertőzésért – hiszen a sógorság-komaság lelki rokonságnak minősült, amely még a testnél is erősebb volt – büntetesképpen máglyahalál jár.

Az asszony azonban nem csak a Kádas legényeket szerette. Kádas Mihály a következőképpen vallott ellene: „Hogy egyszer Fegyvernekre, egy sokadalomba mennek, és ez Lengyen Mátyásné is oda megyen, mivel hogy ő is kalmár asszony volt, és mivelhogy az törökök tudták, hogy ez Lengyen Mátyásné ilyen feslett személy volt, megfogják, és harmad napig, azaz míg az sokadalom állott, addeg fogva volt. És egy reggel az házban beementem, szememmel láttam, hogy az török mellette egy ágyban feküdt. Az töröknek pedig Zoldficar [Zülfikár] volt neve. Az sokadalom után, hogy az sokadalom elmúlt, megint ötet is szabadon bocsáták az törökök.”

Az elbeszélésből nyilvánvaló, hogy a bodrogeresztúri asszony sorra járta a környékbeli sokadalmakat, vásárokat a Tisza mentén, s mivel ismert török kereskedőket is, bátran bemerészkedett a hódoltságbeli területre is. Fegyvernek közel feküdt a törökök által megerősített és lakott Törökszentmiklóshoz, ahol a szóban forgó török emberrel együtt látták.

Bár az inkvizíciós jegyzőkönyv nem szól Lengyen Mátyásné büntetéséről, de bizonyára nem került el a hóhér pallosát, s ismervén a korabeli büntetési módokat, ha az asszonynak „csak” a fejét ütötték el, s nem égették meg, akkor igen csak kegyelmes, „könnyű” kivégzési móddal halhatott meg.

Források: Kassa Város Levéltára (Archiv Mesta Košic), Schwarzenbachiana, Missiles, No 3193, 3194, 3195; Kassa Város Levéltára, Városi Könyvek, H III./ Purum; *Székely népballadák, az 1935. évi első kiadás új szedéséről készült utánnnyomása*, kiad. ORTUTAY Gyula, Bp., 1979; *Buda város jogkönyve*, I–II, kiad. BLAZOVICH László, SCHMIDT József, Szeged, 2001.

Irod.: SZAKÁLY Ferenc, *Mi számított a XVII. századi Hódoltságban törökösségnek?*, in *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában. Tudományos emlékülés*, Vaja, 1985; J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon*, in *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk.

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2002; *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, szerk. CSUKOVITS Enikő, LENGYEL Tünde, Bp., 2005 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35).

J. Újváry Zsuzsanna

Horváth György (Georgius Horwath; Horváto.,?–?, 1564–72 között)

Alkalmi költő, →Fráter György familiárisa. Talán azonos azzal a ~ Györggyel, aki 1525-ben Szapolyai János környezetében Budán tartózkodott. →Szerémi György elbeszélése szerint Szapolyai a Majláth–Balassa-féle összeesküvés kapcsán 1540 elején a szultánhoz küldte követségbe, azonban nem jutott el Isztambulba, mert Fráter György feltartóztatta, majd egy hamisított szultánlevéllel küldte vissza a királyhoz. 1540-ben Fráter György nevében →Batthyány Orbánnal együtt kormányozta →Budát. 1544-ben Izabella királynéval és Fráter Györggyel együtt vonult Szebenbe. Izabella 1548 októberében Bécsbe küldött követségének tagja. Fráter György a nagykunok egy községét, Telekszállást adományozta neki. A barát halála után, 1552-ben azt kérte Ferdinánd királytól – eredménytelenül –, hogy a kunok főtisztsége neki adassék. 1564-ben még ő Telekszállás birtokosa, 1572-ben a községet már az örökösei bírják.

Epitaphium fratris Georgi Episcopi olim Waradiensi etc. testimonium perhibens ex inferno de sua vita acta condicione, et fine mortis c., 27 disztichonból álló, latin nyelvű verse a Fráter Györgyöt 1551-ben meggyilkoltató Giovan Battista Castaldo iratai között maradt fenn. A sírversben a halott Fráter György maga szólal meg a pokolból, visszatekintve életére, magasba ívelő pályájára s bűneire, pénz-sóvárságára, nagyravágására, ravaszságára, azzal a végső tanulsággal, hogy bűnhődése intő például szolgáljon a hamisság és a csalás kerülésére. (A gyilkosság indokaként hangoztatott vád, hogy a barát az országot török kézre kívánta volna adni, a versben nem szerepel.)

Lásd még: ☞ az ördögös barát kincse; ☞ *Castaldo-kódex*.

Irod.: SZERÉMI György *Emlékirata Magyarországra romlásáról*, Pest, 1857; GYÁRFÁS István, *A jász-kunok története*, Kecskemét, 1870; VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Bp., 1901; KUBINYI András, *A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)*, in *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora új-kori Erdélyről*, Miskolc, 2004.

Kovács Zsuzsa

37 cm autópálya ☞ MAMÚL

I

„Ideje bujdosásimnak”

A 17. sz. végére vagy a 18. sz. legelejére datált bujdosóének. Legteljesebb, 21 strófás változatainak versfőiben Jánóczi András neve olvasható; személyéről semmit sem tudunk, más művét nem ismerjük.

A nehéz otthoni körülmények és a ki-rekesztés elől külföldre, akár tengeren túlra is útnak induló ember búcsúzik barátaitól és szeretteitől; majd az Úrhoz és a Szentháromsághoz fohászkodik, hogy angyalaikkal oltalmazza az útonját.

Elsősorban →ponyván terjedt a 18. sz.-ban, de több kéziratos változata is fennmaradt (pl. →*Szíveket újító bokréta*, 1770; →Jankovich Miklós, →*Magyar világi énekek*, 1789–91; Bándi Péter-énekeskönyv, 1837). Néhány kiszakadt strófája más 4×8-as metrumú erdélyi bujdosóénekekbe és keservesekbe épült be. Az 1820-as években Észak-Itáliában katonáskodó kopácsi (vajdasági) paraszt-legény, Csöbrös István énekeskönyvében egy átköltött, saját élményekkel kiegészített variáns marad fenn. Szlovák nyelvű parafrázisát Jankovich Miklós jegyezte föl a 19. sz. elején „I čas prišel k vandrovani” kezdettel (→*Nemzeti Dalok Gyűjteménye*). A magyar népi emlékezet Erdélyben több dallamváltozatát őrizte meg (Kálmány Lajos, Bartók Béla és Bodon Pál gyűjtése).

Kiad. és irod.: *A kuruc küzdelmek költésze*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977; RMKT XVII/14, 1991; *Egy szép dologról én emlékezem. Csöbrös István kopácsi énekeskönyve*, kiad. KATONA Imre, LÁBADI Károly, Újvidék, 1993; *Bándi Péter énekeskönyve*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából kiad. CSÖRSZ Rumen István, Bukarest–Kolozsvár, 2000 (Téka).

Csörsz Rumen István

E l s ő :

Nóta: Meg-jelentem panaszimat.

Ideje bujdosásomnak el-jött már távozáfomnak, szomorú útazáfomnak, fok okai vannak annak.

2. Angyalodat én Istenem, küldjed, hogy kíséren engem, útaimban vezcreljen, minden gonosztól meg mentsen.

3. Nintsen látom a' Legénynek, semmi büti jai szegénynek, mert itthon inkább kedveznek, az idegen jövevénynek.

4. Olly helyet azért keresek, a' hol betűlterben léfzek, a' tengereken túl megyek, jó hírt nevet ottan szerzek.

5. Tsak egy sem fogja tudni, szegény fejem él é hal-é, és clesben módja van-él Isten gondomat viseli.

6. Zaloga te vagy lelkemnek, én Istenem bizom beuned, hogy ottan gondom víseled, a' hol engem ismérnek.

Ifjú

7. Ifjú Tobiást vezérle, Szent Angyalod mefízte földre, szegény fejemnek vezére; ez legyen is öröze.

8. Az egéz föld kereksegen, erdön hegyen földön vizen, ellenszeg tábor közepén, ícielem nélkül el vízen.

9. Nem félek ha meg-betegszem, mert meg gyógyit én Istenem, a' minden fe-beimben, Orvosom minden testben, lélekben.

10. De hogy ha rabságba esem, ott is van jó reménységem, hogy szabadítom én nékem, te léiz kegyelmes Istenem.

11. Rólam el-ne felejkezzel, ha meghalok te temels-el, akár ki bányon teltemmel, de tsak te bírl én lelkemmel.

12. Azért hozzád foházkodom, mikor eszem avagy ifzom, énekek vagy imádkozom, te légy úti kalauzom.

13. Szerelmes Atyámfiai, nemzetem kedves tagjai, íziveknek vizsgálalói, kik voltak orvoslói.

14. Tsak kell immár bútsút vennem, edes Atyám, Anyám, Nénem, szerelmes bátyám és ötsém, mert nintsen immár késesem.

15. Szomszédim 's jó barátim, kik lájják meg-valláomat, közönsétek mind azokat, kik jó akoróim voltak.

16. Isten hozzátok pajzslám, velem fel-nőt Barátim, kikkel sokfzor nyájafágim, voltak én szep mulatálám.

17.

István király *Intelmeinek* „karcos bora”

Utólagos betoldás az →*Intelmek* szövegébe.

Volt idő, amikor elvitatták államalapító István királyunktól a neve alatt fennmaradt *Intelmeket*. Később az a nézet vált általánosan elfogadottá, hogy a mű gondolati tartalma ugyan alapvetően az első magyar apostoli uralkodótól származik, de az írásba foglaló minden bizonnyal egy korabeli művelt egyházi személyiség lehetett, aki híven közvetítette az ország irányításával kapcsolatos atyai tanácsokat. Legújabbán kapott nagyobb nyilvánosságot az a nézet, mely szerint a mű olyan alapos műveltséget tükröz, amely általában elképzelhetetlen a Krisztus utáni első ezredforduló táján. Így azt ugyanúgy egy szerkesztőbizottságnak kellett létrehoznia, miként első törvényeink is így születtek. Azok elméleti megalapozása Istvánnak fiához intézett tanítása. Ezért is szerepel az utóbbi közös kéziratban a *Törvényekkel*.

Ez a felfogás azonban erősen vitatható. A két szöveg eredetileg nem volt összekapcsolva, ez az elrendezés csak a reneszánsz idején alakult ki, vagyis az egybekapcsolás az akkori másolatok révén valósult meg. Továbbá: az *Intelmek* megfogalmazása mögött meghúzódó és sok irányba mutató műveltség egyáltalán nem egyedülálló ebben a korban. A 9. sz. közepén egy arisztokrata hölgy, Dhuoda, amikor lejegyzí tanácsait távol élő fiának, egyaránt felhasznál klasszikus antik és kora keresztény vagy éppen Meroving- és Karoling-kori forrásokat, miközben legfőbb szellemi megalapozója a Biblia. Ha egy asszony, akitől ekkoriban nem is volt elvárható ilyen fokú műveltség, birtokában lehetett ekkora felkészültségnek, akkor nagyon valószínű, hogy hasonló tudás birtokában volt az a magyar fejedelmi udvar is, amelyben a fiatal István felnőtt, s amelyben trónra kerülése után is élt. Hiszen ugyanúgy tudunk képzett nyugat-európai mesterek, mint kiművelt bizánci személyek jelenlétéről, miként arra ugyancsak van adat, hogy maga István is részesült gram-

matikai iskolázottságban. Erről épp az a róla írt legenda ad hírt, amely többnyire hiteles adatokat tartalmaz, hiszen a →szentté avatáshoz készült, s így alaposan ellenőrizték (→István-legendák).

Egyáltalán nem kizárható tehát, hogy a magyar királynak tulajdonított gondolatokba a nagy ókori rétornak, Quintilianusnak a tanácsai szintén beszüremkedtek. Egyesek szerint ugyanis István az ő nyomán ajánlaná felnövőben lévő fiának az addigi elkényeztető puliszkaevés helyett a „karcos bor” fogyasztását, miként az antik mester is hasonló tanáccsal szolgál, amikor tej helyett a savanyú must, vagyis a murci fogyasztását javasolja. Az *Intelmek* legtöbb kéziratában azonban nem ez olvasható, hanem egészen más. Míg Quintilianus a tejet állítja szembe a savanyú borral, addig a magyar király a puha párnákkal szegezi szembe az általános keménység alapelvét. Ez a *párna* (*pulvinar*) szó torzult el azután egyes másolatokban *puliszkává* (*puls*), ami annak idején nem is tejjel, hanem vízzel készült. Akik a *párnák* helyett *puliszkát* olvastak, nyilván úgy gondolták, hogy ezzel nem az általános keménység helyezendő szembe, hanem egy másik táplálék, ha nem is étel, hanem ital, vagyis a karcos bor. Ez azonban későbbi betoldás: a bor sok kéziratban egyáltalán nem is szerepel, vagy ha igen, akkor helye egészen bizonytalan. A szövegösszefüggésből világosan kiderül, hogy az apa mit akar. A nevelendő gyermek korábban a „párnák oltalmában” élt. A gyermek felserdülését követően azonban a „bágyadtta és elpuhultta” tevő puha párnák után (*pulvinarium mollitiae*) az atyai keménységre (*asperitas*) van szükség. Ez ráirányítja az utód figyelmét és értelmét az apa parancsainak lényegére, amelyet az *Intelmek* elvárásként meg is fogalmaz. Ez a tökéletesen logikus gondolatmenet figyelembe veszi azt az elképzelést is, amelyet egy középkori szállóige így összegzett: „a semmittevés az ördög párnája.” A tej (*lac*) és a bor (*vinum*) párhuzamba állítása más összefüggésekben igaz lehet, miként az pl. Clairvaux-i Bernát állítólagos tanácsaiban szerepel. Csakhogy ez jóval

Az Intelmek kezdete a Thuróczy-kódexben. OSZK

későbbi szöveg, István számára nem lehetett útmutatás. A későbbi olvasók próbálták meg javítani ennek megfelelően az eredetileg önmegegyezésre figyelmeztető apai előírást. Ebben pedig nem egy szerkesztőbizottság működését kell látnunk, hanem inkább a szövegek középkori hagyományozódásának gyakran igen kalandos útját.

István korának szellemisége sem azt követelte meg, hogy a király a lágy puliszka evéséről fiát rászorítsa a karcos bor ivására, hiszen a korabeli Szentmárton-hegyen, a mai Pannonhalmán érvényes szerzetesi szabályzat is éppen az ettől való tartózkodásra intett. A Szt. Benedek-féle *Regulában* ugyanis ez áll: „a bor egyáltalán nem való szerzeteseknek.” Ennek megfelelően a karcos bor ivása aligha segíti elő az atyai parancsok gondosabb megtartását. Inkább azon van a hangsúly, hogy a szerzetesire emlékeztető megpróbáltatásokkal teli élet az, amely igazán megtartatja a politikussal azokat az isteni parancsokat, melyek nemcsak az állam földi fennmaradását segítik elő, hanem hozzájárulnak a túlvilági üdvösség elnyeréséhez is. Miként a szerzetes Istenhez vezető útja során úgy

jut el a tökéletességhez, hogy át kell magát küzdenie a *dura et aspera*, azaz „a kemény és nehéz út” szakaszán, így sajátítva el azokat az erényeket, amelyek a szerzetesi élet alapjai, ugyanúgy a földi kormányzóknak is tisztában kell lenniük azokkal az értékekkel, amelyek az országos ügyek tartóoszlopai. Így a szerkesztőbizottságnak tulajdonított szöveget mindenképpen el kell távolítanunk az *Intelmek* hitelesnek tekinthető textusából, nem engedve a mégoly vonzónak is látszó szókép-csábításoknak.

Irod.: HORVÁTH János, *István király Intelmei és Törvényei*, Művelődésügyünk, 22 (1974), 41; SZOVÁK Kornél, *Egy kódex két tanulsága*, in *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*, Bp., 2004; ELŐD NEMERKÉNYI, *Latin Classics in Medieval Hungary. Eleventh Century*, Debrecen–Bp., 2004; ÉRSZEGI Géza, *Szent István Intelmei fiához. A tartalom és forma egysége*, in *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*, szerk. KERNY Terézia, Székesfehérvár, 2007; ADAMIK Tamás, *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, Vallástudományi Szemle, 4(2008), 1. sz.; NEMERKÉNYI ELŐD, *Szent István Intelmei Florus és Quintilianus között*, Vallástudományi Szemle, 5(2009), 2. sz.; MAKK Ferenc, *Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez*, Aetas, 26, 2011; SZENT ISTVÁN, *Intelmek*, kiad., ford. HAVAS László, Debrecen, 2004.

Havas László

István király Nagy Károly nyomdokán

Az államalapító magyar király neve alatt fennmaradt *Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis* ('Erkölcstanító könyvecske vagy lelki intellem'; →*Intelmek*) hitelességét ma már nemigen szokás megkérdőjelezni. Mindenképpen a 11. sz. első felében kellett keletkeznie, vagyis Szt. István uralkodása idején, még ha az írásbeli rögzítés nem tőle magától származik is, hanem vlsz. egy korabeli művelt egyházi személyiségtől. Az *Intelmek*nek igen széles körű művelődéstörténeti háttere van, ahogy azt a mű neoplatonikus gondolati íve is

Germigny-des-Prés

bizonyítja. István király tanácsa ugyanis az égi szférából kiindulva jut el a földi világba, majd pedig a mindennapok politikai gyakorlatán keresztül ismét föl-emelkedik az eget magasába. Ehhez azonban természetzerűleg nélkülözhetetlen a keresztény hit, az a *fides Catholica*, az a mély vallásos meggyőződés, amely nemcsak az istváni államesszmenynek a lényege, hanem amelyet már a Karoling-korban általában a királyság és a birodalmak politikai alapjának tekintettek. Ez a körülmény jól mutatja, hogy államalapító királyunk, miként azt sok más egyéb tény is igazolja, messze-menően a karoling szellemiségre alapozta a maga felfogását. Ugyanúgy, ahogyan azt egyik legfőbb példaképe, az ifjú, de nagy műveltségű német-római császár, III. Ottó is tette, akinek uralkodói ideálja egyértelműen Nagy Károly volt. A frankoknak ez a királya pedig már császárrá tétele előtt, ahogy azt követően is, arra törekedett, hogy félreérthetetlenül kifejezésre juttassa a hatalomnak azt a törekvését, miszerint feltétel nélkül kész a hit megvédésére minden *herésisszel*, azaz

eretnkséggel szemben. Hogy a magyar Istvánnak is ugyanez volt a célja, azt minden kétséget kizáróan igazolja, hogy a kat. hit szerepéről szólva magát ezt a hitet egyértelműen meg is határozza, mégpedig a *Hiszekegy* felidézésével. Márpedig ennek a szövegnek éppen a Karoling-időszakban meghatározó volt a jelentősége, hiszen ekkoriban az egyik legelterjedtebb eretnkség, az adopcianizmus éppen a *Credo* egyik legfőbb princípiumát próbálta meg kétségbe vonni. Azt állította, hogy Jézus csak a Jordánban való megkeresztelés révén, mintegy adoptio, vagyis „ilyen módon történő örökbefogadás” révén lett Isten fia, s így nem tekinthető igazán isteni lénynek. Ez volt Toledo érsekének, Elipandusnak a véleménye, csakúgy, mint Urgel püspökének, Felixnek, akiknek a nézetét Nagy Károly és környezete minden erővel igyekezett megcáfolni és elutasítani. Ezt igazolják a korszak alapvető teológiai művei (*Libri Carolini*, 'Károly-könyvek', *Contra Felicem*, 'Felix ellen' stb.). Ugyancsak erre utalt az a 795 k. másolt *Dagulf-zsoltárkönyv* is, amely Nagy Ká-

A magyar koronázási palást. MNM

roly számára készült, s amelynek szövege ma Bécsben (ÖNB) található, elefántcsont borítóját pedig a párizsi Louvre-ban őrzik. E nagyszerű képi ábrázolás különösen jól mutatja, hogy a korabeli teológia mennyire a Biblia és az apostolok szellemében igyekezett teológiai alapokra helyezni az uralkodói hatalmat. Ez a *Libri Carolinire* alapozó, minden eretnekséget elutasító és a biblikus hagyományra építő Karoling-kori teológia indokolta azt a törekvést, hogy egybegyűjtse a credókat, miként azt a *Dicta Leonis Episcopi* ('Leó püspök mondásai') is tette, s ahogy Alcuin is a *Hiszkegy* hagyományos, „római” szellemű értelmezését adta. Ilyen módon jelenik meg a *Libri Carolin*iben Nagy Károly mint annak az ideális királynak a modellje, aki – szemben a görög császárral – valójában az igazi „apostoli mű” folytatója. Mert az ő szívében a Szentlélek teremt igaz tisztaságot, ellentétben az ikonnal, amely az értelem ellen irányul. A Nagy Károly-féle igaz hit terjesztésének két fontos eszköze van: a keresztség mellett a *Credó*-nak a recitálása, amely mint *symbolum*

az igaz megismerés „jele”, síkra szállva az isteni hármasság tökéletes integritása mellett a *filioque* alapján, amely a Fiú teljes istensége mellett foglal állást. Ennek az ideológiának a nyomán nem a király és tettei a meghatározók, hanem az Isten és tettei, és a Szentlélek előrehaladása a Fiú révén történik, kiemelve a számok szimbolikáját a *Clemens Trinitast* (a kegyes Szentháromságot), mely elengedhetetlen az ember megváltásához.

Mindez tökéletesen megmagyarázza, hogy a részben Nagy Károly örökebe lépni kívánó magyar apostoli király is államelmélete sarokkövévé az apostoli *Hiszkegyet* teszi, mégpedig annak úgynevezett Athanasius-féle megfogalmazását. Leszögezi, hogy ha valaki nem fogadja el a kat. hitvallást, azaz „ha valaki nem hisz hittel és erősen, akkor nem üdvözlül” („nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit”, 1, 3). Ha pedig ez így van, akkor ennek alapján egy olyan további munkára is rá tudunk mutatni, amely szintén Nagy Károly idején íródott. Tükrözi a fentebb vázolt kat. szellemiséget, az oszthatatlan Szenthá-

romság jegyében, s ugyanakkor főlvázolja magát az eszményi uralkodói hatalmat is, mintegy fejedelemségeként. Ez Cuthulfus Nagy Károlyhoz intézett levele, amely a Krisztus születésétől eltelt 8 századnak megfelelően az ekkor saját érdemei alapján császárrá (imperator) koronázott Nagy Károlynak 8 érvet sorol fel „a dicsőség koronája” („corona gloriae”, 502, l. 14) mellett, majd pedig a jó kormányzás 8 oszlopát („octo columnae regis iusti propriae”, 503, l. 32) adja elő egyfajta számmisztika jegyében: az Egyistentől haladva a 8 életkorig, amely szorosán összefonódik a megváltással és az új Jeruzsálemmel. Ez a gondolatmenet feltétlenül megelőlegezi a Szt. István-i *Intelme*k felfogását, gondolatvezetését és számmisztikáját, amely ugyanakkor nagyon lényeges különbségeket is mutat. Ezek az eltérések azonban nagyon is jól megmagyarázhatók. A magát 800 karácsonyan, dec. 25-én császárrá koronáztató Nagy Károly természetszerűleg a 8-as szám különleges jelentőségével kellett hogy számoljon. A mintegy örökébe lépő államalapító magyar uralkodó, aki viszont akár 1000 karácsonyan, akár 1001. jan. 1-jén, akár 1001. aug. 15-én vette át a →koronát, már magától értetődően a 10-es szám rejtélyes és titokzatos erejével kellett hogy számot vessen, akár az angyalok égi karának, akár a *Tízparancsolat*nak megfelelően (10, 1). Mindez jól mutatja, hogy a Szt. István-i *Intelme*k valóban igyekezett tudatosan visszanyúlni ahhoz a Nagy Károly-féle örökséghez, mely egyszerre volt kat.-keresztény, ragaszkodott a római örökséghez, ugyanakkor igyekezett egy új, nagy, átfogó európai egységet is megvalósítani, ahogy István király is állama egységének alapját a *corpus Christianum* képzelte el.

Szt. Istvánnak ezt az igazodását a Nagy Károly-féle hagyományhoz egy további párhuzam is alátámasztja. Orléans-i Theodulfnak nagy szerepe volt az eretnek nézetek elleni harcban, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva az uralkodónak, s élve a képi ábrázolással is. Püspökként Orléans közelében, Germigny-des-Prés-ben 805–06 k. kápolnát

emeltetett az aacheni szentély mintájára. Franciao.-nak ezen a helyén egy olyan páratlan, bizánci ihletésű karoling mozaik található, amely mintegy a későbbi magyar →koronázási palást szerkesztési módját megelőlegezve tárja elénk a teremtő Isten végtelen hatalmát a képi ábrázolás csúcán megjelenő *manus Dei* révén. Ez alatt pedig az angyalok között a kiválasztottakkal fennálló különleges kapcsolat jelképét, a frigyládát kerubok emelik, átjárva a Szentlélektől, amit ruhájuknak a „széltől” való lebbenéséből és redőződéséből lehet érzékelni. Mindez azonban Theodulf és korabeli hívei szemében nem bálványimádó szentségtörés, hanem csupán jelkép, valódi symbolum, amely tökéletesen összhangban van a *Credók* római értelmezésével. Ez a felfogás egyenesen következik az előzőekben érintett Karoling-kori teológiai írásokból, köztük a magának Orléans-i Theodulfnak tulajdonított *Libri Carolini*ből. Az egész felfogás pedig lényegében visszautal a Jelenések könyvének „új Jeruzsálem”-víziójára, amelynek szelleme egyszerre jelen van mind az *Intelme*kben, mind a koronázási paláston.

Irod.: TÓTH Endre, *István és Gizella miseruhája*, Sz., 131(1997); SZENT ISTVÁN, *Intelme*k, Debrecen, 2004; ELŐD NEMERKÉNYI, *Latin Classics in Medieval Hungary Eleventh Century*, Debrecen–Bp., 2004 (ΑΓΑΘΑ, XIV – CEU MEDIEVALIA, 6); SZOVÁK Kornél, *Egy kódex két tanulsága*, in ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékezetére, Bp., 2004; KRISTINA MITALAITÉ, *Le Credo dans la méthode théologique de la période carolingienne*, Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales, vol. 74, 2, 2007; HAVAS László, *Szent István Intelmei a Biblia és a reneszánsz tükrében*, Debreceni Disputa, 11–12. sz., 6(2008); UŐ, H. DEÁK Gyöngyi, *A Szent István-i Intelme*k Karoling-korra visszanyúló vonatkozásaihoz, in *Survivance du latin et grammaire textuelle. Mélanges offerts à Sándor Kiss a l'occasion de son 70e anniversaire*. Studia Romanica de Debrecen, réds. Ágnes BÁNKI, Gábor TILLINGER, Debrecen, 2011.

Havas László

J

Jankula (Janko, Jankulcse, Magyar Janko, Szibinyáni Janko, Szebeni Jankó)

→Hunyadi János szerb, horvát, bolgár, macedón, román hősénekekben használt neve. A horvát, szlovén hősénekekben, balladákban Jankicsként emlegetik.

A sokféle néven előforduló törökverő Hunyadi éppoly népszerű alakja a balkáni hősénekeknek, mint Vukasin szerb király fia, Kraljević Marko (uralk. 1371–95). A Hunyadi-énekek között egyaránt találunk Szibinyáni Jank születéséről, betegségről, házasságáról, Brankovics György általi foglyul ejtéséről, várnai és rigómezei csatáiról és haláláról szólókat. Eddigi tudásunk szerint csak a szerbeknél mintegy 160 énekszöveg maradt reánk, a bolgár és a horvát anyagban hasonló nagyságrenddel találkozunk, de a román folklórban is lelünk szép példákat.

Hunyadi kultuszát a balkáni népek sorsát és történelmét századokra meghatározó, már szinte megnyert, azután a katonai fegyelmetlenség miatt elveszített várnai (1444) és a második rigómezei csatában (1448) való részvétele magyarázza, és persze 1456. évi nándorfehérvári diadala is, amely mintegy 70 évre elvette a török szultánok katonai kedvét e területek meghódításától. Amiként a 16. sz.-i magyar énekszerzők, ugyanúgy a szerb guszlárok (énekmondók) is számba vettek minden történelmi magyar személyt, aki részt vett a török elleni háborúban, és akiket a későbbiekben a török sanyargatta népek hősként tiszteltek. Mátyás királyról ma mintegy 45 énekszöveget ismerünk, de nem kevés a száma a Bogdán néven emlegetett I. Ulászló királyunkról szóló énekeknek sem. Népszerű szereplője a hősénekeknek Székely János (Banović Sekula, Székely Gyerkőc) – Hunyadi János unokafivére –, aki Horvátó., Szlavónia, Dalmácia bánja is volt (1445–48-ban), és a második rigómezei csatában (1448) halt hősi halált. Gyakran találkozhatunk Szilágyi Mihály (Mijo,

Mihajlo Svilojević), Dóczi Péter (Petar Dojčin) varasdi bán, a Jakšić fivérek vagy Kinizsi Pál emlékét idéző énekekkel is.

E dalok a csatamezőn harcoló vitézeket többnyire az otthonmaradtak vagy a várbeliek, de mindenképp a köznép szemszögéből, néhol mesészerűen jelenítik meg. A hősök vitézségét és emberi gyengéit egyaránt kiemelik. Az énekmondók „guzlicájok hangja mellett” a hősök ürügyén valójában folklorikus tudásukat örökítik tovább: tündérekről, morális válsághelyzetekről (szószegés, hűtlenség), hétköznapiokról. A hősök tündérmesei tettei megoldhatatlan emberi krízisektől terhesek, s egyre távolodnak a valós történelemtől. A Hunyadi-énekekben a hősök ikonszerű megjelenítése mögött felismerjük a nyíltan vállalt e világi gyarlóságokat és az örökkévalóságért folytatott küzdelem ellentmondásait.

A balkáni hősénekeknek két fő típusát különböztethetjük meg. Az egyik az ún. „női dalok” (énekek) csoportja, amely mindenhol megtalálható, és közismert, főleg szokásdalokhoz hasonlító dallammal énekelték.

A hősénekek másik csoportját a hivatásos énekmondók, guszlárok képviselik, akik egyhúros(!) hangszerükkel kísérik éneküket.

A hősénekek, történeti énekek nemcsak Szerbiában, Macedóniában, Bulgáriában, hanem valamennyi népnél – beleértve a magyart is – olyan dallamokhoz kapcsolódnak, amelyek általában nagyon régi, középkori dallamcsaládok tagjai, és jellemzően a virrasztóénekekben, vallásos tárgyú énekekben, kalendáriumi ünnepek, lakodalmak szertartásdalaiban használják őket. Székács József szavaival (1836): a dalok előadói, „szerzői csaknem kizárólag a vakok, kik övéik egyikétől vezettetve faluról falura járnak, a templomok, s klastromok körül házi, vagy közönséges multságokban, búcsúk alkalmával téres helyre letelepednek s a körülállókát dalaik tartalmához képest vagy kacajra, vagy bámulásra, vagy sírásra indítják. A szerző Szerémben, név szerint a gergetegi klast-

*Vštaróm Izuaru na duádefet dán mifeča octobra, 37
ga godščichia od špašenya, uarbu tšuchia pět sät i peš
dečet.*

PETRE HECTOROVICH ISTOMV GOSPODI-
NV MICHSCI PELEGRINOVICHIV.

Evoti ščaglju Chripostni i náredni Gospodine Mú-
chšca, oni Šarbsčbi nácin (oudi zlólu upisan) Choyim-
ye Paščoyi Nichola sfacht po šebi bugarščicu bugar-
rio, Itochóye nácin od oné pišni Ichlice Dewoychā:
Choyušu obadua zayeduo pri piualí.

BVGARSCHICA.

K

P I S A N.

PE.

Bugarščica-dallam
(Petar Hektorović kiadása, 1556)

romban láta egy ily Rhapsodát a körüle figyelő csoporttal, s nem győzvén eléggé bámulni az arcokon s mozdulatokban különféleképp kitörő jeleket, a dal hatásának szüleményeit.”

Avdo Mededović bosnyák guszlár

A hangszerkíséretéről szintén Székács írja: „a Guszle a dalok mellett annyira mellékes dolog, hogy hangjai csak azon időpontokat pótolják melyekben az éneklő lélegzetet vesz; s rendszerint csak a strófa két vagy három utolsó szótagjánál szólamlík meg, míg ismét a következő strófa első szótagjával megszűnik.”

Vujicsics Sztoján szerint a hősénekek legjellemzőbb versformája általában 15-16 szótagú sorokból álló ún. bugarščica, „amely minden bizonnyal a carmen vulgaristól (népi ének) veszi eredetét, azonban a *bugariti* (szomorúan énekelni) igéből származtatják.” A bugarščica a 16–17. sz.-ban virágzó népi műforma volt Dubrovnikban, de Dalmácia térségében is több helyen. Legrégebbi szövegeinek lejegyzését Petar Hektorović horvát költő *Ribanje* (Halászat) c., 1556-ban írott művében találjuk.

Irod.: SZABOLCSI Bence, *Népzene és történelem*, Bp., 1954; Hunyadi énekek, vál. VUJICSICS D. Sztoján, ford. KISS Károly, Bp., 1956; NAGY László, *Szabályok és citerák*, Bp., 1956; A koszovói lányka. Szerb-horvát hősi

énekek, románcok, vál. VUJICSICS D. Sztoján, ford. KISS Károly, Bp., 1957; NAGY László, *Darázskirály. Válogatott műfordítások 1958–1968*, Bp., 1968; KATONA Imre, *Parasztágunk történelemszemlélete*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 10(1977); Vuk Stefanovic KARADZIC, *Szerb népdalok és hősrégék* [1836], vál., ford. SZÉKÁCS József, hasonmás, Újvidék, 1986 (SZELI István és VUJICSICS D. Sztoján tanulmányával).

G. Szabó Zoltán

jénai Contax

A ~ (angolul Jena Contax, németül Carl Zeiss Jena-Contax) Németo. szovjet megszálási övezetében, Jénában – pontosabban a jénai Carl Zeiss Művek közeli, saalfeldi és gerai telephelyén – gyártott, Contax II típusú fényképezőgép; egyúttal gyakran tárgyalt, nevezetes rejtély a fényképezőgép-gyártás történetében.

Ha tárgyainkat szervpótló gépeknek fogjuk fel, akkor a ruházatot vagy a lakóházat éppenséggel akár a bőr kiterjesztésének is láthatjuk, a fegyvereket a kar és az ököl meghosszabbításának, a járműveket a láb folytatásának. De nem minden gépünk a test lehetőségeit nagytítja fel – van, ami a szelleméit. Az emlékezetgépekkel pl. hangokat, képeket, szövegeket rögzíthetünk. Emlékezetgép a hanglejátszó berendezés, a fényképezőgép, a könyv. Az emlékezetgépek abban is hasonlítanak egymásra, hogy mindegyikük torzít. A torzítások kiküszöbölését célzó műszaki megoldások is hasonlóak – és hasonló még a kis torzítású, különleges minőségű emlékezetgépek megbecsültsége is.

A természetű (high fidelity) közvetítést lehetővé tevő hang- vagy képtovábbító eszközöket a fogyasztók körében elismerés övezi, ugyanúgy, ahogy az első kiadásokat is, vagy azokat a fényűző, megbízható szövegkiadásokat, amelyek bár akár kétezer laposak, mégis karcsúak, hajlékony bőrkötés borítja őket, és gond nélkül besüllyeszthetők egy zakó zsebbe. Az ilyen, nagy teljesítményű, kis torzítású emlékezetgépeket – hanglejátszó, képrögzítő berendezéseket vagy könyveket – kultusz veszi körül. A ~ is

kultusz tárgy, a legnevezetesebbek egyike. Ahhoz képest, hogy csupán alváltozata egy fényképezőgép-típusnak, a Contax II-nek, a japán Minoru Sasaki egész szakkönyvet szentelt neki (SASAKI, 2000).

a Contax II története

Az 1920-as évek végén világsikert aratott a wetzlari Leitz cég új rendszerű, kisfilmes gépe, a tenyérnyi Leica (*Leitzcamera*). A drezdai Zeiss Ikon, a világ legnagyobb fényképezőgépgyára az 1932-ben bevezetett Contax I-et szánta a Leica versenytársául, majd 1936-ban kihozta a Contax II-t, ill. annak fénymérős változatát, a Contax III-at. A Contax II meghaladta a Leica műszaki színvonalát (a magyar Robert Capa Contax II-vel készítette híres partraszállási sorozatát): pontosabb és kényelmesebb volt a távmérője, gyorsabb a zárja, jobb a lencséi. Az utóbbiakat a jénai Carl Zeiss gyár, a drezdai Zeiss Ikon testvérvállalata készítette.

A gyártás a háború alatt abbamaradt, mert a Zeiss Ikonnak mint finommechanikai üzemnek haditermelésre kellett állnia. Elterjedt nézet, hogy az 1945 februárjában légibombázással elpusztított Drezdának ipari jelentősége csekély volt, de a háború előtt ez a város volt a német fényképezőgép-gyártás központja (BLUMTRIT, 2000, 102–104).

A háború után a Contax II gyártósorának megmaradt berendezéseit jóvátételként Ukrajnába, a kijevi Arzenal üzembe szállították; vittek mérnököket és munkásokat is (OTTO, 2001, 36). A Szovjetunióban a Contax II, ill. fénymérős változata Kiev néven egészen 1987-ig gyártásban maradt (PRINCELLE, 2004, 209). A Zeiss Ikonnak az amerikai megszálási övezetbe, Stuttgartba települt üzemében a gépet újratervezték, méretét – az alapelvek és a teljesítmény érintetlenül hagyásával – lecsökkentették, és Contax IIa néven 1950-től 1961-ig tartották forgalomban. 1948-tól 1964-ig a tokiói Nippon Kogaku Nikon néven készített távmérős fényképezőgépeket, amelyeknek fő ihletője szintén a Contax II volt (ROTOLONI, 1983, 7).

A Contax II kényszerű átadása után a drezdai Zeiss Ikon (amely a stuttgarteriakkal való jogvita nyomán a nevét Pentaconra fogja változtatni) új úton indult el. Contax S (Spiegelreflex) néven egy szemmagasságból betekinthető, de nem távmérős, hanem tükrorreflexes gépet hozott forgalomba 1950-ben, a mai Nikon D3s, Canon EOS 1D MK IV analóg előzményét. (Hasonló, de még forradalmibb megoldást tartalmazott az 1948 végétől csupán 1950 elejéig gyártott budapesti Gamma Duflex [FEJÉR, 2001, 70].)

Tehát a Contax II gyártása a háború alatt megszűnt Drezdában, a háború után pedig újrakezdődött – szovjet gépként, Kijevben. De ha Drezdában abbahagyták, akkor miért kezdték el gyártani egy Jéna melletti kisvárosban?

a gép leírása

A drezdai Contax és a szovjetukrán Kiev között a legszembevetőbb különbség a latin, ill. cirill betűs feliratokban, valamint a gyári számokban van. A két Contax felirat közül a drezdaiak betűkészlete észrevehetően magasabb.

A távmérő-beállító tárcsa rovátkolása mindkét Contaxon ketté van osztva, a szovjet gépen nem. (A fényképen szereplő, 1949-es Kiev átmeneti példány: tárcsája bizonyára Jénában készült, így a különbség nem látható.)

Az önkilódo k a drezdai Contaxon és a Kieven egyaránt szélesebb, a jénai karcsúbb. (A fényképen ez sem észlelhető, mert e korai Kievnek ez az alkatrésze is nyilvánvalóan Jénából származik.)

Az önkilódo tengelycsavarjának alátétje a drezdai Contaxon, valamint a Kieven krómozva van, a jénaiak feketére lakkozták.

A szovjet gép minősége az első évek után fokozatosan leromlott. A jénai gép minősége végig legalább olyan jó volt, mint a drezdai eredetű, ha nem jobb. Igyekeztek nemes anyagokat használni. A levehető hátfal anyaga pl. a legtöbb jénai példány esetében sárgaréz, nem alumínium, mint a drezdai Contaxon és a Kiev fényképezőgépeken.

A hátfal a drezdai gépen Zeiss Ikon feliratos védjegyet visel, a jénaiak és a Kieven üres.

A tartozékcsúszkán a drezdai gépek esetében a legtöbbszor nincs felirat, olykor ott a gyártási sorozatszám. A jénaiak mindenkor Carl Zeiss Jena feliratos védjegy látható és a sorozatszám. A Kieven olykor a gyártási helyet azonosító, cirill betűs feliratok alatt helyezkedik el a sorozatszám, olykor csak az utóbbi látható magában. A szovjet sorozatszámok első két tagja mindig a gyártás esztendejének utolsó két számjegye.

A gépek megbontása nélkül ennyi különbség észlelhető, a régebbi szakirodalom ennyit tartott nyilván. Monográfiájában Minoru Sasaki (2000) úgy vizsgálta meg egy késői drezdai Contaxot, hét ~ot, három 1947-ben gyártott, négy 1948-as, két 1949-es és egy 1950-es Kievet, hogy a hátfal kivételével minden oldalról, majd az elülső és a felső borítólappal eltávolításával is lefényképezte őket, a változó jellegzetességeket pedig leltárba szedte. Könyvének következő részében az alkatrészek, még a csavarok hosszúságának és anyagának szintjén is elvégezte az összehasonlítást. Sasaki volt az első, aki a három Contax II – a drezdai Contax, a ~ és a kijevei Kiev – módszeres összevetéséből eljutott egy, a szövegkiadásban szokásos leszámazási elméletre, amelyet nem fa, hanem háló alakú gráffal ábrázolt.

a jénai Contax mint a Kiev prototípusa

A Sasaki előtti szakirodalomban mindenki megegyezett abban, hogy a ropant ritkán felbukkanó ~ bizonyára a Kiev prototípusa lehetett.

Richard Hummel (1995) levéltári források és személyes beszélgetések nyomán megállapította, hogy a százso-i szovjet parancsnokság mind a jénai Carl Zeiss Jena optikai műveknek, mind a drezdai Zeiss Ikon fényképezőgépgyárnak parancsba adta, hogy gondoskodjanak a gyártásnak a Szovjetunióba való áthelyezéséről. A parancs végrehajtásért a jénai nagyvállalatot tették felelőssé. A lencsegyártást gépsorral, műszaki leírással és betanító szakszemélyzettel

A jénai Contax és csúszkája

A drezdai Contax és csúszkája

A Kiev és csúszkája

együtt a Moszkva melletti Krasznogorszk városba kellett áthelyezni, a fényképezőgép-gyártást Kijevbe. A lencsegyártás krasznogorszki meghonosítása aránylag könnyebben ment, a drezdai berendezések Kijevbe szállítása közben viszont az anyag jelentős része megsemmisült vagy elveszett. A kudarc nyomán a megszálló hatóságok úgy döntöttek, megkövetelik a Szovjetunióban felállítandó gyártósorok előzetes németo.-i sikeres próbaüzemét. Ebből a célból létesítettek új gyártósort a Carl Zeiss Jena területén. Hummel szerint a termelésnek a Szovjetunióba való áthelyezése előtt 600-800 ~ készült. A jénai próbagyártás 1948 közepén kezdődött, a kijevi gyártás 1949-ben.

Hans-Jürgen Kuć (KUC, 1997, 121–125) szerint a Carl Zeiss Jena által létesített két (HENNIG, 2005 szerint három) gyártósort az első fényképezőgépek 1947 tavaszán hagyták el. Összesen 1500 darabra tehető a példányszám; közülük néhány ~ eleve Kiev feliratot kapott. Amint a gyártósorokon a termelés zökkenőmentessé vált, rögvést leszerelték őket, és átszállították Kijevbe.

Charles Barringer (1999) adott először komoly becslést arról, hogy hány ~ készülhetett. Az 1999-ig adatbázisba foglalt kb. 100 példány gyári sorozatszámainak elemzése nyomán a teljes példányszámot kb. 1200-ra tette. Ez a fényképezőgép-gyártásban rendkívül alacsony szám. Összehasonlításképpen: a nagyon választékos és drága Leica M3-at vagy Leica M6-ot egyaránt több százazres példányszámban bocsátották ki. Egy középkategóriás tömeggépből, a Canon AE-1-ből kb. 5 millió fogyott el.

a prototípus-feltevés cáfolata

Egyes megfigyelések nehezen egyeztethetők össze azzal, hogy a ~ a Kiev prototípusa volt.

1. A ~ minden egyes példánya értékes ritkaság, de számuk mégis túl magas ahhoz, hogy mindegyiket kézzel összerakott prototípusnak minősítsük, vagy beosszuk a kísérleti sorozatgyártás nulladik sorozatába (nullszéria) – Peter Hennig (2005) ráadásul 2000 fölé tenné a példányszámot.

2. Prototípusból nem szoktak fényző példányokat gyártani – a ~ból azonban készítettek ilyeneket.

Hummel értesülése szerint 30 – nagyon fontos személyeknek szánt – ~ot különleges kivitelben gyártottak. Krómozás helyett elefántcsontszínű lakkal borították őket, a fekete bőrözés helyett pedig barnát alkalmaztak. Kuć (1997, 124) figyelmeztet arra, hogy a legtöbb ilyen Contax hamisítvány, mivel legfőljebb öt darab készülhetett belőlük. 2008 júniusában az eBay internetes zsibvásárban kínáltak egyet nagyon jelentős összegért (sorozatszám: 27968), novemberben egy másikat (sorozatszám: 27960; a sárgaréz hátlap sorozatszám nélkül) eredetiségi jóállással adott el a Westlicht árvereztető ház. 2009 májusában ugyanott még egy hamisnak nyilvánított példányért (27979) is meglehetősen árat fizettek.

Előfordulnak elefántcsontszínűre lakkozott csereobjektívek – Kuć (1997, 96) kettőnek a fényképét közli –, de olyannyira ritkák, hogy – legalábbis régebben – még a nagy árvereztető cégek alkalmazottai sem feltétlenül ismerték fel őket. A Cornwall aukciósház katalógusa egy ilyen lencsét a színe alapján orvosi segédeszköznek vélelmezett (CORNWALL, 1984, 488. sz.).

3. Sasaki minden részletre kiterjedő elemzése világossá tette, hogy a ~, bár szerkezetiileg azonos volt a drezdaival, minden részletében el is tért tőle. Az alkatrészek öntőformái, a préselő szerszámok kivétel nélkül újonnan készültek, és az alkatrészekeken más gyártási nyomokat hagytak. Még a csavarok anyaga is különbözött. A ~ a drezdainak *utánzata*, szemben a Kievvél, amelynek legtöbb alkatrésze – néhány jénai jellegű kivétellel – *csereszabatos* a drezdai Contaxéival (SASAKI, 2000, 109 és különösen 103, ahol Yasutaka Uchida véleményét idézi). Ez azt jelenti, hogy Jénából nemcsak irányították a drezdai Contax Kijevbe költöztetését, hanem saját telephelyükön létrehozta egy vagy több, minden ízében új, teljes Contax-gyártósort is. Az épségben maradt – vagy szakszerűen kijavított, esetleg pótolta – drezdai eredetű

gyártó berendezések valami úton-módon eljutottak Ukrajnába, és ott az eredetiekkel csereszabatos alkatrészeket hoztak létre, a ~ német üzemében viszont az eredetiekhez csak hasonló alkatrészek fordultak elő. Ez textológiai jellegű bizonyíték amellet, hogy a ~ váratlan módon csak igen szerény mértékben tekinthető a Kiev ősenek.

A korai Kiev fényképezőgépeken még látszik a jénai gyámkodás nyoma. A fényképmellékleten látható 1949-es Kiev önkiodókarja annak a jele, hogy a készülék összeállításakor éppen nem állt rendelkezésre drezdai-kijevi jellegű alkatrész, és ezért jénai alkatrészmásolatot vettek igénybe. A későbbi Kiev fényképezőgépek önkiodókarja már mindig drezdai típusú.

a jénai Kiev

A Carl Zeiss Jena telephelyén nemcsak Contaxok, hanem Kievek is készültek: olyan ~ok, amelyek a többi ~tól csupán két körülményben különböznek. Az egyik, hogy nem Contax, hanem Kiev van rájuk írva. A másik, hogy tartozékcúszkájukon a Carl Zeiss Jena védjegy és a Zeiss sorozatszám mellett a szovjet szabványú, évezérelt sorozatszám is ott van. Egy szétszedett gép elemzésével Sasaki (2000, 115) bebizonyította, hogy ezek a jénai Kievek lehetnek akár nagyon koraiak is, korábbiak, mint a ~ok.

Fényképezőgép-leszármazási ábráján (SASAKI, 2000, 119) a Kiev két forrásával számol: az egyik a drezdai Contax (melynek sima átvétele kudarcot vallott, és jénai irányítás mellett meg kellett ismételni), a másik a ~ és jénai Kiev mint prototípus. Az ide tartozó gépek közül az ő – lenyűgözően részletes, de szűk – adatgyűjtése szerint a korábbiakat Contaxnak, a későbbieket Kievnek nevezték, de alapvetően ugyanarról a gépről van szó. A prototípus kifejlesztése után megindult a Kiev sorozatgyártása. SASAKI (2000, 18) nem zárkózik el attól a feltevéstől, hogy ~ok a Kiev sorozatgyártásának megkezdése után is készülhettek. Ezt csak – hangsúlyozottan feltevészerű – ábrája mondja ki, szavakkal Sasaki nem állítja.

Könyve előbb tárgyalja a ~ot (az összeset), utóbb a Kieveket. Az ábrán viszont előbb szerepelnek a Kiev-prototípusként felfogható gépek, majd a Kievek és a ~ok egyidejűként, egymás mellett vannak ábrázolva. Az utóbbi elrendezés termékenyebb. Próbálkozzunk meg a roppant tartózkodóan fogalmazó japán szerző gondolatainak – és így az egész kérdésnek – némi leegyszerűsítésével.

Tekintsünk Kiev-prototípusnak *minden olyan ~ot, amelyen szovjet szabványú sorozatszám is van*, függetlenül attól, hogy a gép felirata még Contax-e, vagy már Kiev. Válasszuk ezt a sorozatszám-szabványon alapuló, szinte jogi megközelítést, hiszen, bár Sasaki ezzel nem érvel, más forrásokból tudható, hogy a szovjet gép elnevezése sokáig nyitott kérdés volt, még az is felvetődött, hogy megőrizték a Contax (esetleg Контакт) elnevezést. Otto (2001, 34) és Hennig (2005) közölnek a Carl Zeiss Jena vállalat műszaki dokumentációjából olyan lapot, amelyen a gép felirata Волга. A szovjeteket szemlátomást nem zavarta a Carl Zeiss Jena védjegyes felirat, amely a ~ok mellett a jénai Kievek tartozékcúszkáján is ott díszleleg – kivéve a legelső példányokat. A ~ – vagy talán inkább Kiev – első ismert prototípuspéldányán (ОТТО, 2005, 57) a Carl Zeiss Jena védjegyes felirat helyett a rejtélyes C. Z. rövidítés olvasható, valamint egy évszámvezérelt – tehát szovjet típusú – sorozatszám. Egy másik korai ~ (Kiev!) tartozékcúszkáján semmilyen felirat sincs (uo.), még sorozatszám se. Nem bizonyos, hogy ezeket a gépeket a ~, nem pedig a jénai Kiev legelső példányainak kell tekintenünk.

Fordítsuk meg a régebben helyesnek vélt időrendet, fordítsuk meg úgy, ahogy Sasaki ábrája mutatja, ahol a – Contax vagy Kiev feliratot viselő, de szovjet sorozatszámú – jénai Kiev-prototípusok megelőzik mind a sorozatban gyártott Kieveket, mind a – Zeiss-sorozatszámú – ~okat. Ne féljünk feltételezni, hogy a jénai Kiev legelső példányai korábbiak, mint a ~ok.

Egy évvel később Bernd K. Otto (2001, 38) levéltári források alapján

Sasaki eredményének fenti értelmezéséhez nagyon hasonló táblázatot közölt. Táblázatán – önkényesen, azért, hogy Sasaki ábrájának megfelelő szerkezethez jussunk – csupán háromféle jénai gépet különböztessünk meg. 1. Sorozatgyártás előtti Contax II-ket, ill. Kieveket, 2. sorozatgyártott Kieveket, 3. sorozatgyártott Contaxokat. Ha bevezetjük az iménti meghatározást, és Kiev-előzménynek tekintünk minden olyan ~ot, amelyen szovjet jellegű, évszám vezérelte sorozatszám is van, az 1. csoport minden egyes tagja Kiev-prototípusnak, ill. a Kiev kísérleti sorozatgyártása (nullszéria) elemének minősül. Sasaki tisztán géprajzi megfigyeléseken alapuló csoportosítása és Otto tisztán levéltári adatai között tökéletes izomorfia észlelhető. A két ábra egyszerűsítése és egyesítése után a következő elrendezést kapjuk:

Év	Típus	DARABSZÁM	MEGJEGYZÉS
1946–1947	évszám-vezérelt (szovjet szabványú) sorozatszámmal ellátott – tehát Kiev-előzménynek tekintett – Contax vagy Kiev	160 vagy több	Contax II és III Contax vagy Kiev felirattal, eleinte drezdai, utóbb jénai Contax jelleggel, prototípus vagy nullszéria
1947	jénai Kiev	450	1. sorozat
1948	jénai Contax	200	1. sorozat
1948	jénai alkatrészeket is tartalmazó Kiev	2000	2. sorozat
1948–1949	jénai Contax	150	2. sorozat
1949	jénai Contax	550	3. és 4. sorozat
1949	jénai alkatrészeket is tartalmazó Kiev	3500	3. sorozat (Otto szerint Krasznogorszkban [elírás])
1950	jénai Contax	100	5. sorozat (Otto szerint 300 db. [tévesztés?]); néhány elefántcsontszínű vagy fekete lakkozású mintadarab a Lipcsei vásáron
1951–1956	jénai Contax	100	6. sorozat, néhány gép Kiev felirattal

Otto (2001, 38) 1000-1500 ~ot feltételez. (Nem teljesen világos, hogy miért nem 1100-at, bár az 5. sorozat félreszámolása, továbbá a jénai Kiev-prototípusoknak Contaxszá való átminősítése éppen 1500-at eredményezne.) Otto levéltári adatok alapján dolgozott, így állapította meg, hogy a ~ hat sorozatá-

hoz milyen sorozatszámok tartoznak, a mennyiségi becslés pedig azon a feltételezésen alapul, hogy az üzem kitöltötte termékekkel a gyártmány számára megállapított sorozatszámkvótát. 2004 és 2011 között a világhálón 26 ~ot találtam (főleg kereskedőknél). Sorozatszámuk mindig az Otto által megadott határok közé esett, a lencsék sorozatszámai pedig általában megfeleltek Hartmut Thiele (2003, 120) keltezésének, beleértve a furcsaságokat.

Furcsán viselkedik az egyik legkorábbi ~ (e cikk szerint jénai Kiev), a Zeiss-számozás szerint 6070, szovjet számozás szerint 470010 sorozatszámú gép, amely Charles M. Barringer szívességéből szerepel Sasaki könyvében (2000, 111). Az 5 cm gyújtávú Sonnar lencse sorozatszámja 2710032, tehát a világháború alatt készült, ami az ilyen korai jénai gépeknel

természetes. Ugyanez a fényképezőgép tizenegy évvel később, 2011 májusában 3840 euróért kelt el a Westlicht árverésén – de egy másik, szintén korabeli, ezúttal 3009343 sorozatszámú, tehát Thiele (2003, 120) szerint 1947-ben készült, 5 cm gyújtávú Tessar lencsével, ami elvben megint csak lehetséges...

a jénai Contax értelme

A ~ tehát – szemben a szakirodalom belátható túlnyomó részének állításával – nem előfutára a Kievnak. Az 1946–47-ben a Szovjetunió számára Jénában kidolgozott prototípus, majd nullszéria, mely ideiglenesen a Contax, később a Kiev elnevezést viselte, az első pillanattól kezdve mindvégig a tartozékcsumkáján viselte a szovjet sorszámozást. 1947-ben már sorozatgyártásba került, előbb a szovjet megszállási övezetben, később a Szovjetunióban. *Ezután*, 1948-ban kezdődött meg a rendkívül kis példányszámú ~ sorozatgyártása.

Miért volt szükség rá? Miért kellett a Drezből Kijevbe áttelepített Contax mellett még egy ~ is, amely hajszálla ugyanúgy nézett ki, mint a másik, de mégsem volt tökéletesen csereszabatos vele egyetlen csavarkája sem? A kérdés megválaszolása nem igényel erőfeszítést azoktól, akik nyitott szemmel éltek a kommunizmusban. A ~ra vonatkozó levéltári adatok összegyűjtője, Bernd K. Otto (2001, 38) közli 1948. márc. 8-ról a következőket: „Kolesznyicsenko gárdavezérőrnagy számára összeállítandó egy Alekszandrov mintájú nagy objektívkészlet, táskával. A Flektoskop tükörreflextolatból világosat [krómozottat? lakkozottat?] kér. Szmirnov tábornok megelégszik a kis készlettel. Legyen benne revolverkereső, fénymérő, nagylátószögű, portré- és teleobjektív, legyen 1:1,5-es nyílású Sonnar normálobjektív. Ugyanilyen készlet menjen Jakovlev vezérezerdesnek is.”

A Kiev fényűző kis készülék volt, amelyből az 1950-es években csak a káderboltokba jutott. Az Arzenal néhány ezret gyártott belőle évente, miközben a Szovjetunió lakossága 200 millió volt. A XX. Kongresszus küldöttei vásárolhattak vagy kaptak belőle, de a legfőbb káderek nem elégedhettek meg ugyanazzal, amivel ők. A Kiev a híres német Contax fényképezőgép szovjet másolata volt – a ~ viszont maga volt az eredeti, a világhírnévű Carl Zeiss Jena gyártmánya. Ez a magyarázata annak, amit a nyugati fényképezőgép-történészek nem értenek: hogy

ezt a jó pár évig gyártott fényképezőgépet sohasem árusították, nem hirdették, katalógusban nem ismertették, pedig volt belőle még elefántcsontszínűre lakkozott luxusváltozat is.

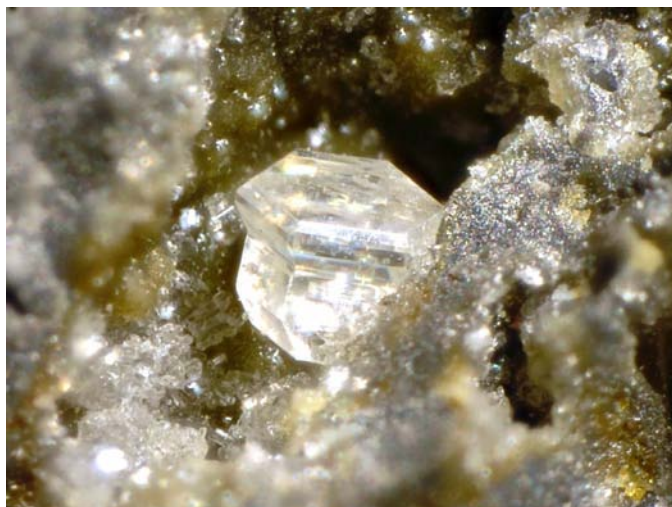
Olyan ez, mint a pravoszláv templomban az ikonostázba vágott két szélső, kis kapu és a nagy, kétszárnyú középső. Más léphet be a cárcapun, más a szélsőkön, a hívek pedig egyiken sem. Vagy olyan, mint a koreai nyelv. Mártonfi Ferenc tanulmányából (1972) tudjuk, hogy koreaira nem lehetett egyazon kifejezéssel lefordítani az *elvtárs* szót, mert elvtárs legalább kétféle van. Más elvtárs megszólítás dukál a szinte közrendűnek, más elvtárs a valóban főméltóságúnak. A Kiev az előbbinek, a ~ az utóbbinak felel meg.

Irod.: MÁRTONFI Ferenc, *A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben*, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 8(1972); Robert ROTOLONI, *Nikon rangefinder camera*, Hove, 1983; Regina J. CORNWALL, *15. Auktion*, Köln, 1984; Richard HUMMEL, *Spiegelreflexkameras aus Dresden*, Leipzig, 1995; Hans-Jürgen KUČ, *Auf den Spuren der Contax*, II, Hückelhoven, 1997; Charles BARRINGER, *The Jena Contax. Brief history and spotter's guide*, Zeiss Historica, 21(1999), 1. sz.; Herbert BLUMTRITT, *Die Geschichte der dresdner Fotoindustrie*, Stuttgart, 2000; Minoru SASAKI, *Contax to Kueb. A report on the mutation*, Tokyo, 2000; Bernd K. OTTO, *Von der Carl Zeiss Jena-Contax zur Kiev*, PhotoDeal, 34(2001/III); FEJÉR Zoltán, *Hungarian cameras / Ungarische Kameras*, Bp., 2001; Hartmut THIELE, *Deutsche Photooptik von A–Z*, München, 2003; Jean-Loup PRINCELLE, *The Authentic Guide to Russian and Soviet cameras*, Ondreville sur Esnonne, 2004; Peter HENNIG, *Kiev rangefinders*, <http://www3.telus.net/public/rpnchbck/zconrfKiev.htm>, 2005; Bernd K. OTTO, *Die Ur-Kiev kam aus Jena*, PhotoDeal, 51 (2005/IV).

Horváth Iván

jódargirit (AgI; jodit, jodirit, jód-ezüst; ezüst-jodid)

Ezüstvegyület, hexagonális rendszerben kristályosodó halogenid ásvány. A természetben ezüstérccek oxidációs övé-

Jódargirit

ben képződik, főként Mexikóban, Chilében, Ausztráliában és Nevadában. Mesterséges előállítása során ezüstsók vizes oldatához alkáli-jodidot adnak: $\text{AgNO}_3 + \text{KI} = \text{AgI} + \text{KNO}_3$.

A művelődéstörténet számára fényérzékenysége miatt különösen fontos: fény hatására elbomlásakor jód és ezüst keletkezik. Ezt a tulajdonságát hasznosították a camera obscura hátsó falán megjelenő kép rögzítésére. Már a 16. sz.-ban megfigyelték, hogy az ezüstvegyületek a fény hatására megfeketednek (Georg Fabricius, *De metallicis rebus ac nominibus observationes variae et eruditae*, Zürich, 1565), de az így létrejövő elváltozásokat nem sikerült megőrizni. Később rövid időre meg tudták állítani a fotogrammok eltűnését (Johann Heinrich Schulze, 1727; Thomas Wedgwood, 1802). 1838-ban Louis Jacques Mandé Daguerre fedezte fel, hogy az ezüst-jodid fényérzékenysége nagyobb, mint a korábban használt ezüst-nitrát és ezüst-kloridé. Arra is rájött, hogy a fényérzékeny réteggel bevont rézlemezen lappangó képet higanygőz segítségével láthatóvá lehet tenni, és nátrium-kloriddal a feketedést meg lehet állítani. Így született meg a dagerrotípiá, ami a fényképezés széles körű elterjedéséhez vezetett. Amikor felfedezték, hogy az ezüst-bromid fény-

A képen az ezüst-jodid egyáltalán nem látható, mivel a digitális fényképezésnél semmi szerepe nincs

érzékenysége még nagyobb, az ezüst-jodid alkalmazása visszaszorult. Legtovább kontaktmásoló fotópapírok készítéséhez használták: az ezüst-bromid-emulzióhoz 32–50 mólszázalék ezüst-jodidot adtak. A digitális fényképezés elterjedésével a kémiai képrögzítés szerepe jelentősen csökkent.

Bartók István

K

Kanizsai János üvegképei

Magyar vonatkozású, 15. sz. eleji színes üveglablakok Bazel egykori kartauzi kolostorának templomában, a mai Waisenhauskirchében. Három maradt fenn. Az egyik Szt. László királyt ábrázolja pa-

lástban, országalmával, bárdal és a kettős keresztes, hármashalmos magyar címerrel (123×48 cm). A király fejét körbefogó glória felirata: LADISLAUS REX UNGARIAE. A másik üveglablak egy pásztorbotos, püspöksüveget viselő, imádkozó férfiút ábrázol, mégpedig portrészzerűen kidolgozott arcmassal ($74,5 \times 48$ cm). A harmadikon díszes keretbe helyezett, a tetején püspöksüveggel

Kanizsai János üvegképei a bázeli Waisenhauskirchében

fedett pajzson fehér mezőben jobbra forduló, fekete szárnyú saslabát ábrázoló →címer látható (45 × 45 cm).

A bázeli állami levéltárban őrzött, középkori adományozó könyv (*Wohltätterbuch der Karthause*, Basler Staatsarchiv, I. b. fol. 249) azt bizonyítja, hogy az ablakokat János esztergomi érsek rendelte meg: „Ill. reverendissimus pater dominus Johannes Archiepiscopus Strigoniensis de Ungaria dedit XX florenos pro fenestra vitrea prope cocleam.” A címer alapján is azonosítható megrendelő tehát az Osl nemzetségbeli Kanizsai III. János (1350 k.–1418. máj. 30.) esztergomi prímás-érsek volt, aki 1387–1418 között ült az érseki székben. Az ablakok keletkezési ideje 1417-re tehető, amikor Kanizsai János részt vett a konstanzi zsinaton. Az ikonográfiai jellegzetességek alapján valószínű, hogy az üvegeképeket Mo.-ról hozott rajzok alapján készítették.

Irod.: Rudolf Friedrich BURCKHARDT, *Die gotischen Glasgemälde der ehemaligen Kartäuserkirche, jetzigen Waisenhauskirche zu Basel*, in *Jahresberichte und Rechnungen des Vereins für das Historische Museum und für Erhaltung baslerischer Altertümer und der Kommission zum historischen Museum, Jahr 1915*, Basel, 1916; VERZÁR Frigyes, *Régi magyar vonatkozások Bázelen*, Debreceni Szemle, 1931; Casimir Hermann BAER, *Die Kartause in Klein-Basel*, in *Die Kunstdenkmäler des Kantons Basel-Stadt*, III, Basel, 1941; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Cs. Szabó László és a XV–XVI. századbeli magyar emlékek Bázelen (Szent László, Kanizsai János, Szegedi Kis István), *Iris*, 16(2005); Uő, *Kanizsai János esztergomi érsek korabeli portréja és címere Bázelen*, *Turul*, 81(2011), 3. füzet.

Szentmártoni Szabó Géza

Kerzius Transylvanus, Paulus (Kerschius, Kertius, Kertsch, Kerzer Pál, Kértzi Pál; Brassó, ?–Brassó, 1600. okt.)

Humanista, író, városi orvos Brassóban. 1558. okt. 26-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1561. aug. 12-én magiszterré avatták az artes fakultáson. 1562. dec. 1-jén a padovai egyetemen matrikulált. A már Wittenbergből ismert barátja, Georg →Purkircher orvosdoktorrá avatá-

sára (Padova, 1563. dec. 21.) készült kötetbe üdvözlő verset írt. Adatok vannak bécsi tanulmányairól is. Hazatérte után szülővárosa nagy tudású, megbecsült orvosa. Jacob Bongars, a francia király követe 1585-ben átutazóban Mo.-on Konsztantinápoly felé, Brassóban ~tól kapta meg és közölte a brassói fali krónika (Wandchronik) és néhány dáciai antik felirat szövegét. 1585-ben az ev. egyházon belül vitába keveredett Daniel Reipchiusszal az ubiquitás kérdésében. Báthory András idején, 1599 októberében Brassó képviselőjeként mint városi orvos a fejedelemségbe betörő Mihály vajdához egyezkedésre küldött követség tagja. Karl Gottlieb von →Windisch a 16. sz. jelentős ev. szerzői között tartja számon.

Irod.: Joannes Georgius SCHWANDTNER, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Bécs, 1746; BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766; Josephus BENKŐ, *Transsilvania: sive, Magna Transsilvaniae principatus*, Bécs, 1778; *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, sive Annales Hungarici et Transsilvanici*, ed. Josephus TRAUSCH, Brassó, 1847; RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melancthon haláláig (1522–1560)*, *Magyar Történelmi Társ.*, 6(1859); Joseph TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexicon*, II, Brassó, 1868; VERESS Endre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., 1915; ASZTALOS Miklós, *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról*, *ErdMúz.*, 36(1931); SZEGEDI Edit, *A városi történetírás kezdetei Brassóban*, in *Erdélyi városi történeti tanulmányok*, szerk. FLEISZ János, Csíkszereda, 2001; Robert OFFNER, *Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850*, in *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta FATA, Gyula KURCZ, Anton SCHINDLING, Tübingen, 2006.

Maurer Zsuzsanna

Királyfia János (Buday János, Wass János, Lanthos János; Buda, 1521–26 között–Pozsony, 1573 u.)

II. Lajos király természetes fia. A közéletű feltételezés szerint Habsburg Má-

riának, Jagelló (II.) Lajos király menyasszonyának Mo.-ra érkezte (1521 nyara) előtt született, azonban ez adatokkal nem támasztható alá. Fogantatása később, II. Lajos 1526-ban bekövetkezett halála előtt bármikor bekövetkezhetett. Édesanyját megnevezik forrásaink, Wass Angelithának, II. Ulászló király feleségének, Candale-i Annának, II. Lajos anyjának udvarhölgye személyében. A királyi ágyasok esetében szokásos módon az udvar férjhez adta Ethey Jánoshoz, aki korán meghalt, 1554-ben már néhainak nevezik. Wass Angelithának nem születtek újabb gyermekei. Az Udvari Kamarától évi 32 forint életjáradékot, ezenfelül alkalmanként segélyt is kapott. Özvegyen hunyt el, halála idejét nem ismerjük. Fiát, bár királyi atyja után nemességet nyert, nem sikerült törvényesíttetnie, a Jagelló nevet sohasem használta. Nemességét azonban elismerték, amit bizonyít, hogy Pozsony város tanácsa 1550-ben címer használatát engedélyezte számára.

A mohácsi csatavesztés után ~ Budáról Pozsonyba menekült, ezért fordul elő az ottani városi számadásokban Budai néven. (Lantosnak is nevezték, talán foglalkozására utalva.) A pozsonyi váralján, a hegy lábánál, a vár és a város között, a várhoz vezető út mellett egy magaslaton fekvő telken (amelyet Edelhofnak hívtak) épült házban (amelyet később Szeleczky-féle háznak neveztek) élt feleségével és leányával. A telekhez a pozsonyi szőlőhegyen lévő szőlő és egyéb tartozékok (pl. malom) is járultak.

Amikor Eck (III.) Niklas, Graf zu Salm (1527–1574) pozsonyi ispán, egyzersmind Pozsony várának kapitánya a telket el akarta foglalni, ~ hívei az uralkodóhoz fordultak, aki a birtokot 1552. márc. 20-án Pozsonyban kelt oklevelében Jánosnak, „ahogyan ezt ő maga hiszi és mondja, Lajos király fiának” adományozta. A súlyos gondok között örlődő, betegeskedő, Pozsony város támogatására is rászoruló tulajdonos hamarosan megvált tulajdonától. Az erről szóló adásvételi szerződés 1557. febr. 21-én kelt Pozsonyban, s abban vásárlóként régi ismerőst, Pálczán Péter egykori budai

bíró (Filetinc, Valkó m., 1503 k.–Pozsony, 1558. jan.) nevezték meg. A bíró Szapolyai pártján szédületes karriert futott be, János király halála után azonban pártot változtatván 1541-ben már a habsburgiánusok egyik vezetőjeként át akarta játszani az ország fővárosát Roggendorffnak. Miután a kísérlet kudarcba fulladt, elmenekült. 1550-ben telepedett le Pozsonyban. A két budai menekült kapcsolata később még szorosabbra fűződött. Amikor ugyanis Pálczán megtudta, hogy ~ álmában a Leányvár nevű hegy gyomrában (feltehetően Dorogtól délkeletre, a budai apácák egykori birtokán) sok pénzre bukkant, támogatta kincskeresési tervei megvalósításában, pénzzel segítette az ásatási munkákat. Amikor azonban a siker elmaradt, már csak azzal a szigorú feltétellel adott újabb 3 magyar forintot, hogy ha most sem találja meg, amit keres, a pénzt vissza kell adnia. A különös esetről a jól értesült, minden pletykát feljegyző →Bornemisza Péter is megemlékezik *Ördögi kísértetek* c. művében: „Egy bolyókás Posenba, Lajos király fia, a mint mongyák tréfába, midőn álmába sok pénzt talált volna egy hegybe, sokáig ásatta hiába.”

A pénzt természetesen vissza kellett adnia, ezután kapcsolatuk megromlott, mert bár Pálczán, akinek házát eladta, megengedte, hogy továbbra is ott lakjék, tudomást szerzett arról, hogy az új tulajdonos a házat el akarja adni másnak, vagy már el is adta. Ezellen a maga, felesége és leánya, Ilona nevében tiltást jelentett be 1557. dec. 28-án, a pozsonyi káptalanban. A kínos ügy Pálczán hamarosan bekövetkezett halálával ért véget, akkor ~ vlsz. újra birtokba vehette ingatlanát.

Romló egészsége azonban nem tette lehetővé, hogy gond nélkül élhesse napjait. Már 1550-ben az uralkodó parancsára 12 forint 50 dénár segélyt kapott a kamarától. 1551-ben pedig Pozsony város támogatását kellett igénybe vennie, két alkalommal.

1573-ban újra pénzre volt szüksége, ezúttal házának építésére (vagy, bár ez német nyelvű kérvényéből nem derül ki,

tatarozására). Beadványában említi az álmában látott roppant kincset is. Itt „Johannes Herzekh, des Königs Ludvigs sohn” néven szerepel. II. Miksa király támogatta a kérést, és 1573. márc. 13-án Bécsben kelt parancslevelében 20 rajnai forint kifizetésére utasította a Magyar Kamarát. ~ a felvett összegről nyugtát is adott, amely így kezdődik: „Joannes Herchegh, ementitus filius quondam Ludovichi regis” (János herceg, néhai Lajos király hazudott fia). Mivel ő nem tudott írni, másnak diktálta a nyugtát, amelynek végére pecsétet illesztettek, „Jannos Herceg Budai Lajos Királ fia” körirattal. Nevét itt említik utoljára a források, halála ezután következhetett be.

Egyetlen utódjáról tudunk, Ilona nevű leányáról, aki szintén Pozsonyban élt. Ennek első bizonyítéka egy 1558-ban tett tiltás, amely a pozsonyi káptalan jegyzőkönyvében maradt fenn. Pozsonyban is ment férjhez. II. Miksa király 1568. júl. 19-én lakodalmára 10 forintot és egy hordó bort adatott. 1577-ben újra támogatásért folyamodott az uralkodóhoz, mondván, hogy bár az ő atyja királyi vérből származott, ő maga nagy családjával mégis szegénységben él. Arra kéri tehát a királyt, küldjön ~ unokái számára ruhára való posztót. Folyamodására az udvari kamara tisztségviselője rávezette, hogy itt II. Lajos király János nevű fiának leányáról van szó. Ezután az ő neve sem fordul elő a forrásokban.

A bécsi királyi udvar rendszeresen támogatta II. Lajos természetes fiát, ahogyan ez Európa-szerte szokásban volt. Az e célra fordított összegek azonban csekélyek voltak. Ennek oka talán az, hogy nem tartották épelméjűnek, amint erre az álmában látott kincsek története is utal. Ha hihetünk Bornemisza Péternek, a történet humoros elbeszélés formájában lett népszerű. Érdekes, hogy a királyi kegynylvánításokból még leányának is jutott. Ilona utódai azonban már az ismeretlenségbe süllyedtek, nevük kihullott a történelmi emlékezet rostáján.

Irod.: BORNEMISZA Péter, *Örögi kísértetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 293; J. G. WINDISCH, *Beyträge zur ungrischen*

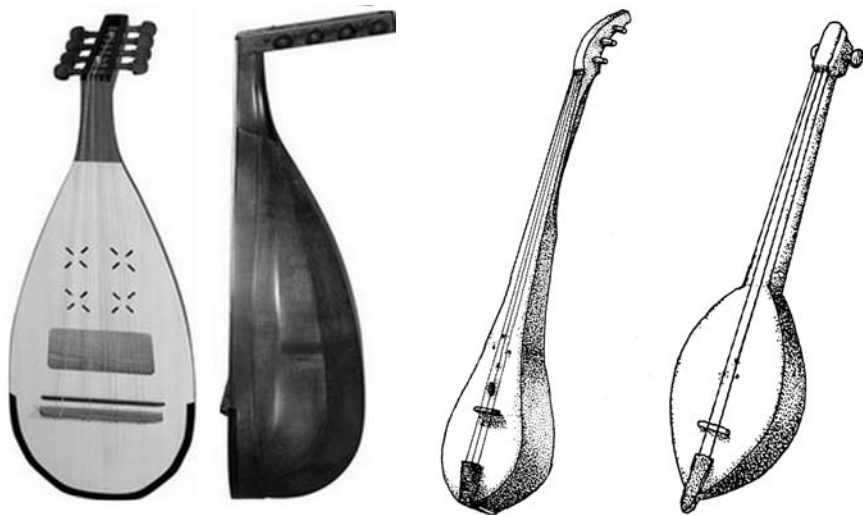
Geschichte. 40. *Diplomatische und andere Handschriftliche Beyträge zur Erläuterung der ungrischen Geschichte N. 2.* Ungarisches Magazin, 1781, 475–477; CORNIDES Dániel, *Auszüge aus Briefen 2. Von dem natürlichen Sohne des Ungarischen Königs, Ludwig des Zweyten*, Ungarisches Magazin, 1783, III, 389–392, CXXX; TAKÁTS Sándor, *II. Lajos király fia*, Sz, 37(1903), 183–185; TARDY Lajos, *Rémesék II. Lajos és „természetes” fia körül*, in Uő, *Kis magyar történetek*, Bp., 1986; KUBINYI András, *Törvénytelen gyermekek a magyar középkorban. Utódok, örökösök, fattyúk*, História, 21(1999), 7. sz.; BESSENYEI József, *Adatok Pálczán Péter budai bíró életéhez*, in *Quasi liber et pictura. Kubinyi Emlékkönyv*, Bp., 2004; http://hu.wikipedia.org/wiki/Wass_Angelitha; http://hu.wikipedia.org/wiki/Wass_János (2011.08.29.).

Bessenyei József

koboz

Magyar húros hangszer a középkorban és a kora újkorban. A ~ szó 1193-ban fordul elő először egy bizonytalan helynévben („In coboz terra”), ezzel a második legkorábban említett magyar hangszer-név. Bár a következő századokban viszonylag ritkán találkozunk vele, folyamatosan adatolható, a 17–18. sz.-ban pedig a korábbiakhoz képest meglepően sokszor utalnak rá. A 19. sz.-ban azután megint az eltűnés határára jut, de a Kunságban és a →csángók között bizonyosan tovább él. A hangszer első név szerint ismert használója 1326-ban tűnik fel: *Johannes dictus Kobzos*. A *Kobzos* családnév nem túlságosan gyakori, elsősorban Erdélyben találkozunk vele gyakrabban a 16. sz.-tól kezdve.

Egyetlen forrás sem utal egyértelműen arra, hogy a ~ pontosan milyen hangszer lehetett, csak pengetős volta bizonyos (vö. „pöngését koboznak”, „kobza kezében, keserves nótát azon veri vala”). Egyértelmű képi ábrázolása nem maradt fenn. Több kutató (Király Péter, Kobzos Kiss Tamás) arra az eredményre jutott, hogy a hangszer a hosszúnyakú lantok közé tartozhatott. (Király a *ciszterrel* és a dél-olasz *colascionéval* hozza összefüggésbe.) Egy 17. sz.-i forrásunk szerint a

A szászrégeni hangszergyárban készült román koboz (balra), kirgiz komuz (középen) és hakasz komiz (jobbra)

magyarok a törökök egyik hangszerét (és nem a rövidnyakú *udot*) ~nak nevezték, könnyen lehet, hogy éppen a 2-3 húros, *kopuz* elnevezésű hosszúnyakú lantot, melyet a hódoltságban is használtak.

Egy 17. sz.-i ének szerint „koboz igen illik katonák karjában”, ám tudunk főúri kézben lévő, díszes példányokról is (Thököly István). A költő →Zrínyi Miklós maga is értett a hangszer megszólaltatásához, Báthory Gábor fejedelemnek pedig szeretője, Imrefiné játszott rajta. Az 1630-as évek elején a munkácsi várkapitány, Balling János a ~nak „az akkori időben leghíresebb mestere vala”. →Szepesi Csombor Márton szerint „házamban pedig még csak az gyermekek is azt pengetik”.

A ~ a magyar nyelv török eredetű →jövevényszavainak kun-besenyő rétegébe tartozik, átvételét a szakirodalom általában (lényegében megalapozatlanul) a →kunokhoz köti. Tudnunk kell ugyanakkor, hogy a szó a sztyeppén széles körben elterjedt, régóta adatolható kifejezés a pengetős hangszerekre, többnyire a →sámánok és az énekmondók által használt hosszúnyakú lantokra. A szó török eredetű, onnan került át a mongolba (*huur*) és a kínaiba is. Másfelől a penge-

tős hangszerrel kísért magyar énekmondásnak régi hagyományai vannak, első krónikáink már a honfoglalók kapcsán megemlékeznek róla. (A hangszert latin nyelvű forrásainkban a *cithara* szóval jelölik.) A szokás jól beleillik a sztyepei népek hagyományaiába, ami szintén azt erősíti, hogy ~ szavunk nem kun eredetű, hanem a honfoglalókkal érkezett ide, a jelölt tárgy pedig hosszúnyakú lant lehetett.

A moldvai csángók körében máig fennmaradt ~ nevű hangszer eredete ismeretlen, a közép- és kora újkori ~zal való kapcsolata kétséges, egyértelműen összefügg viszont a →románok kedvelt népi hangszerével. Története azonban ez utóbbinak sem tisztázott, a török *udból* való származtatása bizonyításra szorul. (Az *ud* az oszmánok körében sosem örvendett komolyabb népszerűségnek, dívatja csak a 19. sz. végén kezdődött.)

Irod.: GÁBRY György, *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig*, I–II, MZ, 20(1979), 21(1980); LIGETI Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp., 1986; HANKÓCZI Gyula, *A koboz*, Ethn, 99(1988); KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Humanizmus és Reformáció, 22); KOBZOS Kiss Tamás, *Hege-*

dű és koboz, Bp., 1997; SUDÁR Balázs, *Török kopuz – magyar koboz. Hangszertörténeti tanulmány*, MZ, 43(2005).

Sudár Balázs

Kolumbusz Kristóf theatrum Borghesianum

korai magyar államiség

A magyar államiség a nyomon követhető magyar történelem legnagyobb szakaszát felölelő létállapot, amelynek során a magyarság – úgy is mint egy meghatározott terület lakossága – tartós, intézményes és független főhatalom alatt élt és él, vagyis sorsát állami keretek határozták és határozzák meg. A magyar államiség korai szakaszáról és jellegéről azonban eltérő nézetek léteznek.

A köztudat Szt. István királlyá koronázásától, 1000-tól számítja a ~ kezdeteit. A történeti szakirodalom viszont a 9–10. sz.-i Magyar Nagyfejedelemséget szintén államnak tekinti. Ez Etelközben, zárólag belső fejlődés eredményeképpen jött létre a 850-es években Álmós (téves nézet szerint Árpád) első nagyfejedeleme megválasztásával. Ez az állam tudatos döntés nyomán tette át szállásterületét a →Kárpát-medencébe a 9–10. sz. fordulóján, s vált ekképp kelet-európaiból közép-európaivá.

„Az állam mindig hatalmi célokra jön létre s ezért fogalma sohasem nélkülözi a nyers erő, a katonai hatalom elemeit. Első megjelenésében minden állam katonai jellegű alakulat, mihez képest első szükségletei is hadi szükségletek...” Hóman Bálintnak igaza van, mert a 9–10. sz.-i magyar politika főleg támadó háborúkban nyilvánult meg. A hadviselés módja a steppei kultúrkör jegyeit hordozta, ezért jogos a *nomádállam* kifejezés használata. Ez mindazonáltal nem jelenti azt, hogy a társadalom kizárólag nomád életmódot folytatott, írott források és régészeti leletek egyaránt bizonyítják, hogy a 9–10. sz.-i magyarság ismerte és alkalmazta a földművelést is: a Magyar Nagyfejedelemség tehát *nomádállam* volt ugyan, de nem volt *nomád állam*.

A ~ 9–11. sz.-i fejlődése egyesek sze-

rint három, mások szerint két szakaszra osztható. Akik az előbbi nézetet vallják, azok a 10. sz. folyamán a központi hatalom gyengülésével számolnak. E vélemény betetőzője, Kristó Gyula a korai magyar államélet három szakaszát különböztette meg: előbb a 850-es években létrejött a nomádállam; ezután a 910-es évektől kezdve a monarchia törzsi államokká lényegült át; végül ezek a törzsi államok nem egy újabb nomádállammá álltak össze, hanem Szt. István erőteljes német hatásra nyugat-európai típusú magyar államot alapított. A másik nézet szerint a monarchikus hatalom töretlen erővel érvényesült a 10. sz. folyamán, vagyis a steppei pogány egyeduralmi formát az európai keresztény ihletésű királyság közvetlenül váltotta fel. Az írott kútfők, valamint a hadtörténeti tények ez utóbbi, két-fokozatú államfejlődést bizonyítják. VII. Konstantin bizánci császár leírja, hogy a 10. sz. közepén a magyar „törzsek” – Kabar, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi – nem engedelmeskednek saját vezetőiknek, vagyis az egyeduralom árnyékában az alsóbbrendű társadalomszervezési egységek elenyésztek. A hazai hagyomány sem tud törzsekről. A külhoni kútfők tanúsága szerint a támadó hadjáratok meghatározott politikai céllal indultak, sokszor idegen szövetségesek felkérésére. Fontos jellemzőjük, hogy magyarok soha nem harcoltak egymás ellen, mint tették azt a vikingek és az arabok egy-egy ellenséges hatalom zsoldjában. Az sem mellékes tény, hogy amíg egyfelől el lehet különíteni bajorokat, szászokat, frankokat stb., addig másfelől sosem mondják azt a külhoni szemlélők, hogy a jenők gyűjtötták fel az adott kolostort, a keszik támadtak erre vagy arra az országra stb. hanem a magyarok mindig egységesen, népnévi szinten jelentek meg.

A Szt. István-i mű tehát egy állam újraalapítása volt, új intézményrendszer és új ideológia bevezetésével. A fordulatot belső és külső tényezők váltották ki. A belpolitikai ok a dinasztian belüli rivalizálás volt: a Zolta-ág (ahová Taksony, Géza és István tartozott) hatalomkiszajátítási törekvése. Ez a szándék a régi öröklésrenddel

került szembe, vagyis szükség volt egy újfajta legitimációra, amelyet a kereszténység (→római kereszténység) nyújthatott, ám ezt kizárólag külső segítséggel lehetett érvényesíteni. A Német-római Császársággal kötött dinasztikus kapcsolat (István és Gizella házassága) adta meg az új legitimáció erőfedezetét, és Koppány legyőzése révén (997) sikerét. A dinasztikus kapcsolat záloga azonban a hivatalosan keresztény magyar állam megteremtése volt. Ennek tett eleget István, aki 1000-ben nagyfejedelemségét királyságra váltotta, mégpedig úgy, hogy a Magyar Királyság külső hatalomtól független országgként, vagyis államként tagozódott az európai monarchiák körébe.

A Szt. István-i keresztény államalapítást egyfelől új ideológia és új intézményrendszer, másfelől viszont a megtagadva vállalt hagyomány jellemezte. A latin nyelvű írásbeliség, az egyházszervezet, a központi akaratot helyi szinten képviselő területi alapú világi →közigazgatás (vármegyerendszer) mind újdonságként jelentkezett a magyarság állami életében. Ennek elvi alapját Szt. István fiához intézett →*Intelmi* foglalták össze az első magyar államelméleti mű formájába. A külföldiek szemében szokatlanul erős királyi hatalom és tekintély ugyanakkor egy sztyeppe monarchia megtagadva vállalt öröksége volt. A keresztény Magyar Királyságban éppen az uralkodói hatalom akadályozta meg a társadalom kormányzati szétszabdálását, nem alakult ki hűbériség, hanem az állam érvényesült.

A Magyar Királyság kormányzati-gazdasági jellemzőit tekintve patrimonális királyság volt; uralmának ideológiai tartalma szerint karizmatikus királyságnak nevezendő. E két fogalom mindazonáltal nemcsak az uralom különböző vetületeit jeleníti meg, s ilyenformán egymással nem csereszabatos, hanem eltérő ideig jellemezte az Árpádok királyságát. A patrimonális jelleg a 13. sz. elejéig állt fenn, míg a karizmatikus uralmi vonás 1301-ig érvényesült. Ha egyetlen jelzővel kívánjuk a korai államiságot megragadni, akkor mégsem e kettő közül kell választani,

hanem azt az egyedülit kényszerülünk megkeresni és megnevezni, amely a legmélyebb lényegét fejezi ki. Egyetlen kifejezés felel meg e kíváncsnak, ez pedig a dinasztikus állam. Ennek III. Andrásig tartó érvénye azonban nem Szt. Istvántól, hanem Álmóstól vette kezdetét. Az etelközi, majd Kárpát-medencei Magyar Nagyfejedelemséget és az értelemszerűen szintén Kárpát-medencei Magyar Királyságot a dinasztikus elv köti össze mintegy 450 éven keresztül. Mindezeknél fogva a ~ lényege egyetlen kifejezésbe sűrítendő, ez pedig a dinasztikus állam.

Irod.: SZALAY László, *Magyarország története*, I, Lipcse, 1852; SZABÓ Károly, *Biborban született Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve*, Magyar Akadémiai Értesítő, 1(1860); HÓMAN Bálint, *Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez*, TSz, 1(1912); SZEKFÜ Gyula, *A magyar állam életrajza*, Bp., 1917; VÁCZY Péter, *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon*, Minerva, 10(1932); HÓMAN Bálint, *Magyar történet*, I, Bp., 1935; DEÉR József, *Pogány magyarság – keresztény magyarság*, Bp., 1938; MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp., 1988; KRISTÓ Gyula, *A magyar állam megszületése*, Szeged, 1995; RÉVÉSZ László, *Emlékezetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*, Bp., 1999; *Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., 2002; WOLF Mária, *Adatok a X. századi magyarság gazdálkodásához és életmódjához*, in „Fons, skeptis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére, szerk. ALMÁSI Tibor, RÉVÉSZ Éva, SZABADOS György, Szeged, 2010; SZABADOS György, *Az államfogalom középkori létjogosultságáról*, in *Középkortörténeti tanulmányok*, 6, szerk. G. TÓTH Péter, SZABÓ Pál., Szeged, 2010; MAKK Ferenc, *Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez*, Aetas, 26(2011), 1. sz.

Szabados György

Kölcsey Hymnusának „pretextusai” Esterházy (I.) Pál leveleiben

Kölcsey legtöbbet énekelt versében a magyar nép olyannyira véresos-zuhataros századainak magyar–magyar-ellenes

harcairól írt rémlátásai igazolódnak → Esterházy (I.) Pál realista levélbeszámolóí révén. 1641. dec. 25-én, karácsonykor kelt két levelében pl. arról tudósítja Várday Kata fiát, a szabolcsi főispánt, királyi főajtónállót, Nyáry Istvánt, hogy a török Musztafa bég vezetésével Esztergomba érkezett, erre a vármegye katonái elszöktek, a végházak pedig közben pusztulnak. A katonák az urak jobbágyaitól a pénzt elrabolják, még az ónodi kapitány is támogatja a latrokat, akik emiatt szabadon hajtják el a sok jámbor marháit. Egyikben: „...az gonoszság szintén eláradott az katonák között, s hihető, hogy azért is súlyosítja Isten nemzetünkön szent kezeit, hogy könnyen szenvedjük.” Másikban: „Az mezőkön, sokadalmas utakon számtalan tolvajságot cselekesznek, nem tudom, ha egyet is büntet-é meg kapitán uram [...] Édes sógor uram, fölötte igen eláradott az gonoszság az embereken, egyannyira, hogy sem utokban, sem honnyokban nem bátorságosak az emberek [...] oda kegyelmetek felé Gesztel [Gesztely, Zemplén vm.] szintén latrok barlangjává lőn [...] Az jó Isten adjon jobb állapotokat.” (MOL, Mf 4560; Zichy cs. lt., P 707, Missiles, 07614, 07615)

Irod.: KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái. Versek és versfordítások*, krit. kiad., s. a. rend. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 96. sz.

Jankovics József

Kölesy Vince Károly (Kölessi; 1788–Pécs, 1847. febr. 8.)

Földrajzi, természettudományi és mezőgazdasági szakíró, barlangkutató, életrajzíró. Tisztartó, a Pesti Magyar Gazdasági Egyesület tagja, a szervezet baranyai fiókegyesületének ügyvivője. 1806-ban iratkozott be a keszthelyi Georgikon gazdasági tanintézetébe. 1812-ben Pécssett tűnt fel az egyházi birtokok kancellistájaként. Amikor Richard Bright angol orvos, geológus Pécssett járt, ~ kalauzolta. Bright nagyon jó véleménnyel volt vezetőjéről. Feljegyzései szerint ~ a püspöki könyvtárt is megmutatta neki, s minthogy az alapító, → Klimó György életéről maga is folytatott kutatásokat, rendkívüli alapos-

sággal tudta bemutatni az ott található érdekes kiadványokat is. ~ 1816-ban bicsérdi ispán lett, majd 1829-ben Pécsre helyezték, és hűséges szolgálatai elismeréseképpen előbb a székesegyházi uradalom, majd 1831. jan. 1-től a káptalan számtartója lett. Miután özvegyen maradt két gyermekével, 1832-ben másodszor is megnősült. 1843-ban ért pályafutása csúcsára: a székesegyházi uradalom tiszttartója, vezető gazdatisztje lett. Régi hivatalának átadása során azonban nem tudott elszámolni 8800 forinttal, s ennek haláláig tartó pereskedés lett a következménye. A per során állását nem veszítette el, de kénytelen volt földjét, házát eladni s gyermekei anyai örökségét (2000 forintot) is a tartozás fejében kifizetni. Végül kiforgatták mindenéből, jöllehet maradék vagyona már csak a könyvtára volt. 59 évesen úgy hunyt el, hogy tartozásait nem fizethette ki.

1819-ben Bicsérdről indult az abaliget barlang feltárására, s a *Tudományos Gyűjteményben* adta közre erről készített tanulmányát. 1818-ban a pécsi székesegyház környékén feltárt római emlékkőről írt tanulmányt *Újonnan felásott római emlékkő* címmel. Bebizonyította, hogy a lelet 1674 éves, és Lucius Marcellus proprætor áldozati köve volt, aki Antonius Pius császár nevében kormányozta Alsó-Pannóniát, a kövön talált dombormű pedig arról a győztes csatáról emlékezik meg, melyet Marcellus 145-ben a gótok, a dákok és az alánok ellen vívott. A Magyar Gazdasági Egyesület folyóiratában, a *Magyar Gazdában* jelentek meg tudósításai.

Fő műve az 1815–16-ban előbb magyarul, majd 1816-ban németül is kiadott négykötetes *Nemzeti Plutarkus*. Legfontosabb műfaji mintája Pierre Blanchard németül *Neue Plutarch* címmel megjelent életrajzi lexikonja volt (Bécs, 1805; Pest, 1815). Mint maga írja, azért látott munkához, mert tapasztalatai szerint a külföldön megjelenő élettörténeti művekben magyar emberekről alig vagy egyáltalán nem történik említés, vagy ha mégis, akkor nem rajzolnak róluk pozitív képet. Mindennek két okát feltételezi. Az írók

*Kéziről a szász király, a jó
Apollón szemeiből.*

Nemzeti Plutarkus

vagy

A' Magyarország'

's vele egyesült Tartományok'

Nevezetes Férfiainak

Életleirásaik.

Hív forrásokból merítette,

's időszakasz szerint

előadta

Kölesy Vincze Károly.

Pesten,

Trattner János Tamás költségével 's
betűjével. 1815.

Kölesy Nemzeti Plutarkusa Janus Pannonius életrajzát illusztráló címlapelőzékkel

egyfelől szűkölködtek a szükséges forrásokban, másfelől azt gondolták, Mo.-on nem élt olyan egyéniség, aki méltó lenne a későbbi korok tiszteletére. Ez az érv a →historia litteraria kezdeteitől fogva megjelenik az ilyen tárgyú előszavakban. →Czvittinger Dávid is elsősorban azért szerkesztette *Specimen Hungariae literatae* c. irodalmi lexikonát, mert semmi esélyt sem látott arra, hogy Mo.-on kívül ilyen munka magyarokról valaha megjelenjék. A *Nemzeti Plutarkus* azért keletkezett, nehogy külföldön azt higgyék, ~ szülőföldje csupán valami sötét barlang, melyben vadállatok tanyáznak.

Történeti kutatásait ~ már Pécsre kerülésekor megkezdte. Eredetileg 28-30 jeles emberről akart írni, de látván a nagy érdeklődést, 105 életrajzot készített; a második kötettől kezdve Melczer Jakab társ-szerzővel dolgozott együtt. A második kötet elejére illesztett előszóban beszámol az indítatról és arról, hogy milyen művek alapján dolgozott. Hivatkozik többek

között →Kovachich Márton György *Magyar Mercurius*-ára, amely szerint a magyar nemzet büszke lehet hőseire, de a hőstettek megéneklőiben még gyarapodnia kellene. Forrásait ~ leginkább úgy iktatta be munkájába, ahogy voltak, vagy csak kissé módosított rajtuk. Mindezek ellenére kevésnek bizonyult, amit talált, és kénytelen volt a töredékeket egybeilleszteni. Így az életrajzok legnagyobb része ~ eredeti munkájának tekinthető.

Lásd még: ☞ plutarkus.

Művei: *Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország s vele egyesült tartományok nevezetes férfiainak életleirásaik*, I, Pest, 1815, II–IV, Pest, 1816 (a II. kötettől MELCZER Jakabbal); *Ungarischer Plutarch oder Biographien Merkwürdiger Personen des Königreichs Ungarn, und der dazu gehörigen Prowinzen*, I–IV, Pest, 1816; *Ujonnan felásatott római emlékkő*, TudGyűjt, 1820, I; *Az ujonnan felfedezett Abaligethi barlangnak leirása*, TudGyűjt, 1820, X; *Der Velentzer See in der Stuhlweissenburger Gespanschaft*, Topographisches Archiv des

Königreichs Ungern, Bécs, 1821, I; *Tarackos, tippán, Agrostis stolonifera*, Ismertető, 1839, I; *Versuch einer Instruction für Herrschaftsbeamte*, Pest, 1839; *Próbálataja egy útmutatásnak uradalmi tisztek számára*, Nagyszombat, 1841; *Pécsvidéki gazdasági hírek*, Magyar Gazda, 1841 és 1843.

Irod.: *Nemzeti Plutarkus*, II, Pest, 1815, előszó; BISCHOFF Vilmos, TÓKA József, *Kölesy Vincze*, Baranyai Művelődés, 1965, 90–95; *Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815*, ford. SZERECZ Imre, Veszprém, 1970, 72; Csösz Gyula, *Kölesy Vince Károly*, Pécsi Műszaki Szemle, 32(1987), 3–4. sz.

Vass Éva Tünde

Körmöcbányai verstöredék

A lovagi költészet, a fin'amors egyetlen fennmaradt magyar nyelvű emléke. A körmöcbányai jegyző a lovag költő, Neidhart von Reuenthal méltó követőjeként fejezi ki hódolatát szíve Katalin nevű hölgyének. Bókokkal halmozza el a feltehetőleg érettebb úrnőt, akit szépséges paripához hasonlít. Kérleli, öltözzék fel díszesen, vegye fel fényes palástját, gombos cipőjét, s most szökelje, lejtse táncát.

A korábbiaktól eltérően értelmezzük a „hajazött firjed” közbevetést, amely olvasatunkban nem a vigalom okát, hanem éppen ellenkezőleg: annak végét, a szerelmesek búcsúját jelenti. Az elszakadás fájdalmát érzékelteti a strófázáró refrén, amely a minnesängerek dalainak is kedvelt versépítő eleme. „Haja, haja virágom” olvasata azonban véleményünk szerint hibás; „Haj, ahaja [azaz: ajjaj!] virágom!” volna a helyes. Sajnos több strófa nem maradt ránk, így feltételezéseink egyelőre hipotetikusak.

Lásd még: →*Körmöcbányai táncszó*; ☞ a „Zsupra aggnő!” olvasata.

Irod.: HORVÁTH Iván, *Magyar versek: mi veszett el?*, in *Ghesaurus*, 2010; LUDÁNYI Mária, A „Supra aggnő” forrásvidéke, in *Klanczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, 1994.

Ludányi Mária

Kőszeg (Kotszög, Kotszeg, Koczeg)

Máramaros m.-i község; a 19. sz.-ban Huszt városának a Huszt folyócskán tú-

A Máramaros m.-i Kőszeg Lipszky térképén

li, délnyugati részévé vált. A 14. sz. óta létező településen, amely a koronavárostól független földesurak birtoka volt, →németek laktak. ~ neve a →ruszinok ajkán változott *Kocegra*. A →Lipszky János helynévtárában „*Kőszeg h. vide Koczeg”; „Koczeg aliis Kőszeg h. vicus, C. Marmarosien., III, L 56” utalással jelzett falu a könyvhöz csatolt térképen külön helységként, Kőszeg (Kőszeg) néven szerepel. A mo.-i Kőszeghy nevű családok egyike erről a településről vette a nevét, nem pedig Vas m.-i Kőszeg városáról, se nem a Sáros m.-i Kőszeg nevű faluról.

Források: LIPSZKY János, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mapae Regnorum Hungariae...*, Buda, 1808, 328, 346; *Mostani és régi nemzeteket, országot, tartományokat, városokat, emlékeztetere méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, s t. ef. esmértető lexikon*, melyeket szerzett HÜBNER János, jobbított, alkalmaztatott SPERL Xav. Ferenc, a magyar- és erdélyországi geographiával tökéletesített [...] FEJÉR György..., II, D–I, Pest, 1816, 556 (Huszt); FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, II, Pest, 1851, 126 (Huszt).

Irod.: RUPP Jakab, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. Az Egri érseki egyháztartomány*, Pest, 1872, 378; SZILÁGYI István, *Máramaros vármegye egyetemes leírása*, Bp., 1876; HAMVAI Erzsébet, *Névmagyarázatok*, MNYr, 1914, 37; Uő, *Helynevek. Huszt*, MNYr, 1914, 374.

Szentmártoni Szabó Géza

„a Kőszeghy”

1. Kőszeghy Elemér fő művének, a mo.-i →ötvösjegyeket feldolgozó, máig alapvető munkájának beceneve. Nem ismeretlen jelenség, hogy egy különösen fontos szakmunka szerzőjének, szerkesztőjének nevét veszi föl címül. A festőként is képzett Kőszeghy (Winkler) Elemér (1882–1954) a 20. sz. elejétől publikálta gyűjtésének eredményeit az *Archaeológiai Értesítő*ben és a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*ben. Összefoglaló, kétnyelvű (magyar és német) művében a levéltári források adatait, a köz- és magángyűjtemények több ezer tárgyát dolgozta fel. Jegykönyvének rendszere, felépítése Marc Rosenberg munkáját követi: az alfabetikus rendbe sorolt városok hitelesítő jegyei után a mesterek kronologikus rendbe sorolt mesterjegyei következnek. Kőszeghy Elemér a jegyképeket a 19–20. sz.-i kiállításokon, a műkereskedelemben szerepelt és publikált tárgyak, a történelmi Mo. köz- és egyházi gyűjteményei ötvösműveinek vizsgálatával gyűjtötte össze. ~ így a mo.-i közép- és újkori →ötvösség mindmáig legteljesebb katalógusa és a mo.-i műgyűjtés fontos dokumentuma is egyben. Kőszeghy Elemér 1934–46 között az Iparművészeti Múzeum igazgatója volt; kézírathagyatékai az intézmény adattárába került.

2. Lásd még: ☞ Kőszeghy Péter.

Irod.: K. WINKLER Elemér, *A kutatás némi módjai az ötvösség történetében*, AÉ, 31(1911); Uő, *Pozsonyi ötvösjegyek*, *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*; **Marc ROSENBERG**, *Die Goldschmiede Merkezeichen*, I–IV, Frankfurt am Main–Berlin, 1922–28; **KŐSZEGHY** Elemér, *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Merkezeichen der Goldschmiede Ungarns vom Mittelalter bis 1867*, Bp., 1936.

Kiss Erika

Kőszeghy Péter (Bp., 1951. szept. 26.)

Irodalomtörténész, művelődéstörténész, tanár, könyvkiadó. Édesapja Kőszeghy László, édesanyja Bíró Erzsébet. Nős, két gyermek apja.

Bp.-en végezte alap- és középfokú tanulmányait, 1958–66 között a Sziget,

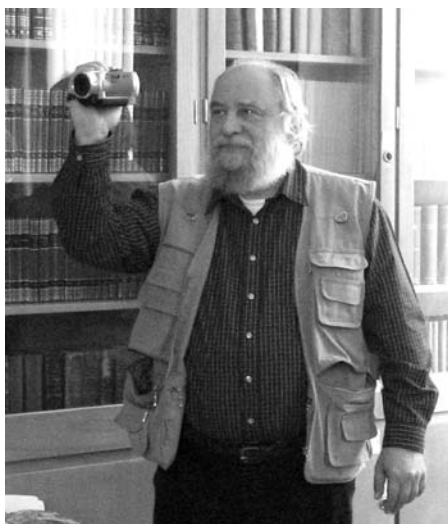
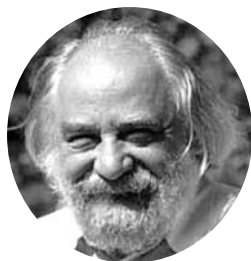
majd a Práter utcai Általános Iskolában, 1966–70-ben a Berzsenyi Dániel Gimnázium matematika–fizika tagozatán tanult. 1970–71-ben programozó matematikusként dolgozott. 1972–74-ben a szegedi Juhász Gyula Tanítóképző Főiskola hallgatója volt matematika–kémia szakon. Egyetemi tanulmányait 1974-ben kezdte, előbb Szegeden a József Attila Tudományegyetem, majd Bp.-en az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanult, 1979-ben szerzett diplomát magyartörténelem szakon. 1979–81-ben a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola tanára. 1980–84-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetében tanári ösztöndíjas, 1984 óta ugyanitt tudományos munkatárs a Reneszánsz–barokk-kutató Csoportban, ill. a Reneszánsz Osztályon. Bekapcsolódott a Klaniczay Tibor (1923–1992) által létrehozott Nemzetközi Hungarológiai Társaság (a későbbi Magyarágtudományi Társaság) munkájába. Az 1981-ben, Bp.-en megtartott első Hungarológiai Kongresszus szervezőtitkára. Emellett magyar nyelvtanár a Nemzetközi Előkészítő Intézetben, szakkollégiumi tanár az Eötvös József Kollégiumban. 1981-ben megházasodott. 1981–84 között feleségével, Pongrácz Máriával együtt Vietnamban dolgozott, a Hanoi Egyetem magyar nyelvi lektorátusát vezette. 1985-től 1998-ig a Magyar Képzőművészeti Egyetem tanár, 1991–95-ben ugyanott tanszékvezető egyetemi docens. 1990–91-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató-helyettese. 1990-ben Láng Józseffel megalapítja az Argumentum Könyvkiadót, majd abból kiválva 1991-ben létrehozza a Balassi Kiadót. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének elnökségi tagja. Részt vesz az MTA Textológiai Munkabizottságának és Művelődéstörténeti Bizottságának munkájában. 2007-ben fél esztendő telt a finno-i Jyväskylä egyetemén.

1987 óta az Irodalomtudományi Intézet *Bibliotheca Hungarica Antiqua* c. hasonmássorozatának szerkesztője. 1992 óta szerkeszti a Balassi Kiadó *Régi Magyar Könyvtár*; 2001 óta a *Történelmi Források* c. sorozatát. Az *Irodalomtörté-*

neti Közlemények szerkesztőbizottságának tagja, 1993–94 között a folyóirat felelős szerkesztője. A 2003 óta megjelenő *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* (MAMŰL) főszerkesztője. Fő kutatási területe Balassi Bálint élete és művei – doktori értekezésének témája is Balassi életrajza –, valamint a 16–17. sz. mo.-i irodalma és művelődéstörténete. Könyveket ír, tudományos folyóiratokban publikál, hasonmásokat gondoz, régi magyar irodalmi szövegeket rendez sajtó alá, köteteket és sorozatokat szerkeszt; hazai és külföldi szakmai konferenciák rendezője és résztvevője; emellett a tudományos ismeretterjesztést is feladatának tekinti. Néhány szépirodalmi írás is kikerült a tolla alól. Szenvedélye a fényképezés.

Források: *Kortárs magyar írók 1945–1997. Bibliográfia és fotótár; második kötet, K–Z*, szerk. F. ALMÁSI Éva, Bp., 2000; *ÚMIL*, II, 2000 (PINTÉR Márta Zsuzsanna); *Who is Who Magyarországon*, alapította Ralph HÜBNER, kiegészítő kötet, Svájc, 2004; *Ki kicsoda*, 2009, szerk. HERMANN Péter, Bp., 2008.

Fő műve: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, I–XII, főszerk. K. P., Bp., 2003–2011.

Tudományos művei: *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK, 1976; *Balassi Bálint költői szótárának kérdései*, in *Régi magyar irodalmunk és európai háttere*, szerk. BARTÓK István, MONOK István, Szeged, 1980; *XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról*, ItK, 88(1984); *A Balassi-szöveg hagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 1985; *A „virágnyelv” funkciója korai verseinkben*, in *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. augusztus 10–14.*, szerk. BÉLÁDI Miklós, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 1985; *Tótfalusi Kis Miklós*, ItK, 90(1986); *A reneszánsz és a barokk kora, 1550–1750*, kiáll. kat., PIM, Bp., 1986 (HORVÁTH Ivánnal); *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, (Bp., 1982), ItK, 1987–88 (vitacikk); *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*, in *Hagyomány és ismeretközlés. Salgótarján, 1986. november 14–15.*, Salgótarján, 1988; *Megjegyzések Horváth Iván, Egy vita elhárítása* című cikkéhez, ItK, 1989; *A zayugróci levéltár verses kézíratairól*, ItK, 93(1989); *A népiesség fogalma az irodalomtudományban*, in *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, Bp.–Bécs, 1989; *A megörzendő múlt. A Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása* című kutatási program tevékenysége és az általa támogatott forráskiadványok jegyzéke, 1983–1990, összeáll. K. P., PETNEKI Áron, SCHULCZ Katalin, Bp., 1990; *Irodalom és művészetek a kezdetektől a XVIII. század elejéig*, in *A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÓSA László, Bp., 1991; *Balassi mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 98(1994); *Literatur und Künste von den Anfängen bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, in *Die Ungarn, ihre Geschichte und Kultur*, Hrsg. László KÓSA, Bp., 1994; *Ki volt Balassi Céliája?*, in *Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994; *Komlowszki Tibor (1929–*

1996), ItK, 100(1996); *Tükör, fátyol, felhő, éji folyó csillaga*, in *Csonka Ferenc 80. születése napjára*, 1996. április 3., Bp., 1996; *Literature and the Arts from the Beginnings to the 18th Century*, in *A Companion to Hungarian Studies*, ed. László KÓSA, Bp., 1999; *Balassi Bálint és Imre*, in *Jankovics József 50. születésnapjára*, 1999. március 10., Bp., 1999; *Apácák szökésben, avagy Balassa Mária Viktória nyomorúsága*, in *Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 2000; *Utószó*, in *HELTAI Gáspár, Háló*, szöveg gond. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., 2000 (Millenniumi Könyvtár); *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*, in *„Lux Pannoniae” Esztergom az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia, 2000. június 15–16–17.*, szerk. HORVÁTH István, Esztergom, 2001; *Gyulai F. Márton: Magyarország pusztulásáról*, in *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, 2001. június 13., Bp., 2001; *Theagenes und Charikleia: der erste ungarische (Vers)Roman*, in *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance*, Hrsg. József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Bp., 2002; *Az aenigmatikus aenigma*, in *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2003; *Balassi Bálint*, in *MAMŰL*, I, 2003; *A humor a 16–17. századi magyar irodalomban*, Bárka, 11(2003), 5. sz.; *Szemüveget Balassinak?*, in *Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, 2003. április 9., Bp., 2003; *barokk irodalom*, in *MAMŰL*, I, 2003; *Esterházy (I.) Pál*, in *MAMŰL*, II, 2004; *Balassi Bálint (Zólyom, 1554. október 20.–Esztergom, 1594. május 30.)*, in *Nemzeti évfordulóink 2004*, 1(2004), 1. sz.; *Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája*, *Hungarologische Beiträge*, 15, Universität Jyväskylä, 2004; *Balassi Bálint élete – Balassi Szép magyar komédiájának tréfái*, in *Balassi Bálint és kora*, Bp., 2004; *A kanonizáció állomásai, avagy Balassi az első költő*, *Gömörország*, 5(2004), 3. sz.; *hitvita*, in *MAMŰL*, IV, 2005; *humanizmus*, in *MAMŰL*, IV, 2005 (JANKOVITS Lászlóval, KULCSÁR Péterrel és SAJÓ Tamással); *Balassi Bálint Füves kertecskéjéről*, kísérő tanulmány, in *BHA* 39, *id. kiad.*, 2006;

Balassi és a teológia, in *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján. Sárospatak, 2004. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2007; *Egy nemesi család a politika hullámerésében – Balassi juhásztánca*, Élet és Tudomány, 62(2007), 37. sz.; *Magyar Alkibiadés. Balassi Bálint élete*, Jyváskylä, 2007; *Balassi Bálint Füves kertcskéje*, Studia Litteraria, (2007), 45. sz.; *lovagi kultúra*, in MAMÚL, VII, 2007 (VESZPRÉMY Lászlóval és VIZKELETY Andrással); *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., 2008; *Balassi Bálint záloglevele 1585-ből*, in *A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára, 2008. február 15.*, Bp., 2008; *A gonosz nagybácsi, avagy Balassi Bálint és Balassa András*, in „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István és mások, Bp., 2008; *művésztpártolás*, in MAMÚL, VIII, 2008 (SZÉPHELYI F. Györggyel); *A titokzatos SOLVIROGRAM*, Korunk, 2008, 7. sz.; *Balassi Bálint Báthory István udvarában*, Forrás, 40(2008); *Balassi Bálint (1554–1594)*, Pozsony, 2009; *Lemista töprengések. Balassi istenes énekeinek kiadásairól*, in *Humanizmus és gratuláció. Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., 2009; *Telegdi Kata? Verses? Levele?*, in *Erdély reneszánsza*, I, Kolozsvár, 2009 (JANKOVICS Józseffel); *Énekvess/szövegvers – a vers létmódja*, in *Ghesaurus*, 2010; *Kinek a lánya? Kinek a verse?*, in „Ez világ, mint egy kert...”. *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., 2010; *Művészettörténet kontra irodalomtörténet*, Enigma 16(2009), no. 61 [Marosi Ernő 70. születésnapjára]; *A régi magyaros esete a posztmodernnel*, in *Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata/16-Septempunctata-139-170-koszeghy.pdf>; *Szokoli Miklós*, in MAMÚL, XI, 2011.

Szövegkiadások: HELTAI Gáspár, *Háló*, Bp., 1979 (Tallózó); Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, Bp., 1986 ([SZENTMÁRTONI] SZABÓ Gézával); BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, Bp., 1990 ([SZENTMÁRTONI] SZABÓ Gézával);

BALASSI Bálint *Versei*, Bp., 1993 és 1994 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 4) ([SZENTMÁRTONI] SZABÓ Gézával); *Balassa-kódex*, a faksimile szövegét közzé teszi K. P., betűhív átiratát VADAI István, Bp., 1994; CZOBOR Mihály[?], *Theagenes és Chariclia*, Bp., 1996 (RMKT, 10); *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, *Humanizmus*, Bp., 1998 (ÁCS Pállal és JANKOVICS Józseffel); CSAKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 9); Balassi Bálint *Összes versei*, Bp., 1999 (Millenniumi Könyvtár, 33) (SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával); Uő, *Szép magyar komédia*, Bp., 1999 (Millenniumi Könyvtár, 34) (SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával); Uő *Összes versei. Szép magyar komédia*, Bp., 1999 (Osiris diákkönyvtár) (SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával); *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, Bp., 2000 (JANKOVICS Józseffel és SZENTMÁRTONI SZABÓ Gézával); BALASSI Bálint *Összes művei*, Bp., 2004 (Osiris Klasszikusok); Uő, *Beteg lelkeknek való füves kertcske. Krakkó, 1572*, hasonmás, Bp., 2006 (BHA 39); Uő, *Beteg lelkeknek való füves kertcske*, Bp., 2006 (modern helyesírásra átirat kiadás).

Szépirodalmi művei: Nagyon nehéz emberek, dokumentum-interjú az „Eljárás az őszibarack szálvesszős metszéssel való termesztésére” című találmány sorsáról, Új Forrás, 1978, 2. sz.; *Más ez a kard, más ez a szerelem*, Népszabadság, 1999. ápr. 7. (válasz Csapody Tamásnak a Balassi-kard kapcsán írt, Balassit kárhóztató cikkére); *Vértesi János levele Itáliában tartózkodó ismeretlen magyar (magyarországi?) barátjához. Firenze, 1513. január 11.*, s. a. rend. P. PANNONIUS, in *Henmszlépey Georgina és Aby Warburg. Adalékok egy ΣΥΜΙΛΘΕΙΑ történetéhez. Széphelyi Frankl György 50. születése napjára*, közreadja az Accademia dei Polmonati Pietro PETROSTACCO betűivel, Bp., 1999; *Balassi Bálint fragmentuminak Balassa Antal iratai között lévő másolata*, Magyar Napló, 16(2004), 9. sz.; *Az út (fotóalbum)*, in „Nem sülyed az emberiség”. *Album amicorum Szórényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Koszeghy.pdf> (2011.08.04.).

A szerk.

középkori állam

Az *állam* szó gyakran használatos mind jelenkori értelemben, mind történelmi távlatokra, amikor egy meghatározott terület lakossága feletti tartós, intézményes és független főhatalom fogalmát akarjuk megjeleníteni. Viszonylag új keletű, a latin *status* fordítása.

→Barcafalvi Szabó Dávidnál 1786-ban *álladalom*, Fogarasi Jánosnál 1836 *állam* formában jelenik meg Az első meghatározás a Czuczor–Fogarasi-szótárban olvasható, ám az ingadozás ott is megfigyelhető. „Szabatosan szólva am. bizonyos fejedelem, illetőleg erkölcsi felség és törvények alatt élő, s külön polgárzati testületet képező emberek sokasága, saját kormányzattal bíró ország. Ez érteményben az állam jogi és politikai állapotra vonatkozik, s különbözik tőle az állodalom, mely jelent bizonyos felsőség alatt levő országtérületet.” Az állodalom ennél fogva „azon tartományok, országok összes földterülete, melyek bizonyos fejedelemséget, illetőleg köztársaságot képeznek. (Etat territoriale.)” Ez a kifejezés – képlékeny formája dacára – hamar elterjedt történeti irodalmunkban, méghozzá a Szt. István előtti idősakra alkalmazva. Szalay László 1852-ben az *állodalmi forma* szókapcsolatot használja, Szabó Károly pedig 1860-ban felváltva hozza az *állodalom* és az *állam* változatot.

Kétségtelen, hogy az *állam* (*lo stato, Staat, state*) mint szó, mint jelölő, ebben az értelemben sokkal későbbi keletkezésű, mint az általa jelölt politikai képződmény. Pl. az ógörög *politeia* vagy a latin *res publica* mai élő nyelvi értelmezése ezért szükségképpen fordítói, interpretációs művelet is. Talán ez a körülmény adott okot arra, hogy egyes kutatók az *állam* kifejezés középkorra való alkalmazhatóságát megkérdőjelezzék. Az államtalanító szkepticizmus zászlóvivője Joseph Strayer volt.

Strayer a modern állam középkori eredetéről értekezve határozottan állította, hogy a középkor folyamán nem létezett ilyesmi. Azt azonban nem közli, ő maga mit ért az *állam* jelentéstartományán, de-

finíció helyett csak néhány szükséges feltételt nevez meg: emberi közösség idő- és térbeli állandósága; személytelen és viszonylag tartós politikai intézményrendszer; a legfelső hatalom elismerése. A legfontosabb követelmény, hogy a család, a helyi közösség avagy a vallási szervezet iránti hűséget az államhoz való lojalitás szorítsa háttérbe. Elmélete szerint állam létezett az ókorban, így nem tagadja a görög polis és a Római Birodalom ebbéli minőségét, sőt a Hándinasztia korabeli Kínai Birodalomét sem; ugyanakkor kijelenti, hogy a modern állam ezekből az ókori példákbl nem vezethető le közvetlenül. Nyilván nem, hiszen közébejött a középkor, amely az ókort és az újkort összeköti. Ezen belül a késő antikvitástól a késő középkorig folyamatosan működő államegység, intézményes folytonosság is létezett: Bizánc. Strayer és követői többek között ezt a tényezőt sem vették számításba.

Így nem meglepő, hogy az államtagadó irányzat sem a középkortudományban, sem más szakterületeken nem tudott meggyökeresedni. A kora középkori államisággal elismert kutatók számolnak, akik nem csupán használják az állam fogalmát, hanem a szkepticizmus tarthatatlanságára is rávilágítanak.

Patrick Wormald pl. azért bírálta Strayert, mert úgy találta, hogy szinte csak a francia monarchia jellegzetességeire épített. Wormald a 11. sz.-i Angliát is államnak tekintette, méghozzá a „nemzetállam” minősítést alkalmazta. A közösségszervező erők megnevezése kapcsán tapasztalt gátlásokat is szóvá tette, mondván: az anakronizmustól való félelmünkben túlon túl kerülünk bizonyos szavakat, holott bajosan találhatunk elfogadhatóakat helyettük. Szerencsére nem mindenki zavartatja magát attól a divattól, ami igazából nem is divat. Az új évezredben pl. Bécs két konferenciát szentelt a kora középkori államiságnak, s mindkettő tanulmánykötetben tárgyasult. A kutatások bécsi motorja Walter Pohl osztrák akadémikus a maga történetiségében szemlélte az államiság fogalmát. Egy történész már csak ilyen.

Ama tény rögzítésén túl, miszerint a kora- és a késő középkorban nem létezett modern jelentésében vett állam, úgy véli, hogy a nyugat-európai állam a kora középkori királyságokból indult fejlődésnek, ami később a bürokráciával, az erőszak monopóliumával, a szuverenitással, állampolgársággal, a hatalmi ágak megosztásával kiegészülve alkotta meg a modern állam összetevőit. A kora középkor új szintézisének megalkotója, Chris Wickham brit akadémikus a szociológia és a szociális antropológia figyelembevételével tört lándzsát az állam fogalom középkori létjogosultsága mellett. Az alábbi kritériumokat nevezte meg: törvényes, érvényesíthető tekintély központosítása (jog és hadsereg); kormányzati szerepek szakosodása; a közhatalom kielélt fogalma; független és szilárd anyagi erőforrások. Wickham szerint ezek a legalapvetőbb elemek ott vannak mind a római kor és a kora középkori Kelet-Mediterráneum erős államközösségeiben, mind a római-germán Nyugat gyengébb politikai képződményeiben.

Az államigenlő középkortörténészi vélemények hitelességét erősíti, hogy az egyetemes jogtudomány tőlük függetlenül számol az állam időbeli változékonyságával. A német Georg Jellinek általános államtana szerint „minden emberi intézmény és így az állam is dinamikus természetű, lényege nem minden korra nézve állandó, hanem változik, átalakul, amennyiben beilleszkedik abba az átfogó átalakulási folyamatba, amelyet az emberiség történelme során megvalósít”. Ám Jellinek képes volt arra, hogy megragadja a tér- és időbeli változataiban megnyilvánuló államiság lényegének közös nevezőjét. „Az állam a földfelszín elhatárolt területén letelepedett, legfőbb hatalommal rendelkező és azáltal egységgé összefogott emberi sokaság.” A magyar alkotmányjogász Paczolay Péter is lényeglátóan érzékeli az állam időbeli dinamikáját. „Az állam, ez a köznyelvben is sokat használt absztrakció, a fogalmak azon kellemetlen fajtájába tartozik, mely a szaktudományok képviselőit szüntelen újraelemzésre és újraértelmezésre inger-

li. Így aztán elég sokan érezzük magunkat arra hivatva, hogy e téma könyvtárnyi irodalmát még egy-két tanulmánnyal vagy kötettel megtoldjuk. Hogy ez nem pusztán a kutatók szubjektív belső kényszere, hanem objektíve is szükségszerű, annak az az oka, hogy az állam olyan történeti kategória, melynek leírni kívánt és remélt tárgya, az állam mint intézmény folyamatosan változik.”

A medievisztika és a jogtudomány területén végzett rövid tallózás is igazolja Szalay László és Szabó Károly eljárását. E két 19. sz.-i magyar tudós jó érzékkel mérte fel, hogy ez az újonnan megalkotott szó alkalmas a nála évszázadokkal régebbi tartalom érthető formába öntésére. A nyelv egyik törvényszerűsége alapján jártak el, hiszen annak egyik sajátja, hogy utólag alkotott szavakkal fejez ki korábbi tudattartalmakat. A középkori államiság tagadói pedig a következetesség jegyében a *középkor* kifejezés létjogosultságáról is közölhetnének hasonlóan magvas eszmefuttatásokat, mivel ez a szó szintén a középkor után keletkezett!

Irod.: SZALAY László, *Magyarország története*, I, Lipcse, 1852; SZABÓ Károly, *Biborbanszületett Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve*, Magyar Akadémiai Értesítő, 1(1860); CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, I, Pest, 1862; Joseph STRAYER, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton, 1970; Georg JELLINEK, *Általános államtan*, Bp., 1994; PACZOLAY Péter, *Államelmélet*, I, Machiavelli és az államfogalom születése, Bp., 1998; Georg OSTROGORSKY, *A bizánci állam története*, Bp., 2001; Chris WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800*, Oxford, 2005; *Staat im frühen Mittelalter*, Hrsg. Stuart AIRLIE, Walter POHL, Helmut REIMITZ, Wien, 2006; *Der Frühmittelalterliche Staat – Europäische Perspektiven*, Hrsg. Walter POHL, Veronika WIESER, Wien, 2009; SZABADOS György, *Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról*, in *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai*, szerk. G. TÓTH Péter, SZABÓ Pál, Szeged, 2010.

Szabados György

közgynás (prot. szóhasználatban: közgynát)

Az az alkalom, amikor a bñbnán ember községben vallja meg bñneit, és a konkrét bñnök felsorolása nélkül kéri bñnei bocsánátát. A bñbnáni ima (*Confiteor...*) a 10. sz.-tól ismert. Kezdetben csak a bñbnát szentségében (gynás) használták, innen ered egyes szám első személyű formája. A kat. liturgiában a II. Vatikáni Zsinatig a pap és a ministránsok a →mise kezdetén a lépcsőimában, a hívek pedig áldozásuk előtt mondták el, de része volt a →zsoltosmának is (a primánál és a completorium elején). A *Confiteor*t követte egy könyörgés, majd a már meggyónt és az akaratlanul kifelejtett bñnökre érvényes feloldozás. Anyanyelvi ismerete már a középkorban előfeltétele volt a feloldozásnak, prédikáció előtti vagy utáni kateketizáló imák közt tanulták meg. Az újkori kat. magyar nyelvű ~szöveg megegyezik a középkorival. Az első magyar nyelvű kat. ~ 1500 k.-ról a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárában maradt ránk egy papírtöredéken.

A prot. közgynatok megőrizték a kat. ~ formagerincét, elhagyván a Szűz Máriához és a szentekhez fordulást, a feloldozást kérő formulát és a feloldozás szavait. Töbnyire megmaradt bennük az egyes szám első személyű forma („Gyónom teneked...”), néhol azonban többes szám első személyűvé alakították át („Gyónunk neked...”).

Irod.: KATHONA Géza, *A róm. kath. confessio generalistól a Melotai-agenda gynóimájáig*, in Csikesz Sándor emlékkönyvek, II, Debrecen, 1941; BUCSAY Mihály, *Méliusz, Bornemisza és a Melotai-agenda bñnvallóimádsága és KATHONA Géza, A tisztántúli reformáció közgynata*, in Csikesz Sándor emlékkönyvek, IV, Debrecen, 1942; SELESTEI N. László, *A középkori magyar nyelvű bñnvallóimáról*, in Egyházak a változó világban. Nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, szerk. BÁRDOS István, BEKE Margit, Esztergom, 1991 [1992]; Uő, *Magyar nyelvű bñnvallóimák*, in Uő, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., 2008; HUBERT Ildikó, *Prédikációs gyakorlat nyomai egy 16. századi postilláskötet bejegyzéseiben*, in „...mint az gyümölcsöz

és termett szölöveszsöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010.

Hubert Ildikó

krúda

Olyan elkészült nyomdai ívek, melyeket nem hajtogattak össze, nem illesztettek ívfűzetbe, nem fűztek kötetbe. A rajta lévő szöveget ugyan kinyomtatták, de az soha nem jelent meg. Egy 17. sz.-i példa jól megvilágíthatja a fogalom irodalomtörténeti jelentőségét.

→Beniczky Péter *Magyar ritmusok* (Nagyszombat, 1664) c. kötete két nagyobb részből áll. A második a közismertebb, ebben találhatók a *Magyar példabeszédek* 250 strófányi terjedelemben. Az ezeket megelőző rész jobbára istenes verseket tartalmaz. Noha a kötet nem tünteti fel, tudjuk, hogy ezeket nem mind Beniczky szerezte. Korábban a szakirodalom úgy vélte, hogy →Bartók István, a könyv sajtó alá rendezője bővítette meg Beniczky verseit, mivel kevesellte az első rész terjedelmét. Az RMKT XVII/12. kötetének jegyzeteiben Stoll Béla bizonyította, hogy maga Beniczky Péter állította össze a versgyűjteményt; erre utal az a tény, hogy a kötet egy kéziratot másolata annak ellenére tartalmazza a bővítmenyeket, hogy még Bartók István korrigálása előtt készült, vagyis Beniczky kéziratáról.

A bővítmenyek: →Nyéki Vörös Mátyás nyolc és →Rimay János egy verse. Alaposabb vizsgálat után Beniczky szerkesztői eljárása jól nyomon követhető. Nem arról van szó, hogy egy tömbben vesz át idegen anyagot, hanem arról, hogy egy-egy Nyéki-vershez párdarabot készít. Ugyanúgy rivalizál, ahogyan Rimay →Balassival. Azonos témára, hasonló címekkel, kezdősorokkal készít versenydarabokat. Közismert, hogy Nyéki Vörös és Rimay verseit Beniczky az *Istenes énekek* bécsi kiadásából emelte át. Ez teljesen egyértelmű, hiszen Nyéki szóban forgó verseit és Rimay versét csak ebből a kiadásból ismerjük. Ezért Beniczky forráskezelése is jól tanulmányozható lenne, azonban a bécsi kiadás –

1994-ig úgy tudtuk: – egyetlen megmaradt példánya a végén csonka.

Beniczky kötetét tehát érdemes tüzetesebben megvizsgálni a bécsi kiadás hiányzó részének rekonstruálásához. Hiszen elképzelhetetlen, hogy Beniczky előre tudta volna, hogy a bécsi kiadás mely része fog ránk maradni, és ezt figyelembe véve csak a ma is olvasható részt aknáztta volna ki. Márpedig ha nem tudta, hogy melyik verseket fogjuk ma ismerni, akkor minden bizonnyal beemelt kötetébe olyan verseket is, amelyeket nem ő írt, de mi a mai napig Beniczky Péter költeményeként olvasunk. Van rá esélyünk, hogy az RMKT XVII/12. kötetében további Nyéki Vörös-versek vagy akár Rimay-vers is lapuljon.

Kivéve azt a speciális esetet, ha az *Istenes énekek* mindegyik példánya ugyanott volt csonka! Ez a felvetés elsőre nagyon valószínűtlennek tűnik, ennek ellenére majdnem bizonyosan igaz!

Képzelnék el, hogy a bécsi kiadás minden példánya 8 ívből áll, azaz a 190. oldal után megszakad. Ez természetesen azt jelenti, hogy a kiadás nincs befejezve, nincsen készen. Megerősítheti ezt az a tény is, hogy a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött példány az A2 levélen kezdődik, tehát nincsen előtte előszó. Ha a kiadás megjelent volna, →Ferenczffy Lőrinc bizonyára nem mulasztja el kommentálni kiadását. Ez azonban, mint a nyomtatás utolsó lépése, úgy látszik, elmaradt.

Az *Istenes énekek* rendezett kiadásának megjelenése után rendezetlen kiadást megjelentetni visszalépést jelent. Joggal mutatott rá Kőszeghy Péter, hogy az 1699-es nagyszombati rendezetlen kiadás üzletpolitikai célokkal magyarázható. Ez a kiadás ugyanis a bécsi edíció ~ban maradt íveit használja fel, így spórol a papírral és a szedéssel. Ha azonban Bécsben kiadták az *Istenes énekeket*, akkor mi maradt ~ban? Ha Nagyszombatban volt miből elkészíteni az 1699-es kiadást, akkor mit adtak ki 1633-ban Bécsben? Vagy hihetetlenül nagy példányszámú bécsi nyomást kell elképzelnünk, vagy csupán egyetlen kiadást.

Márpedig a nagyszombati kiadás megjelent.

Hörmann János, a nagyszombati kiadó nem mulaszt el ajánlólevelet illeszteni kiadása elé. A címlapon a bécsi kiadást is megemlíti. Ez lehet az egyik legerősebb ellenérv gondolatmenetünkkel szemben. Ezt írja: „A Tekintetes és Nagyságos Vitéz URNAK GYAMATHY BALASSA BÁLINTNAK ISTENES ÉNEKI Melyek a Bécsi első Editióbul, most újonnan kinyomtatattak.” Varjas Béla az „első” jelzőt úgy értette, hogy a bécsi kiadás az őskiadás. Klaniczay Tibor *Hozzászólása* óta tudjuk, hogy ez nem igaz, a bécsi kiadást feltétlenül meg kellett előznie egy korábbi. Több bécsi kiadásról pedig nem tudunk. Akkor hát mely kiadások között első a bécsi? A nagyszombati kiadó szemzőgéből nézve az „első” szó feltehetően azt jelenti, hogy a nagyszombati kiadást megelőző, hasonló felépítésű, kat. szellemű kiadás. Hogy valójában létező kiadásról, megjelent kötetéről beszél-e a kiadó, azt nem tudhatjuk. Elképzelhető, hogy csupán a ~ban maradt ívek alapján nyilatkozik, hiszen a bécsi kiadástól és a tényleges első kiadástól 60 évnyi távolság választja el. Akár őskiadásnak is gondolhatta a nálánál öregebb hordó tartalmát.

A bécsi edíciót 1994-ig csak a marosvásárhelyi Teleki Téka unikum példányából ismertük. Ennek címlapja nincs, kötése azonban van. Csonka ugyan, de be van kötve. Ha 17. sz.-i kötése lenne, zavarban lennénk, ám a bőrkötésről Varjas Béla megállapította, hogy a 18. sz. közepénél nem korábbi. Valószínűleg a megbontott ~ egy ívsorozatát köttette egybe utólag valaki, s ez a példány került Bigali András borbély tulajdonába.

→Szenci Kertész Ábrahám, a váradi nyomdász, az első rendezett *Istenes énekek* szerkesztője saját kiadását (1646) negyedik váradi edícióként említi. Szabó Géza mutatta meg, hogy nem kell négy váradi kiadást feltételeznünk, hiszen a rendezetlen kiadásokat számba véve maga Szenci Kertész is csak három kiadást említ: egy löcseit, egy bártfait és saját váradi rendezetlen kiadását. A kat. bécsi kiadást nem említi. Eddig úgy gondol-

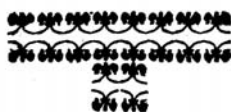
28 BALASSA BALINTNAK

lek undok vétkeimet lám már eléggé ver-
tél.

Te vagy szál kopjám te vagy éles
szablyám jó lovam hamarfága, Elmém-
nek vezére, karjaim ereje, f-fizvemnek
bátorfága, Bizván szent-nevedbe megyek
örvendezve bátrán káromloidra.

Chak te réád hadtam életemet
Uram valamely helyen járok, Előt, és
bátorfágot szerenchés nagy sok jót chak
jó vóltodtúl várok, Orczámról tőrőld el
szép vitézségekkel szegyent kit meg-
is vallok.

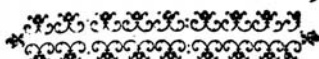
Hogy vidam orczával szép hálá-ad-
ással én fel magasztallyalak, Ez széles vi-
lágnak téged hadnagyomnak örömmel
kálchalak, Vérel felfet szablyát kit
adcz olyanoknak kik Záfíló
alat járnak.

HYM-

ISTENES ÉNEK.

29

HYMNVS TERTIVS.

*Ad spiritum Sanctum, pro felici
conjugio.*

A Z szent Háromságnak harmadik sze-
mélye, Szerelmnek Isten szerént
gerjesztője, Az jó házasságnak ki vagy
bölcs szeretője, Szívek szentelője.

B 4

Szent

Az Istenes énekek 1633-as bécsi kiadásának 28–29. lapja (marosvásárhelyi példány)

28 BALASSA BALINTNAK

lek undok vétkeimet lám már eléggé ver-
tel.

Te vagy szál kopjám te vagy éles
szablyám jó lovam hamarfága, Elmém-
nek vezére, karjaim ereje, f-fizvemnek
bátorfága, Bizván szent-nevedbe megyek
örvendezve bátrán káromloidra.

Chak te réád hadtam életemet
Uram valamely helyen járok, Előt, és
bátorfágot szerenchés nagy sok jót chak
jó vóltodtúl várok, Orczámról tőrőld el
szép vitézségekkel szegyent kit meg-
is vallok.

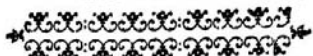
Hogy vidam orczával szép hálá-ad-
ással én fel magasztallyalak, Ez széles vi-
lágnak téged hadnagyomnak örömmel
kálchalak, Vérel felfet szablyát kit
adcz olyanoknak kik Záfíló
alat járnak.

HYM-

ISTENES ÉNEK.

29

HYMNVS TERTIVS.

*Ad spiritum Sanctum, pro felici
conjugio.*

A Z szent Háromságnak harmadik sze-
mélye, Szerelmnek Isten szerént
gerjesztője, Az jó házasságnak ki vagy
bölcs szeretője, Szívek szentelője.

B 4

Szent

Az Istenes énekek 1633-as bécsi kiadásának 28–29. lapja (firenzei példány)

28 BALASSA BALINTNAK

lek undok vétkeimet lán már eléggé vez-
tél.

Te vagy fíál kopjám te vagy éles
szablyám jó lovam hamarlága, Elmém-
nek vezére, karjaim ereje, f-szívemnek
bátorlága, Bizván szent-nevedbe megyek
örvendezve bátrán káromlódra.

Chak te réád hadtam életemet
ktram valamely helyen járok, Ezrt, és
bátorlágot szerenchés nagy sok jót chak
jó voltodtúl várok, Orczámról töröld el
szép vitézfégekkel szégyent kit meg-is
hallok.

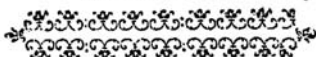
Hogy vidam orczával szép hálád-
ással én fel magafiztallyalak, Ez fíelés vi-
lágnak téged hadnagyomnak örömmel
kiálchalak, Vérről fejtet szabylát kit
adcz olyanoknak kik Záfízlód
alat járnak,

HYM-

ISTENES ÉNEK.

29

HYMNVS TERTIVS.

*Ad spiritum Sanctum, pro felici
conjugio.*

A Z szent Háromlágnak harmadik fze-
mélye, Szerelemnek Isten szerént
gerjefztője, Az jó házaflágnak ki vagy
bőleli szerzője, Szívek szentelője.

B 4

Szent

Az Istenes énekek 1699-es nagyszombati kiadásának 28–29. lapja

tuk, azért nem ismeri, mert a bécsi kat. kiadás. Most úgy gondolhatjuk, a tapasztalt nyomdász és szerkesztő, aki az összes többi kiadást ismeri, Balassi-kódex és Rimay-kézirata van, talán mégsem volt alulinformált, vagy nem kell feltétlenül felekezeti elfogultsággal gyanúsítanunk. Ha a bécsi kiadás nem jelent meg, akkor joggal nem ismerte.

Csak találgathatjuk, hogy miért nem készült el a fametszetes kötet. A kérdés talán összefügg az *Epicédium* felforgatásával vagy a hat bűnbánó zsoltár szövegromlásával. Ferenczffy halála után a bécsi nyomda felszerelése, a metszetek fadúcai, a jellegzetesen szép betűkészlet előbb Pozsonyba, majd 1662-ben Nagyszombatba került. Oda, ahol 1664-ben Beniczky Péter versesköte me majd megjelenik. Volt tehát alkalma a *Példabeszédek* szerzőjének beletekintenie a hagyatékba. Imitálhatta Balassit, Rimayt, Nyékit; idézhette a verseket, sőt veszély nélkül beemelhetette a talált versek egy részét. Azokat a verseket tulajdoníthatta el kockázatmentesen, amelyek másutt nem

jelentek meg soha! Logikus módon járt el, egyetlen olyan verset sem vett fel gyűjteményébe, amelyik az *Istenes énekek* más kiadásában megjelent volna, és talál kilenc olyan darabot, amely sehonnan máshonnan nem ismert. Még egy ismeretlen Rimay-verset is a magáénak mondhat. Az íveken ott a szerző neve, ha ki lett volna adva, előbb-utóbb csak ráakad valamelyik kiadó. De nem bukkant rá, és Nyéki Vörös verseire sem. Erről talán maga Beniczky gondoskodhatott, hiszen a nagyszombati kiadó a vegyes énekrészt már a rendezett kiadásokból szedeti ki, esetleg kényszerűen, mert hogy a ~ban függeléket már nem talált.

Ha nem volt bécsi kiadás, pontosabban szólva, ha Beniczky kezében ugyanolyan csonka példány volt, mint Bigali András borbély 190 oldalas köte, akkor az RMKT 12. kötetében szereplő Beniczky-versek között nem tudunk több Nyéki- vagy Rimay-verset kimutatni. Stílári meggondolásokból nagy valószínűséggel állítható, hogy az ott közölt szövegek inkább Beniczkyre,

mintsem másra vallanak. De ha lenne is közöttük további más szerzőjű, ez csupán azt jelentené, hogy Beniczky több ívet ismert a ~ból, mint mi. Az egyetlen marosvásárhelyi példány ismeretében is megkockáztatható az a kijelentés, hogy ha további példányok kerülnének elő a soha meg nem jelent könyvből, azok szintén a 190. oldalnál érnének véget.

A fenti gondolatmenet első ismertetése, egy 1991-es pécsi konferencia-előadás után egy évvel Armando Nuzzo talált is egy második példányt Firenzében. Ennek címlapja is van, így már tudjuk, hogy a kiadás 1633-ban nem jelent meg. A példány a 190. oldalon megszakad.

Túl azon az örömen, hogy a gondolatmenet jóslata beigazolódott, a firenzei felfedezés megválaszolatlan kérdésekkel is szolgál. Az *Istenes énekek* példányaiból átlagosan 1-nél kevesebbet ismerünk (vagy egyetlen példányt, vagy töredéket, vagy csupán a kiadás hírét). Ez alól egyetlen kivétel van. Az a kiadás, amelyik soha meg sem jelent, 2,5 példányban maradt ránk (a marosvásárhelyi és a firenzei mellett ide számolhatjuk a nagyszombati edíció első felét is).

További kérdéseket vet fel, hogy a 2,5 ismert példány B ívén azonos kéztől származó javítások találhatók, minden bizonnyal a ~ összes példányát a nyomdában kézzel javították. Ráadásul ugyanezen ív egyik lapján szedési különbséget figyelhetünk meg, a marosvásárhelyi példányban a 28. lap utolsó előtti szava „alatt”, ugyanez a szó a firenzei és a nagyszombati példányban: „alat”. Nem mindegy tehát, hogy mire támaszkodik a hasonmás kiadás.

Balassi Bálint *Istenes énekének* bécsi edíciója összesen kétszer jelent meg, mindkétszer hasonmás kiadásban! Először 1941-ben rendezte sajtó alá Varjas Béla, majd 1994-ben ☞ Kőszeghy Péter.

Irod.: KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveg-hagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 1985; KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadáshoz*, MTA I. OK, 9(1957); VARJAS Béla, *Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása*, MKsz, 1940; *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki*, hasonmás,

kiad. VARJAS Béla, Bp., 1941; *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki*, Bécs, 1633, hasonmás, kiad. KŐSZEGHY Péter, kísérő tanulmány Armando NUZZO, Bp., 1994 (BHA, 29).

Vadai István

kut(t)yogetatás

A →halászat egyik módjának hangutánzó elnevezése. Az általában ladikban ülő halász egy erre a célra készült nyeles, enyhén öblös faeszközzel üti a vízfelületet. Az így előidézett hanghatás és a víznyomás változása a víz felületére csalja a ragadozó halakat, elsősorban a harcsát, amelyet meritőhálóval, szigonnyal vagy puszta kézzel fognak ki. A ~ szokása főleg a Tiszán és mellékfolyóin terjedt el, a Dunán kevésbé, ott *butykálásnak* nevezik, és az eszköz gyakran plébából készül. Halásznak ezzel a módszerrel Oroszo. folyóin is, egészen a Volgáig, ismerik a Dráván is. Nyugat-Európában nem terjedt el.

A ~ ismeretének első hazai adata a 13. sz. utolsó harmadában mo.-i használatra készült →*Leuveni Kódex*ben található. A 211–221. levélen olvasható példázategyűjtemény egyik szövege arról szól, hogy milyen tanulmányokat végzett Isten az emberek érdekében (*De studiis domini*). Eszerint Isten a halászatot is kitanulta, mert amint a halász a vízre ütve csalja a halakat a felszínre, úgy Isten a bűnösöket megpróbáltatásokkal, viszontságokkal veri meg, hogy biztonságukat elvesztve a prédikátorok hálójába kerüljenek és megtérjenek. A „Krisztus az emberek halásza” toposznak egy Közép-Kelet-Európában gyakorolt halászati szokásra alkalmazott, eddigi ismereteink szerint egyedülálló változatát őrizte meg az →*Ómagyar Mária-siralom* kódexe.

Irod.: HERMAN Ottó, *A magyar halászat kézikönyve*, I–II, Bp., 1887–88; JANKÓ János, *A magyar halászat eredete. Herkunft der ungarischen Fischerei*, in Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy, Bp., Lipcse, 1900; SOLYMOS Ede, *Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán*, Bp., 1965; András VIZKELETY, *Fischerbrauch an der Theiß, bekannt im 13. Jahrhundert*, in *Die Wege und die Begegnungen. Festschrift für*

Károly Csúri zum 60. Geburtstag, Hrsg. Géza HORVÁTH und Attila BOMBITZ, Bp., 2006.

Vizkelety András

L

laterna magica (lat. 'bűvös lámpa')

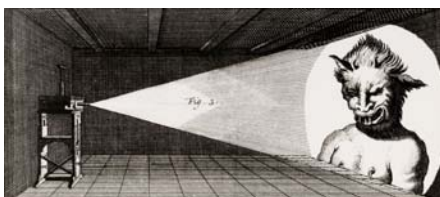
Optikai eszköz, áttetsző képek kivetítésére alkalmas. Egy dobozban a fordított állású kép mögött fényforrás, kezdetben olaj- vagy petróleumlámpa, később villanyizzó áll, amelynek fényét a mögöttes lévő homorú tükör irányítja előre. A szemben lévő oldal nyílásába helyezett gyújtólencse vetíti ki a helyes állásban megjelenő képet.

Képek kivetítésére használható szerkezetet először Leon Battista Alberti (1404–1472) épített 1437-ben. A mai diavetítőhöz hasonló formája a 17. sz.-ban alakult ki. Athanasius Kircher (1601–1680) német fizikus és csillagász, jezsuita *Ars magna lucis et umbrae* (1646) c. munkájában ismertette készülékét. Ebben a képet még nem áttetsző lemezre, hanem magára a homorú tükörre festette. 1654-ben rendtársa, Andreas Tacquet (1612–1660) a képet a homorú tükör és a vetítőlencse közé helyezett üveglapokra festette, amelyeket már könnyen lehetett cserélni. Ezzel a módszerrel Martin Martini (1614–1661) – ugyancsak jezsuita – misszionárius kínai utazásának üvegre átfestett rajzait vetítette le Leuvenben. A holland Christian Huygens (1629–1695) a vetítőbe kondenzorlencsét épített, amely párhuzamosra tette a homorú tükör által visszavert fénysugarakat, így a fényvesztés csökkent, a kép világosabb lett. A dán Thomas Walgenstein (1622–1701) erre alapozva 1665-ben világújdonságként mutatta be ~ját egy lyoni kiállításon, majd Párizsban, Koppenhágában és Rómában.

A ~t kezdetben optikai kísérletekhez és oktatási szemléltető eszközként használták. Már a 17. sz. folyamán a vándorló mutatványosok is alkalmazták; a „lanternisták” vetítései a vásárok gyakori lát-

A mai diavetítő öse, a laterna magica

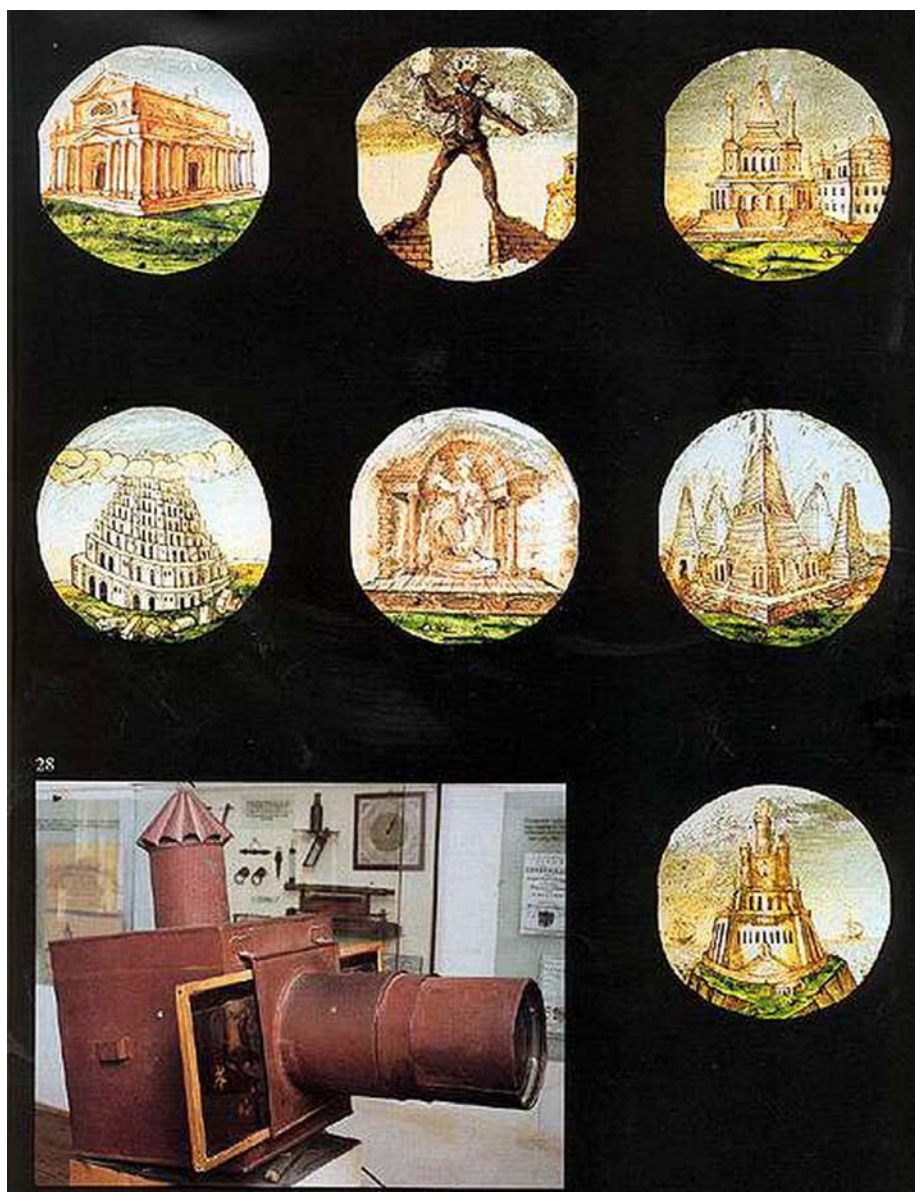

Laterna magicával kivetített ördög

ványosságai voltak. A babonás falusiak az így megismert ~t „boszorkánymécsesnek” is nevezték, mivel az elsötétített helyiség falán a „semmiből” előtűnő figurákat ördögös praktikának tartották.

A 19. sz. közepén nagyobb fényerejű, jobb vetítőszerkezetek jelentek meg a piacon, a fényképezés pedig lehetővé tette a képek tömeges előállítását. 1862-től az angol iskolákban a növények, állatok, műtárgyak fotográfiai úton készített üvegdíait használták, és ez a módszer néhány év alatt általánosan elterjedt.

Mo.-ra az első ~t → Simándi István, a sárospataki ref. kollégium professzora hozta Leidenből, 1708-ban. A mai is látható berendezéshez tartozó színes üveglemezek közül 41 megmaradt. Ezeken főként bibliai jelenetek, az ókori világ hét csodája, vadászjelenetek, verekedő, komikus alakok szerepelnek. A vetítést egy alkalommal II. Rákóczi Ferenc is végignézte: 1709. jún. 29-én „a Reformátusok Collegiumába menvén, Simándi professor által producált Mathesist nézte, maga is ő Felsége disceptálván véle”. Másnap pedig „asztal után a Reformátusok professorát, Simándit a’ maga Instrumentumaival a’ Várba híván, egész estig sok szép discursusokban mulatta magát”.

A sárospataki laterna magica és a világ hét csodáját ábrázoló képek

A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeumban őriznek egy 1860-ban készített, üvegre festett diaképet, amely az 1848-as szabadságharc egy csatajelenetét ábrázolja (220 × 70 mm, leltári száma: 2002.89).

Irod.: TAKÁCS Béla, *A 250 éves sárospataki laterna magica*, Fotó, 1959, 12. sz.; JAKUCS

István, URBÁN Barna, *A debreceni és a sárospataki református kollégiumok legrégibb fizikai eszközei*, Fizikai Szemle, 1961; Herbert E. MAAS, *A diavetítés történetéhez*, Fotó, 1985, 1. sz.; KOLTA Magdolna, *Képmutogatók. A fotográfiai látás története*, Kecskemét, 2003.

Bartók István

lottó (lutri)

Genovából származó szerencsejáték. A genovai nagytanács leköszönő tagjai helyére a 16. sz.-ban sorsolással megválasztott utódokra kötöttek fogadásokat, először 120, később 90 jelölt közül. A ~játékban a neveket később számokkal helyettesítették. A játék a 17–18. sz. folyamán terjedt el Európában (Milánó: 1665; Róma: 1670; Nápoly: 1682; Franciao.: 1700), de mindenütt uralkodói engedélyezéshez kötöttek.

Ottavio Cataldi (†1771) római vállalkozó 1762. márc. 26-án kapott privilégiumot, hogy 1762. ápr. 1-jétől 1770. márc. 31-ig korlátozás nélkül rendezhesse *Lotto di Genova* néven számhúzásokat a Magyar Királyságban is. (1751 és 1762 között ő üzemeltette a ~játékot az osztrák és cseh-morva örökös tartományokban.) Pénzügyi biztosítékként 300 000 forintot fizetett be a Wiener Stadtbankhoz. Ezt a tőkeösszeget azonban a húzást követő két hónapon belül ismét ki kellett egészíteni. Ha pénzhiány miatt erre a ~társaság képtelen lett volna, akkor a privilégium három hónapon belül megszűnik. Az uralkodó a húzások tisztaságát egy császári-királyi lottótitkár és négy biztos révén ellenőrizte, továbbá mindent jegyzőkönyvezni kellett. Cataldi a bérleti jogért évente 320 000 forintot, valamint bevételének negyedét fizette be a kincstárba. Uralkodói rendelet tiltotta, hogy az állampolgárok külföldi érdekeltségű lottózókban játsszanak, külföldi sorsjegyeket vásároljanak vagy terjesszenek, mivel az nem a bevételből szintén részesedő állami kincstárnak hozott volna hasznot.

Fogadásokat Bécsben, Budán, Pozsonyban, Kassán és megbízott ~árosoknál is lehetett kötni. A húzás napját röplapon és az újságban előre kihirdették, és bárki részt vehetett rajta. Az első húzásra 1764. szept. 12-én került sor. Ekkor sorrendben a 17, 72, 52, 80, 54 számokat húzták ki, és az újságok beszámoltak egy hármass találatról. Budán 1770. szept. 1-jén tartották az első nyilvános ~húzást. Az öt nyertes számot egy árva fiú húzta ki a 90 szám közül. A számokhoz egy-

egy árva leány nevét is hozzárendelték, és akinek kihúzták a számát, azt a ~társaság 30 forint értékű hozománnyal támogatta. A nyerő számok másnap nyomtatásban is megjelentek. A nyereményt a húzás után 24 órával, de legfeljebb hat hónapig lehetett átvenni az eredeti szelvény bemutatása ellenében.

A ~ban fogadni és nyerni már egyes találattal is lehetett. A játékos határozta meg, hány számot és milyen összegre tesz meg. Így fogadhatott két számra (Ambo), három számra (Terno), sőt ezek kombinációjára is (négy és öt számra kezdetben nem lehetett tétet tenni). A játékos azt is meghatározhatta, hogy megtett számát hányadikként húzzák ki az öt nyerőszámon belül. A nyereményszorzók európai összehasonlításban itt voltak a legalacsonyabbak. Egyes találatkor a fogadó a feltett összeg 12-szeresét, kettes találatnál 225-szörösét, három helyes számnál 3000-szeresét vehette át. Ha valaki a kihúzott számok sorrendjét találta el, a nyeremény tétjének 60-szoros volt. Ezeket a szorzókat 1770-ben megemelték (14, 67, 240, 4800).

1770. febr. 24-én Aurelio Manzi (1722–1794) luccai diplomata és Andreas Baratta társasága kapott jogot 8 évre a ~ húzásainak megrendezésére évi 400 000 aranyforintért és a bevétel 2/3 részéért, majd 1778. jan. 23-án a második bérleti időszakban 450 000 aranyforintért és a bevétel 4/5 részéért. Erdélyben és a Temesi bánságban 1770-ben engedélyezték a ~játékot. Ott kezdetben Johann Spiess és társasága működtette a ~t, tőlük 1772-ig von Fuchs vállalkozó, majd elhunytá után Nicolaus Damiani vette át a játék rendezésének jogát. A húzásokat Nagyszebenben és Temesvárott tartották. II. József 1787. nov. 1-jén állami kézbe vette a ~játékokat, a bevételek kezelésére állami ~igazgatóságot állított fel. A nyereségből 1778-tól kezdődően évi 12 000 forinttal támogatták a Habsburg Birodalom árva-, szegény- és dologházait (a pozsonyi és a nagyszebeni árvaház 1200-1200 forintot kapott). A ~játékot a Habsburg Birodalomban 1813-ban szabályozták egységesen (1813.

márc. 13.). Mo.-on az 1897. évi VII. törvénycikk szüntette meg a „számsorsjátékot”; helyére az osztálysorsjáték lépett.

A ötös~ mellett 1770-ben Abraham Wetzlar (1715/16–1799) kereskedő, udvari hadiszállító indíthatta el az osztrák örökös tartományokban és Mo.-on a tombolához hasonlatos, Hollandiából származó monopolizált sorsjátékot („nagy lutri”, osztálysorsjáték). A sorsjegyeket darabonként 50 aranyforintért árulták. A játékban összesen 6000 sorsjegy vett részt, ennek harmada biztosan nyerő volt. A meghatározott számú húzást több részletben, „osztályokban” rendezték. A játékosoknak minden húzás előtt külön kellett fogadniuk és fizetniük, de akár abba is hagyhatták. Aki nem kezdettől játszott, annak be kellett fizetnie az addigi húzások díját. Az egyre későbbi osztályokban egyre magasabb volt a nyeremény összege. Wetzlar 1771-ben eladta a veszteséges játék működtetési jogát, de az azt megvásárló Manzi–Baratta társaság, a ~ bevételeit féltve, ezt a játékot nem folytatta tovább. A 19. sz.-ban már jóval kisebb összegért, 10-12 krajcárért is lehetett sorsjegyet vásárolni.

Irod.: CSATKAI Endre, *Nem száz, hanem majdnem kétszázéves Sopronban a Lottó*, Soproni Szemle, 11(1957); *Dem Glück auf der Spur. 250 Jahre Österreichisches Zahlenlotto*, Ausstellungskatalog, Historisches Museum der Stadt Wien, Hrsg. Manfred OBERLECHNER, Wien–Salzburg, 2002; KULCSÁR Krisztina, *Játékok, in Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740–1815*, szerk. H. BALÁZS Éva, KRÁSZ Lilla, KURUCZ György, Bp., 2007, 126–127 (Mindennapi Történelem).

Kulcsár Krisztina

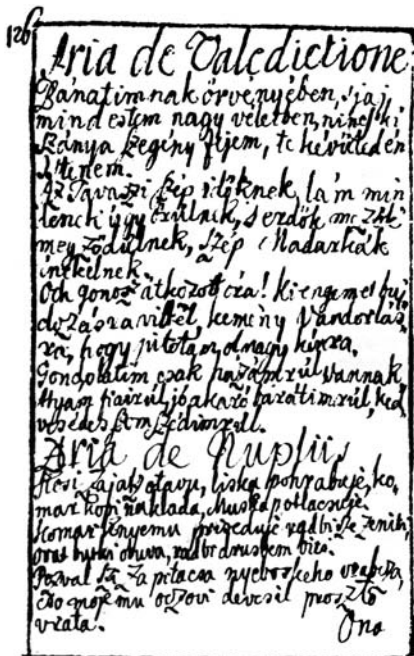
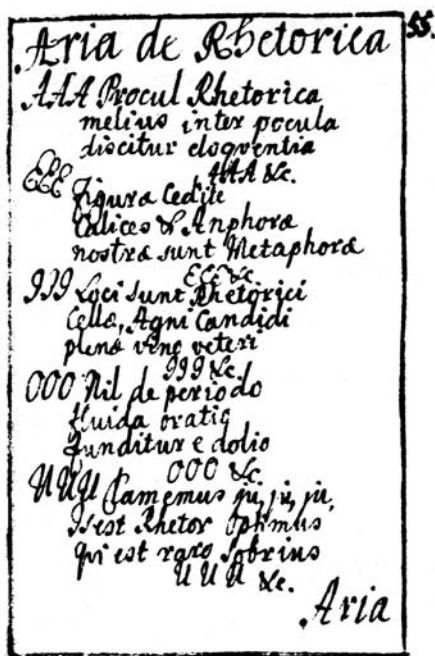
Lőcsei énekeskönyv (1768; magántul., fotómásolat: Pozsony, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra, Sign. 011)

273 lapnyi, magyar–latin–szlovák nyelvű kéziratos versgyűjtemény. Eredeti címe: *Cantiones piae et mundanae, 1768 Leutsoviae*. A 18. sz.-i felvidéki interetnikus →közköltészet kiemelkedően gazdag forrása, talán piarista környezetben készült.

Szinte végig egy kéz írása, aki eszerint a magyar, szlovák és latin énekköltészetben is otthonosan mozgott. Alkalmoszerűen német és lengyel, ill. keverékn nyelvű, makaronikus szövegek is felbukkannak („Megholt feleségem, satis tarde quidem...”; „Hej, mikor én huszár voltam Rákóczi vojnában...”; „Herculea proles, szívem megrontója...” stb.). A dalok nyelve a kézirat első, nagyobbik részében egyenletesen és változatosan oszlik meg: a szomszédos szövegek gyakran eltérő nyelvűek, ami az ismeretlen összeíró számára természetes kulturális szimbiózisra utal. Egyes versek több nyelven is megtalálhatók a forrásban. A gyűjtemény végi szövegek inkább tömörszerűen rendeződnek el; szembevető a szlovák dalok nagyobb csoportja. A versek címe viszont mindig latin, és ének mivoltukat hangsúlyozza: *Aria de Scholis*, *Aria de Somno* stb.

A világi repertóár igen vegyes. Központi témája a diákok és a papság élete („Nemo credit, quid sit schola...”; „Sic semper laeti sunt studiosi...”; „Kedves Jankóm, kedves Jankóm, iskolában mégy...”; „Ó, én szegény páter Mártony...”; „Po kláštère sem hodila...”), ill. néhány dal erejéig a katonaság és a politika („Ducum Magnorum Genitrix triumphat Austria...”; „O me moestum Bello gradum...”; „A vidám új políciát ha kívánod...”). A keservesek és bujdosóénekek zöme a 17. sz.-ra vezethető vissza: „Bujdosik, bujdosik szegény árva legény...”; „Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid nincsen...”; „Isten hozzád, Magyarországon...”; „Ideje bujdosásimnak...”; „Báratomnak örvényében...”. A latin kollégiumi poézis néhány darabja minden bizonnyal az →iskolai színjátszáshoz kapcsolódik („Vive Diocletiane vive...”; „Huc, huc, praedonum...”), ill. diákszokásokhoz, pl. rekreációs kirándulásokhoz és balladáshoz („Eja ergo saltemus...”; „Valetae socii, valetae omnia...”; „Laetisimus jam abimus / Vigan legyünk, majd elmegyünk...”). Több szöveg utal Eger városára, s külön ének szól Ungvárról („O Ungvár huridum...”).

A mulattató és szatirikus énekek köréből az egykori kuruc szlovák katona tré-

Latin diákdal, 17. sz.-i magyar bujdosóének és szlovák lakodalmi dal a Lőcsei énekeskönyvből

fás dicsekvésén túl további nemzetiség-csúfolók találhatóak itt („Hol vagy te már, tetves német...”; „Magyar vitézek, hogyha tetszenék...”; „Cigánytemetés” stb.), egy hazugságvers, ill. Archipoeta Gyónásának latin és magyar parafrázisai, valamint más gúnyversek. Sok a moralizáló dal is, főként a szerencséről és a pénzről szóló énekek. Néhány bordal és táncnóta is szerepel.

A magyar és latin szerelmi dalok a 18. sz. közepének jellemző darabjai; →Amade László (a „Kukukuku” két változata; „Ah, már egyszer engeszteld meg...” stb.) és →Faludi Ferenc („Királyi multság erdőkben járkalni...”; „Magos hegyek, szelíd erdők...” stb.) versein túl rokoko udvarló és panaszversek („Vidám kedvem, hová lettél...”; „Kegyes szévű gerlicécském...”; „Mondd meg, édes szívem, ki az oka...”; „Hév vagy, szeretlek...”; „Élj vígan már, nem kellesz már...” stb.). Gazdag a szlovák és makaronikus szerelmi dalok repertoárja is („Moj Janičko medle, ach medle...”; „Povedz mi, má milá...”; „Cur amare ploveras me mile srdečko...” stb.). A megesett

nimfa közsímet latin éneke („Virgo formosa...”) a megszokottól eltérő magyar fordításban is szerepel („Gyenge leányocská, mint az rózsácska...”). Ugyancsak ritka szöveg Faludi *Tarka madár* c. versének latin parafrázisa („In viridi ramo sedet turdus...”).

Az egyházi énekek a világiak között szétszórtan helyezkednek el. A karácsonyi ünnepkör énekei („Ne féljetek, pásztorok, pásztorok...”; „Háromkirályok napját...” stb.) közül kiemelkedik a lengyeles, lágy latin kiejtéssel leírt „Ave Jesu parvulye...”, címe szerint *Aria De Jesu Polonica* (a krakkói diákok betlehemes éneke; magyar változatát „Üdvöz légy, kis Jézuska...” kezdettel a →Herschmann István gyűjteménye őrzi). A Mária-énekek és a szentekhez írt himnuszok (Kalazanci Szt. Józsefhez, akit épp 1767-ben avattak szentté; Nepomuki Szt. Jánoshoz stb.) között a Szt. Istvánhoz szóló „Oh, hol vagy magyarok tündöklő csillaga...” is szerepel.

A versgyűjtemény előtt és után 23-23 lapnyi naptár (az 1769–84. évi mozgó ünnepek táblázata) és az énekek kezdősorutatója található.

Kiad.: Jozef MINÁRIK, *Amor diktoval, lásku spisoval... Výber zo slovenskej ruko-pisnej Lúbostnej poézie (1560–1860)*, Bratislava, 1979; RMKT XVIII/4, 2000; *Világi énekek és versek (1720–1846)*, vál. CSÖRSZ Rumen István, műfaji bev. KÜLLÖS Imola, Bp., 2001; RMKT XVIII/8, 2006.

Irod.: STOLL, ²2002, ³2004, 1080. sz.; KÜLLÖS Imola, „Hej, mikor én kuruc voltam Rákóczi vojnában”. Egy 18. századi kéziratos énekszöveg elemzésének tanulságai, in Népi Kultúra – Népi Társadalom, 18(1995); CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)*, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BIRÓ Ferenc, Bp., 2005; KÜLLÖS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja*, in *Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., 2005.

CSÖRSZ Rumen István

Lucas Cranach Mariahilf-képének kultusza a 17–18. sz.-i Mo-on

Az id. Lucas Cranach által 1537-ben festett és 1650 óta Innsbruckban található Mariahilf-kép másolatai az egész Habsburg Birodalomban elterjedtek. Az 1627-ben készült passauai másolat különleges jelentőségre tett szert Bécs 1683. évi ostromakor. A Passauba menekült I. Lipót császár naponta elzarándokolt a közeli Kapuzinerbergre, hogy a kép előtt könyörödjön birodalmáért. Az 1683. szept. 12-i bécsi győzelmet Szűz Máriának, a „Keresztények Segítségének” tulajdonították. A győzelemért hálából a császár felépíttette Bécsben a Mariahilf-templomot, melynek oltárára a passauai kép másolatát helyezték, XI. Ince pápa pedig elrendelte szept. 12-re Mária neve ünnepét. A passauai Mariahilf ikonográfiai típusa így törökverő és dinasztikus szimbólummá vált.

A meginduló törökellenes felszabadító háborúk, majd ezt követően a német lakosság betelepítése következtében a →kegyképnek számos másolata jutott el Mo.-ra. A kultusz elterjedését elősegítette az a téves elképzelés, amely szerint a festmény a mariazelli Schatzkammerbild másolata, melyet I. (Nagy) Lajos király adományozott a mariazelli kegytemp-

Mariahilf-kép, Vác, magángyűjtemény

lomnak hálából a török felett aratott győzelemért (1364). A 17. sz. utolsó negyedében Mo.-on a Mariahilf törökverő, vízi veszélyben és →pestisben segítő szerepet töltött be. →Esterházy (I.) Pál nádor nagyban hozzájárult a Mariahilf hazai tiszteletének elterjedéséhez a passauai kegykép részletes leírásával az európai Mária-kegyhelyeket bemutató, 1690-ben és 1696-ban magyarul megjelent műveiben. A képtípus terjesztésében a →szereztesrendek közül az obszerváns →ferencesek és a kapucinusok szerepe jelentős: Mariahilf-kegyképpel rendelkező tíz magyar búcsújáróhely közül hármat az előbbieket, kettőt – köztük Bodajkot – a kapucinusok gondoztak.

Bodajkon, amely a legjelentősebb mo.-i Mariahilf-kegyhellyé vált, 1697-ben kezdte meg a munkálatokat Péter Willibald: a régi alapokon felépült a Segítő Szűz kápolnája, majd 1728–42 között a búcsújárók befogadására alkalmas barokk kegytemplom. A legkorábbi kultuszhelyek közé tartozik a barátfalvi Segítő Mária-kápolna, amely az 1697-es →canonica visitatio szerint már állott, benne a tisztelt kegyképpel. A trencsényi →jezsuitáknál őrzött, hadi trófeumokkal keretezett Segi-

tő Boldogasszony-kép a Szűz Máriának tulajdonított palladium funkció legkiválóbb példája. A kép a Segítő Máriát ábrázolja a törökverő császári hadsereg fölött. Mo.-on a pestist sokan a török megszállás következményének vélték, amelyre csak a törökverő Segítő Mária nyújthatott orvosságot. A pestises években számos Segítő Mária-oltárt és oszlopot állítottak, fogadalomból emlékműveket, kápolnákat építettek; védőerőt tulajdonítottak a Segítő Mária típusnak, a Maria lactansnak és az ún. pestisszenteknek: Sebestyénnek, Rókusnak és Rozáliának.

A Mariahilf Mo.-on elterjedt ábrázolásainak fő forrása a passauai kegykép, másodsorban a bécsi másolat. Ezenkívül további három, ún. helyi változattal találkozunk. A passauai eredetű, korona nélküli ábrázolások mellett gyakori a bécsi és annak nyomán a bodajki koronás típus, s ritkább a csillagkoszorús és a baldachinos variáns. A kultusz elterjedésének fő eszközei a sokszorosított grafikai ábrázolások, az ún. kis →szentképek voltak. Ahogy Ausztriában és Németországban, úgy Mo.-on is sokféle műfajban megjelenik a Mariahilf-tisztelet. Templomok és kápolnák oltarai, szentképek, liturgikus felszerelések, harangok, tézislapok, pestisoszlopok, magánáhitatot szolgáló szobrok és képek, üvegek, szenteltvíztartók, házak homlokzatán elhelyezett domborművek és patikák elnevezése tanúsítja széles körű elterjedését. A Mariahilf-képet előszeretettel metszetek →tézislapjukra az egyetemi vizsga előtt álló diákok.

Irod.: ESTERAS [ESTERHÁZY] Pal, *Az egész világon levő csudalatos boldogságos Szűz kepeinek rövideden föl tet eredeti*, Nagyszombat 1690, 119–120 (hasonmás: Bp., 1994); Uő, *Mennyei korona*, Nagyszombat, 1696, 184–185; SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., 1987, 159–160; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Österreichisch-ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, München, 1990, 8–9; TÜSKÉS, 1993, 221, 332–333; BÁLINT Sándor, BARNA Gábor, *Búcsújáró*

magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza, Bp., 1994, 104; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach, 1996, 188–189; LANTOSNÉ IMRE Mária, *Szűz Mária kultusz és ikonográfia a pécsi egyházmegyében*, in *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, 2001, 265; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században*, Bp., 2001, 88–89; SZILÁRDFY, 2003, 76, 150–152, 195–201; LISZKA József, *Mariahilf-tisztelet a Kárpát-medence nyugati felében*, in *Halmok és Havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bárth János tiszteletére*, szerk. BÁRTH Dániel, LACZKÓ János, Kecskemét, 2004, 287–300; TÜSKÉS Anna, *Adatok id. Lucas Cranach Mariahilf-képének kultuszához a 17–18. századi Magyarországon. Addenda to the cult of Lucas Cranach the Elder's Maria-Hilf painting in 17th–18th century Hungary*, MÉ, 2008.

Tüskés Anna

Lusus poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem (Padova, 1563)

Az orvostudományi doktorátust szerzett Georg →Purkircher tiszteletére padovai humanista társai által írt verseskötet: negyedrétt alakú, 6 számozatlan levélből áll, 7 szerzőtől 8 verset tartalmaz, közülük egy görög, a többi latin nyelvű.

Az azonosítatlan Gulielmus Bernhartus Behmus [Böhm?] a Friedeshaim kötetkezdő elégiájában Phoebus Apollót szólítja meg, hogy Purkirchert, akit az istenség eddig csak költészetéről ismert, most mint újdonsült orvost bebocsássa táborába. A szerző sok szerencsét kíván, majd a Múzsák is segítségüket ígérnek neki, a pannon haza díszének, hogy a szegények és gazdagok között egyaránt végezett munkájának nagy legyen a jutalma. Csak neve ismert a baszk nemesnek, Bertrand Diemarnak, aki ódájában hasonló mitológiai apparátust vonultat fel, középpontban a helikoni múzsákkal, akik a hegyeket kifosztva Purkirchert koszorúzzák babérjukkal. Nicasius →Ellebodius a humanista iskolázottság rutinjával és filozófiai igényességgel jambikus

trimeterben alkot: a természet semmit sem tartott annyira távol az emberektől, mint a furfangosságot; ez a halandók találmánya, hogy általa munka, fáradozás és elmélyedés nélkül kaparinthassák meg a kívánt dolgokat. Purkircher azonban méltán örülhet eredményeinek, hiszen a tudás kútfeje, az olasz föld, az Antenor alapította város ismeri el a magáénak, és tudása a csillagokig emeli. A következő elégia Dionysius Puklerusé (Dionys Pucler, Puckler, Puclerus), aki – a későbbi következő vers szerzőjével, Elias Corvinusszal együtt – bécsi egyetemi körökben mozgott, részt vett és beszédet mondott Corvinus poeta laurea-tusszá avatásán is, 1558-ban. Mindketten Purkircher szenvedélyes tudásszomját dicsérik, mellyel a természet sokféle titkait kutatja, és magasztalják éjt nappallá tevő fáradhatatlanságát a munkában, melytől semmiféle hiú kedvtelés nem tudta eltéríteni. A kötet egyetlen mo.-i szerzője a brassói születésű Paulus Kerzius Transylvanus, akit az ünnepelthez a wittenbergi egyetemi évek óta fűzött barátság. Ez magyarázza a személyesebb hangot, a tervezett házasság témájának beemelését az ünnepelésbe. A kötetet Ellebodus mesterének, Mikhaélosz Szophianosz Bizantiosznak négy-sorosa zárja: az isteni Pisonium városának harcias germánjait szőlítja örvendezésre szerencséjükön, hogy Georgioszt a magukénak mondhatják.

Az alkalmi versek átlagos színvonalát mutató kötet olyan baráti csoportosulást reprezentál, melyben a különböző társadalmi helyzetű, felekezetű és képzettségű résztvevők egy részének kapcsolata a későbbiekben is dokumentálható (→Radéczy-kör).

A kötet egyetlen ismert példányát 1938-ig Sárospatakon, a Református Kollegium Nagykönyvtára gyűjteményében őrizték, majd az állomány legértékesebb részével együtt – a Vallás- és Közoktatási minisztérium javaslatára – biztonsági okokból Budapestre szállították. Míg a helyben maradt állomány megmenekült, a pesti bankok pánclétermében elhelyezett értékeket 1945-ben a szovjet csapa-

A *Lusus poetici* címlapja

tok magukkal vitték, és 1946-tól Nyizsnij Novgorodban (Gorkij) tárolták őket. Az 1990-es években kezdődött hosszas restitúciós tárgyalások, egyezmények, majd a visszaszolgáltatás törvényi szabályozása után mint egyházi tulajdonban lévő kulturális értékek 2006 folyamán kerültek vissza eredeti őrzőhelyükre.

Kiad.: *Lvsus poetici ad Georgium Pvrkirchervm Pisoniensem, Laureæ, in Arte Medica, donatum*, Patavii, Apud Gratiolum Perchacinum, Die XXI. Decemb. Anno MDLXIII (RMK III 514).

Irod.: Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität*, III, *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565*, Wien, 1888; VERESS Endre, *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., 1915; BARLAY Ö. Szabolcs, *Elias Corvinus és magyarországi barátai*, MKSz, 93(1977); Anna MESCHINI, *Michele Sofianòs*, Padova, 1981; John L. FLOOD, *Poets Laureate in Holy Roman Empire. A Bio-bibliographical Handbook*, Berlin–New York, 2006; *Translatio librorum. Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYIJEVA és mások, Bp., 2007.

Maurer Zsuzsanna

lutherocalvinovoevangelicocamaeleontes

Kontroverzteológiai szakkifejezés, amely a hitviták korában keletkezett; →Pázmány Péter szóalkotása. A vitázó kedvének (furor polemicus) teljében lévő fiatal jezsuita 1607-ben Gyarmati Miklós helmeci ref. prédikátornak címezte írását, amelyben a kor egyik legtöbbet vitatott kérdését, a szentek tiszteletét tárgyalta. A *Keresztyéni felelet a megh dücsöült szentek tiszteletiről, ertünk való könyörghesekről és segitsegül hivasokrul* (Graz, 1607; RMNy 961) címmel közreadott kiadvány igyekezett megcáfolni a bálványimádás vádját, ennek kapcsán az előszóban kaméleonoknak nevezte a hitüket változtató embereket.

Morfológiai-formálingvisztikai szempontból a nem csekély méretű latin kifejezés öt grammatikai elemből áll: utal a lutheri és a kálvini irányra (*luthero-, calvino-*), az újító (*novoevangelico-*) evangéliummagyarázatra és végül a színét változtató állatra (*camaeleontes*). Különösen a kaméleon bemutatására fordít figyelmet a szerző, s a „metaphoricé”, azaz „nem tulajdon jegyzésben” használt szó részletes magyarázatát adja. Pázmány szerint Afrika egyik kiválósága („magnum illud Africae sydus”) pontosan jellemezte, s a margón ott a hivatkozás is: Tertullianus *De pallio* c. írása. Az ókori párhuzamok megjelenítése, az argumentumoknak az antikvitásból eredeztetése Pázmánynak köztudottan kedvelt retorikai eljárása. Az ókor ismerője ugyanis tudhatta, hogy épp a romanizált Afrikából származó egyházatyja korában élénk vita dúlt az Imperium fővárosában a ruhaviselés divatjának átalakulásáról. A tóga helyett a görög eredetű köpeny, a pallium viselése hódított tereket, erről szólt Tertullianus vitairata 210-ben. A tradíciókat tisztelő római polgárok elítélték ezt a „köpönyegforgatást”, ellene emelt szót többek között az ifjabb Plinius, Livius Andronicus és Cicero is. A külső megjelenés megváltoztatását a patrisztika jeles szerzője a kaméleon leírásával ilusztrálta, innen merített Pázmány ötleteket, innen emelte át a jelenséget a →hitvita kontextusába. Előadása szerint a kamé-

leon nevetséges lény, teste kiszikkadt („nec succus est corporis”), érzéketlen, lomha („hebes”), bamba („fessus”), tehetetlenül ásitózik, rágicsál, csak a szél táplálja („de vento cibus”), örökké változtatja magát, semmi egyebet nem tud („mutari totus, nec aliud valet”). A természet ezen szörnyetege („naturae monstrum”) Pázmány szerint előképe, párhuzama a vallásukat, hitüket, felekezetüket állandóan változtató, erőtlenséggel érvelő, a katolokról csupán koholmányokat terjesztő, felelő, régiúj hitű prédikátoroknak („nostri novantiqui Evangelii Praedicantes”).

A továbbiakban Pázmány még hosszan fejtegeti a színét változtató hulló és a konfessziójukat cserélgető prédikátorok közötti – azonosnak beállított – tulajdonságokat. Szakszerűbben szólva: vitairatának szövegszervező retorikai alakzata a zoológia területéről vett természeti kép, amelyet a kontroverzteológia szolgálatába állít, s nyelvi ötletek sorával igyekszik a párhuzamot meggyőzővé tenni olvasói, azaz a megcélzott értelmzői közösség számára.

Ez a terjedelmesre növelt latin kifejezés is jele annak, hogy a hitvitázó felek a nyelvi lelemények terén nem ismertek lehetetlent, s a legagyafűrtabb szóösszetételeket, morfológiai konstrukciókat, erőltetett hasonlatosságokat, verbális bravúrokat is bevetették argumentációs eljárásaikban. Pázmány kifejezése ennek a pennaharcnak, nyelvi rivalizálásnak, felekezeti vetélkedésnek egyik jellegzetes terméke, mára már komikusnak ható, ámde saját korában elevenbe vágó nyelvi monstruma.

Kiad.: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet*, in PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, II, kiad. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1896.

Irod.: BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról)*, in „Tenger az igaz hitről való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, 2005.

Bitskey István

M

„madzsari-türki” módi erotika (16. sz.-i magyar peepshow)

Az alábbi, vlsz. 16. sz. végi kézírású levél (MOL, Zichy cs. lt., Missiles, 08707) szerzőjének olyan látványban volt része, amilyenhez szemérmes „madzsari” asszonyoknál nemigen lehetett szerencséje. A bizonyára rejtett üzeneteket is hordozó levél a kiszakadt részek miatt eléggé nehezen értelmezhető. Címzése szerint „Zenthmiklossy Imbrenek, az az gyermeknek adassek ez lewél”, ám belül „szerelmes húgom asszonynak” (netán fiatal legénykének?) szól; aláírás és dátum nélkül maradt ránk, szövegéből tudjuk meg, hogy ápr. 10-én keletkezett; vlsz. nem töredék. A címzés alatt „Z. p. sz. A.” olvasható. Főbb közlései:

„Isteni imádságomat ajánlom kegyelmednek mint szerelmes húgomnak. Ím értem, hogy igön menyekeziek az nép. Jobb nekik, mert ha én üdömbe jutnak, nem vélem, hogy még csak eszekben is jusson; az csontbóli borbálasszon dolgát, nám, mikor én mondom vala, nem hívéd. Immár most nem szükség hinni, mert bizonynal tudjuk: ilyen az, kinek jó attyafia vagyon, még ő magátul is segítí attyafia szolgálóját.

Ez török asszonynépekben két dolog kedves nálam: egyik, hogy megborotvtált morhája, másik: maszlag nélkül nem jár csak ű maga kedvéért is. Nem kéméli embertől. Ez két dolog nélkül immár énnekem, azmennyre rászoktam, senki hasznomat nem veheti.

Magam felől ezt írhatom kegyelmednek, hogy egészségem felől ehetném, ha volna mit, gyakorta, bátor borssal főznék, az jó halat is, enném ilyenkor egy falatot benne, Isten éltesen, édes húgom, jó egészségben.

Énnekem ma adták meg az kegyelmed levelét, kit Bozzásnak adtál volt. Ma pedig tized napja vagyon áprilisnak, mégis Isten sok esztendeig éltesen, édes húgom.

Azt írják nekem, ki sokat részegeskedel, ki ha így vagyon, nyilván nem jó jön ki belőle [...]

A folytatás a kiszakadt szövegrész miatt nem értelmezhető pontosan, de egy bizonyos hazugságról tesz említést, s arról, hogy a szolgáló valakivel cimborált. S a befejezés is arra enged következtetni, hogy a szerző és a címzett kapcsolata titkolandó: kéri a címzettet, Csorba nevű szolgájától akkor küldje el válaszát, amikor az hozzá visszaindul. De: „Meg ne jelentsd az embernek, hogy Csorbától írsz énnekem, mert nyilván valamint leszen, az elkéri az te leveledet tőle, és mindent meglátna belőle, de te is olykor add Csorbának, mikor szinte lován ülne, hogy ide indulna.”

Annyi kultúrantropológiai újdonságot/érdekességet mindenesetre megtudunk a levélből, hogy az öregedő férfi-szerző mint kuriózumra csodálkozott rá a török rabnő, esetleg valamely magyar nemesasszony → varróbulyája szörteleténített, e- vagy depilált nemi szervére (morhájára, kincsére), amely néki igen tetszésére szolgált, valamint azt is, hogy a tőle kapott maszlag révén a kábítószernek is erősen rabja lett.

Jankovics József

Maffei, Raffaele (Raphael Volaterranus, Maffeus Volaterranus, Raffaello Volterrano; Róma, 1451. febr. 27.–Volterra, 1522. jan. 25.)

Történetíró, görög költői és teológiai művek fordítója, teológus. Rómában járt egyetemre, Pomponio Letótól és → Janus Pannonius egykori ferrarai iskolatársától, Gianantonio Porcelliótól humaniorát, Geórgiosz Trapezuntiosztól görög nyelvet és irodalmat tanult. 1479 decemberében Giovanni d' Aragona kardinális pápai legátussal, I. Mátyás sógorával Mo.-ra érkezett. Esztergomban, Lövöldön, Veszprémbe is járt. 1480. márc. 24-én már ismét Rómában tartózkodott, ahol jó ideig szentszéki scriptorként működött. Szenvedélyes könyvgyűjtő volt, kb. ezer könyve – túlnyomó részük kódex – maradt fenn. Barátja volt Lorenzo de' Medicinek, Angelo Polizianónak, s kapcsolatban állt Paolo Cortesival, Gabriele Rangoni da Verona egri püspökkel, Mátyás római követével.

Érdekes beszámolókat írt mo.-i utazási élményeiről, az ország lakóinak erkölcséről és szokásairól, a királyi párról, Báthory Istvánról és a hadi eseményekről. Fő műve *Commentariorum rerum urbanarum libri XXXVIII* c. enciklopédiája, melyben röviden a magyar történelmet is bemutatja. Történeti áttekintése fő forrásaként a →*Thuróczy-krónikát* és Enea Silvio →Piccolomini műveit használta, de a magyar orális hagyományból is merített. Janusról mint magyar költőről („Ungheretus cognominatus Pannonius”) emlékezett meg, aki egykor öccsének, Giovanni Battistának Ferrarában iskolatársa volt. A magyar történelmet összefoglaló *Commentarii* nyomtatásban először 1506-ban Rómában, majd 1511-ben Párizsban jelent meg, így jóval megelőzte →Bonfini történeti művének első kiadását (Bázel, 1543) és →Ransano *Epitoméjának* (Bécs, 1558) megjelenését. Számos kiadást ért meg a 16. sz.-ban, és sokáig nagy népszerűségnek örvendett. →Bornemisza Péter tanítványaként a gyermek →Balassi Bálint is forgatta egyik példányát, s még a nevét is megörökítette benne.

Irod.: S. BENEDETTI, *Maffei, Raffaele*, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 67, Roma, 2006; Florio BANFI, *Raffaello Maffei in Ungheria*, L'Europa Orientale, 17(1937); KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., 2008.

Pajorin Klára

Magyar hadi román

1. A német nyelvű barokk regény egyik alaptípusa; eredeti címe: *Der ungarische Kriegs-roman oder ausführliche Beschreibung des jüngsten Türcken-Kriegs* (Ulm, 1685–97). Szerzője Eberhard Werner Happel (1647–1690), a hivatásos regényírók népszerű képviselője, aki „romantikus módon, nyílt és őszinte német előadásban” írta meg a török háborúk történetét. A folytatásokban megjelent hatkötetes regény a gáláns szerelmi történet, az egzotikus népszokások és a tényleges történeti események szinte kibogozhatatlan szövedéke, amely a maga korában népszerű olvasmány volt. Történeti forrásai a magyar históriát fel-

dolgozó Európa-szerte ismert munkákra (→*Thuróczy*, →*Bonfini*) vezethetők vissza, de a regényen érezhető a kortárs német nyelvű újság- és röplapirodalom felhasználása is. A ~ fiktív szereplői magyar vagy magyaros hangzású nevet viselnek (Balassi, Cergely [!]), de Happel elvárja az olvasótól a magyar történelem tényleges szereplőinek (→Hunyadi, →Zrínyi, →Thököly) ismeretét is. Azonos szinten kezeli a valós eseményeket és a fikciót vagy történeti pletykát, pl. a költő →Zrínyi Miklós halálával kapcsolatban gyanúba keveri testvérét, →Zrínyi Pétert is. A német nyelvű barokk irodalomban leginkább Erasmus Francisci hasonló tartalmú fikciós írásai-
val, valamint Daniel →Speer *Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus* c. kalandregényével rokonítható.

2. →Kónyi János ~ címmel verses regénynyel dolgozta át Zrínyi *Szigeti veszedelmét* (Pest, 1779).

Irod.: BECKER Nándor, *Happel „Hadi románja”*, EPHK, 1890; KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. A *Thököly-felkelés az európai közvéleményben*, Bp., 1976, 308–313; Uő, *Thököly az európai szépprózában*, MKsz, 2000.

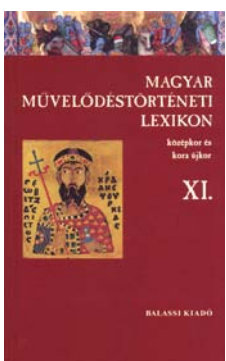
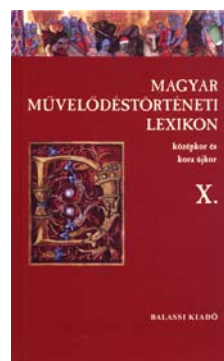
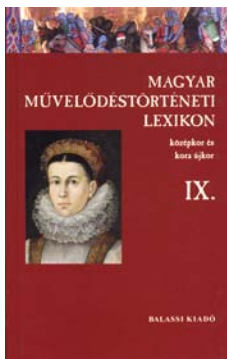
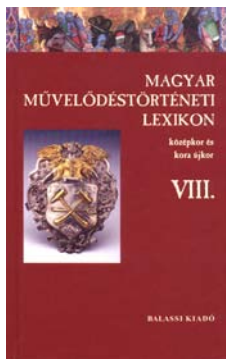
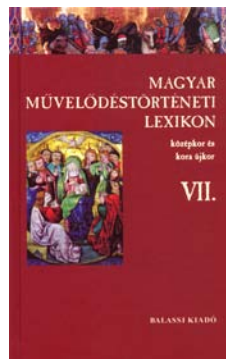
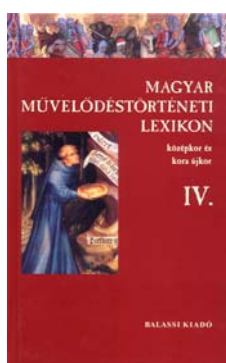
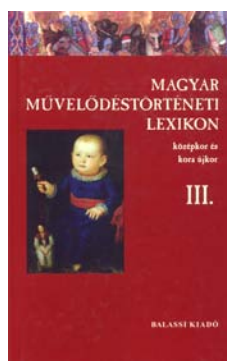
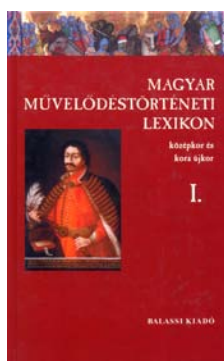
Németh S. Katalin

Magyar Illés ☞ theatrum Borgheisianum

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon
☞ MAMŰL

MAMŰL (teljes címén: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*; főszerk. ☞Köszeghy Péter)

Az ötlet megszületésekor a főszerkesztő által két, farmerzsebben elférő formátumú kötetként elképzelt, végül tizenhárom (+ egy pótkötet?) terjedelemben megvalósuló kézikönyvsorozat, a Balassi Kiadó eddigi legnagyobb vállalkozása. Több mint egy évtized munkájával, közel 400 szerző – az MTA kutatóintézeteinek munkatársai, egyetemi oktatók, muzeológusok, könyvtárosok, levéltárosok, fővárosi és vidéki, nemegyszer határokon túli szakemberek – közreműködés-

sével készült el. Mintegy tízévi előkészület után, 2003-ban jelent meg első kötete; befejezése 2012-re várható.

Teljességre törekedve tárgyalja a magyar középkor és kora újkor művelődéstörténetét, azaz az államalapítástól a 18. sz. végéig terjedő időszakot. Komplex megközelítést tűzve ki célul, az irodalomtörténet, a művészettörténet, a zenetörténet, az orvoslástörténet, a hadtörténet, a pénztörténet, a hétköznapi élet története, a táplálkozástörténet, a vallástörténet, az iskolatörténet stb. fogalmaival ismerteti meg az olvasót.

A ~ értelmezésében „magyar” mindaz, ami a mindenkori Magyar Királyság területén történt, azaz a szót a lexikon „magyarországi” értelemben használja. Ezért helyet kapnak benne mindazok a Hungarusok és Pannonicusok, akik tehát nemcsak magyarok lehetnek, hanem szlovákok, németek, horvátok stb., de a Magyar Királyság területén születtek és éltek, csakúgy, mint azok a mo.-i származású személyek, akik külföldön szereztek hírnevet maguknak.

Az ez ideig napvilágot látott 11 kötet 5456 oldal terjedelemben mintegy 6000 szócikket tartalmaz. A szemléltetést kötetenként 250-300, részben színes illusztráció szolgálja.

A ~ elkészüléseért a szerzők és közreműködők, megjelentetéséért elsősorban a Balassi Kiadó nem kis áldozatot hoztak. A megvalósult vállalkozás tudományos értéke reményeink szerint nem áll arányban azzal, hogy a teljes ~ összköltsége – 2007. (?) évi árakon számolva – 37 cm autópálya bekerülési költségével egyenértékű...

Jánoska Amália

Máriabesnyői Rotulus

18. sz.-i pergamentekercs, német és latin nyelvű fohászkokkal, imádságokkal, mágikus szövegekkel és szimbólumokkal, számos figurális illusztrációval. Célja a természeti csapások, betegségek elhárítása volt.

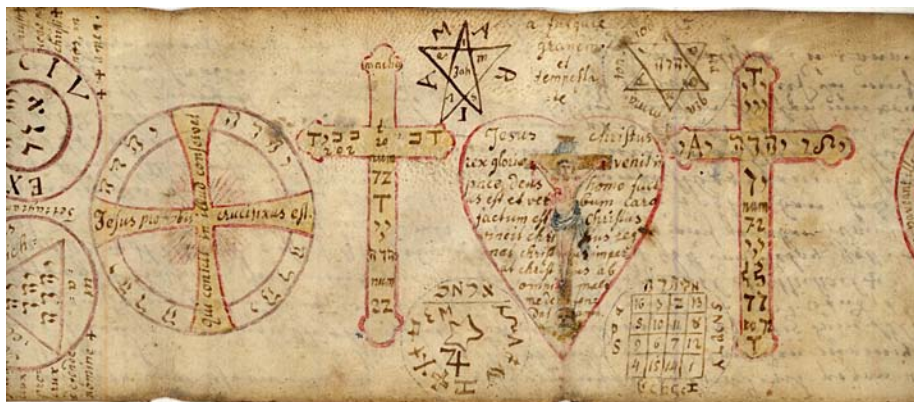
A máriabesnyői kapucinusokhoz 2008 nyaráig egyetlen becses irodalomtörténeti emlék fűződött: a →*Máriabesnyői Tö-*

redékként ismert, 15. sz. végén másolt magyar nyelvű kézirat másfél levélnyi töredéke, melyet egy 1611-ben nyomtatott könyv javításához használtak fel a máriabesnyői szerzetesek.

2008 júliusában a Máriabesnyői Mária Múzeum új állandó kiállításának rendezői, Fábián Balázs, Kerny Terézia és Kerényiné Bakonyi Eszter egy faragott ládában, mindenféle limlom között bukkantak rá az összegöngyölt tekercsre a Nagy László Tamás rendfőnök (1955–2000) által kialakított ún. „magyar” Betlehemben. A ~t a Gödöllői Városi Múzeumban őrzik letétként (Itsz. M. M. M. 2008.450); a 2008. aug. 15-én Máriabesnyőn megnyílt állandó kiállítás *Mária aranyház – Titkos értelmű Rózsa* egységében másolata látható. Kuriozitása révén művelődéstörténeti jelentősége vetekszik a *Máriabesnyői Töredékével*.

A ~ anyaga pergamen. Mérete 1500 × 100 mm. Sérült, egyik vége hiányzik. Egyik oldalán harántirányban barna tintával írt német, a másik felén latin sorok állnak. A német írás számos helyen elmosódott, a latin tökéletesen olvasható. A német nyelvű szövegben, Assisi Szt. Ferenc imája nyomán, fohászok találhatók a Szt. Lándzsához, a Szentlélekhez, a bibliai háromkirályokhoz és a négy evangélistához. A tekercs másik oldalán a latin szöveg nem egyetlen, hosszabb lélegzetű műből származik, hanem különböző tartalmú egységekből áll. Többek között olvasható benne imádság Szt. Mihályhoz, valamit Gábel, Rafael és Uriel főangyalokhoz, könyörgés Szt. Ágotához. A szövegek között számos illusztráció található: különböző típusú feszületek – Tau-kereszt, Arma Christi („kapucinus kereszt”) –, a keresztfán vérző Krisztus, Zakariás- és egyéb áldások Caravaca-keresztben egy Pieta-kegyszobor képével, egy feszület a sátán jelképeivel. Továbbá: a Szeplőtelen Szűz mellképe Jézus-monogrammal, fején három rózsával, tondóba foglalva; Szt. Kelemen pápa (88–97) Veronika kendőjével és Szt. Mihály arkangyal római légiós viseletben. A figurális ábrázolásokhoz keresztény szimbólumok (Chi-Rho, IHS és

Mária-monogram, Jézus–Szűz Mária szentséges szíve), valamint gondosan strukturált geometriai diagramok, mágikus jelek: rúnairás, arab, héber feliratok, betűk, a Kínából és Indiából származó 15-ös és 34-es rendszerű bűvös négyzetek, feliratos körök, pentagrammok, hexagrammok (Salamon gyűrűje) kapcsolódnak. Megtalálható rajta a gonoszok elleni oltalmat kérő 25. zsoltár is, sajátos elrendezésben, ahol az egyes szavak a héber ábécé betűinek felelnek meg.

Ezeknek a mágikus praktikákban használatos szimbólumoknak a gyökerei az egyiptomi varázspapiruszok gnosztikus szövegeiben, ill. a zsidó-keresztény számmisztikában keresendők, azaz a Püthagorasz (i. e. 582–496) tanítására épülő keresztény gnózion és a zsidó kabbalán alapulnak, melyek bonyolult hermetikus, ezoterikus módszerekkel, számösszefüggésekkel próbáltak magyarázatot találni az emberi lét rendeltetésének jobb megismerésére, s ezek elsajátítása által remélték az üdvösség elnyerését. Mivel a ~ szövegének és ábráinak értelmezése – részben – ebből az irányból fejthető fel, bizonyos alapfogalmak tisztázásra szorulnak. Az igen kiterjedt s gyakorlatilag áttekinthetetlen, de idehaza csupán az utóbbi évtizedekben megindult mágiakutatás a tanult →mágián belül négy nagy típust különböztet meg: a talizmán-, a természetes, a jövődömon-dó és a rituális mágiát, melyek további altípusokra oszthatók.

A rituális mágia szövege a középkor leghíresebb és legnépszerűbb →varázskönyvein, a Salamonnak tulajdonított *Ars notoria* és a *Claviculae Salamonis* viszonylag tekintélyes számban fennmaradt kézíratain, ill. a kutatás számára igen későn felfedezett Jean de Morigny, 14. sz.-i bencés szerzetes által a Mária-látomásokról írt *Liber visiorum*on alapul. Az első két, a keresztény teológia számára teljességgel elfogadhatatlan mű intellektuális tökéletesedést, a →hét szabad művészet gyors elsajátítását, tudást, ékes-szólást, a memória fejlesztését és nehéz könyvek gyors megértését ígérte felhasználóinak, de információkat adott elvesztett kincsekről, halottak és démonok szelleméről, múltról vagy jövőről is, különféle rituálék, a kristálymágiában alkalmazott istennevek (Adonaj, Szabaoth, él, Éli, Szóter, Emmanuel, Alpha et Omega, Tetragrammaton) és az angyalmágiában használatos angyalnevek felsorolásával, hozzájuk intézett imasorozat révén, álarab, álhéber, álkaldeus betűk és szavak, az ún. verba ignota segítségével. A rituáléban részt vevő személy egy sor aszketikus előkészülettel, megtisztulással, böjtöléssel, imádkozással tette magát alkalmassá, hogy találkozzon a szellemekkel, aiktől a segítséget várja. Ebből a hagyományból nőtt ki a benediktio és a démonoknak vagy más gonosz szellem-lényeknek az általuk megszállottnak hitt emberből vagy helyből való eltávolításának gyakorlata, az exorcizmus (→ördög-űzés) is, melyet egyházi mágiának vagy

fehér mágiának nevez a kutatás. A kora újkorban végbement többrétegű mentálisbeli változás, az egyházi gondolkodás átalakulása a katolicizmuson belül magával hozta a korábbi változatos benediktációs gyakorlat visszaszorulását, mondhatni „megtisztítását”. A 16–17. sz.-ban átalakított hivatalos szertartáskönyvekben, →rituálékban a korábbi áldásoknak mindössze a töredéke kapott helyet. A középkor végi benediktciók egy része azonban félhivatalos úton, pl. szerzetesek (különösen →ferencesek és →jezsuiták) által kiadott gyűjteményekben vagy kézíratos formában tovább élt a kora újkor évszázadokban, sőt a korábbi minták nyomán, kisebb szövegelemek felhasználásával újabbak is keletkeztek. A gyakran papi vagy különleges erővel, képességekkel megáldott exorcista eszközei pedig ugyanazok az imák voltak, amelyeket a rituális mágiában is alkalmaznak. Az exorcista szintén gyakran hívta segítségül Istent, Jézust és/vagy az angyalokat, arkangyalokat. Felhasználta az imát, előírt szövegeket, gesztusokat, szimbólumokat, jelképeket, →amuletteket.

A ~ értelmezése szempontjából a másik lényeges típus az asztrális vagy talizmánmágia. E ceremónia során különféle mágikus pecsétekkel, varázsgyűrűkkel, betűkkel idézték meg a földöntúli lényeket, szellemeket. A talizmánmágia szövegei szintén bőségesen maradtak fenn latin kéziratokban. Szerkezetük viszonylag unalmas és kiszámítható. A kéziratok rendszerint a Kasztíliai X. (Bölcs) Alfonz (1252–84) udvarában 1256-ban spanyolra fordított *Picatrix* c., mágiával foglalkozó, 11. sz.-i arab könyvre vezethetők vissza. Európában ez a fordítás vált ismertté s századokon át igen népszerűvé. Címe, amellyel az iratot említeni szokás, a szövegben sűrűn előforduló Hippokratész név eltorzult alakja. Az ismeretlen szerző jórészt arab írók munkáiból merítette anyagát, de ismerte a hellenisztikus és római kori mágikus irodalmat is, sőt kissé a régi görög filozófiát is. A mágikus receptek, a természettudományos és filozófiai elmélkedések közt novellisztikus elemek, rövidebb-hosszabb

történetek is felbukkannak, amelyek elsődleges célja, hogy az egyes mágikus eljárások, talizmánok hatásosságát igazolják. Az egész mű a késő ókori szimpátiatan szellemében fogant, amely szerint az egyes fémek, növények, varázsjelek és csillagok, szellemek közt titokzatos kölcsönhatás, szimpátia áll fenn.

A talizmánmágia másik elmaradhatatlan részét a skandináv eredetű rúnairás alkotta, mely eredendően a *Liber runarum*on (Città del Vaticana, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fol. Lat. 1439) alapul. A rúna betűi – a héber ábécé 22 betűjéhez hasonlóan – valamilyen, olykor több jelentést is hordoztak, ami az idézés legtitkosabb részét képezte. Ez a szertartástípus alkalmazta még a „hét bolygó négyzeteit”, vagyis a mágikus négyzeteket is, melynek használatáról szintén rendelkezésre álltak különféle kézikönyvek. Legismertebb közülük a *De septem quadraturis planetarum seu quadrati magici* c. munka. A legkisebb a 3×3 -as rendszerű négyzet volt, ahol a cellákban lévő számok bármilyen irányban összegezve 15-öt adtak ki. Minden négyzet egy-egy bolygónak felelt meg. Ha az adott bolygó fémjébe vésték a négyzetet, akkor a megfelelő bolygószellemekhez lehetett segítségül fordulni. A ~on a harmas és a négyes rendszerű négyzet fordul elő (ez utóbbi szerepel Albrecht Dürer [1471–1528] *Melankolia* c. rézkarcán is).

A mágikus szövegeken és jeleken túl a tekercs szövege és illusztrációi egyértelműen a ferences misztikára épülnek, amely Assisi Szt. Ferenc stigmatizációja felől közelíthető meg. Ferenc 1224-ben a Nagyboldogasszony ünnepével kezdődő Szt. Mihály arkangyal böjtje alatt, a Szt. Kereszt ünnepén (szept. 14.) kapta meg Krisztus Öt Szt. Sebét. A stigmák elnyerése után sorra alakultak a szent sebek tiszteletét terjesztő ájtatos társulatok. Számos imádság szól a stigmákhoz, legismertebb közülük Szt. Klára imája, amelyet Szt. Ferentől tanult meg, és naponta elimádkozta.

A mágikus apparátust is felvonultató ~ a kései kapucinus okkultizmus terméke.

Gyökerei a hazai rendtartomány központja, Bécs felé vezetnek. Világosan rekonstruálható belőle a tanult (fehér) mágia folyamata, melyben a rituális és talizmán-mágia, valamint a ferences-kapucinus misztikus tradíció keveredik. Kevés eredeti gondolatot tartalmaz. Szerzője a sztereotip szövegeket és jeleket aktualizálta. Célja a különféle természeti katasztrófák, elsősorban a 18. sz. második felében igen gyakori →pestis elhárítása volt. A bajelhárító szándék valamennyi imádságban és ábrázolásban tetten érhető. Szt. Longinushoz (átvitt értelemben a Szt. Lándzsához) elsősorban a szemfájósok, a szívbetegség fordultak segítségért, de egy pécsváradi német könyörgés szerint minden fájdalom ellen használt a hozzá intézett ima. Az európai angyalmágiás hagyományban jól ismert rituálék és invokációs imaformulák segítségével megidézték Szt. Mihályhoz és a jó angyalokhoz szóló imádság köztudomásúan a leghathatósabb szellemidéző, gonoszűző módszer volt, de az arkangyal legendájának egyik, Rómához fűződő mozzanata révén a pestis ellen is védekezett. A Veronika kendőjét tartó I. Szt. Kelemen pápa a hajósok, kalaposok, márványfaragók, tengerészek, bányászok patrónusa volt, de zivatar, hajótörés, gyermekbetegségek ellen is szokás volt segítségül hívni. A Szt. Ágotához szóló könyörgés a tűzkár elhárítására szolgált a középkorban. Ágota 251 k. börtönben halt meg. Sírjára angyalok helyeztek márványtáblát a következő felirattal: MENTEM SANCTAM † SPONTANEAM † HONOREM DEO † ET PATRIAE LIBERATIONEM (‘Szent és kész elmét, az Istennek tiszteletet és a hazának szabadulást’). A kora újkortól kezdve Európa több pontján adatok bizonyítják az ún. Ágota-cédula használatát, amely egyházi szentelmenként bukkan föl a történeti forrásokban és a néprajzi leírásokban. A cédulák, amelyeket a házak ajtajára szegeztek, ill. tűzvész esetén a tűzbe hajítottak, az idézett sírfelirat szövegének néhány szavas kibővítését is tartalmazták, amelyben Ágotához fohászkodtak a tűzvész elhárítása érdekében („Ignis a laesura protege

nos, o Agatha pia”). Az Ágota-cédula mo.-i használatát Bálint Sándor (1904–1980) is föltételezte, noha efféle konkrét hazai adatot nem idézett. A szöveg rövidebb, kiegészítés nélküli változata helyet kapott az esztergomi Szt. Adalbert-székesegyház hajdani főkapuján, a Porta speciosán is (→Esztergom 2.). Krisztus Öt Szt. Sebe az éhínség és →járvány ellen volt hatásos oltalom a 16. sz.-ban. A ferences tradícióban gyökerező ezoterikus keresztszimbolikának szintén volt ördögűző és pestisellenes szerepe. E →keresztek közé tartozik a 18. sz.-i pestisjárványok idején felbukkanó betűmágiás pestiskereszt, más néven Zakariás-kereszt. Ennek betűi egy-egy bibliai mondásnak a kezdőbetűi, amelyek – mint Bálint Sándor és Szilárdy Zoltán kutatásaiból közismert – a gonosz lélek műveként értelmezett, olykor vele azonosított járvány elriasztására szolgáltak. A Zakariás-kereszt a ~on is felbukkan, a sassini Pietà kegyszobra látható rajta.

A ~ szövegét kétségtelenül klerikus írta, aki a tanult mágiában közismert, standard varázssrecepteket, formulákat, ceremóniákat alkalmazott, az ábrákat, diagramokat azonban meglehetősen kuszán, esetlegesen. Ennek alapján feltételezhető, hogy némely jel értelmével, jelentésével maga sem volt teljesen tisztában, nem volt tapasztalt mágiaszakértő. Egy varázsszöveget és benedikciót keverő műfajt hozott létre, melyben a vallásos gyakorlat játszott a nagyobb szerepet. Kétségtelenül jól ismerte a mágikus traktátusokat, vagyis a középkortól közkézen forgó alapszövegeket, exemplumgyűjteményeket. Minden bizonnyal intézményi háttér: jól felszerelt szerzetesi könyvtár, talán éppen a máriabesnyői kapucinus kolostor könyvtára állt mögötte. Hogy konkrétan mi lehetett a közvetlen forrása, azt egyelőre nem lehet megmondani. Külföldön látott, nyíltan soha nem terjesztett, de hozzáférhető, lemásolt kézirat és hazai munka egyaránt szóba jöhet. A középkorban a tanult mágia s benne kivált a rituális mágia nem volt ismeretlen szerzetesi körökben, s így lehetett ez az újkorban is. Egy kolostor könyvtára, a

kíváncsiskodó szemek előtt elrejtve, számos mágikus kéziratot vagy nyomtatványt őrizhetett. Egyrészt, mert hivatalból ismerni kellett ezeket a tiltott műveket, másrészt, mert jól kiegészítették az orvosi, gyógyszerészeti könyveket. A máriabesnyői kapucinus könyvtárnak igen hányatott sorsa volt. Egykori anyagának nagyrészt nyoma veszett, hajdani könyvjegyzéke sem ismert. Talán szolgálhat hasznos adalékokkal a rendház még kiadatlan, de hivatkozásokban gyakran előforduló →*historia domusa* (*Historia Domus Residentiae P. P. Capucinatorum in Besnyő*, Mór, Kapucinus Rendház) vagy a móri kapucinus rendház viszonylag ép-ségben fennmaradt könyvtárának anyaga. Akárcsak a szövegek, a jó színvonalú illusztrációk többsége is pontosan meghatározható mintaképekre (→szentképek, oltárképek) vezethető vissza. Nem kizárt, hogy a ~ egy kéz munkája, sőt az sem, hogy Máriabesnyőn írták, de természetesen más kapucinus kolostor is szóba jöhet. A kapucinusok számos →gyógyszertárat működtettek, →gyógynövényekből készült orvosságaik Európa-szerte keresettek voltak. A laboratóriumi munka során természetszerűen kapcsolatba kerülhettek bizonyos orvosi, alkimista tartalmú mágikus művekkel, s készítettek is bajelhárítás céljából ilyen kéziratokat, amelyek maguk is mágikus tárgyává váltak.

A ~ sztereotípiája ellenére is rendkívül becses emlék, mert az erős dogmatikai kontroll miatt Mo.-on igen kevés kézirat maradt fenn az ilyen jellegű irodalomból, mely bepillantást enged a mágikus művek 18. sz.-i hazai recepciójába is. Leginkább az ugyancsak tiltott archaikus népi imádságokkal állítható párhuzamba.

Irod.: ÖHKER Anna, *Német ráolvasó könyv Pécsváradról*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 16(1972), 225; BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I, Bp., 1977, 254–255; SZILÁRDFY Zoltán, *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében a Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával*, in SZILÁRDFY, 2003; LÁNG Benedek, *Necromantia mint a hetedik szabad művészet, avagy a tanult mágia a*

középkori tudomány határain innen és túl, in Tudás az időben, szerk. FEHÉR Márta, ZEMPLÉN Gábor, LÁNG Benedek, Bp., 2004; Uő, *Középkori diákok mágikus kézikönyvei: avagy milyen tanulmányokat folytathatott volna Faust a krakkói mágusiskolában?* in *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallászetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Bp., 2004 (Tanulmányok a transzcendensről, 4); BÁRTH Dániel, *Szent Ágota kenyere* (Egy egyházi szentelmény történetének példája), in *Szent ez a föld... Néprajzi írások az Alföldről*, szerk. BARNA Gábor, MÓD László, SIMON András, Szeged, 2005; LÁNG Benedek, *Angyalok a kristály körül: Ulászló király imádságos könyve*, MKsz, 121(2005); Uő, *The Criminalization of Possessing Necromantic Books in Fifteenth Century Krakow*, in *Religion und Magie in Ostmitteleuropa*, ed. Thomas WÜNSCH, Berlin, 2006; Uő, *Mágia a középkorban*, Bp., 2007; Uő, *Unlocked Books, Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe*, Penn State University Press, 2008; Uő, *The Art of Memory and Magic (The ars memorativa and the ars notaria)*, in *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period*, ed. Rafał WÓJCIK, Poznań, 2008; SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről*, in Uő, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., 2008; *A kincskeresés 400 éve Magyarországon*, szerk. LÁNG Benedek, TÓTH G. Péter, Bp., 2009; VEKERDI László, *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel*, kiad. GAZDA István, Bp., 2009; LÁNG Benedek, *A rohonci kód*, Bp., 2011.

Kerny Terézia

Mária királyné könyve

Albertus Pighius *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* (Köln, 1538) c. könyve, amelyet Habsburg Máriától kapott ajándékba →Oláh Miklós.

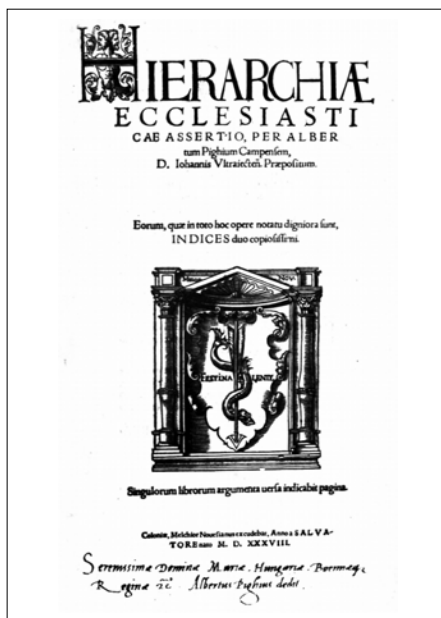
Habsburg („Magyarországi”) Mária (Brüsszel, 1505. szept. 17.–Cigales, 1558. okt. 18.), II. Lajos magyar király felesége férje halála után előbb I. Ferdinánd király mo.-i helytartója, majd 1531-től 1555-ig V. Károly császár németalföldi főkormányzója volt. Vele együtt hagyta

Hans Krell: Habsburg Mária fiatalkori arcképe

el az országot, s követte Brüsszelbe is titkára, Oláh Miklós, a majdani esztergomi érsek, aki több mint egy évtizeden át szolgált a „külföldre szakadt” királynén. Amikor Oláh 1542-ben hazatért, már a birtokában lehetett a könyv azon példánya, melyet – bejegyzésének tanúsága szerint – a királynétól kapott („Nicolai sum Olahj a regina datus”). A terjedelmes, fehér hártýaborítású kötet ma a pécsi Egyetemi Könyvtár Klimógyűjteményének ritkaságait gyarapítja (jelzete: AA. III. 17). Címlapján a szerző saját kezű ajánlása olvasható: „Serenissimae dominae Mariae Boemiaeque Reginae etc. Albertus Pighius dedit.”

A németalföldi Kampenből származó, leuveni tanultságú Albertus Pighius (Albert Pigge vagy Pighe, 1490?–1542) egyike a kor legnagyobb hatású teológusainak. Természettudományi, kivált a naptárreform elméleti kérdéseivel foglalkozó munkákkal tette ismertté nevét tudós körökben; a *Hierarchiae ecclesiasticae assertio* közreadása után kizárólag teológiai írásokkal jelentkezett. Az első közt szorgalmazta a „dialogus” felfüggesztését és a teljes szakítást az új hit képvisé-

Albertus Pighius Hierarchiae ecclesiasticae assertio c. könyve pécsi példányának címlapja

lőivel, s a pápai tekintély megerősítését célzó elméleti fejtegetéseinek jelentős szerepe volt a tridenti zsinat szellemi előkészítésében.

Nem zárható ki, hogy a Pighius-kötet Mária királyné könyvtárában időzött mindaddig, míg Oláh Miklós távozása alkalmat nem adott az ajándékozásra. Amennyiben igaz, hogy Máriáról még 1539-ben is azt jelentették császári bátyjának, hogy pártolja a luth.-okat, akkor nem eshetett nehezére az elajándékozás. A humanista-erazmista múltjától búcsúzó Oláh Miklósnak pedig kedvére lehetett Pighius tekintélyelvű, ugyanakkor a humanista filológia teljes eszköztárát felvonultató munkája. A királyné „könyvtáráról” érkező Monok István megállapítja, hogy „Mária könyvei közül Európa szinte valamennyi nagyobb gyűjteményében található néhány”, ám hazai lelőhelyet nem említ.

A németalföldi szerző munkásságának úgyszólván egykorú mo.-i ismeretere utalnak egyes fennmaradt 16. sz.-i könyvjegyzékek. Ám az a tény, hogy teológiai fő művének egy példányát Mária királynénak dedikálta Albertus Pighius, s hogy ez

a példány Máriától Oláh Miklós tulajdonába, két évszázad múltán pedig a →pécsi püspöki könyvtárba került, csupán az 1970-es évek közepén vált ismertté.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár ugyanis 1974-ben ünnepelte alapításának, tkp. a jogelődnek tekintett püspöki könyvtár 1774. évi „nyilvánosításának” 200. évfordulóját. Ebből az alkalomból került sor az Egyetemi Könyvtár használatába adott Püspöki Könyvtár (az 1950-es évek szóhasználatában már Klimó-könyvtár, legújabbban pedig, rövid *o*-val, Klimó-könyvtár) ex libriseinek és possessorbejegyzéseinek számbavételére a teljes püspöki állományra kiterjedően. Az 1754-es „évjáratú” nyomtatott ex libris jelenléte a kötéstáblán arra utal, hogy a „könyves” Mária királyné – és Oláh Miklós – emlékét átörökítő értékes kötet →Klimó György szerzeménye, püspökségének első éveiből.

Irod.: BODA Miklós, *Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben*, in *Pécsi Egyetemi Könyvtár; Jubileumi évkönyv 1774–1974*, szerk. FÉNYES Miklós, Pécs, 1974; Uő, *A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában*, MKSz, 1975; ZOVÁNYI, ³1977, 389; *A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjteménye*, kiad. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár, 11); MONOK István, *Mária királyné könyvtárai, in Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. KULCSÁR Péter, MÁDER Béla, MONOK István, Szeged, 1989; SZELESTEI N. László, *Oláh Miklós könyvtáráról*, in *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*, szerk. MÓZES Huba, Bp., 1994.

Boda Miklós

márkfalvi főoltár (1517)

A mai Jazernicával (Jezernice) egyesült Márkfalva (Markovice) gótikus Szt. Borbála-templomának szentélyében álló →szárnyasoltár, a hajdani Turóc m.-i művészet egyik jelentős emléke. Az oltárszekrényben a gótikus művészet jegeit magukon viselő, nagyméretű, festett faszobrok állnak: Szt. Anna harmad-

magával (Mettercia) és a védőszent, Borbála. Az oltár koronázórészen látható Keresztrefeszítés szintén gótikus stílusú, a szárnyakon lévő táblaképeket azonban a korai reneszánsz stílusában festette meg az ismeretlen mester. A két-két belső szárnyképen Szt. Joachim és az angyal, Joachim és Szt. Anna, ill. Szt. Borbála apjával és ugyanő a hóhérral látható; a külső szárnyképeken Szt. István és Szt. László, Szt. Kozma és Szt. Damján, Alamizsnás Szt. János és Szt. Márton, Szt. Imre herceg és Szt. Lipót párba állított ábrázolása. A festett predella közepén a szőlőfürtöt nyújtó Szűz Mária és a főköttős Szt. Anna fogja közre a gyermek Jézust, alattuk arab számokkal olvasható az 1517-es dátum. A középrészről jobbra és balra, reneszánsz baluszterek tövében, a donátor és felesége térdeplő alakja.

A község birtokosa és a templom kegypura az előnevét Markovicéről író Tarnóczy (Tarnovszky) család volt. Tarnóczy János testvérevel, Lászlóval, éppen 1517-ben kapta meg adományként II. Lajos királytól Alsóelócot és Jezernicét. Ez a János, mint királyi kamarás, a mohácsi csatában esett el.

Különösen figyelemre méltók a bal oldali belső szárnyképek, amelyek Albrecht Altdorfer (1480 k.–1538) 1515-ben kinyomtatott fametszetei nyomán, ám a festői eszközök tekintetében jelentős önállósággal készültek. Az alsó tábla a jeruzsálemi Aranykapu híres legendáját, Szt. Anna és férje, Joachim ölelkező találkozását ábrázolja. Az öltözékek oldott színei, az arcok karakteres megjelenítése, a boltozatos kapu párkánya és füzéres díszei, valamint a háttér tájképe mind-mind reneszánsz jellegűek, eltérően a felső-mo.-i Szt. Anna-oltárok hasonló tematikájú képeinek középkori díszleteitől, harsány színeitől (Bártfa, 1485; Szepesváralja, 1490 k.). A jobb oldali belső szárnyképek Szt. Borbálája és a predella Máriája ábrázolásában a reneszánsz női szépségideálja ismerhetünk. Az új stílusra fogékony márkfalvi festő számára az idegenből érkező ikonográfiai példák ugyanolyan inspirációt jelentettek, mint →Balassi számára a költészetét megújju-

*Albrecht Altdorfer metszetei és a márkfalvi táblaképek:
Találkozás az Aranykapunál; Szt. Joachim és az angyal*

A márkfalvi templom szárnyasoltára

Szt. Borbála a márkfalvi főoltáron

lásra ihlető, a petrarkista irányzatot közvetítő neolatin epigrammák és elégiák.

Irod.: NAGY Iván, *Magyarország családai*, XI, Pest, 1865, 57–58, 432; IPOLYI Arnold, *Schematismus historicus dioecesis Neosolimensis*, Neosolii 1876, 266–267; VISEGRÁDI János, *Turóc vármegye egyházi műemlékei*, AÉ, 1909, 1911; DIVALD Kornél, *Magyarország csúcsíves szárnyasoltárai*, II, Bp., 1911, 579; Uő, *Csúcsíveskori szárnyasoltárok Bars és Turóc vármegyében*, A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye, 45(1911), 548–550 (két képpel: 14–15. ábra); HOFFMANN Edith, *Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészetéhez*, AÉ, 1936, 27 (az Altdorfer-féle előzményekről); ALÍBETA GÜNTHEROVÁ-MAYEROVÁ, *Pamiatky pozdnej gotiky v Turci*, Turčiansky Sväty Martin, 1937, 85; RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Bp., 1955, 387; FRANZ WINZINGER, *Albrecht Altdorfer: Graphik*, München, 1963; RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország faszobrai*, Bp., 1967, 124; ZOLNAY László, *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történe-*

téből, Bp., 1977, 138, 287, 393, 401 (képek); BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, II, Bp., 1977, 99; MÖSER Zoltán, *Kozma és Damján – Alámerült Atlantiszom*, Magyar Nemzet, 2003. máj. 17; Uő, *Borbálának lenni*, Új Ember, 2008. máj. 18; Uő, *Mária nevére*, in *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*, szerk. TÜSKÉS Anna, KERNY Terézia, Bp., 2009, 411–412 (2. kép).

Möser Zoltán–Szentmártoni Szabó Géza

ménesi (aszúszőlő) bor

A Ménes-Hegyaljai, avagy Arad-Hegyaljai borvidéken termelt borok, főképpen a kadarka, ill. az egykor nagy híré vörös aszúbor neve. A Partium területén húzódó Zarándi-hegység nyugati végén, a Fehér-Körös és a Maros közé eső hegyek alján fekszik Ménes község, amely a közeli Világos, Kovászi (Kovaszinc), Kövi (Kuvin), Gyorok, Ó- és Újpálos (Paulis), Kládova és Máriaradna nevű falvakkal együtt alkotja ezt a bortermő vidéket. Ménes vidékéhez északon kapcsolódik a fehér borokat termő Magyarád, a róla elnevezett borvidékkel, amelyhez Apatelek, Egres (Ágris), Almás, Aranyág, Pankota, Muszka és Galsa tartoznak. A korábban magyarok, →szerbek és →németek lakta falvakban a 18. sz. végére az oda beköltöző →románok kerültek többségbe. Apatelekre a 19. sz. elején békéscsabai →szlovákokat, Gyorokra a 19. sz. végén bukovinai →csángókat telepítettek.

A Fehér-Körös menti Borosjenőtől délre, Apateleknél emelkedik a Mokra, avagy Makra, azaz a Tokaji-hegyhez hasonlóan különálló, sátor alakú szőlőhegy, amelyről a Maros menti Solymosig terjedő egész hegyvidéket Makrának hívta a régi magyarság. A középkorban és a kora újkorban még erről a hegységről kapták a ménes-hegyaljai, ill. a Magyarád körüli szőlők és borok az elnevezésüket. A 18. sz.-ban →Tomka Szászky János és →Bél Mátyás tanúsága szerint a Mokra név már csupán az apateleki szőlőhegyet jelentette.

Az itteni szőlőművelésről az Árpád-kortól kezdve vannak adatok. Néhány közülük a következő: 1278-ban Pál bán

A Mokra-hegység térképe

Pósa ispánnak Ménesen és Solymoson adományozott szőlőket. Egy 1302-ben kelt, az aradi káptalan által kibocsátott oklevél szerint egy szegedi polgár társai-val együtt egy pankotai lakos rokonától vásárolt szőlőt a Ménes falu feletti Makra hegyen: „vineam suam in monte Macra supra villam Menesy existentem ex parte Gyanini cognati sui sibi devolutam.” Zsigmond király 1398-ban a solymosi királyi várhoz tartozó ménesi királyi birtokot a szőlőhegyekkel együtt adományozta egyik hívének. 1412-ben Kerekházi László odaajándékozta ménesi, pálosi és kládovai szőlőjét a csanádi Szt. Györgyszékesegyházban lévő Boldogságos Szűz oltárának javára. A 15–16. sz.-ban sűrűn pereskedtek egymással a szőlők miatt Arad m. nemesi családjai. A hegyvám, a kilenced és →tized szedése további vitákra adott okot. A 16–17. sz.-ban az akkor Ménesinek nevezett falut a Mágocsy és Gersei Pethő család birtokolta. 1636-ban Borosteleken, a későbbi Apateleken, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem építtetett a Makra-hegy sziklájába járt, hatalmas borospincét, amelyet 1808-ban Aczél István földesúr újjátartott fel. A szőlődézs-

majegyzékek tanúsága szerint ekkoriban felettébb virágzott Arad-hegyalja bortermelése. Ezt igazolják a régi magyar irodalmi szövegek is.

→Oláh Miklós (*Hungaria*, 1536) a Marosközről szólván azt írta, hogy arrafelé van a Makra-hegyfok, ahol kitűnő borok születnek („in ea versus promontorium Makra, in quo optima nascuntur vina”). →Szerémi György emlékiratában (1550-es évek) pedig azt beszélte el, hogy 1533. dec. 14-én Szapolyai János király és kísérete a Makra hegy alatt fekvő, Kovácsi nevű falucskában szállt meg („Kowazy sub monte Makra oppidulus erat”), ahol másnap, advent harmadik vasárnapján az ottani iskolások énekelték a misén a „Gaudete in Domino semper, iterum dico, gaudete!” kezdetű officiumot.

1538-ban →Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* szóló énekében Mo.-ról szólván így dicsekedett „Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel [...] / A Szerém borával, a Somogy borával, / A Makra borával, a felföldi jó borokkal.” 1563-ban →Szikszai Fabricius Demeter Gyulát magasztaló versében Baranya borával együtt említi a Makra-hegy levét: „Si quid enim Barona ferax et Macra ministrat, / Id totum large dives Julia capit.” (Mert mit termékeny Baranyánk a Makránc hegye kínál, / Mindazt bőkezűen dús Gyula vára veszi.) Megjegyzendő, hogy Gyula várába nagyon könnyen, a Fehér-Körösön lehajózva tudták szállítani a Makra-hegyen szűrt borokat. →Csáktornyai Mátyás 1592-ben szerzett *Gróbiánjában* pezsegő ürmösborról tesz említést: „Szikrázzon el, mint az makra-bor az pohárba.”

A török időkben, a Lippp és Borosjenő körüli harcok során, jelentősen visszaszorult a több száz esztendeje tartó →szőlőművelés. Csupán a terület szerb birtokosai, miként a Borosjenőn született gróf Brankovics György (1645–1711), az erdélyi fejedelem török deákja, majd szerb trónkövetelő, tartották fenn a folyamatoságot. A 18. sz. elején a borvidék jelentős része Rinaldo modenai hercegé lett, majd pedig tőle a királyi kamarához került. A terület új, részben külföldről

érkezett nagy- és kisbirtokosai élesztették fel ismét a minőségi borászatot. A Péró-féle lázadás leverését követően, Forray András és Edelsbacher Zsigmond alispánok idejében kezdtek kísérletezni a német betelepülők által auszprugnak (Ausbruch) nevezett →aszúval, amelyet 1744-től már rendszeresen készítettek. A hagyomány szerint Edelsbacher György, Gyorok akkori birtokosa volt az első, aki ilyen bort szűrt, s nagy mennyiségben kereskedett vele Lengyel.-ban. →Grassalkovich (I.) Antal 1749-ben, aradi főispánsága idejében építtette a ménési pincét. Hamarosan a kamarai szőlők központja is ez a falu lett, s ménésinek kezdték nevezni a borvidék elhíresült vörös aszúborát. Ezekben az időkben már az a beszéd járta, hogy a →tokajit a betegnek, a ménésit az egészségesnek szükséges innia.

Perecsenyi Nagy László (1771–1827), Galsa mezőváros nótáriusa és egyben ottani szőlőbirtokos, Arad m. esküdtje, neves poéta, nagy seregnyi írásmű és az *Orodias* szerzője, 1805-ben készítette el vármegyéje ismertetését, a *Descriptio Comitatus Aradiensis*. A kéziratban maradt munka VII. fejezete, amely a *Jegyzés az Arad vármegyeibéli bortermő szőlőhegyekről* címet viseli, a borvidék minden szőlőtét részletesen bemutatta. Ugyanő „Aradon, Mindenszentek napján, 1820 Eszt.” írta meg *Arad városának jelenvaló állapotjáról készült foglalatos ösmertetését*, amely 1821-ben a *Tudományos Gyűjteményben* nyomtatásban is megjelent. Ebben is szó esik, jöllehet csak röviden, az Aradhoz kapcsolódó borvidékről. A jeles nótárius többek nevében elmondja, hogy „1787, 1801, 1811, 1820. esztendőben jó Auszprugot csináltunk. Ez az aszodt, teppedt, fekete Bogár, Bakacsin, Szemendrői, Erdélyi, Kádárka, Porcsin nevű szőlőszemekből october elein szedtvén, mint a tokaji, készítetik. Ez kincese T. N. Arad vármegyének, és a tokaji borok apja; ez pediglen borainknak édesanyjok, két-három esztendeig tartatván, akója 250-300, sőt 500 és 1000 forinton is, kivált az ő, jó essenciás Ménési Auszprug el szokott kelni, találtatik minden jó gazdnál Aradon – 1200 akóig is

öszvességgel –, van 30-40 esztendő, de már buteliákban kándírozott cukros csapot vér a dugójától fogva a butélia köldökéig, melyet láthatni T: T. Kováts János, Rózsa József, Vásárhelyi, Atzél, Tököli, Csernovits és más uraknak pincéjekben.”

Perecsenyi Nagy László az OSZK-ban őrzött, már említett kéziratában először „A mokrai hegyről” írt hosszasan, amelyen a szőlők „mind hajdon, mind a mi időnkben, különös ízű, jó italú borokat teremnek, és ha jó pincében azokat tarthatják, tíz esztendőn felül is óborai meg nem romlanak. Sőt Temesváron lakozó, nagy bölcsességű, jeles életű püspök, Kőszeghy László úr őnagysága mindég hat, hét esztendő mokrai óborokat az asztalán muto-gat, és véle él. Mokrán különös illatú, és sercegéssel buzgó ürmöst készítenek.” Ez utóbbi megjegyzés ad magyarázatot Gróbián már idézett mondatára „Szikrázson el, mint az makra-bor az pohárba.”

Nagy László a borvidék minden termőhelyéhez egy-egy epigrammát is fűzött. A tizenöt párvers egyike a Mokra hegyről szól: „Arradios, inter celeberrima vina, racemos / Mokra potest sapido nomen habere mero.” (Arradi szőlőknek, sok itteni nagyszerű bor közt, / Mokra tud adni nevet ízes aszúja után.) A ménesi borhoz pedig ez a két sor kapcsolódik: „Ipse Jovi coelo Ganimedes porrigit alto / Non nisi Ménesii pocula plana meri.” (Nyújt Jupiternek az ég tetején maga szép Ganymedes / Csak Ménesben szűrt színboru, telt poharat.) A jeles férfiú, a szüret kapcsán, igencsak költőien fogalmazta meg a bor dicséretét:

„Egy kis paradicsomi élet is a víg szüret, mely után, ha Noé is eltántorodott, nem csuda – különös Isten ajándéka a szőlő, és kivált a leve szívvigasztaló, orvosi erővel bíró, keserűség kergető, szégyenlegetny enyhítő írja, fáradtnak ere helyreállítása, bágyadtnak erősítője – bátoratlannak készítője, szív titka, elme tüköre, goromba vakmerősége, szerelmesekek szemtelensége, ájtatosok rikkantója, poétáknak vénája – ügyetlenek átkodása, ribancok kívánsága, korhelyek eledele, sokféle indulatok szülője, kimutatója, kivált a jó gyoroki közönséges barna piros

bor, kitől a vér hamar felforr – és annak dísz-e a jó, készített aúszprug, egy bizonyos nektár, és hírhedt mennyei ambrosia.”

Elmondása szerint „Ménésiben, mely egy kis helység, néhány szép épületekkel díszeskedik, a szőlőhegyek közül az Öreghegy, az uraság cameralis tiszt gondviselése alatt való szőlője, mely Maria Theresia dombjának hívatik, és azon felül való déli oldalakon teppednek meg, aszódnak, göbörödnék és szikkadnak meg legszebben az aúszprugnak való fűrtök, szemek a fekete tőke nemén.” Ugyanő a pálosi hegyekről azt írja, hogy „mindenütt az aljában szép kolnák, hajlékok” vannak, amelyeket a különböző uraságok építtettek. Véleménye szerint ott a „ménésivel vetekedő aúszprug készítették, sőt Paulisinak Ménesi felől való nagy bérceiből születik az igazi ménesi bor”.

Vörösmarty, aki maga is járt a borvidék egyik kolnájában, azaz prэшázában, két költeményében is dicsérte az ottani nedűt. *Rossz bor* c., „Igyunk barátim, szomjas a világ...” kezdetű versében (1844) ekként: „Mi szép vagy, kolna, Ménés oldalán! / Borod setét, mint a cigányleány, / És benne a szív édes lángja ég. / Kuruc, tatár! Csak ilyen kéne még. / Csapláros, méregkeverő! / Ménés borából adj elő. / Cudar biz ez; de ám ilyünk / Hiszem magyar költők vagyunk.” Sárosi Gyula (1816–1861) költő és aradi bortermelő, olvasván Vörösmarty panaszos dalát, 1784-es évszámú ménesi aszút – amely „tehát húsz évvel öregebb Vörösmarty úrnál” – küldött a költőnek, mégpedig egy vereszet kíséretében. Ebben, szidván a lőrét adó kocsmárost, azt kérdezte, hogy „Ha szép a kolna Ménés oldalán, / Mért nem dicsőült lantod szép dalán?” Vörösmarty 1845-ben, a kóstolást és iszogatást követően, *Jó bor* c. versében Aradot magasztalva említi meg a borvidéket: „S e második pohár / Kinek nevére vár? / Egy új világ van Ménéshegy alatt, / Mely gyors erővel cél felé halad. / Hegyen és síkon annyi ott a kincs: / Azt kérdezhethéd, hogy még mije nincs?”

Petőfi Sándor 1842 áprilisában, pápai diákként szerzett, *Változó ízlés* c. zsengé-

jében említi meg e bor ízét: „Mert a rózsanedvhez képest, / Mely Ménésnek bércfokán / Omlik kéjes kedvet adva, / A lyány édes bájos ajka / Keserű és halvány!” Ugyanő 1848 tavaszán írt, *Lehel vezér* c., befejezetlen költeménye első énekének 24. strófájában együtt említi „Tokaj s Ménés borát”. 1853-ban Garay János, „Szeresd magyar hazádat” kezdetű versében, szintén együtt említi a két nevezetes bortermő vidéket: „Hegyeid nemes borágát / Isméri a világ, / Hol van bor, mely Tokajnak / S Ménés nyomába hág?” Emlegeti a ménesi bort →Kazinczy, Nagy Ignác, Jókai, Vajda János, Krúdy Gyula, s rajtuk kívül nagyon sokan mások is. Babits Mihály a *Nyugat* 1938-as decemberi számában megjelent, *Szekszárdi kadarka* c. esszéjében keserűen kereste az okot, „amiért Szekszárdon nem igen lehetett aszúbort csinálni, úgy mint Tokajban vagy Ménésen”. Ő volt talán a nagyok közül az utolsó, aki még szóba hozta a hajdan híres borvidéket.

A 19. sz.-tól a statisztikusok és a gazdasági írók gyakorta emlékeztek meg a ménesi borról. →Vályi András szerint „e helységtől veszi a ménesi aszúszőlő bor a nevét, mely itten a legnagyobb mértékben készítettetik, de néha a kereskedők által más borokkal öszveelegyítettik; kedves ital az édes bort szeretőknél, és külső országokban; édes, s hatható fűszerszámu ízű szép szőlőhegyeit N. Grazsalkovich Gróf plántáltatta.” Csaplovics János 1821-ben német nyelven írt a ménesi borról.

Fényes Elek 1851-ben kiadott geográfiai szótárában ez olvasható Apatelekről: „Mokra nevű szőlőhegye a megyének legrégibb promontoriumai közé tartozik, s igen jó bort szolgáltat. Földesura az Aczél nemzetség.” Fényes adta a legjobb summázatot az akkor 1700 román lakosú Ménésről: „De legnevezetesebb gazdasága szőlőhegyében áll, mely Ménest egész Európában ismeretessé teszi. Ugyanis itt szüretik azon aszúszőlő bor, mely sötét vörös színű, édessége, tüze, s más boroktól különböző felette kedves zamatja által, mely a szegfűhöz hasonlít, annyira elhíresedett, hogy sokan még az ős tokajinak is elibe teszik, mi egyébiránt csupán

Ménési bor címkéje (20. sz. eleje)

ízléstől és szokástól függ. Fő szőlőfaj, mely legtöbb aszút ad: az úgynevezett kadarka (fekete szőlőfaj), melynek van egyszersmind azon kedves zamatja is, miáltal a ménesi minden más aszúboroktól jelesen különbözik, s csak a malagaihoz hasonlítható, kivéven azt, hogy a ménesiben oly szurokszag nem uralkodik, mint az ó malagaiban. A ménesihez tökéletesen hasonló bort teremnek még e következő promontoriumok: Paulis, Gyorok, Kuvin, Kovaszinc, Világos, Kladova.”

Galgóczy Károly (1855, 1861) megismétli Fényes Elek dicsérő szavait. Tőle azt tudjuk meg, hogy Ménésen „a szüret octoberben esik, mely három ízben történvén, előbb a fehér közönséges asztali bort adó, később a fekete, legkésőbb az aszút adó töpött szőlők szedatnek össze. [...] Megközelítő termés közép évben 8-9000 akó aszú, 6-7000 akó mászás.”

Az 1862-es londoni nemzetközi borversenyen egy 1811-es évjáratú ménesi vörösbor nyerte el a nagydíjat. Az 1870-es években kezdődő filoxerajárvány a Ménés-Magyarádi borvidéket is nagyrészt tönkretette. A helyreállítás itt is ugyanúgy megkezdődött, miként Tokaj-Hegyalján, ám a folyamat 1920 után megakadt. A Romániához csatolt borvidék a 20. sz. során sem nyerte vissza régi állapotát.

A Ménés-Magyarádi borvidéknek koránt sincs akkora szakirodalma, mint a Tokaj-Hegyaljainak, holott egykori jelentősége azzal vetekedett. Az 1960-as évektől kezdve, főként Schram Ferenc, Kovács Géza és Balassa Iván, s újabban Csávossy György munkáinak köszönhetően, a borvidék története némileg kike-

Balla Géza ménesi Kadarisszimája

rült a feledés homályából. További lökést adhatnak a tudományos kutatásnak a Ménes környékén az 1990-es években megindult, biztató változások. Manapság Balla Géza Ópálos (Páuliş) és Ménes (Miniş) közt fekvő, *Wine Princess* nevű pincészete törekszik arra, hogy a kadarkára alapozott ménesi bor új életre keljen. 2005 óta vörös aszúbort is készít, amelyet *Kadarisszima* néven palackoznak.

Budapest XI. kerületében, a Gellérthegy déli lejtőjén, az egykori szőlők helyén húzódó, sok jeles épület által szegélyezett út 1893 óta viseli a Ménes–Magyarádi borvidékre utaló *☞* Ménesi út nevet.

Kiad.: CSAKTORNyai Mátyás, *Gróbián*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1999, 22; FARKAS András, *A zsidó és magyar nemzetről* (1538), in RMKT 2, 1880, 17, 380; *Arad városának jelenvaló állapotáról készült foglalatlos ösmértetés*, *Peretsényi Nagy László által*, 1820, TudGyűjt, III, Pest, 1821, 72–85; *Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről* (1805), közli SCHRAM Ferenc, *Agrártörténeti Szemle*, 5(1963), 1–2. sz.; *Carmen apobaterion simul et epibaterion scriptum in discessum et reditum Demetrio Fabricio Zikzai*

e celeberrima academia Wittenbergensi in Ungariam redeunte 6. die Aug. 1563, Wittenbergae, 1563, in HAAN Lajos, *Békés vármegye hajdana*, II, Pest, 1870, 182; SZIKSZAI FABRICIUS Demeter, *Dicsőítő ének Gyuláról*, in *Kronikák és históriás énekek a törökkori Körös–Maros-közéről*, kiad. VIRÁGH Ferenc, Békéscsaba, 1961, 15–17; VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, III, Bp., 1962, 453–455.

Irod.: MATTHIAS BEL, *Historia vinearum et vini Hungariae inferioris*, Sammlung von Natur- und Medicin-Geschichte, XIV, Herbst-Quartal 1720, Leipzig, 1722; JOANNES TOMKA SZÁSZKY, *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam*, Pozsony, 1748; VÁLYI András, *Magyarországnak leírása*, II, 1799, 597; JOHANN CSAPLOVICS, *Der Méneser Wein*, Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern, I, Wien, 1821; FÁBIÁN Gábor, *Arad vármegye leírása históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, Buda, 1835, 164; FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára*, I–IV, Pest, 1851; GALGÓCZI Károly, *Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája*, Pest, 1855, 287–288; MUNKÁCSY Miklós, *Arad megyében a Pankotai uradalomba lévő szőlők leírása*, Szőlőszeti és Borászati Közlemények, 1857; PÁSZTHORY János, *Arad megyei bortermelés állapota, s annak emelésére vonatkozó vélemények*, Szőlőszeti és Borászati Közlemények, 1857; GALGÓCZI Károly, *Ménesi s magyaráthi bor*, Statisztikai Közlemények, 1(1861), 227–228; PÉTERFY József, *Ménesi bor*, Gazdasági Lapok, 1861, 29. sz.; OLTVÁNYI Pál, *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, 1867, 43; WENZEL Gusztáv, *Magyarország mezőgazdaságának története*, Bp., 1887; MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, I–II, Arad, 1892–1895; KARÁCSONYI János, *Makrai Benedek szülőhelye és családja*, Sz, 1905, 40–44; *Zsigmondkori oklevéltár*, I, 1387–1399, szerk. MÁLYUSZ Elemér, Bp., 1951, 585; SCHRAM Ferenc, *Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről*, 1805, Agrártörténeti Szemle, 5(1963), 1–2. sz.; PETROVICS István, *Oklevelek Szeged középkori történetéhez*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, LXVI, 1979; *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, 1–II, szerk. MAKSAY Ferenc, Bp., 1990; KOVÁCH Géza,

Aradhegyalja szőlészetről. Gazdaságtörténeti áttekintés 1848-ig, Néprajzi Látóhatár, 2(1993); Borok és korok, bepillantás a bor kultúrtörténetébe, szerk. BENYÁK Zoltán, Bp., 1999; CSÁVOSY György, Jó boroknak szép hazája, Erdély. Hagyományok, hungarikumok, Bp., 2002; BALASSA Iván, A szomszédos országok magyarjainak néprajza, Bp., 2003, 201; AMBRUS Lajos, Ménesi kadarka, in Az év esszéi, 2007, szerk. EKLER Andrea, ROSONCZY Ildikó, Bp., 2007.

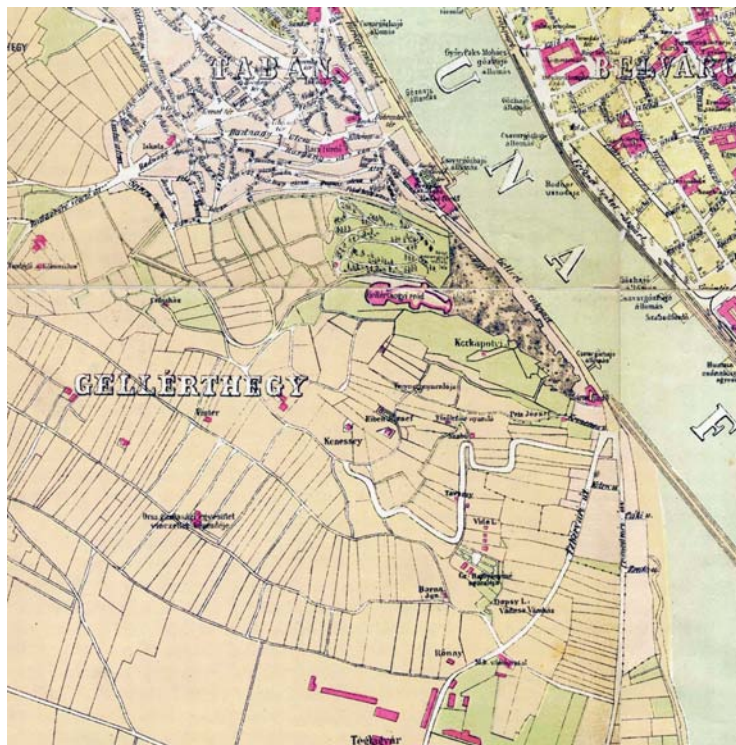
Szentmártoni Szabó Géza

Ménesi út

A mai út Bp. XI. kerületében, a Gellért-hegy déli lejtőjének alsó szakaszán nagyjából egy szintvonalat követő, több mint 1 km hosszúságban vezető egykori dűlőút kis mértékben módosított nyomvonalán halad. Nevét 1893-ban Ménés-Hegyaljáról, azaz az Arad-Hegyaljai borvidék egyik központjáról kapta (☞ ménesi bor). Az 1929-ben megindult nagy hatású Szt. Imre-kultusszal összefüggésben nevét

Nagyboldogasszony útra változtatták (a Villányi utat ugyanekkor keresztelték át Szent Imre útra, éppen a terület kat. intézményeinek sűrűsége miatt); 1953-tól azonban ismét ~. A névadás az egykori Gellért-hegyi szőlőművelésre kívánt emlékeztetni, ahogy néhány további, híres borvidékekre, ill. a borászatra utaló utca-név a környéken, mint a Somlói út, Bakator utca, Serleg utca a hegyoldalban, a Villányi út, Badacsonyi utca és Vincellér utca közvetlenül a hegy lábánál.

A ~ kultúrtörténeti szempontból a Gellérthegy egyik legfontosabb útja. Története teljesen feldolgozatlan. A rendelkezésünkre álló ismeretek alapján látható, hogy beépülése urbanisztikai és szociológiai szempontból összefügg a Műszaki Egyetem Lágymányosra telepítésével, ill. az ennek nyomán megindult városfejlődéssel. Ebben meghatározó szerepe volt a Gellérthegyet és környékét érintő rendezési terveknek, amelyeket Wargha László

A Gellért-hegy térképe (1884)

építészmérnök (1878–1952), a városépíté-
szet nemzetközi hírnevű magyar úttörője
készített az 1920–30-as években. Warga
egykori lakóhelyét a ~ közelében, a Mé-
szöly u. 4. sz. házon emléktábla jelöli.

A Gellért-hegy déli lejtőjén a 20. sz.
első évtizedének végéig csak egy jelentő-
sebb vincellérház, a 2006-ban sajnálato-
san megsemmisített Plósz-villa (Gombocz
Zoltán u. 9.), egy már hosszabb múltra
visszatekintő vendéglő (Ménesi út 78.) és
1859-től a mai ~ és Somlói út között elte-
rülő telken az Entz Ferenc (1805–1877)
által alapított Országos Gazdasági Egye-
sület Szőlőiskolája és Vincellér Képezdé-
jének első épületei állottak. A legfonto-
sabb, főként nyugat-keleti közlekedést
biztosító utak (~, Kelenhegyi út, Somlói
út) gyakorlatilag a mai nyomvonalukon, a
hegy lejtőin haladnak földútként; ezek
között hosszú, a hegytetőre merőleges
keskeny telekosztás figyelhető meg. A 20.
sz. első három évtizedében a hegy alján
futó Villányi út és a magasan a hegyoldal-
ban lévő, vele nagyjából párhuzamos
Somlói út között a délkeleti lejtőn, a ~ két
oldalán jelentős kat. egyházi intézmények
méltóságteljes épületei és az Eötvös
Collegium robusztus épülettömbje alakít-

ják át a Gellérthegy addigi rurális összké-
pét. Az intézményi területhasználat mel-
lett, azzal szinte egy időben megjelent a
rezidenciális funkció is, s a szabadon
maradt telkeken, ill. az időközben felsőok-
tatási intézménnyé fejlődött Vincellér
Képezdétől – ma a Budapesti Corvinus
Egyetem Kertészettudományi Kara – nyu-
gatra, a Kis-Gellért-hegyig húzódó terüle-
ten egyre-másra jelentek meg a jobbára a
felső középosztályhoz és az értelmiségi
elithez tartozó építetők elegáns villái. A ~
jelenlegi épületállományának nagyjából
75%-a 1945 előtt épült, 25%-a pedig 1970
után, döntően 1970–1990 között. (A Gel-
lérthegy egészére nézve ez az arány köze-
lebb áll a 60:40%-hoz.) A mai összképben
tehát továbbra is a két világháború között
kialakult struktúra a meghatározó, ez
azonban mind az épületek és környezetük
állapotában, mind az utcaképben – több
mint két évtizeddel a szovjet berendezke-
dés megszűnte után is – a gazdátlanság
jeleit viseli. A legnagyobb csapást a két
világháború közt kialakult magas esztéti-
kai és életminőségre a nagyméretű telkek
megosztásával az 1970-es évektől beépi-
tett, ideológiai motivációktól sem mentes,
3-4 emeletes, a környezetükhöz nem illő,

Az Eötvös Collegium – MTA Irodalomtudományi Intézet épülete (Ménesi út 11–13.)

igénytelenül megtervezett és kivitelezett, a környezetet túlterhelő, több lépcsőházas társasházak mérték. Fontos érték viszont a Kertészettudományi Karhoz tartozó, országos jelentőségű, 1975 óta védettség alatt álló arborétum.

További fontos egyházi és középületek:

Eötvös Collegium – MTA Irodalomtudományi Intézete (Ménesi út 11–13.) A mai út mentén elterülő parlagot Kerkapoly Károly (1824–1891) vásárolta meg 1884-ben a fővárostól, hasonló nevű örököse pedig az államra hagyta azt a ~i telket, ahová 1910–11-ben az Alpár Ignác tervezte épületet felépítették. Az intézményt Báró Eötvös József Collegium néven, Eötvös Loránd javaslatára alapították 1895-ben középiskolai tanárjelöltek számára. Később a humán tudományok területén (1950-ben bekövetkezett felszámolásaig) a magyar tudósképzés legjelentősebb iskolájává vált. 1991-től az eredeti alapítói célokat a mai követelményekhez igazítva működik ismét. Az épület 1955 óta az MTA Irodalomtudományi Intézetének is otthont ad.

Lazarista rendház és iskola (Ménesi út 26.) Hofhauser Antal tervei szerint épült 1910–12 között. 1950 után kápolnája egy ideig katonai garázként funkcionált, ma újra a rend használatában van.

Vincés nővérek rendháza (Ménesi út 27.) P. Medits Nándor budapesti lazarista rendfőnök megbízásából Hofhauser Antal tervei alapján 1909-ben készült el. A Tanácsköztársaság idején először „proletár gyerekek részére lefoglalva”, majd A Magyar Tanácsköztársaság Anya- és Gyermekvédő Szövetségének Központi Intézete és Csecsemőkórháza. A tanácskormány bukása után a rend visszatért. 1950. jún. 18-án a nővéreket elhurcolták, az épületet az állam vette birtokba, majd a Magyar Néphadsereg különböző intézményei használták. Az 1970-es évektől a Magyar Néphadsereg Karikás Frigyes Katonai Kollégiuma működött benne, ahol többek között harmadik világbeli hallgatókat képeztek. Ehhez a korszakhoz kapcsolódik az a feltehetően nem alaptalan, a ~on lakók körében elterjedt városi legenda, amely szerint egy ideig

ebben az épületben tartózkodott az 1983–85 között Mo.-on bűjtatott Ilich Ramírez Sánchez, közismert nevén Carlos, jelenleg életfogytiglani büntetését franciaó.-i börtönben töltő, venezuelai származású terrorista. A rend a hadseregtől 1991 szeptemberében kapta vissza az épületet, amelynek egyik szárnyában 2000-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi és Jogi Kara működött. Jelenleg a rend idős nővéreinek otthona.

Bibó István Szakkollégium (Ménesi út 12.) Eredetileg egyházi tulajdon, később az Eötvös J. Kollégium B épületeként, bölcsész leánykollégium volt. Tóth Gábor igazgató idejében átalakították az épületet, és 1983-tól adtak át a jogászoknak. Itt alakult meg a Fidesz 1988. márc. 30-án.

villák és lakóik:

Ménesi út 7. Wigner Antal, Wigner Jenő Nobel-díjas fizikus édesapja építette 1912-ben. 1948-ban államosították.

Ménesi út 9/A. Szabadon álló, egyemeletes, kontyolt nyeregteretű, neobarokk villa az 1920-as évek második feléből. Az Eötvös Collegium köztudata Imrédy-villaként tartja számon.

Ménesi út 19. Schulek Frigyes építette a maga és veje, Krompecher Ödön, a rákutatás úttörője számára.

Ménesi út 49. A Szüret utcai kereszteződésben álló, eredetileg egyemeletes, Medgyaszay István által épített villa az államosításig Térfi Béla, a második Bethlen-kormány tárca nélküli minisztere, neves filatelista tulajdona. Az 1960-as évek elejétől haláláig itt élt Vayer Lajos művészettörténész professzor, egykori Eötvös-kollégista és fia, Vayer Tamás díszlettervező. A ház kertjének Szüret utcai sarkán az 1970-es évekig fennállt az a téglából és kőből gondosan megépített, baldachinos védőtetővel ellátott rendőrszert, amelyet az úrnapi körmenetek alkalmával virágokkal gazdagon díszített oltárrá alakítottak át. A Szt. Imre-plébániatemplomból induló, az ötvenes és hatvanas években nagy tömeget megmozgató körmenet útvonala ugyanis Villányi út–Szüret utca–~–Esze Tamás utca (ma Balogh lejtő) útvonalat bejárva éppen itt fordult vissza a templom felé.

Úrnap körmenet virágdiszes oltára
(Ménési út)

Az Eötvös Collegium épülete (képeslap részlete, 1911)

Az ún. Imrédy-villa

Ménési út 57/A. Sándor Károly építész-mérnök-építőmester számára készült, vlsz. a lakóház teljes berendezését is megtervező Rákos Pál építész-iparművész tervei szerint 1941-ben. Építészeti iroda célját szolgáló alagsori helyiségeit, a tulajdonos felajánlása alapján, 1948-ban a ciszterci rend Mindszenty József hercegprímás közvetlen támogatását élvezve Emmausz néven kápolnává alakíttatta. A kápolna körül az 1950–60-as években

a Gellérthegy keresztény középosztályát a kultuszon keresztül megjelenítő erőteljes hitélet alakult ki.

Ménési út 57/B. Medgyaszay István 1921-ben saját maga számára építtet villája, amelyben veje, Barta Zoltán festőművész az építész emlékéit ápoló magánmúzeumot rendezett be.

Ménési út 63–65. Az épületet az 1920-as években ifj. Zsigmondy Jenő ügyvéd, teniszbajnok vásárolta meg. Veje, Mol-

nár C. Pál az épületet műteremmel bővítette. Ma benne a leszármazottai által vezetett Molnár C. Pál Műterem és Lakás-múzeum működik.

Ménesi út 70. Épült 1916-ban. A két háború közt a Herz szalámigyár vezérigazgatójának villája.

Ménesi út 71. A Magyar Népköztársaság korszakában Karinthy Ferenc villája.

Ménesi út 75. Vitéz Szathmáry Zoltán orvos, egyetemi c. rk. tanár, a Bábaképző Intézet igazgatója számára épült 1941–42-ben ifj. Lechner Jenő tervei szerint.

Ménesi út 77. Bozsik József válogatott futballista és olimpikon 1960-as években épült villája.

Ménesi út 79. Mészáros Ági színművésznő 1950-es években épült villája.

Irod.: Dr. HORVÁTH László, CSILLAG Péter, KAMPÓS Jenő és KOSTKA SCHULEK Veronika személyes közlései; JANKOVICS Norbert, *A gellérthegyi villák és lakóépületek műemléki inventarizációja*, ms., készült a Gellérthegyvédő Egyesület megbízásából, 2010; *Emmausz kápolna. Historia domus*; Budapest térképek: 1884, 1903, 1923/1927. HALÁSZ Imre, *Egy leűnt nemzedék* (Huszonnegyedik közlemény), *Kerkapoly Károly*, Nyugat, 1911, 22. sz.; *Budapest Lexikon*, II, főszerk. BERZA László, Bp., 21993, 129; FERKAI András, *Buda építészete a két világháború között*, Bp., 1995; DÉRY Attila, *Házak, emlékek, alkotók. Építészettörténeti séta a Szentimrévárosban és környékén*, Szentimrévárosi Egyesület, 1999; PAIS Dezső, *A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükröcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből*, Irodalomismeret, 2002, 3–4. sz.; VINCENCIA nővér, *Vincés nővérek hazánkban. Száz éves a magyar rendtartomány*, Új Ember, 61(2005), 39. sz. (szept. 25.); BIZZER István, *A Szent Imre-kultusz és a modern magyar szakrális művészet 1930–1950 között*, in *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének 1000. évfordulója alkalmából*, szerk. Kerny Terézia, Székesfehérvár, 2007; SÜLE Ágnes Katalin, *Az Eötvös Collegium épülete, in Lustrum*, ed. László HORVÁTH et al., Bp., 2011; WARGA László, in *Magyar Életrajzi lexikon*; http://en.wikipedia.org/wiki/Carlos_the_Jackal (2011.09.08.).

Entz Géza Antal

Miksa István (Diód, Alsó-Fehér m., 1691. aug. 19.–Székesfehérvár, 1734. ápr. 17.)

Jezsuita szerzetes, tanár, újlatin költő. Három évig (1716–19) tanított költészet-tant a →kolozsvári jezsuita egyetemen. Kolozsvári kapcsolatait azonban később is megtartotta, hiszen 1726-ban ott jelentette meg *Dictator Apollo* c. költészettani szabálygyűjteményét. Fő műve a *Laurea prima Martis Austriaci Saeculi Septimi supra Decimum, Duce Serenissimo Francisco Eugenio, Sabaudiae Principe, et Salutii Comite, etc. [...] Ad Petro-Varadinum secundo contra Ottomannos Marte parata...* (Kolozsvár, 1717) c. könyv, amely libellus promotionisként jelent meg a szerző neve nélkül, amidőn 1717. jún. 3-án Endes János professzor elnöklete alatt az egyetem általa vezetett humanista, azaz költészeti évfolyama megszerezte a baccalaureus (baccalaureus) fokozatot. (A mű kiadását hét hallgató szponzorálta, öt székelyen kívül egy máramarosi német és egy brassói szász.) A frissen avatottakhoz intézett előszóban a szerző Ovidius *Metamorphoses* c. művének első könyvéből veszi a merész mitológiai háttér, Apolló és Python történetét: ugyanis az isten egyrészt az özönvíz után a sárból nap-sugarak erejével megteremtette a sárkányt, majd ugyanő, mikor a kőből újrateremtett emberi faj ellen fordult, nyilaival le is terítette. ~ értelmezése szerint a frissen felavatott hallgatókat Apolló ugyanakkor avatja fel a tudomány és művészetek szolgálatára, mikor – ezúttal sokkal szentségesebb Osztrák Marssá változva – ő maga semmisíti meg az egész keresztény világ pusztulására fenekedő oszmán fenevadat. A tárgyválasztás igazolja, hogy az erdélyi magyar →jezsuiták különösen érdekelték voltak az 1716-os, Savoyai Jenő hg. által vezetett törökellenes hadjárat megénekelésében, hiszen azáltal, hogy a fővezér minden erejét a délvidékre összpontosította, gyakorlatilag védtelenül kényszerül hagyni Erdélyt, amelyet így el is ért az utolsó, Moldva felől érkező tatárjárás katasztrófája. Ennek történetileg is értékes dokumentuma egy olyan verses kiadvány, amelyet a jezsuiták ugyanerre a

baccalaureusavatásra adtak ki (lásd: Roth Simon, *Threni Daciae a Morte, et Marte suscitati*, Kolozsvár, 1717).

Az ajánlás után következő argumentum, vagyis tartalmi összefoglalás közmondássá formálja azt, amit az előbb mitikus célzással hangsúlyozott a szerző: *Corruptio unius, Generatio alterius* (magyarul: az egyik dolog romlása egy másik dolog keletkezése). Ugyanis alig kötött békét egymással a nyugati és keleti császárság – vagyis nem sokkal a karlócai béke után –, midőn lezárult a spanyol örökösödési háború, a török felrúgta a békét és (Velece birtokaira támadva) magát Itáliát akarta leigázni. Az igazhitű világ azonban nem tűrte az erőszakot, és ezért újra kitört a háború. Ez tehát a Kolozsvári Múzsza anyaga, hiszen ő megszokta, hogy diadalmeneteken vegyen részt.

A részben hexameterben, részben disztichonban – vagyis heroikus és elégius metrumban – írott mű egyértelműen drámai szerkezetű, három részből áll, ezek három felvonásnak feleltethetők meg. Egyértelműsíti ezt a kolozsvári jezsuita évkönyv idevonatkozó bejegyzése is, amely ugyan címet nem tartalmaz, de a bejegyzés alapján kétségtől e művel azonosíthatók a poétai osztály deklamációi. Tehát oratóriumszerűen előadott, vagyis szereplőkre osztva elszavalt latin iskoladrámával van dolgunk. Az első felvonás tartalma: Mars Ottomannicus haditanácsot tart, és hadat üzen az egész kereszténységnek, de elsősorban Itáliának. E célból kiküldi a ciklopszokat és furiákat, hogy háborgassák a keresztény világot. Meghallván ezt, a Genius Christianitatis a hívők pusztulását siratja, megpróbálja őket megóvni, és ezért a Mars Austriacushoz – azaz VI. Károly császárhoz – követet küld segítségért. Kérése meghallgatásra talál. A szultán (vagyis a Mars Ottomannicus), elődei korábbi, elsősorban mo.-i győzelmeire hivatkozva, újraindítja a harcot Róma ellen. Az első tanácsos, Achilles Turcicus úgy véli, hogy a németek most élvezik a békét, tehát itt az alkalom az olaszok megtámadására. Hízelgőleg csatlakozik ehhez Ulysses Turcicus is. A harmadik

tanácsos, Chalcas viszont ellenzi a hadjáratot, hiszen rémes, jóslat erejű álmában a sasok legyőzték a Holdat. A szultán azonban lehurrogja, és pokolbeli segítőt hívja. Mars Austriacus, miután elfogadta a kihívást és segítséget ígér a kereszténységnek, Jenő herceget nevezi ki fővezérre, alvezéreit pedig Heistert, Pálffy és Prajner. Ők is haditanácsot tartanak. A legfontosabb, hogy kitűzik Temesvár visszavételét fő hadicélul. A császár a zentai diadalra emlékeztetve tüzei fel lelkesedésüket.

A második felvonás első jelenete (protasis) Andromédát mutatja be, sziklákhöz bilincselve, zsákmányul felkínálva a tengeri szörnynek, akit végül mégis megszabadít Perseus. (Itt bizonyára díszletek is szerepelhettek.) Androméda deklamációjában szépen elmagyarázza azt is, hogyan érthető az allegória: az őt lenyűgöző bilincsek a bűnök jelképezik, mégpedig szülőanyjának bűneit, hiszen ő maga ártatlan. Az előrebocsátott mitologizálást a második jelenetben (apodosis) előbb a Genius Christianitatis keserve követi, hexameterben; őt azonban megvigasztalja a Mars Austriacus biztató fellépése, és ezért – immár disztichonban – átcsap reménykedő ujjongásba.

A harmadik felvonásban a Genius Romanus Mars Austriacushoz (aki már nem is a császárral, hanem – legalábbis részben – Savoyai Jenővel vehető azonosnak) győzelmeiért kitüntetést, azaz kardot és sisakot nyújt át. (Az epizód alapja nyilván az lehetett, amikor Savoyai Jenő Pozsonyban átvette a pápától küldött feszületet és kalapot.) Ezután az egyes országokat és tartományokat megszemélyesítő szereplők – Austria, Italia, Hungaria, Dacia, Dalmatia és Schlavonia – ünneplik megszabadítójukat, hosszú dicsőítő szavalatokban. Ausztria deklamációja tartalmazza a legtöbb Vergilius-utalást: úgy magyarázza a háború eseményeit, mint ahogyan Aeneas az eposz második énekében felismeri a trójai háború jeleneteit az épülő karthágói templom festményein. Magyar vonatkozásként ez a szereplő emeli ki Pálffy vitézségét. Italia szavalatába kerül

viszont Erdély veszedelme, vagyis a tatárok rettenetes betörése a Hargita és az Olt között. Egy bibliai utalással oldja meg Italia, hogy kifejezhesse: csodás megmenekülését Isten rendkívüli kegyelmének és beavatkozásának köszönheti; a Savoyai vezette keresztény sereg győzelmét nem kisebb csodához hasonlítja, mint amikor az Úr anyaga elpusztította Szanherib király Jeruzsálemet ostromló seregét (Királyok 2. könyve, Izaiás próféta). (Nagyon érdekes, hogy a költő → Zrínyi Miklós is használja ezt a bibliai allúziót egy levelében.) A győzelem nagyságát csak fokozza, hogy a legyőzött Mars Ottomannicus is még egyszer színre lép, Krisztust káromló szavait azonban Mars Austriacus a torkára fojtja. Figyelemre méltó Hungaria szaválata. Felemlegeti ugyanis hajdani nagyságát, vitézségét és az általa szült Héroszokat, akik a keresztény hitet védelmezték. Majd jött a török rabság kora, de végül használt a Szűzanyához való könyörgés, a császár felszabadította az egész országot, amelyet immár körben szabad hegyei öveznek, ezekből fonhatja koronáját. Mars Austriacus kissé érdesen megjegyzi azt is, hogy addig nem lehet tökéletes Hunnia felszabadítása, amíg a kálvinizmus (Debrecina Domus) meg nem tér az ősi hithez. Dacia ujjongása nagyon óvatos; saját megmenekülését, valamint Temesvár visszavételét csak a teljes háború végeredménye, vagyis a római hitnek a török pogányság fölött aratott győzelme szempontjából értékeli. Mivel Róma megmenekült, ezért áll a második Trója, tehát akármit csácsogjanak is a Múzsák, Hector él és Achilles halott!

A művet hat epigramma zárja, amelyek a hat deklamáló ország örömét foglalják egy-egy chronosztichonos epigrammába. Ezeket nyilván kivilágított emblematicus feliratok képviselhették a színpadon. Például idézhetjük az Erdélyre vonatkozó darabot, ha a római számokként értelmezett nagybetűket összeadjuk, itt is, mint a többiben, soronként kijön az 1717-es évszám: „Dacia / DaCia fVnestIs gaVDens sIbI traDIta

CiPpIs, / hoC tIbI DeVInCtI flgIt aMorIs opVs.” Ez a dátum nem csupán a költemény megjelentetésének, hanem a háború második felvonásának éve is, hiszen 1717. máj. 14-én indította el a front-ra Savoyai Jenő III. Károly, Bécsben, vezéri pálca helyett keresztet nyújtván át neki, e szavakkal: „Ő, a Megfeszített legyen a legfőbb vezér, te parancsainak végrehajtója; az ő vezérlete alatt győzni fogsz.” A gyémánttal kirakott feszület talapatán e szavak állottak: „Jesus Christus, Generalissimus.” És a hadműveletek 1717. június közepén meg is kezdődtek a Temes és a Duna között.

Irod.: VÁRADY Gábor, *Savoyai Jenő és a Nándorféhvár elleni hadjárat I–II*, Hadtörténelmi Közlemények, 8(1894); SZINNYEI, VII, 1902; STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*, I, 1561–1773, Bp., 1984; SZÖRÉNYI László, *Az erdélyi jezsuita latin epikus költészet a XVIII. században*, in Uő, *Önfiloszhatyú*, Bp., 2010.

Szörényi László

„Mit búszulsz, kenyeres...”

17. sz.-i magyar vers. Több változatban fennmaradt, később *Buga Jakab* énekeként is emlegetik.

Műfaj- és eszmétörténeti szempontból is jelentős. Ez utóbbit jól fémjelzi Varga Imre véleménye: „A nyomorba került embernek költészetünkben ez az első teljesen világi, minden vallásos vigasztalás nélküli ábrázolása, reális, néha már naturalisztikus módon mutatja be a szegénylegény állapot nyomorúságát [...] költészetünk elvilágiasodásának dokumentuma.” Mivel ez a mondat ott található minden általa gondozott kiadásban, noha nem mindig ugyanazt a változatot közli, a megállapítást bizonyosan mind-egyikre érvényesnek tekintette.

A kéziratok másolatok tanulmányozása alapján ettől eltérő vélemény fogalmazható meg. A 18. sz.-i másolatokra az RMKT számozását követve utalunk (Varga Imre VI.-ként számba vesz egy 1800 táján megjelent ponyvanyomtatványt is), s ezt kiegészítve VII.-ként tárgyaljuk az azóta Küllös Imola jóvoltából előkerült *Lőcsei énekeskönyvet* (Stoll,

1080. sz.). Az ebben olvasható, még kö-zöletlen variáns szövegét Csörsz Rumen István köszönettel vett segítségével tanulmányozhattuk.

A sok változatban ránk maradt költe-mény szinte tankönyvbe illő példája le-het annak az újabban egyre szélesebb körben vallott felfogásnak, hogy a szö-veg és az új hordozó találkozásakor min-den esetben egyedi, önálló változat kelet-kezik, amelynek sajátosságait semmiféle hierarchikus elrendezéssel nem törölhet-jük ki. Esetünkben először le kell mon-danunk arról, hogy a változatokban ol-vasható reflexiók összecsúsztatásával próbáljuk meg datálni a költeményt. A II. (*Jankovich–Erdélyi-kódex*; Stoll, 200. sz.), a III. (*Furuglyás-énekeskönyv*; Stoll, 272. sz.) és a VII. (*Lőcsei énekes-könyv*; Stoll, 1080. sz.) tartalmaz olyan mozzanatosokat, amelyek referenciális nyomozása valamilyen reménnyel ke-csegtet. Az első kolofonjából ugyanis ar-ról értesülhetünk, hogy egy bizonyos Ka-pitány István szerezte a verset mohácsi mezőben, míg a másodikban az áll, hogy a vers Nógrád m.-ben született 1668-ban. A *Lőcsei énekeskönyv*ben viszont:

„Ez verseket írtam keserűségemben, / Az nagy éhség miatt Bihar vármegyében, / Megvervén az Isten nagy korhelységem-ben, / Ezer hatszáz után hatvan kilence-dikben.”

A II. változatban szerepel Tömösvár is, erősebb referenciális kísértést mégis a dátum jelentett az értelmezők számá-ra. Varga Imre úgy látta: a vers kapcsola-tba hozható azzal, hogy a bécsi kor-mányszat ebben az időszakban kezdte meg a végvári katonaság lezüllesztését, tehát a vers szerzője ekkor válhatott sze-génylegénnyé. Thaly Kálmán nem emlí-ti ezt a változatot, s így az I.-höz (→*Szentsei-daloskönyv*; Stoll, 168. sz.) fűzött jegyzeteiben azt állítja, hogy „Thököly szerencsésének hanyatlása idejében, 1686–96-ban” születetett. A vers 1668 e. is keletkezhetett, ám ezzel nem foglalkozunk. Célszerűbbnek lát-szik arra koncentrálnunk, hogy milyen változattípusok különíthetők el, s hogy ezek kapcsolatba hozhatók-e a szöveget

megőrző gyűjtemények jellegével, vagy-is a versek szövegkörnyezetével.

A kisebb eltéréseket mellőzve a válto-zatokat két csoportba sorolja, hogy a kö-pönyeg leírását tartalmazó strófa az I–III. kódexekben ár rímre végződik, míg a ké-sőbbi gyűjteményekben (IV. *Erdélyi-énekeskönyv*; Stoll, 332. sz.; V. *Zsoldos Xavér versgyűjteménye*; Stoll, 369. sz.; VI. *Mezei juhász dallok*; 1800 k.; VII. *Lőcsei énekeskönyv*; Stoll, 1080. sz.) az *eső* szóra rímelnek a strófa sorai. Mivel ehhez további rendszerszerű sajátossá-gok nem társulnak, ezt a megfigyelést a formatörténészek figyelmébe ajánljuk.

Újabb szempontként azt vizsgáljuk, hogy miként vannak jelen a különféle változatokban a beszélő önértelmezésére vonatkozó mozzanatok. Ebben az össze-függésben lesz célszerű az Istenhez való viszonyra is kitérnünk. Ha az ilyen refle-xiók sűrűsége szerint sorrendet állítanánk fel, akkor az első helyre a III. változat ke-rülne. Ennek beszélője ugyanis megneve-zi a nyomorúság okát is, s a záró strófa nem csupán a keletkezés helyét és idejét mondja meg, hanem utal arra is, hogy mi-képpen vélekedik a vele történetekről:

„Ez verseket szerzém keserűségem-ben, / Az nagy inség miatt Nógrád vár-megyében, / Ezer hatszáz hatvan és nyolc-estendőben, / Megvervén az Isten nagy korhelységemben.”

Szó sincs a itt a vallásos vigasztalás mellőzéséről: egy korhelyverset olva-sunk, amelyben a beszélő a nyomort na-turalisztikusan lefestő strófákat egyfelől kedélyeskedő önvádlat mozzanataival vegyíti, hiszen azért nincs pénze, mert „Mind megiddogáltam tavaly az kortsma-ban”, másfelől a leírást is ilyenekkel gaz-dagítja. A beszélőnek nincsen dohányja (erről nem szól egyetlen további változat sem), természetesen vörös gyurkója, azaz kulacsa is üres, s persze ettől rettenetesen szenved („Ki miatt én torkom száraz nyá-lakat hány”). A kolofon pedig egyáltalán nem világi, hanem az italnélküliség el-keseredett pillanatában nagyon is istene-sen jogosnak ítéli meg a büntetést: az utolsó sor szerint Isten méltán sújt le az ilyen korhelyekre. (Teljesen indokolatlan

az 1668-as keletkezés Varga Imrénél olvasható történeti magyarázata, hiszen a főhősnek nem azért nincs pénze, mert nem kapta meg a bécsi labanc kormányzattól jól megérdemelt zsoldját. Másfelől elhibázott volt *A kuruc küzdelmek költésze* c. antológiában a világiasságra vonatkozó magyarázat társaságában éppen ezt a változatot közölni egyetlenként.)

A vers üzenete jó belesimul abba a szövegkörnyezetbe, amely ebben az 1764 táján összeállított énekeskönyvben kirajzolódik. Versünk előtt egy inkább a gyakorlatias tanácsokban, mint a szerelmi érzés megfogalmazásában erős 18. sz.-i szöveg áll („Bolondság embernek titkon gerjedezni”), amelynek épületes fő mondanója:

„Ifjú legény kaphat könnyen feleséget,
/ Csak tudjon konyhára adni eleséget.”

Természetesen megjelenik a bujdosás elmaradhatatlan motívuma („Bujdosik, bujdosik szegény árva deák”), a Bezerédi Imre búcsúénekeként is ismert „Boldogtalan fejem...” kezdetű vers, a sorozat fő szölamát mégis a gúnyversek jelentik. A gyűjtemény élén a Kiskundorozsmát kiéneklő szöveg áll, hogy aztán deákok és cigányok kapják meg a magukét egész versfüzerekben. Tematikusan is érintkeznek szövegünkkel a deák- és cigánycsúfolók, amelyek között a gazdáját elhagyó pipához intézett gúnyos könyörgés éppen úgy olvasható, mint a cigányvajda halálára írott paródia. Említésre méltó, hogy a gyászvers-paródiákban versünk egy-egy sorával párhuzamba állítható mozzanatok is szerepelnek. A legendás verszárlat („Kurva az anyja pajtás, élünk, mint élhetünk”) megfelelőjére ismerhetünk, amikor ezt olvassuk: „Cigányasszony úgy siratta az urát: / »Kurva legyen, édes uram, az anyád!«” (RMKT XVIII/4, 87/I. sz.). Beszédesebb, hogy többször szerepel a „Kivetem hasamat az szép verőfénynek” sorral párhuzamba állítható motívum („Ha éhes volt, végságát mutatta, / Az verőfényre hasát kifordította”; uo., 84/I. sz.; „Hogy ókor ő éhezett volna, jó kedvét mutatta, / Az nagy bolond hasát az napnak fordította”; uo., 87/II. sz.). Nem maradnak el a vajda istentelenségére vo-

natkozó utalások sem („A tájtékpépáját dohánnyal keményen megtöltötte, / Imádságát el is felejtette”; uo., 84/I. sz.). Egészen nyilvánvalóan az egek fényességét magasztaló és Jézust sirató bűnbánati énekek jelentik a gyűjteményben esztirikusan megjelenített, spiritualitást nélkülöző, a mennyország helyett a veres nadrágot kereső világ ellensúlyát, s a versek összeállítója nem mutat nagy érzékenységet a rejtettebb, művészi ellensúlyok iránt. Az eszmények nélküli korhelység ellensúlya lehetne pl. a versünk közvetlen szomszédságában álló *Oláh Getzi dallja* (RMKT XVII/10, 120. sz.). Nem csupán azért érdekes, mert szerepel benne a versünkkel bizonyosan később összekapcsolódott Buga Jakab neve is, hanem talán inkább azért, mert ez hatásos példázat az eszmény megtalálásáról. A címben szereplő, öncélúan özre vadászgató főhőst lova tanítja meg arra, hogy méltóbb célt keressen, s magasabb eszmék jegyében hazájáért, királyáért és persze jó híréért a törökök ellen harcoljon. Ez azonban itt rejtve marad, hiszen ebből a versből csupán az első 5 strófa szerepel. Hasonlóan elszegényítő a következménye annak is, hogy a felfordult világ képzeteiből nagy nyelvi gazdagsággal építkező, a testi nyomorúságról versüktől eltérő hangnemben, de nem kevésbé felkavaróan szóló „Jó napot vitézek, ide hallgassatok...” kezdetű, ropant jelentős költeményből (RMKT XVIII/4, 123. sz.) az egészről vajmi keveset elárulóan csak 4 strófát közöl *Világi ének az zsiros kondásrul* cím alatt. Bár a kódexet csak mikrofilmen tanulmányoztam, érdemes lenne a fentieket az íráskép eltéréseivel is összekapcsolni. Benyomásom szerint az istenes és bujdosó versek zömét erősebb duktussal és tintával őrizte meg a kódex, s ezek esetében a strófákat is beszámolták.

A „Mert beiddogáltam régenten a korcsmán” sor megléte a második helyre a II. változatot sorolja. Itt jóval visszafogottabb a korhelykedés leírása, hiszen hiányzik az a strófa, amely az üres dohánzacskót és kulacsot, továbbá a száraz torkot emlegeti. A kolofon sem az önvád és

a jogos isteni büntetés jegyében íródik, hanem a vers egészét kitevő leírást folytatva inkább önironikus, mint érzелgős helyzetjelentést ad:

„*Én Kapitány István ezeket szerzettem / Mohácsi mezőben, nagy tetvességemben, / Szintin elbágyadtam nagy szegénységemben, / Ezeket úgy írtam vesztig hevertemben.*”

A változatot megőrző gyűjteményről Stoll Béla csak igen elnagyolt képet ad, mivel az eredeti jelenleg lappang. Nem kerülhet meg a →*Nemzeti Dalok Gyűjteménye* VII. kötetének alaposabb tanulmányozása, hiszen egészen bizonyos, hogy az elveszett kódex alapján készült. Thaly ugyanis még használta, s minden gyanakvásunk ellenére nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy az általa emlegetett részletek valóban ott vannak ebben a másolatban. Említést tesz egy „Sancta Maria” kezdetű, IV. Károly uralkodása idejéből származó versről, s a másolat élén valóban ott áll egy 5 strófás latin költemény, amely egy későbbi ceruzás megjegyzés szerint „Isteni segedelemre kérés XVI-dik Károlynak”. Megemlíti Jacoponi költeményét is, s a verssorozat ötödik darabjaként tényleg ott találunk egy hosszabb részletet a régebben Jacopone da Todinak tulajdonított *Versus de contemptu mundi* c. híres szövegből („Cur mundus militat sub vana gloria”). Ez tehát hitelt ad megjegyzéseinek, s a részletes leírásra ösztönöz. A munka nagyobbik részét elvégeztük, s a helyenként izgalmas szövegtörténeti tanulságokat hozó vizsgálat összegzéseként elmondhatjuk, hogy a 25 versből álló, latin, szlovák és magyar nyelvű, zömében nyilvánvalóan kat. szellemiségű összeállítás polemikus verseket és himnuszokat tartalmaz, s a záró darab egy Xavéri Szt. Ferencet, India apostolát dicsőítő himnusz. Versünkkel rokonítható mozzanatok leginkább a „Gondviselő édes Atyám...” kezdetű 3. (RMKT XVII/14, 187/VI. sz.), a ceruzás cím szerint a Tóth deákok sorsát, nehézségeiket latinul megéneklő 23., ill. a Thaly által kiadott „Hol vagy te most, nyalka kuruc...” kezdetű 24. tartalmaz. Nem lenne nehéz el-

képzelnünk ezt a verset a 24. kiegészítőjeként, amely tehát más hangnemben emlékeztetne arra a nyomorúságra, amely a Thaly által közölt változat 11. strófája szerint Isten büntetéséből el is éri a mindenki ellenségének tekintett nyalka kurucot. A verssorozat egészének sugallatát azonban nehéz körvonalaznunk, hiszen a sorrendben nem lehetünk bizonyosak. Thaly azt írja, hogy a nyalka kurucról szóló előtt közvetlenül a „Cur mundus militat” állott, ám Jankovich másolatában az utóbbi az 5., míg az előbbi a 23. Ráadásul azzal a másolattól többször merítő Varga Imre által nem említett pikáns ténnyel is számolnunk kell, hogy a ~t nem tartalmazza ez a másolati összeállítás, ám nagyon úgy tűnik, hogy a sorozat végén lehetett a helye. Egy 17. sz. eleji szép könyörgés („Próbára vetett fejem”; RMKT XVII/1, 74. sz.) ugyanis a 21., majd 23. gyanánt a tót diákok sorsának latin nyelvű megéneklése következik. Kimarad tehát a 22., s elég logikus arra gondolnunk, hogy ez lehetett a Thalynál *Kapitány Istvánról* címen szereplő énekünk. Bárhol állott is, meglétében a Thalyt övező gyanakvás ellenére sem kételkednék, hiszen antológiája a vers korábbi változatait is közölte. Az épp csak eltérő szöveg megkomponálását aligha tekintette költői tehetségéhez méltó feladatnak, s nem megragadható az esetleges hamisítás motivációja sem. Lehetséges, hogy Jankovich nem tartotta illőnek a sok emelkedettebb magyar nyelvű szövege között ezt az illetlent is szerepeltetni?

Szempontunkból a 3. helyre a 7 strófás *Lőcsei énekeskönyvet* (VII.) helyezzük. Erre elsősorban a kolofon készítet bennünket, amely csaknem változatlanul megismétli a II.-ét, csupán Nógrád helyett áll Bihar vármegye. Fontos, hogy ebben a változatban egyáltalán nem szerepelnek a korhelység részletei (nincs szó kocsmázásról, üres gyurkóról és száraz torokról), így az isteni büntetést elfogadó utolsó sor önmagában véve egy formula átvételének látszhatna. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vers kezdete ebben az újonnan előkerült szö-

vegen több ponton eltér az eddig ismertektől. Először is fontos rögzíteni, hogy itt *Aria de Kenyeres* címen szerepel; szó lehet itt tehát a kenyeres pajtás rövidítéséről, de az sem kizárt, hogy Kapitány István és Buga Jakab mellé újabb, Kenyeres nevű személyiség kerülhet be a főhősjelöltek közé. A továbbiakhoz idézzük fel az első két strófát:

„Mit búszulsz, kenyeres, midőn semmid sincsen, / Jó az Isten, jót ad, légy jó reménységben, / Kinyílik az idő majdan az tavaszkor, / Merre két szemünk lát, majd elmegyünk akkor. // Hogy ne búsulnék én, én édes Istenem, / Lyukas az dolmányom, kivan az oldalom, / Sok búbanat között sem nyugtom, sem álom, / Lelkemet is bennem csak alig találok.”

Említésre méltó, hogy a leírás tömörítésével az eddig tárgyaltak között először történik meg a külső bajok (lyukas dolmány) és a belső elfáradás összerántása egy strófába. A legfontosabb új mozzanat, hogy a 2. strófa 1. sorában nem édes pajtás, hanem édes Isten szerepel. Talán az sem véletlen, hogy az 1. strófa utolsó sora (az I.-től és a III.-tól eltérően) nem azt mondja, hogy elbujdosunk ketten. Így minden eddigőtől eltérő beszédhelyzet körvonalazódik a költemény exordiumában: nem két nehéz sorsú bujdosó párbeszédével találkozunk, hanem könnyen elképzelhető, hogy a vers beszélője önmagával folytat párbeszédet, hogy aztán az Istenhez forduljon, akinek büntető megjelenése a kolofonban ily módon egyáltalán nem meglepetésszerű.

Bár a szöveget körbevevő verseket még behatóan nem tanulmányozhatjuk, szívesen hoznánk kapcsolatba ezt a megfontoltságot a gyűjtemény egészének tematikai sokszínűségével. A versek még nem teljes felsorolásából nyilvánvaló, hogy a nagyjából világi gyűjteményben olvashatunk ugyan jó néhány erős szatirikus darabot is, ám a szerelmes versek, ill. az elmélkedő típusú további világi költemények a hangnemet is változtatossá teszik, ami megakadályozza a doktriner építő jelleg eluralkodását. Versünket megelőzően előbb a már említett, a fikciós fantáziát szabadon engedő „Jó

napot, vitézek, ide hallgassatok” olvasható, ám a *Furuglyás énekeskönyvtől* eltérően itt egy terjedelmesebb, 15 strófás változatban, majd egy latin nyelvű humoros költeményt találunk az éjjel énekelni és mulatni akaró diákok megpróbáltatásairól. Az *Aria de Kenyeres* után pedig előbb *Aria de Corvino* címmel három latin szapphói strófát olvashatunk arról, hogy a forgandó szerencse Corvin Mátyást sem kímélte. Aztán Balogh Zsigmond híres bujdosóéneke (RMKT XVII/10, 57. sz.) következik, s ezeket váltja fel a gúnyversek egy csoportja, hogy aztán ismét nagy tematikus gazdagságban sorjázzanak a versek.

A 4. helyre nem a reflexiók gyakorisága helyezi az V. változatot, hanem az, hogy Zsoldos Xavér bencés szerzetes Pannonhalmán ránk maradt gyűjteményében a verset minden további változattól eltérően egy szentenciákat tartalmazó nyitó s egy nyilvánvalóan szervesen a végére helyezett, a nyomorúság leírását folytató záró versszak keretezi. Gondolatmenetünk szempontjából most csupán az elsőre kell figyelnünk:

„Éljünk, míg élhetünk, ameddig élhetünk, / Együnk, míg ehetünk, ameddig ehetünk, / Igyunk, míg ihatunk, ameddig ihatunk, / Azután pediglen bizony csak aludjunk.”

A pillanatnyi örömek elfogadására biztató epikureista életfilozófia fogalmazódik itt meg tételszerűen s bizony elég paradox módon, hiszen maga a főszöveg egyetlen örömről sem szól, még a kocsmázás lehetőségét sem adja meg a beszélőnek. Ez a kettősség és feszültség jellemzi magát a versgyűjteményt is, amelynek jellegéről már a gerincen olvasható cím is sokat elmond: *Collectio Ludicrorum*. Az igen vegyes jellegű, a szerző leveleit és feljegyzéseit is tartalmazó gyűjtemény verses részét a dunántúli helységekről szóló históriás énekek és alkalmi költemények mellett asszonyokat kioktató költemények, férfi és asszony közötti vetélkedések és gúnyversek alkotják. Legfontosabb jellemzőjük talán az, hogy az erős felekezeti elfogultság, a prot.-okat kíméletlenül osto-

Tu qui Celsa Regis Astraeae respice Corda
nostra, in tuos nos miseris, quos uidej
nunc lauros.
Hagve si murias pelle, ut vivamus i
ne pelle, dum enim murmurat ventis,
non Audemus libenter.
Dore Corda Lomiporum amantes stru
drosorum, studiosis sis levamen, ut
us jugo Canamus.

Aria de Kenyeres

Mit búszul sz kenyeres, midn semis
incsen jó az iden jó ad: egy is reme
ebba, ki nyúl az idő maridan az tava
két, nére ki semmink lá, majd elmegy
akkor.

Hogy ne búszul nek én, én Eke lte
nem bukas az dolma nyem, ki van az
oil alom, sgh hi tápat kőből sem nyug
tom, sem alom; ltkemes is bennem
csak alig taládom.

A Covamrú is más ell hűlött a parhó,
ami zaita vagy on az ímen igen jó,
parhó

123. 124. parhó nélkül pedig el romlik az jó is,
a fegyér legénynek az is nem igen
Az anyka búszul nek ell kopott az kőre
poloska, pók háló a fegyér be lúpa nyar
galósok zaitam a tálk vége, mert
Zemnyes az ingem, nines ki fenyre
rege.

A kőpő nyegében sok kárist az
eső, mert imár által sít a zaitan vész,
van még egy nadragom, de az is Coale
vesső, ki mundat az pedig a zene
me hűs kád.

Az anyka legény az anyka élek mind élek,
ki sem az haddam bjo vész feneke,
csak nyg doka nyg zom midon meg
ch élek jó b fegyér legényel en is ell
hűlő dok.

A Versek az itam szex is egeben,
az nagy enyeg miatt fíhar daz meg
ben meg vész az itam nagy kőket,
fegyérben En nyg az itam havan
kőket zedikeben

Aria

A Lőcsei énekeskönyv (1768) szövegváltozata (f. 123–124)

rozó hangvétel együtt van jelen a vaskos tréfálkozás kedvelésével. Ha csak a közvetlen környezetet nézzük meg alaposabban, akkor versünk előtt előbb egy 1725-ben Nápolyban kőbe véssett prózai jóslat olvasható az 1900-ig bekövetkező apokaliptikus eseményekről, majd Medgyesi Dániel főpap 1779-re datált köszöntése következik. Versünk szövege mellett is olvasható egy dátum (1785), majd a több 18. sz.-i gyűjteményben is szereplő „Bokros bánat, mely unalmat...” kezdetű ének következik (magyar és latin változatban), hogy aztán a Luther és Kálvin kíméletlen tönkre zúzásával folytatódjék, bőven tárgyalva az eretnkségekből eredő morális romlást is. Az alkalmi költemények ugyanakkor az életörömök gyakori felbuzgásáról tanúskodnak, s ez talán a legjobban a közvetlen szomszédságban álló Bokros bánatban ragadható meg, amelynek beszélője az irigyek félretolásával örvendezik az ital és szerelem nyújtotta örömöknek, s a nyelvilleg legerősebb részben nagyon is versünkre emlékeztetően szól:

„Kurva az anyja, aki bánja, / Szemét száját tájta, / Hogyha néha, noha ritkán / Rossz kedvetem látja. / Rágalmaznak a rossz nyelvek, / Hadd ugassanak az ebek. // Sit meretrix ejus mater, / qui vult invadere, / Quod nonnunquam nos videat / pro posse gaudere, / Latrent canes velut norint, / Sed nobis nocere nolint.”

Talán a mindkét versben fölsejlő vágáns hagyományokat is felismerte a bencés atya, amikor egymás mellé helyezte őket, s természetesen ő erős jelölt lehetne a szentenciás strófa szerzőjére is, hiszen ezt egyetlen további változat sem tartalmazza. Érdekes ugyanakkor, hogy →Aranka György megközelítően ebben az időben egy rokon, bár kevésbé filozofikus strófát másolt be gyűjteményébe:

„Ettem-ittam, jól laktam, s ittam, míg ihattam, / Ha font húst felhapsoltam, borban torkig úsztam, / Eszem, míg meghagsadok, teljék torkig bélem, / Iszom, míg megszakadok, míg bor leszen vérem.”

Az „Éljünk, míg élhetünk” strófában persze kitörölhetetlenül jelen van a ha-

Mondom rajtam bátor szívvel, Pogány
vágthatsz erős kézzel, De te két élű törőd-
del, Őzet űzel fegyvereddel.

Hozz ki még egyfőzér jó lovam, meglád
Törőkre lefűz útam, Bor petsenye lefűz
abrahod, Nem lélek többé panaszod.

Hordozd bátran bús szívemet, Keresd
fel régi kedvemet, Hidd el majd a' Pogány
ofzol Oláh Getzi az hol hartzol.

Ül fel hát, ne félj Töröktől, Én is hi-
zem pogány vértől, Terjeszd tovább is
híredet, Keményítsd meg személyedet.

Tót Tel-ki Hazánk fénye, Buga Jakab
nagy reménye, Jafz berényi is népeftől,
Majd hozzád jön seregeftől.

Ellenségedet törefted, Mérges nyíllal
fésztetted, Majd fok Török test lefz esz,
Kiknek nem kell többé leves.

Minden vitéz bátor legyen, Hijában
szöldot ne végyen, Szeressen jó hirt né-
plünknek, E' vólt tárgya fegyverünknek.

Harmadik' a' Buga Jakab Éneke.

Mit búszúlsz Kenyeres, midőn semmid
nincs, jó az lsten, jót ad légy jó
reménységben, kinyílik az idő majd a'
jó Tavaszkor hová lát két szemünk, oda
mennünk akkor.

Hogy ne búsolnék én, én édes pajtásom,
A' temérdek gondok uralkodnak rajtam,
gondolkodásim között nyugtalan, é álomom,
lelkemet is bennem csak alig találom.

Ki-

Ki van az oldalom, rongyos a' dolma-
nyom, hátom lapotzkáját veri a' kalpa-
gom, a' temérdek föttül nehéz a' na-
dragom, zsíros kódménykém is alig van uya-
kamon.

Lábáról lovamnak lehullott a' patkó,
a' ki még rajta van, az is csak kótyogó,
patkó nélkül pedig megromlik a' jó ló, a'
szegény legénynek az is nem igen jó.

A' kópönyegemben fok kárt tett az es-
ső, új monderhoz pedig, a' reménység
késő, van még egy tarsolyom, de az is
csak végső, a' vigasztal még is hogy ba-
jom nem első.

A' Farkas börtömmnek elkopott a' szőre,
palatzka, pók-háló a' szegén bé-lepte, nem
isáogat engem' ifjúság' öröme; mert szen-
nyes az ingem, nints ki fejeztse.

Ej kurva az Annya, élek a' mint élek,
kivetem a' hasam a' jó verő fénynek, csak
úgy dohánnyozom, midőn megehezek, több
szegény legénnyel én is eltingedők.

Negyedik a' Dűj Dűja.

Alj meg Rózsám egy szóra, Nem a'
világ egy óra, Nem szorultam tsó-
kodra; Majd elmehetsz dolgozra.

Gyere be te friss legény, Együnk ket-
ten derellett, Hát a' Gazda mit egyék,
egyék korpa szíberét.

Im' hol jön-már a' nagy tél, A' Kis-af-
fzony

A Mezei juhász dallok (1800 k.) c. ponyvafűzet szövegváltozata

gyomány teremtette ambivalencia. Mint Szőrényi László tanulmányából tudhatjuk, a felszólító módú alakok a sztoikus filozófusok epikureisták elleni szövegeiben jelentek meg először, s kemény morális ítéletet tartalmaztak. Ennek az elítélő gesztusnak megfelelői gyűjteményünkben a gúnyversek és vallásos építő-oktató költemények, s talán a strófa már-már tautologikus ismétlései is ebbe az irányba mutatnak. Másfelől azonban a hedonizmustól sem mentes darabok és a „Bokros bánat” arról tanúskodik, hogy ha nem is a középkori goliárdok által teremtett ellenvilágként, de hedonisztikus kicsapongások kéziratban tartott emlékeiként ilyenek is helyet kaphattak a gyűjteményben.

Az 5. helyre a IV. változat (*Erdélyi-énekeskönyv*; Stoll, 332. sz.) kerülhet. Itt nyelviileg új mozzanat az 1. strófa 3. sora, ahol a korábbi *gyenge fű* vagy *tavasz* alakokat a *szép kikelet* váltja fel („Kinyílik az idő a szép kikeletkor”). Az éhezést

és szomjúhozást részletező strófák itt is elmaradnak, s a VII.-hez hasonlóan a korábbi változatok 2. és 3. strófáit szerencsésen összevonja. Kolofon hiján igen tömör változat keletkezik. Különösen figyelemre méltó itt a didaktikus-tanító szándék mellőzése, amely talán összefüggésbe hozható azzal, hogy a gyűjtemény legtöbb darabja szerelmes vers. Versünk közvetlen környezetét is ilyenek alkotják. A megelőző, „Inkább véltem és reméltem fogytát életemnek...” kezdetű a virágzó szabadság késői elvesztésére panaszodik, míg az azt követő („Bánatimban kesereg én szívem...”) beszélője a párját elvesztő galambhoz hasonlítja magát. A kódex második felében a szerelmes énekek mellett gúnyverseket is találunk, ezek azonban kevésbé harsányak, mint a *Furuglyás-énekeskönyv*-ben: a házastársi veszekedést megjelenítőhöz a németeket és különféle városokat is kiéneklő szövegek társulnak. Több istenes da-

rabban, pl. a „Reménység az embert...” (RMKT XVII/14, 183/IV. sz.) is megjelenik az istenes eszmény („Jó lovat, szép fegyvert, Istenem, szolgálts, / Ha meg köll halnom is, lelkennek irgalmaz”), ám ez nem serkentette az összeállítót a ~ ilyen jellegű kiegészítésére.

A kéziratos változatok közül a mondott szempontból a legrégebbi, a →*Szentseidaloskönyv* (Stoll, 168. sz.) kerül a 6. helyre. Nincs ezen mit csodálkoznunk, hiszen a jól ismert énekeskönyv antológia jellegű, s ez bizonyosan háttérbe szorította az értékelő, reflektáló szándékot. A kólofon hiányában is leghosszabb változatban a leírásához legfeljebb két helyen tapasztalhat közvetlenebb értékelő mozzanat. A lovat leíró strófa utolsó sora itt „Csak gyalog maradok, mint egy rút kobolló” változatban szerepel, amely nyelviileg erősebb a „Ló nélkül pediglen nekem nem igen jó” variációjánál, s egyben leszólja társait, s persze a fenyegetettségben önmagát is. Nehéz lenne ilyesmit belelátani abba, hogy az utolsó sorban a *másokkal* szó áll a minden egyéb változatban szereplő *szegény legény* helyett, ám említés nélkül nem hagyhatjuk.

Bár a ponyvanyomtatványokról nem szólunk, az RMKT XVII/10. kötetében számba vettek lefedendő megemlítjük, hogy az 1800 táján keletkezett *Mezei juhász dallok* c. összeállításban szereplő VI. változat már világosan mutatja, hogy a kompozíció egésze által sugallt rózsaszín idillnek megfelelően az immár *Buga Jakab éneke* címmel szereplő szöveg elindul a konkrétumokat kifakító megszeliidülés útján. Megjelennek a kicsinyítő képzős alakok (*ködmenkém*), s mivel mezei juhászhoz meg a vitézhez hasonlóan mindenki megelégedett sorsával, szóba sem kerülhet az isteni büntetés. Kiszaladnak a versből a testen nyargalászó tetvek is, s helyettük a szerelmi téma villan fel: „*Nem csalogat engem ifjúság öröme, / Mert szenny az ingem, nincs ki fejeirtse.*”

Újabb fejlemény lesz aztán, hogy a folklorizáció majd az olcsó mázat is lekopatja ezekről a darabokról.

Megfigyeléseink összegzéseként: néhány esetben konkrétumokban is megrea-

gadhatóvá vált, hogy a vers szövegének alakulása nem független attól a szöveggörnyezettől, amelyben megörzödött. Látható, hogy a verset alapvetően ezek a körülmények formálták, s nem valamely elvilágiasodási folyamat. Valójában ez utóbbiról egyáltalán nem beszélhetünk, hiszen a „Jó az Isten, jót ad, légy jó reménységben” sor mindegyikben szerepel, s topikusnak minősíthetjük ugyan, de ezzel még egyáltalán nem fosztjuk meg érvényességétől. Másfelől a vers esztétikai értéke sincs összefüggésben az esetlegesen világiasabb hangoltsággal.

Ha azt a feladatot kapnám, hogy egy antológiába válasszam ki az egyetlen felvehető változatot, esztétikai szempontból az újonnan előkerült VII. mellett dönténék. Igaz ugyan, hogy a fennmaradtak közül több is nagyobb egyértelműséggel mellőzi a kioktató szándékot, az I. (*Szentseidaloskönyv*) és a II. (*Jankovich–Erdélyi-kódex*) változataiban a leírás tárgyainak önkényes váltogatása, ill. a személy leírásán kívüli dolgokra történő kiterjesztése a hosszadalmasság veszélyével fenyeget. A IV. a személyre koncentrállással és a másutt 2–3.-ként szereplő strófák összevonásával feszebb szerkezetűvé válik, ám az ezekben az erényekben vele osztozó VII.-et eléje sorolja az erősebb drámaiság és bensőségesség, amelyet a Kenyeres nevű szegény legény önmagával, ill. az Istennel folytatott párbeszéde kölcsönöz az éneknek.

Kiad.: *Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*, I–II, kiad. THALY Kálmán, Pest, 1872; RMKT XVII/1, 1959; *A kuruc küzdelmek költészete*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977; RMKT XVII/10, 1981; *Pajkos énekek*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1984 (Magyar Ritkaságok); RMKT XVII/14, 1991; RMKT XVIII/4, 2000.

Irod.: STOLL, 1963, ²2002, ³2004; VARGA Imre, *Szegénylegény dolga*, in *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979; NAGY László, *Nem jöttünk égi hadak-útján*, Bp., 1982; SZÖRÉNYI László, *Ehess, ihass... József Attila Ars poeticájának értelmezéséhez*, in „*Szabad ötletek...*” Szöke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Miskolc, 2005; UTASI Csilla, *A Buga*

Jakab énszemlélete, in A mi Rákócziink. Délvidéki tanulmányok a szabadságharc 300. évfordulójára, szerk. IVÁNOVICS CSAPÓ Julianna, Újvidék, 2005.

Balázs Mihály

Monohföld

Egykori apátsági birtok a Zala m.-i Bezeréd Malomföld nevű szántóföldje helyén. A legkorábbi oklevél, melyben Bezeréd falucskát említik, 1236-os kelteű. Megtudjuk belőle, hogy a pornói apátságnak egy bizonyos „Monohföldre”, „Monóföldre” nevű birtoka volt itt. A 20. sz.-i földrajzinév-gyűjtésben ez nem szerepel, van azonban „Malomföld”, „Malom-földi-rét”, „Malom-földi-fórási”. Egy másik középkori oklevél (ZO, I, 378, 595–601) szerencsére segít behatárolni a korabeli ~ helyét, s ennek alapján a mai Malomfölddel azonosítható. A középkori latin *monachus* (‘szerzetes’), „monach”/ „monoh”/ „monó” szóból népetimológiával lett a későbbiek-

ben a helyi nyelvjárásban gyakran „maló”-nak [a végén nazális ó-val] hangzó „malom”; az *n-l* alternáció a köznyelvben ma is megfigyelhető (pl. *tipli~tipni*).

Irod.: *Zala vármegye története. Oklevéltár, I, 1024–1363, szerk. NAGY Imre, VÉGHELYI Dezső, NAGY Gyula, Bp., 1886; A bezerédi Szent Katalin plébánia Historia Domusa, 19–20. századi kézirat; HOLUB József, Bezeréd és a Bezerédj-család ősei, Bezerédj István és a százéves Szekszárdi Kaszinó, in Emlékkönyv Bezerédj István szobrának leplezési ünnepére, szerk. BODNÁR István, Szekszárd, 1942 (hasonmás: Szekszárd, 2002); Uő, Zala megye története a középkorban III. A községek története, gépirat, Zala Megyei Levéltár; VÉGH József, ÖRDÖG Ferenc, Zala megye földrajzi nevei, Zalaegerszeg, 1964, 250–251; ENGEL Pál, Magyar középkori adattár, Bp., 2001; A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL-DF 4.2), szerk. RÁCZ György, Bp., 2003.*

Tóth Csilla

Opus Terrae Foetus

Malomföld látképe

N

Nagymorva Birodalom

Nem létező államalakulat a 11. sz.-i →Kárpát-medencében és a Cseh-Morva-medencében. Ebből egyenesen következik, hogy közvetlenül Dáko-Románia szomszédságában kell keresni. A probléma eredője, hogy a térségben két „Morávia” névvel illethető politikai képződmény fordul elő: egy a mai Cseho. területén, a másik – másutt. Az utóbbi VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) leírásában mint „Megale [Nagy] Moravia” szerepel, sőt a tudós basileus háromszor is meghatározza elhelyezkedését *De administrando imperio* címmel ismert művében. „A türkökkel [magyarokkal] a következő népek határosak: a tőlük nyugatra eső vidéken Frankország, északra a besenyők, délre Nagy Moravia, azaz Szvatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak.” (13. fejezet) „Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantin császár tornya is van, és

ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmium Belgrádtól két-napi útra, és azokon túl a kereszteleetlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott.” (40. fejezet) „Tudnivaló, hogy Thesszalonikétől a Duna folyóig, ahol a Belgrádnak nevezett város van, nyolc napi út, ha valaki nem is gyorsan, hanem pihenőkkel utazik. A türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva között.” (42. fejezet)

Bár az égtájak nem mindenütt pontosak, azt nem lehet félreértetni, hogy ez a „Megale Moravia” a Szávától délre, a Morava folyó és Sirmium (Szávaszentdemeter, Sremska Mitrovica) vidékén feküdt. A körülírásból adódik, hogy „Nagy Morávia” nem egy birodalmi méretű ország volt, vagyis itt a „Nagy” nem térbeli kiterjedést, hanem időbeli elsőbbséget jelent. Ómorávia tehát több száz kilométer távolságban délkeletre helyezkedett el a ma Cseho. részét képező Morvától. Hogyan válhatott mégis Szvatopluk fejedelem (871–894) a térítő Cirillel és Metóddal karöltve a csehszlovák dalaiás idők főszereplőjévé?

Szvatopluk Moráviájának azonosítása a cseh-morva térséggel a →humanizmus

szülötte. Az elsőség Enea Silvio →Piccolomini (II. Pius pápa) érdeme a 15. sz. közepén; őt hamar követte Aventinus (Johannes Turmair) bajor történétíró. E két tekintélyes személyiség hatott az újkori Közép-Európa múltképére, ehhez képest Bíborbanszületett Konstantin sokáig lappangó munkáját csak az 1600-as évek elején adták ki, a magyar történetírásban az 1740-es évekre terjedt el.

Érdekes, hogy először a szlovák nemzetiségű pozsonyi jezsuita Juraj →Sklenár számolt a *De administrando imperio* alapján a déli lokalizációval (1784). Az ő Nagy Moráviája azonban oly nagyra nőtt, hogy nem csupán az antik Moesiát ölelte fel, hanem az Alföldön is előfordult, sőt a Garam folyótól a mai Morvao-ig terjedt. Mivel a birodalommá dagasztott Nagy Morávia képzete együtt járt →Anonymus gestájának kritikájával, ezért rendtársa, →Katona István heves vitába bocsátkozott vele, és ezt a meglátását is bírálta. Sklenár korai halálával a kérdés lekerült a napirendről. Ómorávia maradt északon, s a 19–20. sz.-ban a csehszlovák ősmúlt megszentelt fantomjává vált. Ezért amikor a lengyel–magyar származású történész, Boba Imre 1971-ben perújrafelvételt kezdeményezett Ómorávia ügyéről, és más korabeli kútfőkkel (Bajor Geográfus, Regino) igazolta Konstantin császár helymeghatározását, hamar méltatlan támadások kereszttüzébe került: a Palackyba zárt szellem észérvek nélkül tiltakozott az ellen, hogy a ~ messzire vándoroljon Csehszlovákiától.

Természetesen Boba eredményei sem minden esetben vitathatatlanok: az általa felvázolt déli Ómorávia tovább nyújtózkodott a Kárpát-medence törzsterületén, mint ameddig a források adta takaró ért. Egyes kutatók kifejezetten a magyar Alföldre helyezik Ómorávia súlypontját, holott nemcsak az írott, de a régészeti emlékek sem támasztják alá ezt a vélelményt. Az alföldi lokalizáció régészeti kritikáját Bálint Csanád végezte el. Rámutatott arra, hogy az Alföld „kiugróan jól kutatott városainak, a stratégiai jelentőségű Körös- és Maros-torkolatok táján a nagyszámú 8. századi és a szintén

nagyszámú 10. századi leletanyag között nem különül el még egy vékonyka, a 9. századra keltezhető réteg sem”. Világos: ahol nincs, ott ne keressünk. Tekintettel arra, hogy a hús-vér embereknek csontjuk is volt, tárgyakat használtak, házakban laktak, temetkeztek is, tehát egy tartós megtelepedés nem múlhat el régészeti lenyomat nélkül. Márpedig ez a magyar Alföld 9. sz.-i időrétegéből mind hiányzott.

A következetesség jegyében ugyanezt a szempontot érvényesíteni kell a Szávától délre fekvő területek vizsgálatakor is, ahová az írásos emlékek Ómoráviát helyezik. Van-e tárgyi fedezete a Száva–Morava-vidéki lokalizációnak? Ez még nyitott kérdés a hazai tudományosság előtt, tudásunk jelen állapotában kizárólag a feljegyzésekre hagyatkozhatunk.

Kútfőink alapján nyilvánvaló, hogy Ómorávia egy kevésbé jelentős politikai képződményként értékelendő a Száva alsó szakaszától délre, Nándorfehérvár és Száva-szentdemeter térségében. Ez a kép egybevág azokkal az írott és régészeti adatokkal, amelyek az avar állam 9. sz. eleji bukását túlélő avar népesség különböző, dunántúli, horvátó.-i és alföldi csoportjairól szólnak. Ómorva szempontból e harmadik avar közösség léte a fontos. Regino krónikájában olvasható a „pannonok és avarok pusztái” kitétel, ami Szádeczky-Kardoss Samu filológiai bizonyítása alapján nem kihalt tájat, hanem a Duna–Tisza közén pásztorkodó avarokra való utalást jelent. A Közép-Duna-medence pusztáin legeltető avarok életterét Ómorávia miatt nem indokolt az Észak-Alföldre korlátozni. Így tehát a birodalmi nagymorvák helyett az avar pusztalakókkal kell megelégednünk, akik megérvén Árpád bejövetelét, a történész-filológus Szádeczky-Kardoss Samu és a régész Tomka Péter egybehangzó véleménye szerint a magyar etnogenezis részévé váltak.

Források: BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN, *A birodalom kormányzása*, ford. MORAVCSIK Gyula, bev. OLAIOS Terézia, Bp., 2003; OLAIOS Teréz, *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, Szeged, 2001.

Irod.: Georgius SZKLENÁR, *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*, Pozsony, 1784; Stephanus KATONA, *Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii*, Pest–Buda–Kassa, 1786; Imre BOBA, *Moravia's History Reconsidered. A Re-interpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971; SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Még egyszer Regino és a korabeli magyarság*, in *Az Alföld a 9. században*, szerk. LŐRINCZY Gábor, Szeged, 1993; Uő, *Az avarok története Európában*, in *Árpád előtt és után*, szerk. KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc, Szeged, 1996; BÁLINT Csanád, *Magna Moravia a magyar Alföldön?*, Sz, 130(1996); TOMKA Péter, *Magánbeszéd az avarokról*, Életünk, 35(1997); PETROVICS István, *Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére*, Bp., 2005; KATONA-KISS Atilla, *Hol voltak a morva végek? – A „déli lokalizáció” kutatástörténeti vázlat*, Belvedere Meridionale, 21(2009), 7–8. sz.

Szabados György

nevetés

Az ókori görög-római ethoszhoz (erkölshöz) hozzátartozott az érzelmek eltitkolása. A „spártai jellem” szókapcsolat ezt a felfogást őrizte meg. →Kazinczy Ferenc egy ókori mondás nyomán azt vallotta: „Nam risu inepto res ineptior nulla est” (A ~ illetlen dolog, ennél nincs semmi illetlenebb). A „férfias középkor” (Georges Duby) lovagi kultúrája bibliai alapokon tovább alakította a szenvtelen viselkedés ókori hagyományát. A lovag a Genézis könyvének jövendölései (1Móz 3) alapján nem mutathatja ki a szenvedést, a fáradtságot, mert ha ezt teszi, az e tulajdonságokkal eljegyzett nő és a paraszt szintjére süllyed. Ez az erkölcsi parancs, melynek betartása a lovagot megillető társadalmi nivó attribútuma volt, visszahatott a szenvedés ellentétpárjának, az örömnél eltitkolására is, melynek fiziognómiai jelzése a ~ volt. A Biblia egyébként is korlátozta a ~ szabadságát. „Ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek” (Préd 3,4). A szenvtelen viselkedés lovagi eszményét a Grál-mon-

dakör már kritika alá vetette: a lovagi tulajdonságok körébe emelte a mások szenvedései, örömei iránti együttérzést. A fiatal Perceval, amikor első bolyongása során abba a Grál-palotába tévedt, ahol a sebeitől szenvedő Halászkirály (Anfortas) a Krisztus vérért őrző Grál-kelyhet védte, részvétlenségéért bűnhődött: a Grál-palota eltűnt a szeme elől. Perceval harmadszori látogatása során már okult ifjonti hibájából, lehajolt a szenvedőhöz s meggyógyította. A felépülés öröme osztozott az egykori beteg és gyógyítója.

Az áttörést az érzelmek kinyilvánítása területén, így a ~ kultúrájában is a kolduló rendek mozgalma jelentette. Szt. Ferenc meg nem erősített regulájában (*Regula non bullata*, 7/16) előírta a ferences szerzetesek számára, hogy az Úrban örvendezzenek, legyenek „vidámak és illően kedvesek”. Nem véletlen, hogy Umberto Eco *A rózsza neve* c. regényében a →ferencesek épp Arisztotelésznek a ~ról szóló, elveszett műve után kutatnak. Az iszlám legismertebb erkölcsfilozófusa, az iráni területen született Abu Ali Ahmad ibn Muhammad (ibn) Miszkavaihi is Arisztotelész gondolatai nyomán kereste a boldogság forrásait. A →városok világához kötődő kolduló rendi kommunikációhoz hozzátartozott a derű. A domonkos apáca, Szt. Margit fennmaradt eszmélektörvédekéi – csakúgy, mint a mosolygós visegrádi barátfej – a királylánynak jövendőlt mennyei boldogság mellett ennek a térítő szándékú derűnek is bizonyítéka volt.

A humanista életszemlélet – mely a reneszánsz műveltség írott forrásaiban tükröződik – vetette fel először, hogy „a lelki megértés, a lelki közösség” kialakításának antik technikai hagyományai (disputáció, dialógus, peripatetikus iskola), melyek a párbeszéd műfajára épültek, a testi kommunikációval is gazdagodhatnak. „Sohasem szabad elfintorítani a szánkat, ha olyan alkotó emberrel találkozunk, akiben [első látásra] nincsen meg az az elemi báj vagy kellem, amellyel a természetnek már születésekor fel kellett volna ruházni őt” – ír-

ta Giorgio Vasari Filippo Brunelleschi szobrász és építész életrajzában, mintegy jelezve a testi kommunikáció fontosságát. Az új társadalmi, kulturális környezetben – elsősorban Itália városállamaiban, a fejedelmi udvarokban és a megerősödő polgárság körében – az a humanista etika lett a norma, mely szerint a jóság és a belső lelki rend platonikus eszményítése nyomán a derűs lelki egyensúly a művelt ember viselkedésével, tetteivel összhangban van. A reneszánsz udvari viselkedésben, nemcsak Itália városállamaiban, hanem Nyugat- és Közép-Európa főúri és fejedelmi rezidenciáiban is, külön etikettje alakult ki az érzelmek arckifejezéssel történő szabad kinyilvánításának vagy éppen ezek színleléssel való átalakításának. Ezzel mindenképpen gazdagodott az az ókori s részben középkori hagyomány, mely az érzelmek teljes eltitkolását szorgalmazta, s azok színlelését a szenvtelenségre korlátozta. A reneszánsz művészetelméleti irodalmában – elsősorban Pietro Bembo, a platonói alapokon képzett író tollán – megszületett a „grazia”, a báj, a kellem esztétikai kategóriája, mely harmonizált a mosoly, a ~ – a korabeli portréfestészetben oly gyakran felfedezhető – fizionómiai jelével.

A →reneszánsz eredményeit létrehozó polgárság átmeneti hanyatlása, a nyugat-európai államokban megjelenő új kormányzati forma, az abszolutizmus, a kat. megújulás fegyelmet diktáló évtizedei azonban megrendítették a reneszánsz kiegyensúlyozottság korszakát. A gyors ütemben lezajlott gazdasági, társadalmi, ideológiai változások az egyes ember mentalitása számára szinte feldolgozhatatlanok voltak. Bekövetkezett a reneszánsz krízise, Lucien Febvre szerint a „szomorú emberek” korszaka: a →manierizmus. A reneszánsz krízisét kifejező manierista esztétikai kategória, a „terribilità” (rettenetesség, borzalom) fékezte a ~ kultúrájának kibontakozását. A barokk kor művészetelméleti irodalma René Descartes nyomán egy pneumatikus gépezetnek fogta fel az embert, s így XIV.

Az ún. visegrádi bárátfej. Az 1340 k. készült, elveszett eredeti gipszmásolata

Lajos udvari festője, Charles le Brun az emberi viselkedést a lélek testmozgást indukáló szerepére vezette vissza. Az életuntság először a lélekben jelentkezik, ezt követi a szív összeszorulása, majd testi mozgás kíséri azt – fejtegette Le Brun követője, Pierre Nicole.

Az életuntság ellentétpárja az életöröm, melynek eredménye, a ~ szerinte először szintén a lélekben jelentkezik. Ezt a szív kitágulása követi, amely aztán ~hez vezető testi folyamatokat indukál. A „nagy szívvel fogadott” szállóige ennek az elméletnek az emlékét őrizte meg. A pneumatikus gépezet pulzálása a bánat és az öröm között megfelelt a barokk kor szertelenségének. A ~, a mosoly ünnepe a barokk kor végén többek között a francia Jean Honoré Fragonard művészetében teljesedett ki. Fragonard „gáláns, pogány, pajzán, vaskos dévajságokat kedvelő, majdnem olaszos génuszú, de francia szellemű amoroso” volt (Edmond és Jules de Goncourt). A szentimentalizmus korszaka, a 18. sz. utolsó harmadában, nem ily racionális alapokon, hanem

az érzelmek irracionális hullámvázát felmutatva szinte kultuszt teremtett az öröm és a szomorúság hektikus viszonya körül. Az öröm és ennek testi kifejeződése, a ~ összefüggött a természet újbóli, rousseau-i értelemben vett felfedezésével. „Örülök életemnek, ezen a tájon” – írta Johann Wolfgang Goethe *Werther szerelme és halála* c. művében. Az emberi kapcsolatok tönkrementen azonban ember és természet kapcsolatát is megronthatja. Werther szerelme összeomlása után megcsömörlött szerelme színhelyétől: „a hársak alatt kellett elmennie, most ítírózott az egyébként annyira szeretett helytől.” Nem véletlen, hogy Denis Diderot épp a szentimentalizmus korszakában hirdette meg a „restaurant” mozgalmát: ez az étteremhálózat a diétás étrenddel próbálta helyreállítani a lélek nyugalmát, az egészséges jóllakottság testi jelét mutató mosolygó ember „reneszánszát”.

A romantika újraértelmezte a ~, a mosoly lelki-természeti párhuzamát. „Mosolygok, ha száll a völgybe / rám a sötét éjszaka” – írta Friedrich von Hardenberg Novalis. Ezt az éjszakába szállt mosolyt a klasszicizmus esztétái sem akarták a hétköznapiak spontán emberi tulajdonságai közé emelni. Mo.-on a Kazinczy Ferenc diktálta portréesztétika annyira ragaszkodott az ókori-görög ethosz hagyományaihoz, hogy Ferenczy István Csokonai-szobráról nemhogy a mosolyt, de még a bajuszt is le akarta tiltani. A ~, a mosoly esztétikai-pszichikai emancipációja a 19. sz.-ban az egyre erősödő művészeti akadémiák és a hivatalos intézményekből kirekesztett művészek és művészetelméleti támogatóik párharcában dőlt el. Az akadémikus műfaji hierarchia csúcán álló történeti festészet és művészetelmélete az ünnepélyesség, a feszélyezettség ábrázolásával és követelményeivel akadályozta a ~ őszinte megnyilatkozásait. Az akadémikus művészettel szemben álló művészeti irányzatok, így az impresszionizmus azonban a fesztelen viselkedés bemutatását s ezzel együtt a derű vizuális rögzítését állították művészeti céljaik egyik közép-

pontjába. Pierre Auguste Renoir művészete felfogható a mosoly és a ~ újrateremtett kultuszának is. Renoir visszatért a reneszánsz derű hagyományához, először írt a Toscanában született Cennino Cennini festészeti traktátusának 1911-ben megjelent francia fordításához. „Az ember az égi rendet a földi mintájára alakította ki gondolatában” – fejtegette a természet szeretetétől áthatva, mintegy megmagyarázva a harmóniát, a kiegyensúlyozottságot, a derűt felmutató impresszionista festészet eszmei célját.

A 20. sz. két nagy totalitárius rendszerre a politikai elvárásoknak megfelelően szabályozni, „átnevelni” akarta az embert. Mind a fasiszmus, mind a kommunizmus propagátorai szerint azt a folyamatot, amelyben az ember lemond személyiségéről, a viselkedés külső jelei is manifesztálják. Joseph Göbbels a propagandát művészetnek tekintette. A német háborús rádióadásokból kirajzolódott a rezzenéstelen arcú „német katona élő szimbóluma”, s ez az eszmény természetesen visszaszorította a ~ kultúrájának kibontakozását. Míg a náci Német Birodalomban a gyerek és az ifjú a „Hitlerjugend” képében a felnőtthez hasonló szenvtelen arcú kis katonává vált, addig a Szovjetunió gyermekkultuszának megalkotója, Anton Szemjonovics Makarenko pedagógus „az új ember kovácsaként” a gyermekek boldog, nevető közösségeinek utópiáját kívánta valóra váltani. Pedagógiai módszereivel mintegy a jövő örömteli birodalmába próbálta átvezetni a felnőtté váló gyermekeket. Jósándékú irányelveit a kommunizmus kisajátította, s az egyén kontrolljára, uralmára törekvő rendszer a mosolyt, a ~t – különösen a nagy társadalmi ünnepeken – kényszerre tette.

A ~ pszichikai motivációinak megértésében a filozófiai lélektan nyugat-európai kutatói sokat segítettek. Henri Louis Bergson nézetei szerint a ~ akkor jön létre, amikor az ember értelme számára „hirtelen vagy mondjuk gépiessége folytán valami érthetlenné válik”. Az ember megbotlik valamiben, egyensúlyát veszti és elesik. Az esés Bergson

szerint dehumanizálja az embert, pojcává változtatja. Értelmünk számára, mely a normális emberi mozgáshoz van hozzászokva, az esetlen emberi mozgás hirtelen érthetatlenné válik, s az ekkor kitörő ~ az érthető és az érthetetlen hirtelen konfrontációjára vezethető vissza. Jean Cocteau azt vallotta Bergson gondolatait továbbfűzve, hogy „az érthetetlen brutális és hirtelen felfedezése az, ami nevetésre ingerel”.

A kommunista hatalom Mo.-on ugyancsak elvárta a kényszerjókedvet. A Kossuth Rádió hanganyagarchívuma szerint Kádár János regnálásának hosszú ideje alatt minden május elsejei beszédében a „jókedvre” hivatkozott. A kényszerjókedv megnyilatkozása volt az az úttörőmozgalom által felkarolt egykori cserkészének, mellyel a hatalom az általa elvárt magatartást abszolutizálta és emblemátizálta. „Mint a mókus fenn a fán, az úttörő oly vidám, ajkáról ki se fogy a nóta.” (A dolog pikantériája, hogy a mókust a középkorban fürgesége és vörös farka miatt a Sátán megtestesítőjének tekintették.) Ugyanekkor a mindennapi fogyasztói jókedvnek is alapot teremtett a kádári rendszer a korlátozott anyagi élvezetek (hétvégi telek, nyaraló, Trabant stb.) s a részleges „maszek” világ engedélyezésével. Így alakult ki a nyugat-európai közvéleményben az a kép, hogy Mo. a szocialista táboron belül a „legvidámabb barakk”. Sokan látták azonban, hogy mindez csak talmi és behatárolt boldogság. Talmi azért, mert alapjait az óriási állami kölcsönök biztosították, behatárolt pedig azért, mert a hatalom nem foglalkozott a szabadságjogok teljes körű helyreállításával, ami az állampolgári jó közérzet egyik – ha nem a legfontosabb – záloga lett volna.

Mo.-on a rendszerváltás után a modern kor klinikai gondolkodása a mindennapi stresszhez való alkalmazkodás képességében látja a lelki egészség, a jó közérzet s az ezzel együtt járó ~ zálogát. A mentális zavarok kiküszöbölését, a mosolyhoz vezető út kiépítését Kéri Szabolcs pszichiáter professzor szerint

az idegtudomány, a genetika, a biológia s a szociológia művelőinek összehangolt munkája segítheti elő.

Kiad.: KazLev, X, 1900; Filippo Brunelleschi szobrász és építész élete, in Giorgio VASARI, *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*, Bp., 1978; MISZKAVAIHI, *A boldogságról. A boldogság könyve*, ford. MÁRÓTH Miklós, Bp., 1987; *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., 1976; Pierre NICOLE, *De l'éducation d'un prince, divisée en trois parties, dont la dernière continent divers traittez...*, Paris, 1676; Johann Wolfgang GOETHE, *Werther szerelme és halála*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., 1986; Friedrich von HARDENBERG NOVALIS, *Heinrich von Ofterdingen*, ford. MÁRTON László, Bp., 1985.

Irod.: Cennino CENNINI, *Le Livre de l'Art ou Traite de la Peinture*, éd. Victor MOTTEZ, Paris, 1911; Nicolaus PEVSNER, *Academies of Art Past and Present*, Cambridge, 1940; Jean COCTEAU, *Du rire*, in Uő, *La difficulté d'être*, Monaco, 1957; Jean RENOIR, *Apám, Renoir*, ford. G. BEKE Margit, Bp., 1968; Edmond és Jules de CONCOURT, *A XVIII. század művészei és egyéb művészettörténeti tanulmányok*, ford. PÖDÖR László, Bp., 1975; E. H. GOMBRICH, *Mitosz és valóság a német háborús rádióadásokban*, Jel-kép. Televízió, rádió, sajtó, 1981/1; *A manierizmus*, bev. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982; SZABÓ Péter, *Kazinczy portré-esztétikája*, AH, 1983/2; Cesare VASOLI, *A humanizmus és a reneszánsz esztétikája*, ford. SZKÁROSI Endre, Bp., 1983 (Korunk tudománya); VÁMOSI NAGY István, *Merlin, a bárd és Wagner, a zeneköltő. A Grál legenda útja az évszázadok kultúrájában*, Bp., 1984; Henri BERGSON, *A nevetés*, ford. SZÁVAI Nándor, Bp., 1986; Georges DUBY, *Réflexions sur la douleur physique au Moyen Âge*, in Uő, *Mâle Moyen Âge. De l'Amour et autres essais*, Paris, 1988; CHRÉTIEN DE TROYES, *Perceval ou le Roman du Graal*, Paris, 1993; Umberto ECO, *A rózsza neve*, ford. BARNÁ Imre, Bp., 1994; Jacques LE GOFF, *Assisi Szent Ferenc*, ford. SZILÁGYI András, Bp., 2002; KÉRI Szabolcs, *Tudjuk-e, mi a lelki egészség?* MTV, Mindentudás Egyeteme, 2011. jan. 22.

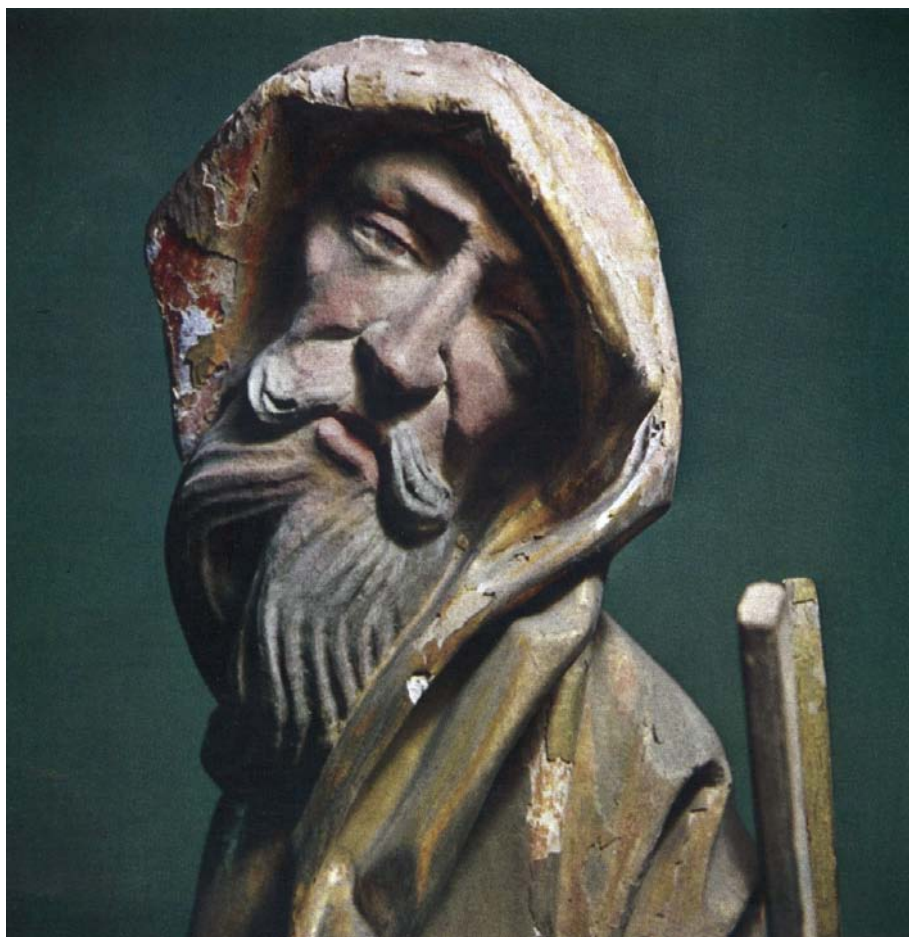
Szabó Péter Károly

nézőkép, bélyegkép

A hagyományos fényképezés korában készített 24×36 mm-es, kisméretű fénykép. A sötétkamrában az egész tekercs negatív filmet, azaz a 36 képkockát ráhelyezték egy 18×24 mm-es fotópapírra, átvilágították, majd az ebben a kis for-

mában előhívott pozitív képsorozatot átadták a fotósnak, hogy annak alapján válassza ki: melyiket szeretné kinagyítani. (Ezek itt nem szabályos ~ek, hanem – szándékom szerint – nézni jó képek, ezért nagyobbak.)

Móser Zoltán

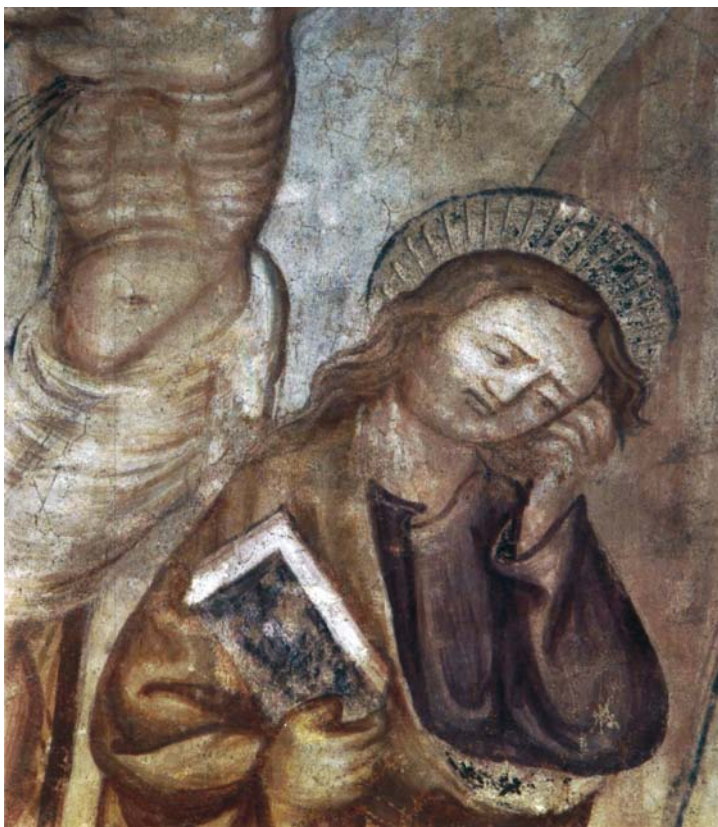
*Móser Zoltán fényképei: Szentek és zarándokok I.
Szt. András a garamszentbenedeki úrkoporsón*

Móser Zoltán fényképei: Szentek és zarándokok II–III.
Szt. István (Magyarremete) és Zarándokok (Lelesz)

Móser Zoltán fényképei: Szentek és zarándokok IV.
Apostolok (Bántornya)

*Móser Zoltán fényképei: Szentek és zarándokok V–VI.
Szt. János (Velemér) és Magnificat*

O

Oeser, Adam Friedrich (Pozsony, 1717. febr. 17.–Lipcse, 1799. márc. 18.)

Az érzékenység jelentős festője. (Az *érzékenység* a német területek korai klasszicizmusának az 1790-es évek óta használt elnevezése, vö. más műnemben a hasolóképpen angol előzményekre támaszkodó és hasonló stílusfokot jelölő *szentimentális tájkert* fogalmával.) Tanulmányait ~ Ernst Friedrich Kamauf (1696–1749) pozsonyi csendélet- és portréfestőnél kezdte, majd a bécsi képzőművészeti akadémián folytatta, ahol 1735-ben nagydíjat kapott. A hagyomány szerint közben, 1733 táján, egy-két évre visszatért Pozsonyba és kapcsolatba került Georg Raphael →Donnerrel (mintázni tanult tőle?). 1739-ben Drezdában telepedett le; a hétéves háború idején Heinrich von Büнау gr. újonnan épült dahleni kastélyában dolgozott és élt családjával. 1759-ben Lipcsébe költözött, 1764-ben Christian Ludwig Hagedorn (1713–1780), a szász.-i műgyűjtemények és művészeti akadémiák főintendánsa (a költő Hagedorn fivére) javaslatára az ott újonnan alapított képzőművészeti akadémia és rajziskola igazgatójává és a szász választófejedelem udvari festőjévé nevezték ki.

Festett freskót fejedelmi palotákba (pl. Weimar, Wittumspalais), lipcsei polgárházakba (pl. Gottfried Winkler neves műgyűjteményének helyiségei) és templokba (pl. kései fő műve: a lipcsei Szt. Miklós-templom oltárképei és freskói); valamint olajképeket antik mitológiai és történelmi témák, bibliai jelenetek, árkádiái idillek, ill. alpi tájak ábrázolásával. Megpróbált megteremteni egy modern allegorikus kifejezősmódot (pl. a lipcsei új színház függőnye, 1766); készített grafikai sorozatokat, elsősorban könyvillusztrációkat (pl. Wieland-, Gellert-, Gessner- és Goethe-művekhez); tervezett szobrokat is (pl. Frigyes Ágost szász választó emlékműve a lipcsei Königsplatzon vagy Karolina Matilda dán kiránynéé a cellei kertben),

valamint számos kerti emlékművet és jelet (pl. a „Jószerecsse köve” / „Agathé Tyché” Goethe weimari kertjében, 1776–77), sőt kertek kialakításához is adott tanácsokat (pl. Anna Amália szász-weimari hg.-nőnek a tiefurti parkhoz).

Lelkes és nagy hatású tanár volt, művésztanítványai közé tartozott pl. Heinrich Friedrich Füger (1751–1818), a bécsi klasszicizmus legnagyobb festője. Rajzolni, a műértés és a művészettörténet alapjaira tanította Goethét annak lipcsei egyetemi éve (1765–68) alatt (vö.: Goethe levele már Frankfurtból, 1768. nov. 9.: „Was bin ich Ihnen nicht schuldig. Theuerster Herr Professor, dass Sie mir den Weg zum Wahren und Schönen gezeigt haben...”). Goethe itáliai utazása és Johann Heinrich Meyer (az ún. Kunschtmeier; 1760–1832) Weimarba költözése után a szigorú klasszicizmus irányába fordult és eltávolodott ~tól, akit halála után Meyer állított a rigorózus klasszicizmus ítélőszéke elé. Az ősbűnön túl (hogy ugyanis ~ nem járt Rómában), azt hánnya a szemére, hogy rosszul rajzolt, nem volt tökéletes a technikája, s hogy ecsetjét inkább érzelemben, mint értelemben mártotta. Ez a *Propyläen*ben megjelent ún. nekrológ vált mérvadóvá az utókor kedvezőtlen ítéletében, noha újabb évtized múltán Goethe a *Költészet és valóság* VIII. könyvében nem tagadta meg lipcsei éveinek mesterét, ha nem dicsérte is művészetét. Az utókor ~t elsősorban Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) rajztanáráként, sőt spiritus rectoraként tartja számon. Carl Justi Winckelmann-monográfiája (*Winckelmann und seine Zeitgenossen*, I, 1866) helyezte hosszú időre minden kételyen kívül azt a korán kialakult legendát, hogy ~ Georg Raphael Donner antikszelemlétét(!) és nézeteit közvetítette volna Winckelmannhoz; olyan nagy hatással lett volt annak korai fő művére, a *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunstra*, hogy majdhogynem társszerzőnek lenne tekinthető, s hogy a mű három metszetét is ő rajzolta volna. Mindebből csupán annyi tűnik igazolhatónak, hogy Winckelmann 1754–55-ben, Rómába tá-

vozása előtt, albérlő volt Drezdában ~éknél. ~ persze sokat emlegette – pl. Goethének is – a nemes egyszerűséget és a csendes nagyságot, ez azonban csupán annyit jelent, hogy ugyanabból a közkézen forgó morálfilozófiai fogalomkészletből merítettek mindketten.

*

~ házasságon kívül született, édesanyja – egy erszénykészítő lánya – később férjhez ment, féltestvérei közül egy maradt életben: Kovács Jánosné, szül. Marie Rosine Plankenberg, a város gazdasági hivatala vezetőjének felesége. A pozsonyi hűg kérésére 1769-ben, Lipcsében járva, →Korabinszky János Mátyás vette föl a kapcsolatot a híressé vált bátytal (akinek lipcsei kinevezéséről a *Preßburger Zeitung* is beszámolt 1764-ben); s ekkortól fogva több száz levelet váltott egymással az ~ és a Kovács család; a postára nem bízott küldemények továbbítását többnyire Anton Löwe, az újdonságokról a lipcsei vásáron minden évben személyesen tájékozódó pozsonyi könyvkereskedő s később kiadó és nyomdatulajdonos bonyolította le. Elsősorban ~ lánya, az apja levelezését amúgy is intéző Friederike írt nagynénjének, ill. Kovácsék egyetlen leányának, Sophie-nak, aki Christoph Ludwig Seipp (1747–1793) színész és színigazgató felesége volt. (Seipp az 1770-es években Karl Wahr német prózai társulatában játszott nyaranta Eszterházán, telen-te Pozsonyban, majd saját társulatával járta az országot, többször évekre visszatérve Pozsonyba, ill. több szezónra Nagyszebenbe. Ő volt Mo.-on az első Jágó, adaptálta a *Lear királyt* s Goethe *Wertherjét*; az ő társulata mutatta be a Habsburg-országokban legelőször Lessing *Bölcs Náthánját* – Náthánt maga adta –; saját darabjaihoz Friederike Oeser próbált lipcsei kiadót találni, sikertelenül. Seipp két ütleírása viszont megjelent, az egyik Johann Lehmann álnevéen.)

Amikor a pozsonyi ev.-ok Mária Terézia engedélyével szilárd anyagból építhettek maguknak templomot az addigi faépület helyett (Matthäus Walch, 1774–

A. F. Oeser, Az emmausi vacsora, 1776. Pozsony, a német ev. egyházközség temploma

76), ~ felajánlotta az oltárkép megfestését. Eredetileg egy Utolsó vacsorára gondolt, de a leendő kép Pozsonyból megkapott méretadatai láttán úgy ítélte, hogy a kívánt vászon túl kicsi egy sokalakos ábrázoláshoz, így a végül az Emmausi vacsorát ábrázoló kép 1776 októberére készült el. (~ kísérlőlevele hűgához: „Danket Gott und eurem weisen Kaiser, der den Gott, den er nach seiner Art anbetet, auch euch nach eurer Weise anbeten läßt.”) Megemlékezett róla az új templomban dec. 1-jén tartott első ünnepélyes istentiszteletről szóló tudósítás. (*Preßburger Zeitung*, 1776. dec. 4.: „Das Altarblatt [...] ist recht naif [!] und sehenswerth. Sowohl die Erfindung als die künstliche Mahlerey rühret von dem berühmten Professore [...] her, welcher an seinem Geburtsorte hiemst ein stätes Andenken stiften wollte.”) A következő évben magához kérte a pozsonyi várba Wettin Albert Kázmér szász-tescheni herceg – akiről utóbb az Albertinát elnevezték, ekkoriban Mária Terézia kedvenc leányának, Mária Krisztinának férje és Mo. helytartója –, aki az egykorú beszár-

A. F. Oeser, Az emmausi vacsora, 1776. Pozsony (részlet)

moló szerint hosszan és élvezettel szemlélte a képet, és tanulságos megjegyzéseket tett róla a jelenlévőknek. A festmény hamar elsötétedett, ezért az egyházközség Friedrich Liederrel (1780–1859) új oltárképet festetett 1839-ben (vagy 1842-ben?); a két világháború között azonban ~képét visszahelyezték a szószékoltárra, és ma is ott van (míg Liederé, amelyet sokáig a sekrestyében őriztek, legújabbban az ev. kórház kápolnájába került a Palisádyra). Részletes egykorú leírása – amely tudtunkkal nyomtatásban nem jelent meg – az Oeser családnál maradt fenn (ma: Archiv Stadtmuseum Leipzig), és a rájegyzés szerint Karl Gottlieb von →Windisch pozsonyi vas- és/majd borkereskedő, szénátor, végül polgármester, valamint történeti munkák szerzője és lapszerkesztő – s egyébiránt Kovács Sophie keresztapja és házassági tanúja – tollából származik. Ez az írás a képekről való effajta beszédnek nagyon korai, talán első s rö-

tőn meglepő készségű mo.-i példája (amely készség annál is meglepőbb, mert noha Windisch saját kis képgyűjteményét elismerően említették kortársai, és maga is metszett, könyvtárában Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste*jén túl nem voltak képzőművészettel foglalkozó könyvek). A kép fő jellemzőjének Windisch azt tartja, hogy emelkedett témáját ahhoz méltó nemes egyszerűséggel adja elő („herrschet ädle Einfalt”), s kiemeli a megvilágítási effektust („künstliches Helldunkel”): a kívülről beszűrődő alkonyi félhomály és a jelenet helyszínéül szolgáló helyiség közepén lógó lámpa fényének együttes hatásaként egyes részletek – köztük az egyik tanítvány – erős megvilágítást kapnak, míg mások – pl. Krisztusnak a néző felőli profilja – mély árnyékba merülnek. Így sikerül a festőnek a figyelmet „minden dagályosság és kényszeredettség nélkül” a jelenet lényegére: Krisztus ma-

gát felismertető kézmozdulatára és az egyik ifjú ráismerésére összpontosítania. (~ szívesen alkalmazta, elsősorban bibliai témájú képein, a németalföldi festészet chiaroscuróját, egyenesen Rembrandtot tekintve példaképének, s könyvillusztráló metszeteit a leglelkesebb egykorú fogadtatás Rembrandt metszeteivel is állította párhuzamba. A németalföldi mesterek utáni igazodást a korszak teoretikusai közül Christian Ludwig Hagedorn pl. értékelte; a Rómát járt klasszicisták ellenben elutasították, és további megbecsíthatatlan hibák, köztük a tiszta körvonalrajz elhanyagolása okának tekintették.)

Közel két évtizeddel a pozsonyi oltárkép megfestése után →Kazinczy Ferenc Klopstock *Messiás*ából készülő fordításához rendelt ~tól egy képet, amelyről címlap előtti metszetet szándékozott készíttetni. ~hez írott levele szerint úgy illik, hogy Németo. legjobb művét legjobb festője(!) díszítse(!), és őt vakmerővé teszi a kérésre az a gondolat, hogy e nagy ember „Hazafija” (sic! a német nyelvű levélben). Pontosan megadta, melyik szövegrészt óhajta illusztráltatni, s metszetelőképet is kijelölt. ~, aki békés természetű, jó kedélyű ember volt, válaszában Landsmannjának nevezte Kazinczyt, elengedte a füle mellett mind annak túlzó bókjait, mind okoskodását, s barátjára, Klopstockra való tekintettel elvállalta a munkát, pénz helyett pedig Kazinczy tetszésére bízott mennyiségű →tokajiban kért fizetséget. 1795 elején többször írt Kazinczynek arról, hogy a Gábel arkanlyalt és Eloát, a bukott angyalt ábrázoló kép (ma: MNM TKcs) készen van, gondoskodjék hát elszállításáról, amire talán a közeledő húsvéti vásár alkalmából kezdődő jöves-menés kínálja a legkedvezőbb alkalmat – de persze nem kapott választ. Végül egy egyetemjárásából hazatartó diákra bízta a festményt, aki Erdélybe vitte magával, és Kazinczy szabadulása után, 1802-ben – évekkel ~ halála után – a kép el is került megrendelőjéhez. Kazinczy az egykori diákhöz írt köszönőlevelében hosszan fanyalgott: Meyer ún. nekrológjának megjelenése után már nagyon nem tetszett neki sem a kompozíció, sem az

angyal alakja, sem drapériája, sem a megvilágítás, s – erről másvalakinek írva – igen sajnálta, hogy nem tudja visszacsbni a képet a halottnak: fessen másikat. De az Európa-hírű magyar ~ munkája, ~ szeme nézte, keze érintette vásznát (KazLev, II, 546. és 548. sz.), s a kutyaüő festmény etől vált mégis ereklyévé szemében.

*

Karl Gottlieb Windisch 1780-ban adta ki *Geographie des Königreichs Ungarn* c. művének két kötetét (a harmadik, a *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen oder der Geographie von Ungarn Dritter Teil* c. kötet csak egy évtizeddel később jelent meg). Windisch a →Bél Mátyás-i hagyományoknak megfelelően vármegyék szerint rendezte anyagát, de a területenkénti áttekintés elé három összefoglaló fejezetet is írt, az első Mo. földrajzi fekvésének és kiterjedésének adatait próbálta tisztázni, a második természeti adottságairól szól, a harmadik pedig az ország „politikai természete” („politische Beschaffenheit”) cím alatt tárgyalja mindazt, ami a lakossággal függ össze, a népesség számától az emberi foglalatosságok típusain át az államberendezkedésig és az országot irányító hivatalokig. Ebben egy *Építészet, festészet és zene* c. fejezetecske is van (a könyvnyomtatásról szóló után, a manufaktúrákról és a mezőgazdaságról szóló előtt), amely szerint nem meglepő – így Windisch –, hogy a képzőművészetek Mo.-on még nem érték el a tökéletességnek azt a fokát, amelyet Európa más országaiban, hiszen az a nép, amely oly hosszan harcolt a törökök ellen, sőt részben egyenesen török fennhatóság alatt nyögött, nem gondolhatott a művészetekkel. Mégis fel tud mutatni Mo. egy Dürert, egy Kupeczkyt, egy Mányokit és egy ~t („...diese schönen Künste konnten von einem Volke, welches so langwierige Kriege mit den Türken geführt, und zum Theile unter ihrer Bothmäßigkeit seufzte, keinen Eingang finden. Dennoch hat Ungarn einen Dürer, Kupetzky, Manjoki, und Oeser aufzuweisen”) – fűzi hozzá. Értsd: ők mind Mo.-on születtek, s hallga-

A. F. Oeser; Gábiel arkangyal és Eloá, Kazinczy Klopstock-fordításának címlap előtti metszetéhez készült festmény, 1795. MNM TKcs

tólagosan értsd úgy is, hogy művészetük rangjának bizonyítéka és mércéje a külföldön elért siker, az, hogy udvari (megbízásokra dolgozó) festők voltak. Lehet tehát, hogy Mo.-on kívül nem volt élet, de festészet viszont Mo.-on nem volt, leg-

alábbis Windisch nem ismert megnevezésre méltó festőt, így a külföldön híressé váltak enumerációja szolgált a hazai kulturális elmaradottság ellensúlyául, amellet hogy Windisch szerint, amióta beköszöntött a béke és véget értek „a belső

Vignetta Kupecký életrajzához Johann Kaspar Füssli *Leben Georg Philipp Rugendas, und Johannes Kupecki* (Zürich, 1758) c. művében

nyugtalanságok”, nem csupán a városokban épülnek szép templomok és paloták, hanem vidéken is szaporodnak a kúriák, nyaralókastélyok és kertek; Mária Terézia bölcs kormányzata pedig minden lehetséges módon támogatta a művészetek felvirágzását, amiről meggyőzően tanúskodik a nagyszerűen kiépített budai →királyi palota és a pozsonyi vár bővítése.

E fejezetecske magja már Windisch első, 1772-ben kiadott *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Hungarn* c., még jóval kisebb terjedelmű országleírásában is szerepelt. Egy Heinrich Korn nevű, saját korában sem túl ismert ulmi író azt állította, hogy Windischnek ez a műve az ő Anton Löwének leadott *Denkwürdigkeiten von Hungarn* c., soha meg nem jelent kéziratát plagizálja. Ebben még valóban csak a nyugaton századok óta szélteben elterjedt toposz olvasható arról, hogy a magyar harcias nép, nincs tehát érzéke a képzőművészethez („Diese Künste sind nicht völlig nach dem Geschmacke eines so kriegerischen Volkes”). Nem szerepelt még a magyar föld nagy festőszülőitinek felemlítése, de szó szerint ugyanúgy ott volt már – aligha az ulmi Korn megfogalmazásában – Mária Terézia uralkodásának a mo.-i kulturális felvirágzás korává formálása, elsősorban az építkezések

fellendülésével alátámasztva: a két mo.-i királyi rezidencia kiépítésének kiemelésével, s annak hangsúlyozásával, hogy noha az országban a házak általában rossz építésűek, az arisztokrácia és a középneveltség „ebben a században” sok kastélyt építtetett, amelyek nem csupán kényelmesekek, hanem pompásak is.

Albrecht Dürer (Nürnberg, 1471–Nürnberg, 1528) családi krónikája elején – apja feljegyzései alapján – nagyon pontosan megjelölte, hogy ősei ló- és ökörpásztorok voltak a magyar királyságban, „Eytas”-on, ami a Gyula (Jula) nevű kisváros közelében, Nagyváradtól (Wardein) 8 mérföldre fekszik, mígnem nagyapja Gyulán beállt tanulni egy ötvöshöz. Három fia közül a legidősebb volt Dürer apja, az 1455-ben Nürnbergben megtelepedett ötvös [az id. Albrecht Dürer a levéltári források tanúsága szerint már 1444-ben Nürnbergben volt]; a másik, László (Laßlen), szíjjártó volt, fia pedig Kölnben élő ötvös (Niclas Unger); a harmadikból pap lett Váradon. Mivel a Dürer családi krónikát már 1679-ben kinyomtatta Joachim von Sandrart a *Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste* II. kötetében (II, 3, 226; ennek a Dürer kanonizálását lezáró műnek 1768-ban jelent meg új kiadása szintén Nürnbergben), a Dürer család mo.-i származását folyama-

tosan számon tartották. A különös inkább csak az, hogy az „Eytas”-nak írt nevű falut a festő félig nyitott ajtót ábrázoló címere ellenére is csak 1871-ben, ill. részletesen kifejtve 1878-ban azonosította Haan Lajos békéscsabai ev. lelkész az 1566-ban elpusztult Ajtóssal, s előtte a legkülönbözőbb magyarázatok voltak forgalomban, pl. →Ráday (I.) Gedeoné, aki a nevet nem az Ajtosi–Thürer–Dürer soron, hanem a ’száraz ’jelentésű *dürr* szóból vezette le.

Ján Kupeckýnek (Bazin, 1667–Nürnberg, 1740) a cseh testvérek közé tartozó takács apja menekült Mo.-ra nem sokkal a festő születése előtt; ő maga is cseh tudatú volt (szignatúráiban: *pictor boemus; natione Boemie* [!]), olyannyira, hogy németül értett és beszélt ugyan, de olvasni nem tudott (életrajzában ismétlődő eleme, hogy az érkező leveleket felolvasták neki). Róla a nagy svájci festő-, metsző- és művészeti író dinasztia egyik tagja, Johann Kaspar Füssli (1706–1782) adott ki életrajzot, amelyet személyes ismeretség és Kupecký elbeszélései alapján írt (*Leben Georg Philipp Rugendas, und Johannes Kupecki*, Zürich, 1758). Ennek első mondata egy lélegzetre közöl minden fontos adatot Kupecký származásáról. („Dieser war seinem Vaterland nach ein Böhme, von wannen seine Eltern der Eifer für ihren Gottesdienst wegtrieb, und sie nach den Ungarischen Gränzen, nach Pesing brachte, wo er 1667. gebohren ward. Er hatte noch drey Brüder, Jurga [!], Ferenz [!], und Martin, und eine Schwester Maria.”) Ezután szép kerek, s nagyobbrészt nem is alaptalan történetek sorát találja egy Van Dyckkal összemérhető portréfestőről, aki 15 évesen világgá ment, mert apja saját mesterségére akarta kényszeríteni, nagy nélkülözések közepette, de újra és újra nemes lelkű patrónusokat is találva nőtt azzá a művésszé, akit uralkodók sora próbált udvarához kötni, sikertelenül, mert önállóságát és vallását nem volt hajlandó földadni soha. Két évtizeddel távozása után, amikor már válogathatott a megbízók és megbízások között, visszatért Bécsbe, hogy meglátogathassa szüleit, akik elveszetteknek hitték, de

Metszet Ch. L. von Hagedorn *Lettre à un amateur de la peinture* avec des éclaircissements historiques sur un cabinet et les auteurs des tableaux qui le composent (Drezda, 1755) c. művében

éppen mielőtt a császárné portréfestőjeként léphetett volna föl Bazinban, nagy szomorúságára apja halálhírére vette. (Így Füssli, de utóbb a helyi hagyomány mégis hazavándoroltatta hősünket szülővárosába, hogy imádkozhasson szülei sírjánál, s megnézhesse idegenek által lakott szülőházát. Minderről egy egész irategyüttest hamisítottak: egy levelet, amelyet Kupecký írt volna Bécsből 1703-ban szüleinek, kézbesítését Bazin polgármesterére bízva, nehogy hirtelen személyes megjelenése túl nagy megrázkódtatást okozzon; s egy helyi beszámolót a látogatásról, amely végül közel újabb két évtized múltán történt volna meg. Az ő szerény szülőházát jelölték meg először emléktáblával is az 1880-as években; később, az utóbbi időkig, múzeumként működött.)

A Nógrád m.-i Szokolyán köznemesi családban született →Mányoki Ádám az egyedüli az említettek közül, aki már nevet szerzett, ill. több udvart megjárt festőként kétszer is évekre visszatért Mo.-ra; mindig használta nemesi címét, testvéré-

A. F. Oeser, Hektor búcsúja Andromakhétól. Pozsony, Slovenská narodná galéria

vel együtt megpróbálta visszaszerezni birtokait, majd másikat szerezni helyettük, és olyan sokáig maradt, hogy Drezdában be-szüntették apanázsa folyósítását, udvari festői címét csak nehezen tudta később visszaszerezni. A Podmaniczky, a Ráday vagy a Pozsony ev. életében fontos szerepet játszó Jeszenák család tagjairól készült portréinak egyénemelyike akár szem előtt

is lehetett a 18. sz. második felében, emlé-kezetét mégsem a mo.-i hagyomány tar-totta fön, hanem a már említett Christian Ludwig Hagedorn saját műgyűjteményé-nek darabjairól írt *Lettre à un amateur de la peinture avec des éclaircissemens histo-riques sur un cabinet et les auteurs des tableaux qui le composent* (Drezda, 1755, 254–264) c. műve. Hagedorn szerette

Mányoki-képeit, különösen nagyra becsülte színkezelését, és személyesen is ismerte az idős festőt, első kézből származó értesülések alapján számolt be tehát életútjáról, pontosan megnevezve szülőfaluját is (sőt Szokolya és Mányoki kétjegyű mássalhangzóit is jól leírta: „Il naquit à Szokolya près de Novigrad en Hongrie en 1673. d’une famille noble. A l’âge de douze ans il passa en Allemagne.”).

A mo.-i születésű vagy eredetű, külföldön sikeressé vált nagy festőknek a következő bő száz évben annyit emlegetett névsora Windisch tollán állt tehát össze Mária Terézia halálának évében. Windisch azonban aligha a festők első nyomtatott életrajzait használta fel hozzá, hanem a Johann Rudolf Füssli (1709–1793) – a svájci művészdinasztia egy másik tagja – által szerkesztett *Allgemeines Künstler-Lexicon* – minden ún. Thieme-Becker és Saur ösét –, méghozzá annak Zürichben, 1763-ban megjelent első kiadását. Ez Sandrarton alapuló Dürer-szócikkében nem említi ugyan a család mo.-i származását – ezt tehát Windischnek máshonnan kellett tudnia –, Kupecký-szócikkében azonban szó szerint átvesszi hivatkozott forrása, a másik Füssli életrajzában a bazini születésről szóló mondata második felét, de nem a cseh eredetről és a vallási hovatartozásról szóló első – vlsz. ezzel téve problémátlaná Kupecký beiktatását Mo. festőnagyságai körébe, mindaddig, amíg az ősforráshoz vissza nem nyúltak –, Mányoki-szócikke pedig Hagedornból merítve szól a festő szokolyai születéséről és II. Rákóczi Ferenc udvarában viselt dolgairól.

Windisch az *Allgemeines Künstlerlexikon* első kiadását használta, mert a jócskán bővített, de még mindig egykötetes, 1779-ben megjelent második kiadásban már →Bogdány Jakab is szerepelt, aki az első kiadásból ugyanúgy hiányzott, mint Windisch névsorából. Füssli Georges Vertue rézmetsző egykorú kéziratos feljegyzéseiből vette adatait Bogdányról, s ezt azért tehette, mert noha a Bogdány-szakirodalom szerint Vertue kéziratait először Horace Walpole adta ki *Anecdotes of Painting in England* c. művének

harmadik kötetében, amely csak 1782-ben jelent meg, valójában már 1770-ben közölte őket Matthew Pilkington is *The Gentleman’s and Connoisseur’s Dictionary of Painters*ének „James Bogdane” szócikkében. Angliai honosításának 1700-ban keletkezett irataiban Bogdány pontosan megadta származási helyét: „Epperia in Uper Hungary”, Vertue azonban a festő szülővárosának megnevezése nélkül állítja, hogy Bogdány Mo.-on született, régi családból, és apja a rendek küldöttjeként követségben járt a császárnál (a Vertue-nél szereplő „genteel”-t a magyar irodalomban általában ’nemes’-nek, Füssli azonban ’alt’-nak fordította; az id. Bogdány követségéről szóló értesülést így sem könnyű értelmezni, talán egy országgyűlési részvételre vonatkozhat).

Pozsonyban a művészlexikon első kiadása lehetett tehát kéznél, s azt használta Korabinszky is, aki a *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*jának Bazin-szócikkébe (Pösing) belevette Füssli Kupecký-szócikkét, és Füsslire hivatkozva említette Szokolyánál (Sokolya) Mányokit. Bogdányról azonban ő sem tudott, noha saját maga is eperjesi volt. Bogdány híre – úgy tűnik – annak ellenére sem jutott vissza szűkebb pátriájába sem, hogy Gottfried keresztnevű, szintén festő testvére Kassán maradt, s lányát egy nagyszabású származású festő, →Stranover Tóbiás vette feleségül, aki apósa műfajában dolgozott tovább Angliában. Bogdányról idehaza talán csak Teleki Sámuel vett először publikus tudomást 1828-ban.

Füssli művészlexikonának mindkét kiadásában van ~szócikk – a másodikban jóval bővebb –, biztos jeleként annak, hogy a még a második kiadás megjelenésekor is javában élő és alkotó festő kortársai szemében már akadémiai hivatala és udvari címe elnyerése előtt is megkerülhetetlen, számon tartott művész volt, legalábbis német nyelvterületen; a lexikon különösen rajzait és metszeit dicsérte. (~pozsonyi származásáról, bécsi akadémiai tanulmányairól, Donnerrel való kapcsolatról és 1739-es drezdai letelepedéséről szóló adatait Hagedorn műértő-leveleinek

egy lábjegyzetéből vette át – annyi más mellett tehát a Donner-legendát is Hagedornnak s a művét kivonatoló Füssli-lexikonnak köszönhetjük.) ~ – mint láttuk – még életében idejétnülttá vált; áldozatává Goethe és Meyer kíméletlen harcának a ’tisza klasszikáért’. Megsemmisítő kritikákat csak sok-sok évtized múltán kezdte ellensúlyozni az utókor érdeklődésének feltámadása. Hamar kihullott a híres mo.-i származású festők Windisch által összeállított sorából: miközben a többiek magyarságának nemzetközi elismertetésére sok tintát és papírt használtak föl a 19. sz.-ban, ~re, mivel külföldi renoméja aláhanyatlott, Mo. sem tartott igényt. A pozsonyi helyi hagyomány Korabinszky lexikonától Balus Pál városleírásáig (*Beschreibung der königl. Freistadt Preßburg und ihrer Umgebungen*, Preßburg, 1822) bő terjedelemben számolt be a német ev. templom oltárképéről, lecsérézése után azonban már arról is csak Markusovszky Sámuel ev. iskola-története emlékezett meg pontosan, ha röviden is. A 20. sz. elején árverésen bukkant fel és egy lipcsei polgármester ajándékozta városa egyik közgyűjteményének a családi levelezés egy részét. Karl Benyovszky pozsonyi helytörténész ennek alapján írta meg az ~ család pozsonyi kapcsolatait máig a legrészletesebben bemutató, 1930-ban megjelent német nyelvű művét, amellyel azonban nem sikerült visszahelyeznie a festőt a város híres szülöttei közé.

Irod.: Oeserről: Karl BENYOVSKY, *Adam Fridrich Oeser der Zeichenlehrer Goethes. Auf Grund unveröffentlicher Briefe*, Leipzig, 1930; Gisela WEYDE, *Preßburger Baumeister der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts*, Preßburg, é. n. [1930], 12–16 (a pozsonyi oltárképről); Ernő MAROSI, *Winckelmann, Oeser und Timanthes*, AHA, 24(1978); György RÓZSA, *Chodowiecki, Oeser und Ferenc Kazinczy*, AHA, 28(1982); CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek* (1925), Bp., 1983, 26. kép (az utóbbi kettő az MNM TKcs képének reprodukciójával); *Kunst der Slowakei. Ständige Ausstellung der Slowakischen Nationalgalerie*, Bratislava, 1995, 103–104, 107 (Magda KELETIOVÁ) (a Hektor búcsúja Andromakhétól reprodukciójával); Timo JOHN, *Adam Friedrich Oeser 1717–1799. Studie über einen Künstler*

der Empfindsamkeit (Phil. Diss. Uni. Halle–Wittenberg; Stuttgart, 1999) Beucha, 2001; JÁVOR Anna, *Céhbeliek és akadémikusok. A művészi tevékenység formái, szervezete és feltételrendszere Magyarországon a 18. század második felében*, AH, 34(2006), 52 (az MNG Izsák és Ézsaujának reprodukciójával); MÉSZÁROS F. István, *à rebours*, Enigma, 61. sz., 2010 (~ 1784-ben készült rajzának reprodukciójával); SINKÓ Katalin, *Magyarország géniusza és a műszak temploma. Joseph Abel előfüggőnye a Pesti Királyi Városi Színházban, 1812*, in „Ez világ mint egy kert...”. *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., 2010; **Windischről:** *Ueber Karl Gottlieb von Windisch*, Zeitschrift von und für Ungern, I, 1802, 16–23; Fritz VALAVEC, *Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*, München, 1936 (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau, 11); Jozef TANCER, *Karl Gottlieb Windisch. Die Bibliothek eines Autodidakten*, Orte des Wissens, Hrsg. Martin SCHEUTZ, Wolfgang SCHMALE, Dana ŠTEFANOVÁ = Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, 18/19(2004); *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, Hrsg. Andrea SEIDLER, Bp., 2008 (Commercii litteraria eruditorum Hungariae / Magyarországi tudósok levelezése / Briefwechsel der Wissenschaftler aus Ungarn, 5); **Dürer származásáról:** HAAN Lajos, *Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről*, Békéscsaba, 1878; ÁRPÁD TIMÁR, *Dürer-Literatur in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, AHA, 24(1978) (Dürer első mo.-i említése szerint → Cornides Dánieltől 1805-ben); **Kupeczký apokrif bazini legendáriumáról:** ZSILINSZKY Mihály, *Kupeczky János*, Bp., 1878; **Mányokiról:** BUZÁSI Enikő, *Mányoki Ádám (1673–1757). Monográfia és œuvre-katalógus*, Bp., 2003 (Mányoki első mo.-i említése szerint KORABINSZKY 1786-os *Lexikonában*); **Bogdányról:** GRTS [gr. TELEKI Sámuel], *Egynéhány megholt magyar képműről*, TudGyűjt, 1828, 1. sz., 35–36; H. TAKÁCS Marianna, *Néhány adalék Bogdány Jakab és Stranover Tóbiás angliai működéséhez*, MÉ, 37(1988).

Szentesi Edit

ornamentika (középkor és 16. sz.)

1.1. középkori definíciók

Mint művészeti ág: 'díszítőművészet'; a lat. *ornare* igéből > *ornatus*, továbbá *ornamens* v. *ornamentum*, plur.: *ornamenta*, 'díszek'. De vö. 'díszítés, ékesség', magyarul is: 'dekoráció' értelmében: *decor* < *decet*, 'illik' igéből: nemcsak 'dísz', hanem 'megfelelő, illő megjelenés' is az antik művészetelmélet *decus* vagy *decorum* (másként: *convenientia*, gör. *prepón*) fogalmának megfelelően. Mint formális fogalom, nemcsak ornamenst, egyes díszítményt, hanem formarendszert jelent, amelyben valamilyen szabály, törvényszerűség (pl. ismétlődés, a szimmetria különböző fajtái) érvényesül. Az ilyen rendszert jelöli az angol *pattern* szó (eredetileg a pozitív minta – felismerhető benne a lat. *pater*, 'apa' tő –, a negatív minta: *matrica* [<mater] ellentéte), amely nemcsak művészettörténeti kifejezésként, hanem általános tudományelméleti fogalomként is használatos, s csak hozzávetőleges pontosságú magyar megfelelője a 'mintázat'.

Az antik építészetelméletben (Vitruvius, I,II,1) az építészet hat „részének” egyike a *decor*, amely nem más, mint a mű (=épület) kiigazított megjelenése (*emendatus operis aspectus*, uo., I,II,5), annak helyzete (*statio*, gör. *δευατισμοί*), a szokás (*consuetudo*) vagy a természet (*natura*) alapján. Ez a *decorum*ra alapozott rendszer Vitruvius építészetelméletének három tényezőre leegyszerűsített középkori hagyományában mint az építészetet meghatározó elrendezéshez (*dispositio*) és építéshez (*constructio*) hozzáadott díszítés (*venustas*) hagyományozódik. Így Sevillai Isidorusnál (*Etymologiarum*, XIX,IX,1): „*Venustas est quidquid illud ornamentum, et decoris causa aedificiis additur, ut tectorum auro distincta laquearia, et pretiosi marmoris crustae, et colorum picturae*” – a járulékos ékesség céljai tehát: díszítés és illő megjelenés. A középkori szerzők ebben az értelemben, Isten háza illő ékességét említve hivatkoznak Dávidra: „*Domine dilexi decorem domus tuae*” (Zsolt 26,8). Theophilus Presbyter

Isten materiális házának díszzeit sorolja fel (*Schedula diversarum artium*, III, Prologus): „*Nec enim perpendere valet humanus oculus, cui operi primum aciem infigit; si respicit laquearia, vernant quasi pallia; si considerat parietes, est paradysi species; si luminis abundantiam ex fenestris intuetur, inaestimabilem vitri decorem et operis pretiosissimi varietatem miratur.*”

1.2. díszítőművészet, koncepciói

Az ~ mind az ókorban, mind a középkori és a korai újkori művészetben mindenekelőtt a művészi gyakorlat területére tartozik, rendszereinek, formatanainak leőhelyei is a rajzi vagy sokszorosított grafikai mintalapok és mintagyűjtemények. Ez megfelel annak a ténynek, hogy a reneszánsz idején, majd a művészeti akadémiákon a „szabad művészetek” sorába emelt képzőművészeti ágak (*grand art*, *arti maggiori* > *beaux-arts*) mellett az alkalmazott művészeteket továbbra is inkább kézműves mesterségeknek (elmélettel nem rendelkező *arti minori*) fogták fel. Az utóbbiak önálló művészeti ágként való meghatározása és értékelése mindenekelőtt a 19. sz. közepétől, az „iparművészeti mozgalom” keretében terjedt el. Az *iparművészet* (*Kunsthandwerk*, *Kunstgewerbe*) mellett – intézmények: iskolák és múzeumok nevében is – szinonimaként használják e korban az *alkalmazott művészet* (*art appliqué*, *applied arts*, *angewandte Kunst*), ill. a *dekoratív művészet* (*arts décoratifs*, *decorative arts* stb.) kifejezéseket, amelyeknek párhuzamossága is utal arra, hogy e művészeti ágazat definíciójának egyik alapkérdése az ~ koncepciója.

A 19. sz.-i ~történeti koncepciók kiindulópontja az ~nak mint a legősibb művészeti ágnak, az emberi díszítőkedv elemi megnyilvánulásának felfogása. Ennek a koncepciónak jegyében keletkeztek azok a 19. sz.-i iparművészeti mozgalmak keretében az iparművészet megújulását szolgáló mintagyűjteményekként is használatos motívumgyűjtemények (Owen Jones, Friedrich Fischbach, Pulszky Károly–Fr. Fischbach), amelyeknek alapelve a régi történelmi példák egyesítése a

szintén archaikusnak tekintett (ill. archaikus elemeket őrző) népművészetből merített motívumokkal. Az ~ történetének nagy hatású elméletét Gottfried Semper dolgozta ki, eszerint az ~ a stílus hordozója, s eredetét tekintve az emberiség alapvető technológiáinak (nyersanyag + technika) függvénye. E felfogás értelmében a kiindulópont a legősibb, „textilis” technológia, amelynek eredménye a geometrikus stílus, ezt követi a keramika, az eredetileg fa-, majd az abból született kőépítészetre jellemző tektonika, végül a falazás technológiáján alapuló sztereotómia. Semper ezzel a négy alapvető technológiával (ill. stílussal) írta le az őskortól az ókor végéig terjedő művészettörténetet. Rendszerének fontos eleme az a megállapítás, hogy a stílusformák (ornamensek) az alapjuként szolgáló technológiák eltűnése után is, más technológiák bázisán tovább élnek (pl. geometrikus ornamens a keramikában, tektonikus formák – pl. görög oszloprendek – mint falazott római épületek tagozatai). A továbbélés alapjai a formának tulajdonított szimbolikus jelentések, amelyekkel kultikus-vallási használatuk során ruházták fel őket.

Sempernek és követőinek, köztük Ernst Curtiusnak ~felfogását a 19. sz. végén Alois Riegl részesítette gyökeres kritikában. Az ő elméletének alapja a természetutáns és a művészet elvi megkülönböztetése. A neolitikus ősember első produktumai szerinte természetutánszó, naturalisztikus jellegűek, ezeket a művészi szándék (művészetakarás vagy művészi akarás: *Kunstwollen*, amelynek tárgya: „magából a vonalból műformát alakítani”) különbözteti meg a felületdíszítés absztrakt-geometrikus stílusától, ill. az abszolút szimmetria által jellemzett heraldikus stílustól (*Wappenstil*), amelyek tehát nem automatikusan következnek a technológiából. A növényi ~ általa kidolgozott történetének alapvető motívumai absztrakt alakzatok: az ókorra visszanyúló hagyomány szerint reális növényi formációkból való (pl. akantusz) származtatás helyett az elvontan stilizált lótuuszvirágból levezetett ornamens („palmetta”), fa-motívum („palmettafa”) és indadísz.

Riegl belső evolúción alapuló, folyamatos ~történetének logikai-kronológiai fázisai az ókori keleti (egyiptomi, mezopotámiai, föníciai, perzsa) és a görög, valamint az arabeszk (bizánci és „szaracén”) ~. Az utóbbi kettő egyben magában rejtí az általa külön nem tárgyalt középkori ~ alapelveit is.

Rieglnek az immanens stílusfejlődés elképzelésén alapuló felfogásával szemben a legjelentősebb és legnagyobb hatású ellenvéleményt Josef Strzygowski nyilvánította. Felfogása sok tekintetben Semper elméletén alapul, mindenekelőtt az ~ technikai alapjainak, ill. a formáknak tulajdonított kultikus, de civilizációkat, etnikumokat („fajokat”) is megkülönböztető jelentés feltevésében. Riegl ellenében az ókori fejlődés belső logikájával szemben az egykori Római Birodalmon kívülről (Belső- és Kelet-Ázsia, Észak-Európa) érkező népek hatását hangsúlyozta. A két elmélet között vita alakult ki a keleti vagy a klasszikus antik kultúra meghatározó szerepéről („*Orient oder Rom?*”), amelynek – miután egykori ideológiai töltését jórészt elveszítette – megoldása „vagy” helyett az „is-is” elfogadása. Strzygowski elmélete inspirálta a középkori ~ történetének számos elgondolását, vele párhuzamosan nagy jelentőséget nyert az északi és általában a germán népek kora középkori díszítőművészetének feldolgozása, benne történeti fázisoknak, egymást követő stílusoknak kidolgozása.

Az ~ történetének nincs modern összefoglalása. Ernst H. Gombrich erre vonatkozó szintézise mindenekelőtt Riegl elvein alapul, megtartva az ~nak mint alapvető emberi szükségletet kifejező művészeti ágnak elképzelését, s egyben feloldva merev és formális osztályozását. Kiindulópontjai az ~ törvényszerűségeinek mintaképpül szolgáló szabályos természeti alakzatok; vizsgálta az ízlés szerepét, az ~ rendjének érzékelését és az ~ pszichológiai alapjait. Gombrich figyelembe vette az ornamentális motívumok jelként betöltött szerepét, ezzel enyhítette Riegl radikális formalizmusát is, amely az ~ jelentéstartalmának a lehető legnagyobb mértékű elvi kiküszöböléséhez vezetett.

1.3. forrásai és korszakai

Az ~ mo.-i jelenségekre koncentrálok középkori története, stílusainak jellemzése lehetetlen egyetemes történetének áttekintése nélkül. Jóllehet az ~ történetében fontos szerepet játszik az etnikai meghatározottság feltételezése (s ennek megfelelően a 19. sz. óta erre irányulnak a „nemzeti stílus” törekvései is), az ~ valójában a legegységesebb művészeti ág, s lényegesen nagyobb az emlékanyaga, mint az építészeté vagy a modern értelemben vett képzőművészeteké. Mások a fennmaradás feltételei is: a régészeti emlékanyag (főleg a temetkezéseknek köszönhetően kedvezőbb hagyományozódás miatt) nagyobb arányban őrzött meg az ~ történetére vonatkozó emlékeket, mint más művészeti ágak emlékanyaga, amelynek azonban mindig része a díszítőművészet is.

Az alapvetést kétségtelenül az antikvitás jelenti – közvetlenül annak késő antik fázisában. Rieglnek a késő antik iparművészetről írott munkája teremtette meg – részben a reneszánsz óta eleven vélekedés cáfolataként – annak alapjait, hogy a késői antikvitás művészetét (s vele a középkort) ne hanyatlásnak vagy barbár torzításnak, hanem evolúciós jelenségnek tekintsék. Az antik hagyaték alapvetően nem lokális vagy regionális keretben fejtette ki hatását. Ritka kivételként eltekintve nem helyben adott mintaképek közvetlen követéséről, másolásáról van szó, hanem általános kulturális hagyományról.

A Riegl–Strzygowski-vita legjelentősebb téje ennek a hagyománynak a töretlensége, ill. az a kérdés: vajon a germán díszítőművészet beleértendő-e az antik mintaképek követésébe, vagy tökéletesen új elveket képvisel? Egyrészt, a →bizánci művészet nemcsak őrizte a késői antikvitás hagyományát, hanem a korai középkor megváltozott politikai viszonyainak nyomán, a perzsa-szászánida, arab, ázsiai kultúrákkal kölcsönhatásban (pl. az ázsiai Selyemúton zajló textilimport, ill. az antik művészeti hagyománynak a szomszédos iszlám kultúrában bekövetkező, az ábrázolásokat kiszorító, az ~t domináns művészeti ággá emelő ártértelemezé-

sének hatására) maga is változásokon esett át. Másrészt a germán népek művészetében fontos szerepet játszott a késő antik eredetű formakincs (római eredetű fegyverzet, pénzek stb.) leegyszerűsített átvétele (pl. a fémtárgyak ékmetszéses dekorációs technikája), együtt a barbár népek ázsiai eredetű színes dekoratív eljárásaival (rekeszszománc, ill. inkrusztáció). Mindezek a népvándorlás korában ismételt, skandináviai eredetű ízléshullámokkal vegyültek: az ún. I. germán állatstílus természetes formákból kiinduló geometrikus absztrakciójával (frankok az 5. sz.-tól: Tournai, Childeric-sír, 481; vizigótok, osztrogótok), majd a II. stílus fonatdiszes állatstílusával (7. sz.-i angolszász művészet: Sutton Hoo-i hajósír, 7. sz. eleje; délnémeto.-i alemán törzsek, langobardok). Az ún. II. germán stílus Skandináviában, a vikingeknél (Oseberg, hajó, 834), ill. különösen a kelta területeken, az ír-skót művészetben a 12. sz.-ig eleven maradt.

A népvándorlás kor népei a keresztény államok megalapításával a római késő antik művészet örökébe léptek, s ennek a hagyománynak terjesztőjeként, ill. hordozójaként lépett fel a keresztény egyház és a szerzetesség. Így vált a késő antik hagyomány hordozójává (főként az építészetben, ill. az épület és a liturgikus felszerelés díszítésében, továbbá a könyvdíszítésben) Itáliában az osztrogót, majd a langobard királyság, a galliai meroving s a hispániai vizigót állam. Az I. (Nagy Szt.) Gergely pápa misszionáriusának, Szt. Ágostonnak tulajdonított, 7. sz. eleji angolszász térítés a „northumbriai reneszánsz”-ban a római-bizánci klasszikus hagyomány és a II. germán stílus szintézisét hozta létre. Az ún. karoling reneszánszban a tudatosan újjáélesztett klasszikus elemek (építészet, bronzművesség, könyvfestészet, elefántcsont-faragás) mellett ugyancsak fontos szerepet játszik az angolszász tradíció (pl. kéziratok fonatdiszes díszoldalai).

Az →Ottó-kortól kezdve a Karoling-kori „reneszánsz” jelenségei a →románika korszakában sűrűn ismétlődtek, mind a császárság reprezentációs igényeinek kielégítéséért (így a pápaság és császár-

ság első investitúraharcának idején, IV. Henrik szolgálatában, majd I. Barbarossa Frigyes művészetében, ill. a „pogány” jelleg különös hangsúlyozásával II. Frigyes udvarában), mind az ókeresztény és római tradíciót követő egyházi reform oldalán. E törekvések támaszokra és mintaképekre leltek a bizánci művészetben, hol mint a Nyugat (*magistra Latinitas*) által feledett művészetek helyettesítésére képes görög jártasság (*peritia graeca*: így említése Monte Cassinóban), hol mint értékes importtárgyak (esetleg hadizsákmányok, mint Konstantinápoly templomai és kincstárai 1204-es kifosztása esetében) forrása. A „12. sz.-i reneszánsz” (Haskill: „Renaissance of the 12th Century”) a középkori kulturális újjáéledések közül az egyik legjelentősebb, amennyiben a (számottevő bizánci közvetítéssel) követett antik minták egyben a természetűség, a reális megjelenítés új ideáljainak is megfeleltek. Egyszerre volt ez kiindulópontja a →gótika művészetének és a 13. sz. →protoreneszánszának.

A gótika volt az európai középkor első, nem az antikvitás hagyományán alapuló építészeti rendszere. Építészeti ~ja is csak távoli rokonságot tart az antik oszloprendek szabályaiból levezethető dekorációs rendszerrel. A 13. sz.-ban az építészeti tagozatok növénydiszében fokozatosan a naturalizmus elve jutott érvényre; ennek foka, a természetközelség ettől kezdve a gótikus ~ stílusának legfontosabb jellemzője. A kora gótikával kezdődő fejlődés eredményeként viszont az építészeti tagolásban, nyílások áttört és vak falfülkék reliefszerű kitöltésében (kőácsok) a geometriai szerkesztéseken alapuló ~ jutott uralomra. A kőfaragó-építészek tagolási formái (*mâçonnerie*) a 13. sz.-ban általános ornamentális rendszerként terjedtek el, meghatározva a belső berendezéseket, benne oltárokat is jelentő mikroarchitektúrák, az →ötvösség és a festészet keretarchitektúráinak formáját.

A reneszánsz kritikáját (Vasari, *Le vite..., Introduzione di tutta l'opera*) közvetlenül mindenekelőtt a gótikus építészeti ~ váltotta ki. Vasari a hatodik, az antik öttel ellenkező oszloprendnek jellem-

zett *ordine tedescó*t a nem tektonikus felépítés és az irreális (Vitruviusnak a groteszk ~ elleni kirohanásához hasonlóan jellemzett) díszítésmód alapján ítéli el. A reneszánsz ~ kiindulópontját a formák tekintetében mindenekelőtt Vitruvius olvasása, ill. e tanulmányok alátámasztására az antik emlékek tanulmányozása jelentette, legfőbb alapelvként pedig a *decorum* elvének ugyancsak a művészetelméleten alapuló újbóli érvényesítése.

2. anyag és technika: művészeti ágak és ornamentalsformák (különös tekintettel a középkori Mo.-ra)

Az ~ semperi értelmezése és rendszerezése a stílus meghatározójaként alapvető jelentőséget tulajdonított a nyersanyagnak és a megmunkálás technológiájának, s közöttük időbeli egymásutánt is feltételezett. Noha a formák anyagból és technikából való automatikus eredete s valamely eredeti technikából másakra való átvitele mint általános törvényszerűség nem igazolható, ilyen áttételek ténye egyes esetekben mégis kézenfekvő. A régészeti-művészettörténeti irodalomban ilyen ténymegállapításokhoz gyakran eredetkérdésekre adott válaszok, ill. kulturális kapcsolatokról szóló hipotetikus megállapítások fűződnek. Ilyen pl. a magyar →honfoglalás kori ötvösművészet stílusának származtatása az alapvetően perzsa-szászánida eredetű, ázsiai népvándorlás kori hagyományból (s esetleg annak visszavezetése a textilművészetre), ill. (más felfogás szerint) az I. évezred végén bizánci közvetítés feltevése is. Hasonló módszertani problémát vet fel ugyanezen palmetás-indás ~típus jelenléte 11. sz.-i kő épülettageozatokon [10, 11]; a régebbi művészettörténeti irodalom a hasonlóság alapján a honfoglaló magyarság ízlésének továbbélését tételezte fel. Ugyanilyen kérdések adódnak valamennyi középkori ~formának a származtatásával kapcsolatban is. A lehetséges hipotézisek: a belső fejlődés logikájának érvényesülése vagy minden új, addig nem ismert típus esetében önálló átvétel, annak a kulturális háttérnek az alapján, amely e típusok mögött áll. Az első hipotézis mellett szól mindenekelőtt az egyes

művészeti ágak műhelyhagyományai, amely nemcsak a technikai eljárásokra terjed ki, hanem a formakincsre is; a másodíknak alkalmazhatóságát korlátozza, hogy a stílusváltozatok sajátos jelentése rendszerint éppoly kevésbé ismert, mint forrásvidékük.

Az alábbi, az ~ technológiai alapjaira vonatkozó áttekintés e technológiák ősi eredetét és a hosszú történetük során bekövetkezett bonyolult kölcsönhatásokat tekintve nem sok esélyt kínál arra, hogy (mint a múltban oly sokszor) a nemzeti művészet utólagos igényét kielégítendő, a múltban valamilyen sajátos magyar díszítőművészetet sikerüljön kijelölni.

2.1. festészet, rajz

Az ~nak mint elvont (vagy többé-kevésbé absztrakt stilizáción alapuló) művészeti formának ideális médiuma, egyben tervezésének szükségszerű eszköze a rajz. A középkorban – és bizonyára az ókorban is – feltételezhető a díszítőműveknek mintalapok vagy mintakönyvek általi közvetítése és hagyományozása. Az ilyen emlékek Európa-szerte a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, s anyagtól és technológiától határozottan független jellegűek; nehezen dönthető el pl. egy-egy formának építészeti vagy ötvösművészeti, monumentális festészeti vagy könyvfestészeti rendeltetése. A ránk maradt mintagyűjtemények is anyagukat, méretüket tekintve a könyvdíszítéshez állnak közel. A grafikai sokszorosítás elterjedésével a rajzolt mintákat a nagyobb példányszámban nyomtatott és terjesztett metszetek, köztük ornamentális lapok váltják fel, ill. egészítik ki.

Mindezt jelentős a befejezetlenül maradt művek (pl. elkezdett, de nem vagy csak részben elkészült, dekoratív kőfaragványok [1], nagy számban csak előrajzolásban – esetleg kész festmények sorában – fennmaradt miniatűrök, továbbá a felső festőrétegeiket elvesztett fal-festmények) tanúsága.

Kifejezetten geometriai logikán alapulnak a középkori művészet legelterjedtebb ornamentei, a különböző hullámvonalas vagy meanderszerű díszítőművek [5, 7], ill. a szalagfonatok [8, 9] változa-

tai, amelyek legkevésbé térbeli formáikban is feltételezik az egymással csomózódó vagy egymáson átbújtatott formák térbeliségét. Az absztrakt (tér)geometriai ~ az iszlám művészet uralkodó művészeti formája.

A legegyszerűbb geometriai szerkesztések (pl. azonos körzőnyílással szerkesztett ívháromszög, hatágú csillag, ilyen hálózatok, egymásba írt szabályos idomok sorozatai, középpont körül elforgatott négyzetek) a geometrikus ornamentek legősibb alapformái. A geometrikus kompozíciók egy részét a tudományos illusztrációk szkémái, diagramjai alkotják: ilyenek a kartográfiai ábrák (a világ – oikumené – szkematikus térképeinek változatai), a genealógiai sztemmák, a különböző felosztásokat (pl. égtájak, makro- és mikrokozmosz, tudományok, nyolc boldogság stb.) szemléltető geometriai konstrukciók. Ezek ornamentális kompozíciók keretformáit is alkothatják. Nagy részük a könyvek illusztrációiból származik, s azok nyomán szerepet kapnak pl. üvegablakok, padlók geometrikus beosztásában is. Geometrikus konstrukció jelenít meg olyan logikai összefüggéseket, amilyen a világkorszakok, ill. a kinyilatkoztatás különböző formáinak tipológiája (a népszerű, illusztrált teológiai és hitbuzgalmi irodalomban is, pl. *Biblia pauperum*, *Concordantia caritatis* stb.)

A festészet, amelynek egyik általában vett alapfunkcióját a középkori felfogás (lásd fent: Sevillai Isidorus, Theophilus Presbyter) Isten házának díszítésében látta, gyakran mint más díszítő technikák (pl. kő – esetleg színes berakású – burkolat [36, 37], függönyök [20, 49], textil falburkolat) ábrázoló utánzata/pótléka jelenik meg. Az antikvitás óta a díszítő festészet egyik alapfeladata az építészeti tagolás illuzionisztikus utánzata, az épülettagozatok térbeli illúziót keltő ábrázolásával. A késői hellenisztikus-római ~ mint antirealizmus jelenik meg Vitruvius kritikájában (VII,V,3–4: „Ilyesmik pedig nem léteznek, nem is létezhetnek, és nem is léteztek” [62]). Jellemzése minden klasszicizáló és funkionalista ~kritika alaptípusa: így érvel Vasari a gótika ellen (*Le vite...*

Introduzione alle tre arti: Dell'architettura), hasonlóan Winckelmann a rokokóval szemben, vö. még Adolf Loos: „Az ornemens büntett.”

A térbeli látszat keltésének mindenkori eszközei (pl. a perspektivikus ábrázolás különböző formái, a domborúság hatásának keltése színárnyalatok fokozataival, ill. fénnel és árnyékkal) mind a falfestészetben, mind a táblakép- és könyvfestészetben a mindenkori →korstílusok formavilágához alkalmazkodnak. A festészet a középkorban alapvetően az építészeti tér- és faltagolás eszköze, ornamentális rendszerei is annak kereteihez illeszkednek. Ugyanakkor nincs elvi különbség a szobrászat és a festészet között: minden szobor és relief egyben színes, festett alkotás is, miközben a formák plasztikus visszaadása a festészetnek is követelménye. E tekintetben a középkor emlékanyaga – restaurálások folytán, amelyek az „anyagszerűséget” nagyrészt a 18–19. sz. normái szerint értelmezték – csonkán és hamis formában maradt ránk. A középkori műveknek (épületnek és szobornak is) a festménnyel való közösége jut kifejezésre felületük színes kezelésében (ném. *Fassung*). Ez nem egyszerűen csak színezést (polikrómia) jelent, hanem az ~ különféle fajtáival (pl. fém-, berakott kő, üveg-, üvegpaszta stb. applikációk) való kiegészítést is. Középkori festmények, szobrok ~jának sajátos esetei az →ikonok fémfogalataihoz hasonlóan értelmezett aranyalapnak ötvösművekre emlékeztető, poncolással való díszítése. Mind festményeken, mind szobrokon használatosak azok a díszítmények, amelyeket a felületek (drapériák, szegélyek, nimbuszok) s a hátterek dekorálására alkalmazott negatívok segítségével az alapozó stukkórétegbe nyomtak (brokáttextiliákról kölcsönzött gyakori mintáik alapján: ném. *Pressbrokat*).

Ugyanakkor az ornamentális értelmezés a középkori festői stilizálásnak általános érvényű kompozíciós alapelve. A természeti formáknak (növényeknek, állatoknak, emberalakoknak; az antik eredetű herbáriumok, bestiáriumok stb. közvetítésével) képét ez a stilizálásmód közvetítet-

te az ~ba. A 11. sz.-tól kezdve a középkori művészet tendenciája lesz az ornamentális kompozíciók telítése narratív vagy allegorikus tartalmú figurális elemekkel, különösen a könyvfestészetben (*lettre historiée*) s az építészeti tagozatokon (*chapiteau historié*).

2.2. kő, fa, csont

Faragással, véséssel megmunkálható, szilárd nyersanyagok. Elvileg azonos technológiájuk az építészettől a vésett →drágakövekig (glyptika) tág méret- és funkciótartományra terjed, ami önmagában cáfolja a pusztán az anyag természetére és a megmunkálás eljárásaira alapozott osztályozást. Alapvető műfaji kerete a reliefszobrászat, amely alap (háttér) és előtte megjelenő (kidomborodó) minta kettőségét tételezi fel, a legkülönbözőbb technikai eljárások szerint: elvileg mint sötét (alávéssett, fűrő segítségével kidolgozott vagy festéssel megkülönböztetett) háttér előtt magasreliefben megjelenő motívum [8, 13, 14], vagy kétsíkú, lapos, esetleg bemélyített relief. Utóbbinak a fémművészetre emlékeztető technikája az ún. „ék-metszés” (ti. a belső rajzvonalak ék vagy V keresztmetszetű bemélyítése), mind a negatív forma kialakítására (különösen a korai középkorban), mind (a középkor későbbi, 11–12. sz.-aiban) a formák belső tagolására jellemző. A megmunkálás technikájában rejlő korszakos stíluskülönbségek felismerésének és értékelésének nevezetes példája Gervasius canterburyi krónikája (1180 k.), amelyben a Lanfranc-féle anglonormann székesegyházat veti össze Guillaume de Sens épületével pl. a „bárd-dal”, ill. „vésővel” faragott ornemens megkülönböztetése alapján.

Az építészetben nyilvánvaló a meghatározott technikai eljárások önmagukban vett díszítő jelentősége. Ilyen jelentőségű lehet maga az eszközhasználat (pl. faragott köfelületek különböző mintákat alkotó szerszámm nyomokkal, de általában finom lapos vésővel faragott részletek és fogas vagy durván szemcséző szerszámmal megdolgozott szegély, háttér megkülönböztetésében). Ugyancsak dekoratív hatás forrásai a különféle falazásmódok (megkülönböztetésükhöz lásd: Vitruvius),

köztük gyakran az *opus spiccatum*, *opus reticulatum*, valamint falburkolatok, padlók – részben festészetinek tekinthető színes díszítőeljárásai: *opus sectile*, *opus alexandrinum*, de a kő és téglafalazóanyag különböző kötésformái, a falsarkok armírozása is –, ill. a mozaik (*opus musivum*) mint egyértelműen festészeti eljárás. Megfelelőik más anyagokban is az inkrusztáció, intarzia technikái.

Részben a konstrukcióhoz, részben az építészeti ~ sajátos elemeihez tartoznak a szerkezeti elemek és tagozatok profilformái, amelyek a gótikában az építészeti formák megjelenésének meghatározó elemeivé váltak (vö. Villard de Honnecourt 1220 k.-i dokumentációja a reimsi székesegyház építőműhelyében alkalmazott profilokról). Ezen a jelentőségükön alapul felhasználásuk az építészet stílustörténetében és datálásban: a gótika építészet-történetének egyik alapelve az, hogy a konstrukciók és a téralkotás történeti kválitásai (a gótikus és a késő gótikus építészet fejlődéstörténeti fázisai) megítélhetők a dekoratív részletképzés formavilága alapján. Ez az elv a klasszikus oszloprendekhez hasonló szerepet tulajdonít a középkori formarendszereknek. Különösen fontos a mo.-i művészettörténetben, ahol sokszor csak a díszítő kőfaragvány-töredékek állnak a kutató rendelkezésére.

Ugyancsak különös jelentőségű építészeti forma a nyílások és rácsok kítőltésének rendszere, kezdve a késő antik eredetű, geometrikus tagolású *transennák* ablak- vagy mellvédkítőltő rácsaitól. E rácskompozíciók alapelvét követték a 12. sz.-i korai gótikus, kőlemezéből kivágott geometriai formákból szerkesztett, kapcsolt ablakcsoportjai – immár az üvegezett ablaknyílás kialakítására. A kortársak (Villard de Honnecourt: Reims, 1221 k.) által is nagyra becsült döntő innovációt a kőrács jelentette, amelynek geometrikus szerkesztésmódja az egyes gótikus stílusváltozatok elnevezéseinek alapjául is szolgál (fr. *rayonnant*, *flamboyant*, ang. *perpendicular*, *curvilinear*).

2.3. „textilis” művészetek

Semper geometrikus stílus által jellemzett „ősművészei”, amelyeket nemcsak

a szövés-fonás produktumaira, hanem pl. vesszőfonatokra is értett. A geometrikus stilizálás technológiai eredetének feltevése azonban – eltekintve a textilis művészetek már Riegl által vitatott elsőbbségének kérdésétől – erősen kétséges. A szövés technikája azonban az ~ számos sajátosságának forrása. Ilyen az ábrázolások határozott kontúrral elhatárolt – vagy hajlékony körvonal helyett síkbeli, lépcsőzetesen tagolttal megjelenő – formára való redukálása, továbbá (a lánc- és vetülékszálak kereszteződéseinek kiszámolhatóságából adódó) tengelyes szimmetria, valamint a motívumok ismétlődésének szabályossága. Ennek mérhető egysége a *rapport*, amelyet elsősorban a szövőszék méretei határoznak meg.

A nyersanyaguk vagy speciális technikájuk (pl. selyemszövet, csomózott gyapjúszőnyeg) révén helyhez kötött textilproduktumok terjedése és kereskedelme az ~ egyik viszonylag jól követhető történeti jelensége, és különösen nagy szerepet játszik a keletről nyugatra érkező művészeti hatások kimutatása számára. Keleti luxustextiliák (köztük távol-keleti, de ugyanígy a késő antik textilművészet központjainak, pl. Alexandria, Antiochia produktumai is) számos ikonográfiai leleménynek, köztük az állatábrázolás keleti típusainak közvetítői voltak, a luxusimport mellett pl. nyugatra került ereklyék csomagolóeszközeiként.

A dekoratív funkciójú festészet sajátos hordozói a →kárpitok, amelyeknek (általában kontinuáló narratív kompozíciót követő) képsorai mind a világi (a regensburgi *Uta-evangelistarium*ban 1020 táján: „ornatus palatii”; Balderich bourgeil-i apát ideális leírása Adela normann hercegnő palotájának díszítéséről, 1100 k.), mind az egyházi (*ornamenta ecclesiae*) tereknek antik hagyományra visszamenő díszítését szolgálták. E ciklusok korábbi középkori emlékei inkább kivételesek, késő középkori példáik (*panni fiandreschi*, amelyeknek népszerűségéből eredő fontosságát Aby Warburg tisztázta) a korai reneszánsz szempontjából is jelentősek, pl. stilizálásmódjuk nagy hatása által.

2.4. keramika

Szerepe – a textilművészethez és a féművészetekhez hasonló mozgékony-sága következtében – igen nagy volt mind az antik hagyomány, mind a távoli (keleti) lelemények közvetítésében. Ennek egyik oka (különösen ami a színvilágot illeti) számos, a középkori Nyugat számára ismeretlen technológiai vonás: pl. a kínai →porcelán fehér és kék színei, az arab azuleios-mázak fémes csillogása. Mindez e produktumok ritkaságként való megbecsüléséhez, helyenként reprezentatív célú használatához (pl. arab tálak épületdíszítésben való itáliai alkalmazásában) vagy utánzásához (nyugati ónmáz, →majolika) vezetett. Ennél is jelentősebb felületdekorációra (fali csempeburkolat, padlóburkolat) való használata.

~ként a keramika különösen alkalmas negatív formából vett lenyomatok, öntvények útján való sokszorosíthatósága révén: így padlótéglakon, kályhacsempeken stb.

Különös esete az építészeti keramika, különösen a téglaeépítészetben, amely általában a kőépítészet formáját követi: téglából falazott tagoló elemek, ívezetek, profilok, fogrovatok stb. formájában, majd (különösen a 12. sz.-tól a késő gótikaig) égetett agyag elemek, részletformák előállításával. Ezen az előregyártási-típezési technikán alapul a különösen Észak-Németo.-ban elterjedt ún. *Backsteingotik*.

2.5. féművességek

A textilművészetek és a keramika mellett a harmadik olyan művészeti technológia, amely mind az antik, mind a keleti művészeti hatások közvetítésében fontos szerepet játszik. Nagy presztízsét azokhoz hasonlóan luxusművészet jellege és reprezentativitása biztosítja. Elődönthetetlen, melyiküké az elsőbbség; ennek a kérdésnek a középkorra nézve nincs is jelentősége. Számos technikája (öntés, trébelés, filigrán, drágakőfoglálás, ill. zománc- és féldrágakő-berakásos *cloisonné*-díszítés) antik eredetű, és jó részt bizánci közvetítéssel jutott Nyugatra. A bizánci féművészet maga is részesedett mind a keletről érkező, mint a népvándorlás kori technikai és stílári-

hatásokban. Ez utóbbiak közül minde-
nekelőtt az ékmetszéses díszítésmód, ill. a *cloisonné*-technika jelentős, hatásaiban is. Az ötvösség az általa a világi és az egyházi reprezentációra szánt alkotásokon befoglalt antik ritkaságokkal (gem-mák, elefántcsont faragványok, hegyikrisztályok) való bánásmód révén is többször vált stílári újjáéledések, „reneszánsz” jelenségek mozgatóerőjévé (így a 12. sz.-i Maas-vidéken, a lotaringiai Verduni Nicolaus esetében).

A féművességek művészettörténeti szerepét fokozza sorozatprodukcióna való *par excellence* alkalmasságuk. Tipikus sorozattermékek közé tartoznak a pénzek és fizetőeszközként (*Hohlpfennig*), akárcsak ruhadíszítő ornamensként használatos →brakteáták. Mindez hamar ilyen termelésre (pl. →harangok, keresztelőmedencék, →liturgikus felszerelési tárgyak) berendezkedett műhelyek és központok (pl. Limoges, a Maas-vidék, Alsó-Szászo., Flandria) kialakulásához vezetett, amelyeknek felemelkedését kedvező természeti feltételek (pl. rézbányák) és kereskedelmi viszonyok (pl. flandriai ónimport) határozták meg.

2.6. mechanikus sokszorosítás

Az ~ kezdetétől fogva az ismétlődés létrehozásában fontos szerepet játszanak a mechanikus segédeszközök és praktikák. A legkorábbi ismert eszközök közé tartoznak a mezopotámiai ókori pecsétlőhengerek. Hasonló elven alapulnak pl. a középkori bőrművességben (könyvkötéseken) használt görgető szerszámok, a plasztikusan díszített aranyalap készítésére használatos eszközök. A sokszorosítás eszközei többnyire a féművességben, keramikában is alkalmazott negatív öntőformák [30], pecsételők, a domborításhoz használatos negatívok, ill. verőtövek, egyes motívumok kivitelezésére való poncok. Hasonló elven alapul a festészetben a patronok használata ismétlődő motívumok felvitelére [2, 51]. A mechanikai eszközök használatát az ipari tömegtermelés ellen forduló 19. sz.-i középkorkul-tusz általában ellenezte vagy legalább nem hangsúlyozta. A középkorban azonban – mindenekelőtt az arisztoteliánus

esztétikai felfogás értelmében – az öntőforma lenyomata a (szellemi) forma és az azt kitöltő matéria viszonyát világítja meg, innen ered a sokszorosítás pozitív értékelése is. Ugyanezek az eljárások jelennek meg a fatáblás magasnyomási eljárás (Blockbuch; →fametszés) 15. sz.-i kezdeteinél, majd a fa- és fém metszetek, ill. a legkorábbi →mélynyomó eljárások, a rézmetszet és a rézkarc elterjedésénél. A korábban díszítésre használt negatív formák alkalmazásának legközvetlenebb következménye azonban a →nyomdászat.

2.7. határterületek

Az ~ egyik legáltalánosabb határterülete az **írás**: úgy is, mint (formális tekintetben) a felületkitöltés és -beosztás módja, technikai értelemben pedig a rajzolással, ill. a festéssel (lásd: „képírás”) azonos eljárás. Az írás mint ~ elsősorban nem az olvasást szolgálja, esetenként azt éppen kizárja vagy megnehezíti, pl. a meroving korszakbeli, a 7. sz.-tól angolszász, majd karoling kódexekben rendszerint bibliai könyvek (Genezis, evangéliumok) szövegkezdeteit tartalmazó díszoldalakon [19], az egész középkorban a misekánon *Te igitur* oldalain. Kifejezetten dekoratív jelleggel szerepel a középkori festészetben, de ötvösségben is az arab kufi írás (különösen a mozarab Hispániában és a reconquista idején is) [20]. Az epigráfiában (pl. a 12. sz. befoglalt betűket tartalmazó felirataiban, a késő középkori minuszcula-feliratokban) nyilvánvaló a dekoratív szándék. Az írás ornamentális rendeltetésének különleges termékei a díszírások (csavart szalaggal alkotott minuszcula-ábécék: pl. Giovannino de' Grassinál, figurális változatban is: pl. E. S. mester). Az írás mint ~ legsajátosabb területei: a könyvművészet és a →kanceláriák, közjegyzők oklevélíró gyakorlata.

A **kalligráfia** mindenekelőtt a scribedorok sajátos művészete; az íróttal alkotott, tehát az írás technikájának megfelelő díszítményeket foglalja magában. Az írásvégeket lezáró ornamentális formáknak, hurkoknak, cirkalmaknak jogi szerepe a szöveg hitelesítése nehezen utánozható formákkal, ill. lezárásának biztosítása. Tartalmi szempontból is kü-

lönösen fontos a kezdősorok kiemelése, monogramok, sziglak, közjegyzői jelek.

A →**heraldika** mint a fegyverzet díszítéséből önállósult reprezentatív eszköz eredetét tekintve is az ~ válfaja. →Címerek és elemeik, devizákkal és monogramokkal együtt vagy általuk helyettesítve, a késő középkori művészet ~jában gyakoriak az ábrázoltakat vagy a megbízókat azonosító elemekként [54, 63]. Ennél is jelentősebb a heraldika mint az ornamentális kompozíciós elvek rendszere: a (címer)szimmetria sajátos szabályainak, nevezéktanának, ill. a színeknek, a rangsornak tana. A hozzá kapcsolódó tudás speciális forrásai a címerkönyvek; egyben mintakönyvekként szolgálnak.

3. ornamentális rendszerek (mo.-i példák)

Az ~ története nehezen tárgyalható szoros kronológiai rendben. Más az egyes ~típusok időrendi abszolút kora, és más a rendszereiké. Bár az ~ a stílustörténet egyik legfontosabb alapja (mindenekelőtt evolúciójának Riegl által kidolgozott felfogásában), egyes típusainak, „fejlődési” fázisainak relatív, rendszertani helye nem azonos kronológiai dátumával.

Az ~történet a művészettörténeti datálásnak is fontos eszköze, de nem általában, hanem egy-egy kisebb régión, kultúrán belül. Ebben az értelemben lehet szó a mo.-i középkori ~ történetéről, amelyre itt koncentrálnunk. Kérdés, vajon a középkori Mo. művészete, akárhogyan definiáljuk is, eleget tesz-e a régió vagy a kultúra azon kritériumainak, amelyek alapján kijelölhetjük a vizsgálat ilyen alapegységeit. Valószínűnek látszik, hogy a középkori mo.-i művészet történetének nagyobb részében a kulturális egység tágabb, mint az ország, s leginkább Közép-Európának a szomszéd területeket is magában foglaló, általában változó terjedelmű régiójával azonosítható.

Az alábbiakban egyes ornamentális rendszereket rendszertani helyükön nevezzük meg, tekintet nélkül valóságos kronológiai helyzetükre.

3.1. az antikvitás hagyatéka

A középkori művészet kb. a 12. sz. végéig lényegében a korai kereszténység

késő antik művészeti tradíciójában mozgott, s annak normáira is hivatkozott, mind a folyamatos hagyományt hangoztató nyilatkozatokban, mind a legfontosabb mintaképek kijelölésében. Ez a hagyomány ritkán jelent közvetlen és helyben adott mintaképeken alapuló átvételt – annak ellenére, hogy a későbbi művészettörténeti nézetek gyakran számolnak antikvitások helyi hatásával.

Ugyanakkor a középkorban nagy szerepet játszanak a régiség és az ókori eredet nagyra becsült értékét megjelenítő, újra felhasznált régiségek: építészeti vagy szobrászati spoliумok, középkori kompozíciókba másodlagosan beillesztett gemmák, elefántcsont faragványok stb. Az antikvítás követésének legfontosabb módja az utánzás, másolás – a hasonlóságnak a középkorra jellemző kritériumai szerint (erről az építészeti ikonográfia tekintetében alapvető: Richard KRAUTHEIMER, 1942).

A mo.-i középkori művészet történetében mai tudásunk szerint nem számolhatunk az antik művészeti tradíció kontinuitásával, így a helyi antikvitások közvetlen hatásával sem – ellentétben ilyen kapcsolatok korábbi (pl. Horváth Henrik) feltételezésével. Az antikvítás hagyatékának kérdése tehát mint az államalapítás (1000) táján bekövetkezett kulturális váltás problémája vetődik fel, az antik hagyományhoz való viszony pedig mint részben a korai középkori, részben a Karoling- és Otton-kori előzményekhez, ill. a 10–11. sz.-i kulturális közvetítéshez való viszony.

3.1.1. az antik építészeti tagolási rendszer

A →római kor végéig ez jelentette a középkori építészet legfontosabb mintaképét. Mindenekelőtt a római építészeti közvetítésével vált normává az oszloposgerendás (görög) szerkezetek hagyományos elemeinek falazott szerkezetek előtti való dekoratív alkalmazása. Ebből a hagyományból ered a falazattal díszítő kapcsolatban álló tagozatok (pilaszter, fél- és háromnegyedoszlop, lizéna, ill. ívezetek, párkányok) alkalmazása.

A klasszikus oszloprendek hagyománya éppúgy redukálódott, ahogyan a deco-

rumnak velük kapcsolatos és alkalmazásukat meghatározó követelménye is. A dór és a toszkán oszloprend egészen kiszorult a gyakorlatból, az ión oszloprend – ha nem spoliумként tűnik fel, mint az ókori emlékek gazdagabb lelőhelyein, mindekelőtt Rómában – a korai középkortól kezdve mindig határozott antikizáló szándékot jelez. Általánossá a gazdag dekoratív hatása miatt a korai középkortól kezdve (másodlagos alkalmazásban is) legtöbbször becsült korinthuszi, ill. kompozit rend alkalmazása vált [3, 4, 11, 12]. Ezen kívül népszerűek lettek a középkorban a többnyire a kompozit fejezettípusba illeszkedő, a volutákat (fél-)alakokkal helyettesítő késő antik *protomé*-fejezettípusok, amelyek fontos szerepet kaptak a román kori figurális fejezetek előképeiként. (Mo.-i példánk egy pécsi kosfejes példányon kívül →Esztergomban, ill. körében: →Óbudáról [?] és Zágrárból.)

A korinthuszi oszloprenddel párosul az antik eredetű, attikai lábazatforma, valamint a klasszikus párkány- és ívezetprofílozás hagyományait követő tagozatok és részletformák alkalmazása: olykor antikizáló tojáslécek (12. sz. eleji töredék Somogyvárról); gyöngysor, asztragáltagózat (Esztergom, 12. sz. vége). A korinthuszi fejezetforma tipikus kísérője az álló akantuszlevelek sorával díszített párkány (Esztergom-Szentkirály, 12. sz. [3]; Óbuda, 12. sz. közepe [4]).

Az antikizáló korinthuszi oszloptagolás és akantusz~ – részben spoliумok felhasználásán alapuló – nagy korszaka a karoling reneszánsz (Aachen, Corvey, vlsz. karoling, 9. sz.-i eredetű mintakészlete a Fleuryből származó mintakönyv lapjain: Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Reg. Lat. 596). A 11. sz. második felében, az egyházi reform, ill. az investitúraharc viszonyai között nagy reprezentatív értéket nyert, itáliai előképek (Como) nyomán mind a császári építkezéseken (Speyer II., Mainz), mind a bencés reform környezetében (Cluny III.). Mo.-i emlékei (Esztergom II., 1156 e. és a 12. sz. végéig; Óbuda, a 12. sz. közepe táján) ehhez a stílusrendiárhoz – minden bizonnyal a Közép-

Rajna-vidék emlékeihez – kapcsolódnak. Emellett szól, hogy ugyanennek a stílusnak állatalakos fejezeteivel együtt (Esztergom) lépett fel.

3.2. az ótestamentumi hagyomány

A mózesi frigysátor, ill. a salamoni templom példája – különösen a középkor (10–13. sz.: Honorius Augustodunensis, Durandus) liturgiai kézikönyveinek tanúsága szerint, a tipológia szellemében – fontos szerepet játszik mint a romanika ~jának ideális mintaképe. Az ideáltípus már nem alapul tárgyi ismereteken, tapasztalaton: lényegében ideális rekonstrukcióról van szó, amelyben szerepet játszik az építészet antik hagyományokat követő tagolási rendszere.

A legfontosabb források: 2Krn 3,5 és 3,7: „A nagyobbik termet ciprusfával fődette be, és tiszta arannyal borította, majd pálmákkal és láncocskákkal díszítette” és: „Az épületet: a gerendákat, az ajtóféléket, a falakat és az ajtókat arannyal borította be, a falakra meg kerubokat vésetett”, ill. 2Krn 3,15–16: „Az épület elé két oszlopot állíttatott. Magasságuk harmincöt könyök volt, az oszlopfő pedig a tetejükön öt könyöknyi. Láncocskákat is készíttetett, akárcsak a szentélyben, és az oszlopfőkre helyeztette őket, aztán száz gránátalmát, és a láncocskákra aggatta őket.”

Vö. továbbá: 1Kir 6,18: „Belül tehát cédrusfából volt a templom, faragott gyümölcs- és virágfüzérékkel ékesítve. Csupa cédrusfa volt az egész. Követ sehol sem lehetett látni.” – A Szentek Szentjéről 1Kir 6,29: „Aztán a templom falait körbe kidíszítette faragott kerubokkal, pálmákkal és virágfüzérékkel, kívül és belül egyaránt.” – Az ajtószárnyakról: 1Kir 6,32: „Kerub, pálma és virágfüzér mintákat vésetett rá és arannyal vonatta be mégpedig a kerubokat és pálmákat aranyoztatta be.” – És Hiram bronzoszlopairól (Jachin és Boász), 1Kir 7,18–20: „Fent az oszlopok fölé az oszlopfőkre csinált két hálót, láncszerűen összefűzött zsinórokból kötve, egy hálót az egyik oszlopfőre és egy hálót a másik oszlopfőre. Aztán gránátalmákat is csinált, mégpedig mindegyik háló köré két

sort, összesen négyszázat; a háló fölött az oszloppárnára tették fel őket; kétszáz gránátalmát az egyik oszlopfő köré és ugyanannyit a másik oszlopfő köré is. Fent az oszlopokon az oszlopfőknek lótosz formájuk volt.” – Az ótestamentumi leírás (amelyet különösen Flavius Josephusnak a templom kincseiről szóló elbeszélése egészít ki) részletes képet ad Salamon templomának díszéről: az oszlopfőkről, a falak, burkolatok és kapuszárnyak növényi ornamentikájáról s egyes művekről is, amilyenek az „érctenger”, a menóra, a Szentek Szentjének csavart oszlopai, Jachin és Boász oszlopai. Rendkívüli hatása volt a középkori ~ típusaira és ikonográfiájára.

Magyar vonatkozású írott forrás Petrus Comestor, *Historia Scholasticá*jában (Oxford, Bodleian Library, Cod. Oxon. Lyell, 70), a Királyok III. könyve 18-hoz („Insculptas habebant coronulas et plectas” [A salamoni templom oszlopfői]) fűzött „Coronae tortuose factae de virgis tortis quod hungari dicunt guns, quae sunt factae in temporibus his.” („Összefont vesszőkből fonatosan elkészített koszorúk, melyeket a magyarok gúznak neveznek. Ilyeneket csinálnak napjainkban.”) A mindössze egysornyi forrás az 1200 k.-i, III. Béla korában nagyrészt Párizsban tanult értelmiségi elithez köthető. A kódex a párizsi mester tanításait tartalmazza, és az a személy, aki előadását marginális glosszákkal készítette elő, bizonyosan tudott magyarul, és magyarul tudó közönségnek is adott elő, mert egyes fogalmakat a megfelelő magyar szavakkal világított meg. A Petrus Comestor szövegéhez írott glossza különlegessége, hogy utal a korban elterjedt (pl. Pilisszentkereszt, Ócsa, Vértesszentkereszt [22, 23]) díszítésmódra.

3.3. a középkori ~ antikizáló formakincs

3.3.1. szalagfonat

A korai középkor legelterjedtebb, jellemző díszítésmódjának, a geometrikus ornamensnek alapvető dekoratív rendszere a szalagfonat. Eredete kétséges; bizonyos, hogy előzményei megtalálhatók a késő antikvitásban, s levezethetők abla-

kok transennáinak, mellvédek mezőinek (eredetileg áttört) kitöltéséből, amelyből – különösen a modernebb, 6–7. sz.-i bizánci példákat követve – leggyakoribb formájának lapos reliefben, gyakran ékmetszéssel való kivitelezése származik. Nem lehetetlen, hogy azon antik eredetű ~típusok közé tartozik, amelyek a népvándorlás kor barbár népei között terjedtek el nagyobb mértékben. Ezen ~variációk (többek között körívvel, ill. szögletesen megtört szalagokkal szerkesztett formák) iránti különleges érzékenységről tanúskodik az a – vlsz. szerzetesi könyvkötőműhelyek számára ajánlott mintakészlet, amelynek illusztrációja egy Cassiodorusszal kapcsolatba hozható 6. sz.-i kódexben maradt fenn (Párizs, Bibliothèque Nationale, cod. lat. 12190). Itáliában különösen jelentős hatása a langobard királyság 8–9. sz.-i művészete, az Adriai-tenger északi térségének (Friuli) műhelyei kimutathatóan ellátták dekoratív faragványokkal az Alpokon túli területek Karoling-kori központjait is.

Mo.-on a régebbi felfogás (Hampel József, Gerevich Tibor, Dercsényi Dezső) szerint a szalagfonat~ Karoling-kori és különösen észak-itáliai (Aquileia, Velençe) előképek nyomán terjedt el a 11. sz.-ban. Bogyay Tamás a zalavári Szt. Adorján-apátság dekoratív faragványanyaga kapcsán tett különbséget a 9. sz.-i Mosaburg Szt. Adorján- (az újabb kutatás szerint zárandók-) templomának utóbb feliratos szemöldökként használt, szalagfonatos díszű ajtószárkövei és a 11. sz.-i, oltárt és környezetének díszét, valamint figurális padlólapokat magában foglaló faragványcsoport [8] között. Bogyay ez utóbbiakat Bizánc művészetéből származtatta, formai párhuzamok (Athosz, Hilandar-templom kútreliéje) és a vésett ornámsok eredetileg feltételezhető színesen berakott („*sculpture champlévé*”) háttere alapján. E feltevés mellett szól, hogy a szalagfonatos ~ a 11. sz.-i Mo.-on nem önmagában, hanem mindig az ugyancsak bizánci kapcsolatokat mutató palmettás ~val közös kontextusban jelenik meg. Tóth Sándor e belátásból kiindulva datálta a 11. sz. második harmadá-

ra, a zalavári márványfaragványok szempontjából mellőzve a hamis oklevélben (de a →*Pozsonyi Évkönyvek*ben is) hagyományozott 1019-es felszentelési évszámot, s Zselicszentjakab jól dokumentált építéstörténeti adatai alapján az 1061–68 közötti időszakot tekintette mérvadónak. E körhöz sorolta központi jelentőségű emlékként az 1083-as szenté avatással kapcsolatba hozott székesfehérvári Szt. István-szarkofágot [9] is.

3.3.2. palmetta

A 11. sz. mo.-i ~jának legsajátosabb jelensége az a palmetta~, amely igen korán szembetűnően egységes díszítőstílus elterjedését mutatja a korai Magyar Királyság úgyszólván egész területén. Ennek magyarázataként a központi királyi műhelyek, valamilyen korai központosítás feltételezése helyett inkább éppen ellenkezőleg: kevés számú építómunkás és kőfaragó produkciójának széles körű igénybevétele látszik helytállónak. A régebbi művészettörténeti irodalom önálló „palmettás stílus”-ként tárgyalta, újabban általánosan elfogadottá vált az az ellenvetés, hogy palmettás és szalagfonatos ~egységeről van szó. A stílus kezdeteként Feldebrő 1044 előttre feltételezett építése eszik, mivel Aba nembeli Sámuel király itteni eltemetése alighanem téves feltevés. Valószínűbb támpont a Szt. István és Gizella által alapítottak mondott →veszprémi székesegyház [10, 11], amelynek viszont közeli rokona az 1055-ben I. András által alapított tihanyi benecés apátság egyetlen fejezetfaragványa. 1061 előtti I. Béla szekszárdi apátsága, s egyidejű Győr nembeli Ottó nádor zselicszentjakabi alapítása is. A jelek szerint késői szakaszának variábilis, pl. figurális szobrászati elemeket is alkalmazó művészete Salamon király szerémségi hódító háborúi után terjedt el a Délvidéken, ahol 1100 táján legfontosabb emléke a domboi apátság gazdag díszítése.

Az ~ egészében megfelel Riegl „bizánci ornamentika” fogalmának, és (különösen fejezettípusaiban) pontosan szemlélteti tézisé, amely szerint az antik akanusz, ellentétben a korinthuszi fejezet keletkezésének antik mítoszával, nem

természetutánzás eredménye, hanem a stilizáció termékéből, a palmettából ered (fejezetek: Feldebrő, altemplom, Veszprém, a székesegyházból [11, 12]). A „palmettás stílus” tipikus termékei azok a frízek, amelyek indaszerű szalaggal összekötött, hétujjas levelek sorából állnak, s alattuk az indára fél palmettából alkotott sor függeszkedik. E mélyen, fűréssal is kidolgozott, ékmetszéssel sekélyen tagolt frízek leginkább negyedhenger keresztmetszetű párkányokat díszítenek (Veszprém; sződi kövek talán I. Géza →váci székesegyházából; pilisszentkereszti kövek), de előfordulnak más építészeti tagozatok díszében is (pl. Szekszárd, vállkő).

Régebben elterjedt az a feltevés, hogy a palmettamotívumok s azok indával való kapcsolata a honfoglaló magyarok fémművességéből eredne, aminek semmiképpen nem a „honfoglalók ízlésének” gyökerező hasonlóság az oka, hanem a palmettás építészeti ~ ugyancsak bizáncias eredete, amely teljesen független a korábbi fémművességtől. Leginkább a bizánci kulturális környezet peremvidékein kereshetők az előképek (Marosi E.). Aquileiai, velencei párhuzamok nyomán feltételezhető a korinthuszi fejezet~ bizánci eredete, ezek nyomán egyes kutatók (Takács M.) különösen Dalmácia rokon stílusjelenségeit hangsúlyozzák. Szekszárd ornamentikája kapcsán jogos a velencei San Marco egyidejű III. épületével, ha nem is kölcsönhatás, legalább párhuzamosság feltételezése (Tóth Melinda), újabban a visegrádi vállkövek kapcsán nyugati párhuzamok (Regensburg, St. Emmeram, astrolabium: Marosi E.) is felfedeztek. A nyugati korai romanikához vezető, sem a motívumok, sem a faragásmód által ki nem zárt szákláról megfelelő kutatások híján általában keveset tudunk.

A látszólag egynemű, egyöntetű ~ jelentős stílári különbségeket mutat. Tóth Sándor két, kronológiailag is különböző alapformát választott el, klasszikus (Feldebrő) és középkorias, „antiklasszikus” (Veszprém, Tihany) változatot különböztetve meg; az építészeti tagozatok alakítása alapján is. Ugyancsak kérdéses a stílus időbeli kiterjedése (egyesek, pl. Ma-

rosi E. szerint akár a 12. sz. első harmadának végéig is). Tóth Sándor e legkorábbi mo.-i kőfaragó-művészet szerves utóéletét, továbbfejlődését feltételezte.

3.3.3. szórványemlékek

Más művészeti ágakban nem rendelkezünk annyira összefüggő mo.-i emlékanyaggal sem, mint az építészeti ~ban, inkább csak szórványemlékek tanúskodnak igen sokféle, rendszerint egyházi kulturális kapcsolatok által meghatározott dekoratív rendszerekről. A könyvművészet kevés emlékének díszítésében mindenekelőtt az észak-franciao.-i és a dél-németo.-i területekről származó mintaképek javarészt geometrikus-szalagfonatos ~jának hatása észlelhető.

Az építészeti ornamentikához hasonlóan, a középbizánci korszak ~jának kelet-mo.-i lelőhelyről, Beszterecről származó emléke az MNM finom művű, görög feliratos ezüst szenteltvíztartója, amely rámutat arra, hogy a bizáncias palmettaornamens változatai e kultúra mo.-i jelenléte miatt is népszerűek lehettek. Datalási kérdések terhelik az ötvösművek általában Bizáncból származtatott filigrán~ját. A 11. sz.-i eredet kérdését különösen a koronázási →jogar hegyikristály gömbjének (maga is →oroszlanokat ábrázoló egyiptomi, fatimida kori faragvány) foglalatá kapcsán vitatják, míg a →Szent Korona felső részét alkotó ötvöstárgy a rokon emlékekkel együtt valószínűbben a 12. sz. végén készült.

Alapvetően Ottó-kori (regensburgi) eredetű stílust képvisel a →koronázási palást himzett dísz; ~jában a stílusra (az Ottó-kori ötvösségre is) jellemző indás-állatalakos díszítmények mellett sajátos palmettamotívumokkal is (pl. a himzett árkádok oszlopfőin).

4. a nem klasszikus eredetű ~

Az építészeti tagolás nem klasszikus antik eredetű dekoratív rendszereinek eredete vitatott művészettörténeti kérdés. Kialakulásuk okai különbözőek: visszavezethetők a késői antikvitás stílári tendenciáira, az ezekben érvényesülő provinciális jelenségekre (pl. a 6–7. sz.-i bizánci építészetben) és ezek hatásaira, de a barbarizálódással összefüggő korai kö-

zépkeri redukcióra is (Meroving-kori, langobard, vizigót építészet). Következős építészeti tagolási rendszerek (gyakran az egyszerűséget szorgalmazó egyházi reformtörékvések nyomán) mindenekelőtt a romanika korszakában alakultak ki.

4.1. sajátos középkori építészeti formák

A korai középkor és a romanika számára fontos előkép a klasszikus oszloprendek bizánci transzformációja. A fordított csomagtűl alakú trapezoid vagy kosár alakú oszlopfők – ellentétben a falak klasszikus pilaszter-, ill. féloszloptagolásával – abakusz és párkányzatok helyett vállkövek közvetítésével az oszlop és a rá támaszkodó falazott boltívek csatlakozásának formai megoldására teremtettek megoldást. Hasonlóan, a falazott szerkezet és az oszlop vagy pillér kapcsolatának formája a kapcsolt nyílások íveit hordozó vállkő (fejezet fölött vagy anélkül). Általánosan elterjedt a vállköveknek mindkét, trapéz alakú vagy végein volutákkal bővített változata a bizánci stílus körön kívül, a nyugati romanikában is. Ezeknek az építészeti konstruktív s tagozatformáknak alapvetően felületdíszítő ~ja elszakadt a klasszikus oszloprendek hagyományától.

A nyugati romanika építészetének legfontosabb tagozatleleménye a kockafejezet [15]. Mindkét alapformája, a függőleges síkossal metszett félgömb formából származtatható gömbszelvényes és az elvileg félhengerek átmetszéséből származtatható (jellegzetes formaelemük az átmetsződő tagozatok közötti negatív bemélyedés formaképzése) egyaránt 1000 k., az Ottó-kori építészetben tűnik fel, s szerepel széles körben a 11–12. sz.-i építészetben, de még később is, a romanika egész folyamán. Ugyancsak felületdíszítő ~ra ad alkalmat a fejezetek homlokfelülete, esetleg bemélyített pajzsa. Míg a kockafejezetek alapvetően az oszlopos árkádok elemei (így a bazilika ókeresztény hagyományait felélesztő szerzetesi reformtörékvések: pl. hirsau, lotaringiai reform-bencesség), addig a tömbfejezet különféle típusai inkább boltozott, pilléres szerkezeteken fejlődtek ki. Ezek elvileg erőteljesen kidomborodó

párkányokból származtathatók, díszítésük frízszerű (esetleg a klasszikus, mindenekelőtt a korinthuszi fejezetformák kompozíciójának alapszerkezetét követik). A helyfejezetek még erősebben felidéznek a klasszikus fejezetformák alapformáját, annak legfontosabb elemével; ezek a korai gótika építészeti tagolási rendszerének is alapvető formái.

A kocka- és tömb- (ill. párna-) fejezetekkel azonos formarendszerbe tartozik a faltagolás elemeinek (pillérek, falpillérek) profilozással (élek lesarkítása, vájatos kialakítása) való díszítése, ill. e forma átmeneteinek alakítása (sarokleveles, pajzs alakú, szarv formájú profilvégzések [18]). Ugyancsak a profilok dekoratív kezelésének módja a karéjos, fűrészfogas stb. tagolású geometrikus építészeti ~, amelynek származéka a tört, kereszteződő pálcatagozatokból alkotott, gyakran az alaptól elválóan kidolgozott ornamens. Ezt a 12–13. sz.-i építészeti ~ban széles körben elterjedt típust (közlebbi eredetmeghatározás nélkül) általában a 11. sz. végének anglo-normann környezetéből származtatják.

A klasszikus és „antiklasszikus” tagolási rendszer megkülönböztetése (TÓTH S., 1994) fontos szerepet játszik a mo.-i 11. sz.-i építészeti ~ stílustörténeti rendszerezésében. Alaptípusai két korinthisáló fejezetet szemléltethetők. A veszprémi tömbfejezet, lapos, élesen metszett relieffel. Átalakult, de felismerhető a korinthuszi fejezet hagyományos kompozíciós rendje: lent megtalálható az álló levelek koszorúja, amelyből *caules* helyett kis oszlopok emelkednek ki, melyek volutába futó *helices* helyett szalagfonattal díszített árkádíveket hordanak. A második levélkoszorú emléként az árkádokba foglalt akantuszlevelek őrzik: valójában középtengely mentén összehajló, ék formában, élesen bemetszett kontúrokkal tagolt félpalmették. Hasonló az erősen sérült feldebrői fejezet részletfelfogása is, de levelei jobban emlékeztetnek a klasszikus akantuszra, elrendezésük is a kettős levélkoszorút idézi, s (amennyire a sérült felső részből látható) a *helices* elrendezése, valamint a homorú, középen a rozettának megfelelő formával

tagolt abakusz is közelebb áll az antik prototípushoz. Ilyen erős antik-közelség csak egy Mohácsról a pécsi múzeumba került oszlopfőn ismerhető fel. Hasonló módon állíthatók szembe egymással az ugyan-csak a 11. sz.-ban elterjedt mo.-i vállkövek tömb- (Tihany, Szekszárd), ill. volutás (Visegrád, Pilisszentkereszt, Zselicszentjakab) formái.

Amennyire az épületdíszítő kőfaragványok erősen megtizedelt emlékanyaga (nagyobb számú és változatosabb együttes csak néhány helyen, így Zselicszentjakabon, Dombón) megenged merészebb következtetéseket, a látszat szerint a 11. sz.-ban Mo.-on működő kőfaragók maguk hajtották végre a romanikához vezető fordulatot, s mintegy alkalmazkodva a kor követelményeihez, a korábbi tisztán ornamentális művészetet figurális elemekkel gazdagították. Ezen a ponton először jelentkezik az a dilemma, hogy az egyszerű már – nyilvánvalóan idegen forrásból – meghonosodott művészi gyakorlat tisztán helyi, belső továbbalakulásával vagy minden egyes változásnál újabb és újabb külső ösztönzések, „hatások” befogadásával számolhatunk-e. Álmos herceg dömösi Szt. Margit-prépostságának faragványai pl. (különösen azok, amelyek a templom szentélye alatti altemplom falpillér-fejzeteinek bizonyultak) ék alakú bemetszésekkel tagolt vonalrajzokkal, a klasszikus fejzettípusokat naív módon visszaadó formafelfogásukkal, szalagfonataikkal és durva expresszivitású állatküzdelem-jeleneikkel nem állnak messze a 11. sz. utolsó negyedében vagy éppen velük egy időben készült, délvidéki emléektől. A dömösi tömbfejzetek ugyanakkor láthatólag jól beleillenek Közép-Európa egykorú művészetébe.

A 11. sz.-ban bizonyára voltak példái az Ottó-kori kockafejzetnek is. Ilyeneket használtak fel az 1015-ben alapított s 1038-ban felszentelt pécsváradi bencés apátságban hihetőleg nem főtemplomként, hanem kápolnaként szolgáló térnek a 12. sz. közepe táján pusztító tűzvész utáni átépítéskor a pillérben. Ismeretes kockaoszlopfő Titelről is, rajta kívül pedig olyan, kötélfonathoz hasonlóan hur-

kolt díszítésű fríztröredék is, amely nem illik a 11. sz.-i ~ megszokott képébe.

Kérdéses a dömösi társaskáptalanból származó, hatalmas méretű, állatküzdelem-frízrel díszített oszlopfő (MNG) dátuma és összefüggése a kriptá épület-szobrászati díszével; az 1108-ban felszentelt épület része volt, vagy inkább II. Béla 1138-as alapítólevelével van kapcsolatban? Stílusa összefügg Esztergom II. klasszicizáló épület-jával. Hasonló jelenségek figyelhetők meg a →pécsi székesegyház második épületének konzolain, a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság második épületén is.

4.2.1. fríz~

A 12. sz.-ban többféle ornamentális rendszer terjedt el Mo.-on. A legtömegesebb jelenség a lapos reliefben faragott, leginkább fejezeteken és frízeken, kapuzatokon, továbbá dekoratív (falburkoló vagy mellvéd-) lapokon alkalmazott inda~.

A Comói-tó vidékéről, ill. az azzal rokon németo.-i épületdíszítésből származtathatók az állatalakos, meanderindás frízek. Ezek széles körben elterjedtek, eredetük azonban vitatott. Egyik származtatásuk bizánci, különösen velencei közvetítéssel, amelyben a San Marco Orseolo-féle II. épületének van szerepe. Ennek díszítésében fontos szerepet játszik Velence népessége ravennai eredetűnek hagyományá (arte esarcale). Nyomán a szalagfonatos-leveles frízek korai emléke a pomposai Badia belső és homlokzati díszé (1026), amelynek hatása Lombardiára is kiterjed. Egykor a comói kőfaragó-művészet orientális dekoratív rendszereket is magába olvasztó, egész Európára kiható, a Rajna-vidéktől Csernyigovig kiterjedő hatását tételezte fel különösen Géza de Francovich (*corrente comasca*).

Székesfehérvár leletei között egy faragványcsoport a gernrodei Szent sír faragványaival mutat kapcsolatokat. Egy Pécsváradon talált márvány Madonnarelief fríze [13] indameanderbe foglalt madáralakokkal a mainzi dóm keleti kriptalejzatának kapuzatával rokon.

Az óbudai Szt. Péter-prépostság Ábrahámot a három anygyallal ábrázoló reliefjének pilasztere [14], amelyet egy ál-

latfejből kinövő, kanyargásában és hurkolódásában teljesen szabadnak és véletlenszerűnek tűnő, leveles szőlőinda díszít, hasonló friztoredékekkel együtt egyedülállóan szabad, térbeli formakezelés és a kemény mészsző megmunkálásának makulátlan technikája jellemzi. Ezen a modenai Wiligelmus művészetének közvetlen vagy közvetett hatása feltételezhető (vö. a modenai székesegyház középső kapuzatának keretezését, a nonantolai bencés apátság díszítő faragványait). A figurákkal benépesített inda (*inhabited scrolls*) előzményei az ókeresztény eucharisztikus szimbolikáig nyúlnak vissza. Ennek a formarendszernek nyilvánvaló származékai Somogyvárról ismeretesek, az indák azonban itt mintegy visszacsapnak a szalagfonatokra, és zsúfolt, síkbeli szövedékben fonódnak össze a bennük lakó madarakkal.

A legerjedtebb 12. sz.-i ornamentális rendszerben az indák többnyire kettős vagy hármas tagolású, hurkolódó szalagokként jelennek meg, belőlük felpalmetták ágaznak ki. Olykor felpalmetták között a mandula vagy szív alakú teret egész palmetták töltik ki. Gyakori eleme e stílusnak a rozettasor [15, 16, 17]. A hazai szakirodalom ezt a díszítőstílust a pécsi székesegyház Szt. Kereszt-oltárára vezeti vissza. Másik, országos jelentőségű központja a székesfehérvári prépostság II. épülete volt, ahol mindenekelőtt egy nagyszabású, bélétes kapuzat tartozott körébe. Székesfehérvár és Pécs elsőbbsége vitatott kérdés. Mindkettőre jellemző az építészeti tagozatok (bélletelemek, pilaszterek, Pécsen boltozati bordák is!) gazdag faragott és színezett díszítése. A székesfehérvári kapuzat provinciálisabb követője volt az egykori jádsi bencés apátság kapuzata (Tihany, Kótár), valamint a somogyvári apátság díszítő szobrászatának egy része. A szalagfonat-, palmetta- és rozettamotívumok különféle kombinációi szélesebb körben elterjedtek voltak, s ismeretesek pl. Cikórol, Mado-csáról, Bácsról, a vésztői Csoltmonostorból, Pusztaszerről is. A régebbi művészettörténeti irodalom (Gerevich T., Dercsényi D.) e stílus velencei, milánói s

mindenekelőtt pavai kapcsolatait hangsúlyozta, s ottani építési dátumok (S. Pietro in Ciel d'Oro) alapján tekintette a 12. sz. első harmada emlékeinek. Datálási lehetőséget az ercsi bencés monostor nyújt, az alapítójának, Tamás nádornak ottani 1186-os eltemetéséről szóló adattal. Az ercsi faragványok egy része különösen a székesfehérvári–somogyvári csoporttal mutat rokonságot. Az ercsi monostor romjaiból származó, a 18. sz.-ban másodlagosan építőknél felhasznált, s Szigetújfalu templomán 2010-ben feltárt faragványok Közép-Rajna-vidéki (Worms) eredetű, de Németh-ban szélesebb körben elterjedt, jellegzetes építészeti tagozattípusai (párnafejezet, szarv formájú profilvégződés) talán az egész stíluskör eredetére utaló sajátosságokként értékelhetők.

Pécs 12. sz.-i művészetét nemcsak egyféle, hanem számos ~típus jellemzi. Az északi altemplomlejáró reliefsjeinek a Szt. Kereszt-oltár köréhez tartozó keret-ja vlsz. nem függ össze a reliefsekkel. A déli altemplomlejáró reliefsjeinek párkánykeretei között fontos szerepet játszó, madaras frizeket a somogyváriakhoz hasonló motívumok jellemzik, de ritmikusan tagolva, szinte csokronként elosztott levelekkel. Összefüggnek a *Jézus gyermeksege*-ciklus reliefsjeivel: a pásztorkoknak örömet hirdető angyal alakja egy ilyen frizben jelenik meg.

Ugyanezzel a szobrászati együttessel függ össze néhány másfajta ornámens is: talán a pécsi kőfaragók leggazdagabb alkotásai. Egyiküket gazdagon díszített pászományok alkotta rombuszokban „forgó” növényi motívumok díszítik, a másikon a gyöngysorral díszített, térben kibomló palmetták [24] mintegy megelevenednek. Tóth Melinda tisztázta, hogy ezek a motívumok a korai gótika első franciaó-i emlékein voltak kedvelték a 12. sz. közepe táján. Mintaképeik minden bizonnyal a könyvfestészetben s a kisművészetekben találhatók meg, de vannak hazai rokonaik is. Az inda- és palmettaornámens hasonló térbeli felfogásának elterjedtségét bizonyítja egy graduále, amely valaha az esztergomi káptalan könyvtárá-

hoz tartozott, ennek vörös tollrajzos A iniciálját egy utóbb könyvkötésre felhasznált pergamenlap [19] őrizte meg.

Az esztergomi →királyi palota →lakótornyát és a lakótorny toldalékát a Pécs körében elterjedt, hasonló, klasszicizáló fejezetformákkal együtt fellépő, visszahajló palmettákkal és hurokfonatokkal komponált frízek jellemzik. Ilyenek tűnnek fel az esztergomi várkapolna rózsablakán, a Kálmán herceg királysága idején vlsz. e műhely mesterei által épített halicsi Szt. Pantaleon-templom nyugati kapuzatán, a →gyulafehérvári székesegyház déli (fejedelmi kapu) portálbéléteiben [18]. A régebbi szakirodalom, mindenekelőtt Gerevich Tibor 1938-as összefoglalása nyomán, a 12. sz.-ban két, időben egymást váltó „műhely”: a korábbi pécsi és a későbbi esztergomi országos meghatározó jelentőségét tételezte fel. Valójában nem egymásutánjukról, hanem párhuzamosságukról van szó. Ahogyan Pécs körében, Esztergomban is a természetűség látszatát keltő ~ időben követte a geometrikus szabályosságú palmetta~t. Ez Esztergomban „a 12. sz. reneszánszának” növényi díszítménye volt [22, 23].

4.2.2. az eleveenség fikciója

A 12. sz. végén azokban a legfontosabb központokban, ahol a síkdíszítményként alkalmazott, felületeket borító palmettainda~ uralkodott, plasztikus, elevenebb mintázású frízek jelennek meg. Ilyen a gyulafehérvári székesegyház északi apszisának tömött levéldíszes párkányfríze [25], amellyel egy ercsi eredetű oszlóptörzs (Székesfehérvár) rokon. Az ercsi oszlóptörzs formakezelése felveti rokonságának, legalábbis időbeli közelségének gondolatát a pécsi ~ egy olyan változatával, amelynek szerepe lehetett az altemplomlejárók nagy reliefjeinek elhelyezésével, s amelynek rokonsága Somogyváron is felfedezhető. Hasonló márványfaragványok maradtak meg az →egri székesegyház 1200 körüli belső díszítéséből is. A stílus minden bizonyonnyal a Közép- és Alsó-Rajna-vidék szobrászatából (Köln, Gelnhausen) ered, s felveti a 12. sz.-i reneszánszsal való sokoldalú kapcsolatok kérdését.

A mintaképek mindenekelőtt a Maas-vidék és Lotaringia ötvösművészetében keresendők, s a korábban uralkodó palmetta~val szemben megfelelnek a növényi ornemens megelevenítésére való törekvésnek. Ez az ún. *flore généralisée* (D. Jalabert) stílustörténeti fázisa: absztrakt ornamentekből alkotott, de látszólag természetesen fonódó indákból és kacsokból, botanikai formákat idéző levelekkel és bogyófürtökkel alkotott növényi díszítmény, amelynek hagyománya messze benyúlik a 13. sz.-ba, s különböző megjelenési formáiban (pl. Lébény, Ják, Zsámbék, Ipolyság) különböző közép-európai forrásokra és stílustendenciákra vezethető vissza. Ez a francia korai gótika uralkodó ~formája is: nem sajátosan gótikus dekoratív rendszer, hanem a késői romanika és a korai gótika közös stíluselme.

Ez a forma tűnik fel (nyilvánvaló importjelenséggént) III. Béla esztergomi építkezéseinek kb. 1185–96 közé tehető későbbi szakaszában [22]. Prototípusának tekinthető egy pompás, inkrusztált díszű vörös márvány trónszék jobb kéz felőli támlája [21]. Ábrázolásának és növényi ornamentének eredete a 12. sz. utolsó harmadában különösen Északnyugat-Franciaország és a határos területek művészetében elterjedt klasszikus tisztaságú vonalrajzos könyvillusztrációk stílusára vezethető vissza, s ez ugyanennek a műhelynek építészeti faragványain is megjelenik. A korai gótikus műhely egyidejűleg a pilisi ciszterci apátságon, a 13. sz. elején Kalocsa II., az →ócsai premontrei prépostság díszítésén dolgozott [23]. Ugyanennek a stílusnak jellegzetes építészeti tagozatai a bimbós kehelyfejezetek, amelyek az építészeti ~ nagy fokú tipizálásának kezdetét jelzik, s a 13. sz. folyamán fokozatosan háttérbe szorítják a romanika formagazdagságát és változatoságát. Az egykorú oxfordi glosszában említett, „összefont vesszőből fonatosan elkészített koszorúk” erre az ~típusra utalnak. A hagyományos figurális fejezeteket az újszerű leleményekkel vegyítő vértesszentkereszt ~ is alkalmazza a fonatszerű, leveles indadíszeket.

4.3. festészet, kisművészetek

A mo.-i romanika festészeti ~ját inkább csak szórványemlékek mutatják. A könyvfestészet emlékei (→*Pray-kódex*, Perugiai Bernát esztergomi *Énekek éneke-kommentárkötelete*, kismartoni Biblia-töredék, soproni lectionarium-töredékek) a délnémet romanika leveles-índás ~ját követik. A falfestészet – különösen keretdíszekben – részben hasonló kapcsolatok árul el. A feldebrői altemplom képeinek elszórt virágokkal díszített, a 11. sz. végi, 12. sz. eleji bajor (Regensburg, Prüfening) hátterein kívül dekoratív frízek változatos sorát mutatja, köztük a faragott ~ra emlékeztető palmettás frízeket és különféle antik festészeti eredetű, illuzionisztikus motívumokat (térben ábrázolt konzolsorok, térbeli meander) [5, 6]. Hasonló diszitményeket (térbeli hasábok, levéldísz, térbeli meander, paszománydísz térben ábrázolt rozettákkal, szalagfonatos dísz medaillonjaiba foglalt rozettasor, mint egykorú faragványokon is) rögzített Koppay József a 19. sz.-i restaurálás során a pécsi székesegyház 12. sz. végi szentélydekorációjának részleteit őrző akvarelleken [7]. A lineáris levél~ hagyománya a 13. sz.-ban (→jáki bencés apátsági templom, déli toronyalj falképeinek keretezései; Hidegség) és még a 14. sz. elején is (Ócsa, prépostság szentélyének faloszlopai: palmettás ~ [34]) eleven. Textileket utánoz 1200 k. Esztergomban a palotakápolna oroszlános korongsora (vlsz. bizánci brokát nyomán), s Pécsen a Cella trichora ugyancsak lábazati, 12. sz.-i dekorációja (kufi írásos szegéllyel) [20].

Viszonylag bővebb és összefüggőbb emléktanyag maradt meg az ötvösségben, amelyben az udvar környezetében bizánci eredetű rekeszzománc mellett (Székesfehérvár, korong alakú ékszer, a corona latina zománcai) filigrán~ (a koronázási jogar nyele, a corona latina pántjainak díszítése, székesfehérvári ékszerleletek, salzburgi ereklyetartó kereszt) uralkodik. Importált ötvöstárgyak öntött, áttört díszitményei a levéldísz és az állatfigurák némets.-i (Alsó-Szászo.) változatát mutatják (keresztalpj: Dunaszentmiklós, MNM; zablapár: Zsámbék, MNM).

5. gótika

A 12. sz.-i korai gótikától elkezdődő legjelentősebb változás, az építészeti konstrukció elemeinek (pillérek és falpillérek struktúrája, a boltozat tagozatai, ívezetek, kőrácsok) egyben dekoratív funkciója a 13. sz.-i klasszikus gótikával válik uralkodóvá. A „mikroarchitektúra” elvének megfelelően (legelőbb a 13. sz. közepének párizsi udvari stílusában, ill. ennek egész Európára kiterjedő hatásai nyomán) az építészeti dekoratív tagolás („*mâçonnerie*”) meghatározza a kisművészetek (ötvösség, bútorművészet, elefántcsontfaragás), valamint a festészet ~ját. Az építészetből átvett formák (ívezetek, kőrácsok, árkádok, vimpergák) funkciója nemcsak dekoratív, hanem ugyanakkor térbeliséget is kölcsönöz az általuk keretezett figuráknak, jeleneteknek. Ez az alapul a gótikus formáknak a méretektől független arányain alapul, és fennmarad a gótika végéig, a 16. sz.-ig. Így az elvont-geometrikus építészeti ~nak meghatározó jelentősége van a gótika klasszikus korszakát követő stílusfázisainak, időbeli és regionális változatainak történetében. A növényi és a geometrikus ornemens története – ugyancsak a 13. sz.-i klasszikus gótikától – lényegében önállósul, elkülönül az építészeti tagolástól, és attól nagyrészt független fejlődéstörténete van.

5.1. építészeti ~

A gótikus építészeti tagolást (összefüggésben az előregyártás és az ezt lehetővé tevő rajzi tervezés kifejlődésével) nagyfokú uniformizálás, a romanika formagazdagságának és változatosságának hátterbe szorulása jellemzi. Az építészeti ~ egyeduralkodóvá váló formája a klasszikus korinthuszi fejezettípus végső derivátuma, a bimbós vagy leveles fejezetforma [26], amelyen mindenekelőtt a kehely formájú mag felel meg az antik alapformának. A klasszikus gótika utolsó szakaszában és később is a kehely forma a redukált tagozat alaptípusává válik, ennek a késő gótikában különböző geometrikus-konstruktív változatai terjednek el. Alapformái az oszlopból derivált tagozatformák helyett a különféle profilozású pácák és vajatok, ezeknek kereszteződés-

sei, áthatásai az absztrakt geometrikus konstrukció alapelemei.

5.2. növényi ornemens

Az első gótikus növényi ornemens kiindulópontja a 12. sz.-ból örökölt „*flore généralisée*” fázisát meghaladó 13. sz.-i naturalisztikus növényi ~. Benne leveleknek, virágoknak (szőlő, borostyán, tölgy, rózsa, harangláb stb.) természetű, botanikailag pontos ábrázolása jelenik meg. Ennek az ~típusnak legkorábbi példái 1211–41 között a reimsi székesegyház pillérfőin, majd a 13. sz. közepe után különösen a párizsi Notre-Dame-székesegyház kereszthajó-kapuzatainak és az északi *Porte Rouge*-nak faragott díszítésében tűnnek föl. Bennük, kiválasztásukban liturgikus szövegek, különösen a Mária-litániák növényi szimbolikájának hatása ismerhető fel (→állat- és növénysszimbólumok).

Mo.-on ez az ~típus – nyilvánvalóan közvetlen francia.-i hatásra – legkorábban a 13. sz. első negyedének végén, II. András királyi udvarának környezetében tűnt fel (Pilisszentkereszt, Gertrudiszarkofág; →pannonhalmi bencés apát-ság temploma, a hajó pillérfejezetei és a *Porta speciosa* dekoratív faragványai [27]). Későbbi, a század második feléből való példái (→budai Nagyboldogasszony-templom; →soproni ferences templom [26]; pozsonyi ferences templom [28]) bizonyosan nem közvetlen francia.-i kapcsolatok eredményei, hanem közép-európai közvetítést tételeznek fel. Francia.-i–Maas-vidéki eredetű azonban az új típusú, naturalisztikus növényi ornamentalsel és figurális elemekkel kísért filigrán~ („*opus duplex*”) a 13. sz. második harmadának ötvösségében (pl. esztergomi eskükereszt; koronakereszt, Krakó; ill. Szt. Zsigmond fejereklyetartójának koronája, Plock).

A 14. sz.-i ún. „redukciós gótika” stílusát a 13. sz.-i naturalisztikus ~ háttérbe szorulása (pl. fejezet nélküli profilformák, geometrikus konzoltípusok, fejezet és konzol nélküli boltozatindítások), ill. sematizálódása („púpos hátú” levélformák [29]) jellemzi. Ezt a naturalisztikus előzményekből induló, elvontabb ~típust – nyilván a verő-, ill. öntőformák hagyó-

mányozódása folytán – sokáig őrzi az ötvösség (pl. boglárok, a körmendi stb. kincslelet ezüstitárgyai [32]), továbbá a bronzöntés szériaprodukciója (bronz keresztlélmedencék szépségi és erdélyi sorozatai [30]).

Mo.-on a 14. sz. második felétől a délnémeto.-i ún. Parler-stílus áramlataival terjed el az épület szerkezeti csomópontjainak ismét plasztikusabb, rendszerint nagy formájú levelekkel való díszítése (Szászsebes, szentély [46]; Garamszentbenedek, Lőcse, déli kapuzat [47]). Ezt a 15. sz. elejétől a lágy stílus nagyvonalú, lendületes akantuszleveles formái [48] váltják fel (jellegzetes produktumai a 15. sz. közepének Budához köthető, heraldikus vörös márvány →síremlékein (pl. Rudabánya és Töketerebes [54], Perényi-síremlékek, 1458 e.). A 15. sz. végének késő gótikájára az ornemensformák szárazabb, élesebb metszése, erős térbelisége válik jellemzővé.

Mindennek előképei felfedezhetők a késő gótikus művészetek más műfajaiban: az akantuszindát és levéldísz marginális díszítésként alkalmazó könyvfestészetben [42, 43, 44], ill. →címeres leveleken, a heraldika kísérő elemeinek formálásában. Hasonló a fafaragás (→szárnyasoltárok, →stallumok levélfrízei [58]) és különösen az ötvösség (Zsigmond-kori vésett díszű ötvöstárgyak, pl. ezdegi Besenyő György tomai kelyhe; vésett ötvös mintalemezek budai műhelyleletből) mintakép szerepe. Az élesen metszett, bogáncslevélre emlékeztető ornemens a 15. sz. vége ékszeri-eknek (pl. kerepesi kincslelet [57]) jellegzetes motívuma. Ezt az ornamenstípust terjesztik a kor sokszorosított grafikai mintalapjai, köztük krabbe-variációk (E. S. mester, Wenzel von Olmütz, Schongauer, Israel van Meckenem).

A 15. sz. fordulójának ugyancsak vlsz. az ötvösségből eredő jellegzetes, minden bizonnyal a paradicsomi lugásra utaló ikonográfiai jelentéssel felruházott ornamenstípusa a különösen késő gótikus boltozati bordák, valamint vimpergák, kerektelési formák, pálcadisz formáin alkalmazott, száraz, ágas-bogas, lecsonkolt ágakat utánzó „*Astwerk*” (pl. Buda, boltozati

konzolok; Türje, Pónik [60], szentségházak; Selmecbánya, Szt. Katalin-templom, keresztlőkút [61]). Ezen ornamentalsformák változatos felhasználását mutatja a késő gótikus oltárművészet. A lugasszerű levéldísz a – különösen világi – térdekoráció egyik nemcsak késő gótikus, hanem a →reneszánszban (Leonardo da Vinci: Milano, Castello Sforzesco, Sala delle Asse) is kedvelt változata. Mo.-i példái a zólyomi plébániaházból, a →vajdahunyadi vár ún. Hunyadi-loggiából ismeretesek. A levéldísz-kompozíciók (festett változatuk a medgyesi oltár szárnyainak hátoldalán [55]) és gyakori vadászat- vagy vadember-jeleneteik mintaképei a gobelinművészet kedvelt *verdure*-kárpitjai.

5.3. könyvfestészet

A 14. sz. könyvfestészetében liturgikus és igénytelenebb könyvekben a legelterjedtebb díszítésmód a (rendszerint színes tintával) tollal rajzolt filigrándísz, olykor együtt a 13. sz.-i naturalisztikus növényi ornamentals hagyományait őrző, fedőfestékkel készített dekorációval (sorozata a pozsonyi káptalan liturgikus könyveiben, OSZK [33]). Az itáliai (bolognai, nápolyi) eredetű kódexek az akantusz~ változatait honosítják meg, lapszéli díszeken és az ornamentális iniciálékon (*Nekcsei-Biblia*, →*Magyar Anjou Legendárium* [42], →*Képes Krónika* [43, 44]). Az itáliai eredetű akantusz~ naturalizálódásában, a lágy stílus akantusz~jának kialakulásában jelentős 1400 táján a cseho.-i előképek szerepe.

A könyvdíszítés az ~ naturalizálódásának, ill. 15. sz.-i realista stílusának forrásvidéke is. Az antik hagyományokat (Dioszkuridész-illusztrációk) követő természettudományos illusztrációk hagyományát a 14. sz. fordulója táján az észak-itáliai egyetemek (Bologna, Padova) nominalista természeti stúdiumainak szellemi környezetében váltják ki a közvetlen tanulmányok (*Erbario Carrarese*; *Bestiario Carrarese*), amelyek párhuzamba állíthatók a Cennino Cennini által ajánlott természet utáni öntvények mint modellek gyakorlatával. Innen vezet az út mind az itáliai reneszánsz természettanulmányaihoz, mind a németál-

földi könyvfestészet naturalisztikus szégyelddiszeihez (hatásuk pl. a *Victorinus-korvina* lapszéli dekorációjában [56]).

5.4. ötvösség

A 15. sz.-i mo.-i ötvösség speciális, már a 15. sz. végén sajátosságként ismert díszítő technikája a filigrándísz, ill. a sodronyzománc. A szakirodalomban erdélyi eredetének elgondolása terjedt el, legrégibb emlékei (a váradi →Szent Lászlóherma; a drezdai *Kurfürstenschwert* hüvelye) azonban vlsz. Zsigmond-kori budai készítésűek. Ugyancsak vitatott mintaképeinek kérdése: a magyar szakirodalomban uralkodó észak-itáliai eredettel (a Viscontiak köre) szemben a korai példákön előforduló, fémfóliával díszített pajonzománc (1438 táján a Suki-kelyhen is, Esztergom, Főszekesegyházi Kincstár [53]) alapján joggal merül fel franciao.-i származtatása is. A filigrándíszítés mintái ugyanúgy vezethetők vissza a sorozatprodukción műhelygyakorlatára, mint az öntött architektónikus és szobrászati részletek. Ilyenekről a bázeli mintarajz- és mintaelem-gyűjtemény tanúskodik. Hasonló átviteli mechanizmusokra vezethető vissza a késő gótikus ötvösművek hollywoodos trébelési technikája. Ugyanilyen jelenségek: negatívok alkalmazása figyelhető meg a padlótéglák és a kályhacsempék sorozataiban.

5.5. falfestészet

A gótikus ~ legkonzervatívabb, egyben legönállóbb területe a falfestészet, amelyben a késői középkorban is általánosan elterjedtek a legelemibb alapformák: változó színezésükkel térbeli hatást keltő rombusz- és más geometrikus minták, levélfrízek. Speciális keretelésornamensek a kozmateszk ~ színes kőberakásait, ill. más mozaiktechnikájú ~kat utánzó díszítő sávok, amelyeket (így pl. Esztergomban [36], a palotakápolna 14. sz.-i falképeinek keretdíszsein, vö. még pl. Petőszinye [40], Cserény [37, 38]) általában közvetlen itáliai kapcsolatok jeleként szoktak értékelni [35, 39, 41]. Valójában csak a műhelyekben hagyományozódó mintakészlet szerepe tételezhető fel. A naturalisztikus inda- és levélornamens [50, 52] több-kevesebb egyidejűséggel a faragott kő ~ divatjait

követi (pl. Szepeshely, 1317 [31]; →Johannes Aquila, Velemér [45] és Mártonhely; Buda, Mária Magdolna-templom, Szt. Kristóf, késő gótikus akantusz-, záró frízében antikizáló, festett tojásléccel). Más művészeti ágakban is szokásos jellegzetes késő gótikus ornamentumsforma a (pálcára) csavart szalag (Johannes Aquila, Mártonhely).

6. reneszánsz

Az itáliai reneszánsz ~ határozottan importált műveltségi produktumként jelenik meg az 1460-as évek táján. Első emlékei itáliai kódexek (így →Vitéz János firenzei könyvei) az *all'antica* stílus példaképei, írásmódjukban, díszítményeikben, ikonográfiájukban egyaránt az antikvitás utánzását tűzik ki mértékül. Ebben a tartalmukhoz méltó decorum felújításának igénye ugyanúgy megnyilvánul, mint a bennük ábrázolt építészeti tagozatokban (pl. az antikizáló aediculákba feliratos táblaként foglalt könyvcímek esetében) az antik oszloprendek követésének szándéka. Ezek a kódexek az előfutárai a Mátyás-kori →reneszánsz építészet antikizáló stílusának, amelynek elmélete (Alberti, Filarete, Vitruvius művei) is jelen van az udvar körében. A korvinák legrepresentatívabb kompozíciói a kódexlapok festett architektonikus tagolásán alapulnak. ~juk értéket, drágakő- és éremkompozíciókat, →emlékmákat kapcsol össze reliefserűen ábrázolt puttókkal és más mitológiai lényekkel, ill. akantusz- és (a késő gótikus naturalizmustól nem független) inda- és virágdísszel. Ez a naturalisztikus növényi ~ jellemzi Franciscus de Castello Ithalicónak és körének műveit. Viszonylag korán (már az 1480-as években) feltűnik a kódexek díszében (amint az épületdíszítő faragványokon is) a római felfedezések nyomán terjedő groteszk ~, jellemző elemeivel, a kandelaberekkel [59]. Ez a díszítmód uralkodik a 16. sz. elejének címeres levelein és egyidejűleg dekoratív faragványain (Pécs, székesegyház; Pest, Belvárosi plébániatemplom szentség házai; Esztergom, Bakócz-kápolna). A reneszánsz ~ sajátos alkalmazási területe a heraldika (pl. a visegrádi Herkules-kút illuzionisztikus módon függesztett címerpajzsai, címerkő-

vek, síremlékek koszorúba foglalt címei, utóbbiak *tabula ansatákba* foglalt feliratai [62, 63]).

A reneszánsz ~ és a késő gótika összeegyeztetésének törekvései a 16. sz. elején (nem helyi kezdeményezésre, hanem általános, pl. dél-németo.-i területeken, az ún. →dunai iskolában is jelentkező tendenciának megfelelően) sajátos leleményekhez vezettek az oltárművészetben és az épületdekorációban: pl. füzérdíszek és puttók motívumának átvétele, vimpergák helyettesítése farkukkal összekapcsolt delfinpárral, volutákkal.

7. dedikáció

☞ Kőszeghy Péter a magyar művelődéstörténet díszé.

Irod.: 1.1. Joane EVANS, *Pattern. Stile in Ornament*, Oxford, 1950; Archibald H. CHRISTIE, *Pattern Design. An Introduction to the Study of Formal Ornament*, New York, 1969; *Ornament and pattern*, in *Dictionary of Art*, 1996, XXIII. **1.2.** Owen JONES, *The Grammar of Ornament*, London 1856; Gottfried SEMPER, *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten, oder praktische Aesthetik*, Frankfurt a. M., 1860–63; PULSZKY Károly, Friedrich FISCHBACH, *A magyar házi ipar díszítményei*, Bp., 1878; Friedrich FISCHBACH, *Die Geschichte der Textilkunst*, Hanau, 1883; Alois RIEGL, *Stilfragen. Grundlegung zu einer Geschichte der Ornamentik*, Berlin, 1893; Josef STRZYGOWSKI, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1918; Uő, *Die altslawische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*, Augsburg, 1929; Ernst H. GOMBRICH, *The Sense of Order. A Study in the Psychology of Decorative Art*, New York, 1979; SINKÓ Katalin, *Viták a nemzeti ornamentika körül 1873–1907 között*, in *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*, szerk. VADAS Ferenc, Bp., 2004; KATONA Júlia, GYÖRGY Judit, *Díszítmények és ideák vonzásában. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtárának díszítőművészeti könyvtárakgyűjteménye*, Bp. 2010; **1.3.** Georg Gottlob UNGEWITTER, Karl MOHRMANN, *Lehrbuch der gotischen Konstruktionen*, 1903; Lottlisa BEHLING, *Gestalt und Geschichte des Masswerks* [1944], Köln–Wien, 2¹⁹⁷⁸; Robert BRANNER, *St Louis and the Court Style in Gothic Architecture*, London, 1965; G. HASELOFF, *Die germanische Tierornamentik der*

Völkerwanderungszeit, Berlin–New York, 1981. **2.1.** Peter JESSEN, *Der Ornamentstich*, Berlin, 1920; Jürgen GUTBROD, *Die Initiale in Handschriften des achten bis dreizehnten Jahrhunderts*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1965; Robert W. SCHELLER, *Exemplum. Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900–ca. 1470)*, Amsterdam, 1995. **3.1.** HORVÁTH Henrik, *Pannoniai-antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban*, Pécs, 1935); CSEMEGI József, *Antik díszítő elemek továbbélése román építészeti plasztikánkban*, Magyar Művészet, 12(1936); Richard KRAUTHEIMER, *Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 5(1942); **3.1.1.** SZAKÁCS Béla Zsolt, *Az oszlop az Árpád-kori építészetben*, in *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*, szerk. ROSTÁS Tibor, SIMON Anna, Bp., 2000; TÓTH Sándor, 2010, [Növényevők], 42–45. **3.2.** F. CARLSSON, *The Iconology of Tectonics in Romanesque Art*, Håssleholm, 1976; MEZEY László, *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Bp., 1979, 138 és 142., ill. a 24. kép aláírása. **3.3.1.** Carl NORDENFALK, *Corbie and Cassiodorus. A Pattern Page Bearing on the Early History of Bookbinding*, Pantheon, 32(1974); TÓTH Sándor, *A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára*, Zalai Múzeum, 2(1990); BOGYAY Tamás, *Történeti forrás- és művészet-történeti stíluskritika Zalavár körül*, Zalai Múzeum, 4(1992); TÓTH Sándor, *A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez*, in *Pannonia regia*, 1994; TÓTH Sándor, 2010, 11–38; **3.3.2.** H. BUCHWALD, *The Carved Stone Ornament of the Middle Ages in San Marco, Venice*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, 11–12(1962–63), 13(1964); Uő, *Capitelli corinzi a palmette dell'XI secolo nella zona di Aquileia*, Aquileia Nostra, 38(1967); Ernő MAROSI, *Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jahrhundert*, in *Byzantinischer Kunstexport*, Hrsg. H. L. NICKEL, Halle–Wittenberg, 1977; Tóth Melinda, *Szekszárdi fejezetek*, *Építés-Építészettudomány*, 12(1980); TAKÁCS Miklós, *Az észak-adriai térség és Magyarország 11–12. századi, korinthiszáló oszlopfejek levélornamentikája*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. KOLLÁR Ti-

bor, Szeged, 2000; MAROSI Ernő, *A tihanyi bencés apátság a 11. század építészetében*, in *Tanulmányok a 950 éves tihanyi alapítólevél tiszteletére*, szerk. ÉRSZEGI Géza, Tihany, 2007. **3.3.3.** WEHLI Tünde, *Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a magyar könyvfestészetben*, AH, 3(1975); KISS Etele, *A besztereci szenteltvíztartó és a közép-bizánci ezüstművéség egyes datálási problémái*, Folia Archaeologica, 45(1996); WEHLI Tünde, *A magyarországi bencés könyvfestészet történetéhez és kat. IV.10. sz.*, in *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, kiáll. kat., szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma 2001. **4.1.** M. MEURER, *Vergleichende Formenlehre des Ornaments und der Pflanze*, Dresden, 1909; Richard HAMANN, *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter*, II, *Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Lehnin und die normannische Invasion*, Marburg, 1923; Emma ALP, *Die Kapitelle des 12. Jahrhunderts im Entstehungsgebiete der Gotik*, Detmold, 1927; H. KARLINGER, *Das Kapitell mit der Palmettenschleife*, Münchner Jahrbuch, n. F. 7(1930); Fritz NOVOTNY, *Romanische Bauplastik in Österreich*, Wien, 1930; H. WEIGERT, *Das Kapitell in der deutschen Baukunst des Mittelalters*, Zeitschrift für Kunstgeschichte 5(1936); Thomas v. BOGYAY, *Normannische Invasion, Wiener Bauhütte – ungarische Romanik*, in *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie*, II, Baden-Baden, 1953; E. KLUCKHOHN, *Die bedeutung Italiens für die romanische Baukunst und Bauornamentik in Deutschland*, Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, 16(1955); G. WEISE, *Vorbemerkungen zu einer Formengrammatik der vegetabilischen Grundmotive romanischer Kapitelldekoration*, in *Das Werk des Künstlers. Studien zur Ikonographie und Formgeschichte* Hubert Schrade zum 60. Geburtstag dargebracht von Kollegen und Schülern, Stuttgart, 1960; TÓTH Sándor, 2010, 50–67. **4.2.1.** Geza de FRANCOVICH, *La corrente comasca nella scultura romanica europea (Gli inizi)*, Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, 5(1936); (*La diffusione*), uo., 6(1937); Fulvio ZULIANI, *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all'XI secolo*. Alto Medioevo 2, Venezia, é. n. [1973]; Melinda TÓTH, *La cathédrale de Pécs*

au XIIe siècle. Problèmes que posent les recherches d'un décor sculptural, AHA, 24(1978); TÓTH Sándor, *A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége*, Építés-Építészettudomány, 15(1983); Ernő MAROSI, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts*, Bp., 1984; TÓTH Melinda, *A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorbán*, in *Pannonia regia*, 1994; TÓTH Sándor, *Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd*, in *Pannonia regia*, 1994; TÓTH Sándor, 2010, 67–91. **4.2.2.** ENTZ Géza, *Az ercsi bencés monostor*, MÉ, 14(1965); Denise JALABERT, *La flore sculptée des monuments du Moyen Age en France*, Paris, 1965; TÓTH Sándor, *A 11–12. századi Magyarország Benedekrendi templomainak maradványai*, in *Paradisum plantavit, i. m.*, 2001. **4.3.** ROZVÁNYINÉ TOMBOR Ilona, *A középkori magyarországi falfestés ornamentikája*, MÉ, 9(1960); KOVÁCS Éva, *Árpád-kori ötvösség*, Bp., 1974; TÓTH Melinda, *Árpád-kori falfestészet*, Bp., 1974; NEMESSÁNYI Klára, *A felsebrői falképeken szereplő ornamentális és figurális részletek*, Magyar Műemlékvédelem, 11(2002). **5.2.** Lottlisa BEHLING, *Die Pflanzenwelt der mittelalterli-*

chen Kathedralen, Köln, 1964; Margot BRAUN-REICHENBACHER, *Das Ast- und Laubwerk. Entwicklung, Merkmale und Bedeutung einer spätgotischen Ornamentform*, Nürnberg, 1966; Éva KOVÁCS, *Über einige Probleme des Krakauer Kronenkreuzes*, AHA, 2(1971); Uő, *Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon*, AH, 1973; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., 1987, I, 374–380, 497–501, 645–652, 745–748 (ornamentikatörténeti fejezetek, korszakonként); *A gótikus építészet és szobrászat töredékei*, in *Pannonia regia*, 1994; TAKÁCS Imre, *A gótika műhelyei a Dunántúlon a 13–14. században*, in *Pannonia regia*, 1994; BENKŐ Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*, Bp.–Kolozsvár, 2002; KISS Etele, *Ötvösség és fémművesség Magyarországon a tatárjárás idején*, in *A tatárjárás*, kiáll. kat., MNM, szerk. RITOÓK Ágnes, GARAM Éva, Bp., 2007. **5.4.** BEKE László, *Sodronyzománcos ötvösművek*, Bp., 1980. **6.** MIKÓ Árpád, *Pannonia újjászületése*, in *Pannonia regia*, 1994 és *Későközépkori miniatúra-festészet és reneszánsz könyvkultúra*, in *Pannonia regia*, 1994.

Marosi Ernő

1

- 1 Ívtöredék befejezetlen négykaréjos mintával, 12. sz., Pécs, Dómmúzeum
- 2 Festett függönydísz patronos virágmintával és Lackfi-cimerállattal, 1397 e., Keszthely, ferences (róm. kat. plébánia-) templom szentélye

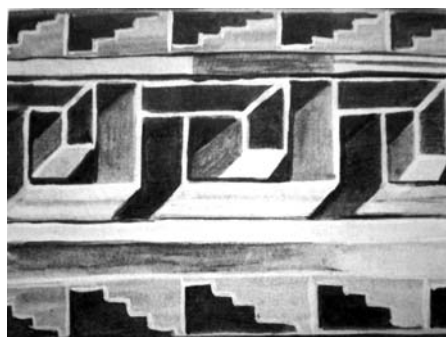

2

3

4

5

6

3 Akantuszleveles fríz, Esztergom-Szentkirály, 12. sz., Esztergom, Vármúzeum, kőtár

4 Korintizáló pillérfő az óbudai Szt. Péter-prépostságból, 12. sz. első fele, BTM

5 Festett meanderornamentika, 11. sz. vége, Feldebrő, altemplom

6 Festett leveles fríz, 11. sz. vége, Feldebrő, altemplom

7

8

9

7 Ornamentális festés töredékei a pécsi székesegyház déli apszisából, 12. sz. vége, Koppay József akvarellje, 1882, Pécs, Káptalani Levéltár

8 Mellvédtöredék szalagfonatos medaillonban állatalakokkal, 11. sz., Zalaegerszeg, Múzeum

9 Szt. István szarkofágja, 1083 k., Székesfehérvár, Romkert

10

11

12

13

14

15

10 Veszprém, párkánytöredék, 11. sz. közepe, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum

11 Veszprém, oszlopfej, 11. sz. közepe, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum

12 Korinthizáló oszlopfej, 11. sz., Feldebrő, altemplom

13 Madonna-relief fríze, 12. sz. eleje, Pécsvárad, vár

14 Szentélyrekesztő reliefjének pilasztere Óbudáról, 12. sz. közepe, MNG

15 A Szt. Kereszt-oltár baldachinjának pillérfeje a pécsi székesegyházból, 12. sz. harmadik harmada, Pécs, Dómmúzeum

16

17

18

16 Díszítő lemez töredéke, 12. sz. harmadik harmada, Pécs, Dómmúzeum

17 Madaras és paszományos díszű keretező frízek a pécsi székesegyház déli altéplomlejárójából, 12. sz. harmadik harmada, Pécs, Dómmúzeum

18 Gyulafehérvár, a déli, fejedelmi kapu béléletének részlete, 12. sz. vége

19

20

19 Graduále-töredék, 12. sz. második fele, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Fragm. 88

20 Függyönydisz kufi betűkkel, 12. sz., Pécs, Cella trichora

21

22

23

21 Trónszéktámla részlete, 1190 k., Esztergom, Vármúzeum

22 Pillérfejezet(?) frízének részlete, 12. sz. vége, Esztergom, Vármúzeum

23 Ócsa, premontrei prépostsági (ref.) templom, déli kapuzat részlete, 13. sz. eleje

24

25

26

27

28

24 Reliefkeretező fríz, 12. sz. vége, Pécs, Dómmúzeum

25 Gyulafehérvár, székesegyház, az északi apszis fríze, részlet, 1200 k.

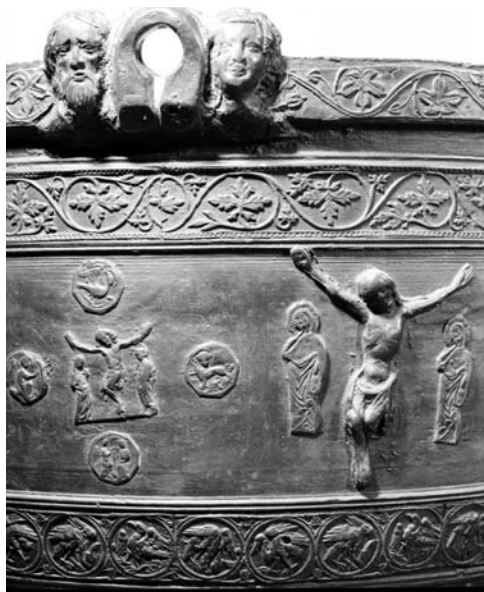
26 Sopron, ferences (bencés) templom, a szentély falpillérének fejezete, 1270 k.

27 Pannónhalmi, Porta speciosa, archivolt részlete, 1224 k.

28 Pozsony, ferences templom, a szentély záróköve, 1293

29

30

31

32

29 Gyulafehérvár, székesegyház, nyugati kapuzat ívezete, 1300 k.

30 Bronz keresztlómedence részlete, Podolin

31 Szepeshely, prépostsági templom, Károly Róbert koronázása-freskó, 1317

32 Ezüsttál Kiskunhalas-Fehértóról, részlet, MNM

33

34

35

36

33 Missale Posoniense C, OSZK, Cod. Lat. 220

34 Szentély dekoratív festése, 14. sz. eleje, Ócsa, premontrei prépostsági (ref.) templom

35 Falkép keretdisze, részlet, Csíkszentimre

36 Keretező ornamentika részlete, Esztergom, várkapolna

37

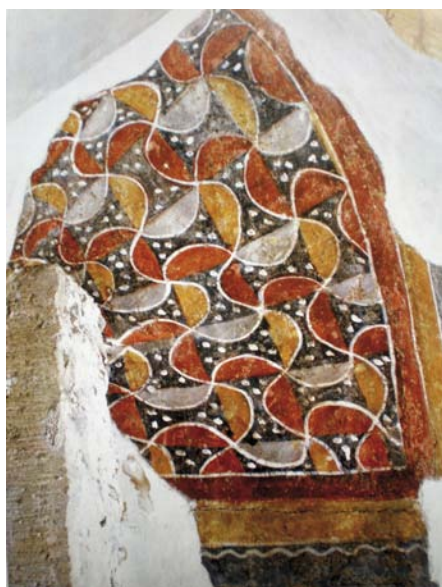
38

37 Lábazati dekoráció részlete, Cserény, plébániatemplom szentélye

38 Boltozat díszítése, Cserény, plébániatemplom szentélye

39

40

41

39 Szentélyfreskó keretrészlete, Magyarfenes, plébániatemplom

40 Ablak dekoratív festése, Petőszinye, plébániatemplom

41 Szentélyfreskó, részlet, Marosszentanna

42

43

42 Keretdisz, Magyar Anjou Legendarium, 1330-as évek

43 Keretdisz, Képes Krónika, 1358 k., OSZK, Cod. Lat. 404

44

45

46

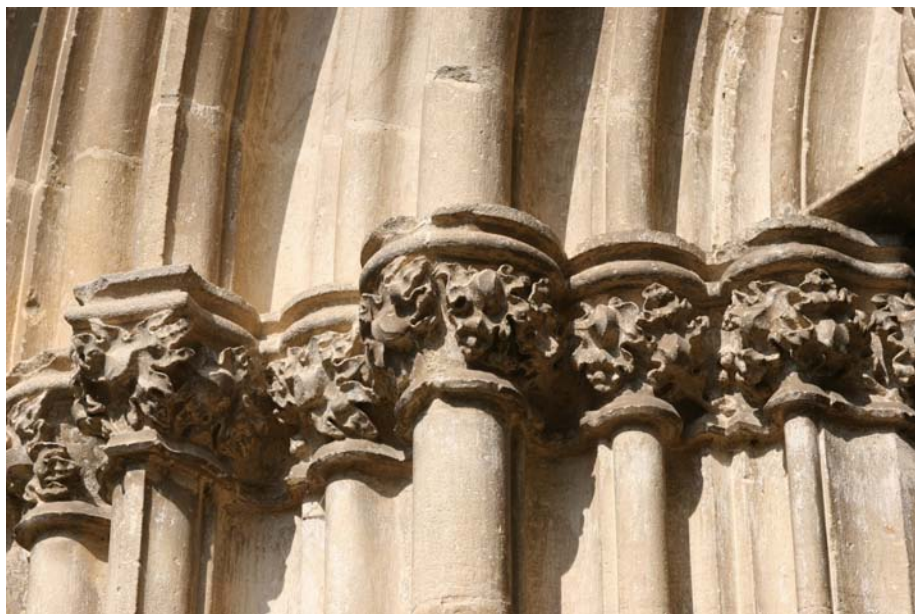
44 Keretdisz, Képes Krónika, 1358 k., OSZK, Cod. Lat. 404

45 Növényi ornamentika, Johannes Aquila, 1376, Velemér; plébániatemplom

46 Falpillérfő, Szászsebes plébánia- (ev.) templom, szentély

47

48

47 Kapuzat fejezetfríze, Lőcse, Szt. Jakab-templom, déli kapuzat

48 Kapuzat fejezetfríze, Riomfalva, plébánia- (ev.) templom, nyugati kapuzat

49

50

51

49 Szentély falképeinek festett fríze, Darlac, plébánia- (ev.) templom

50 Felszentelési kereszt töredéke, 1408 u., Siklós, ágostonrendi (ferences) templom

51 Szt. László-legenda részlete: Indulás a harcba, 1419, Székelyderzs, plébánia- (unit.) templom karzata

52

53

54

55

52 Királyok imádása-freskó részlete, 15. sz., Homoródkarácsonyfalva, plébánia- (unit.) templom

53 Suki-kehely, talprészlet, 1437 k., Esztergom, Főszékesegyházi Kincstár

54 Perényi János (†1458) síremléke, Töketerebes

55 Oltárszárny hátoldalának ornamentikája, Medgyes, plébánia- (ev.) templom

56

57

58

56 Victorinus-korvina, kezdőlap, OSZK, Cod. Lat. 370

57 Övveretek a kerepesi kincslehetből, MNM

58 Faragott stallum részlete, 1500 k., Berethalom, ev. erődtemplom

59

60

61

59 Pilasztertöredék trófeadíszrel Nyékről, BTM

60 Szentségtartó fülke keretelése, 1500 k., Pónik, plébániatemplom

61 Keresztkút, Selmecbánya, Szt. Katalin-templom, 1500 k.

62

63

62 Gersei Pethő János címeres levele, 1507, MOL

63 Szerdahelyi Imreffy Mihály címeres levele, 1523, részlet, MOL

orsolyiták (Ordo Sanctae Ursulae, OSU)

Az Angela Merici (†1540) által alapított ~ apácarend tagjai több népes mo.-i városban letelepedtek (Pozsony, 1676; Kassa, 1698; Varasd, 1703; Nagyszombat, 1724; Győr, 1726; Nagyszében, 1733; Sopron, 1747; Nagyvárad, 1772). Rendszeres iskolai oktatásban részesítettek bentlakó (gazdagabb) leányokat, külső iskolájukban a szegényeket is. Az elemi iskolákban vallástant, írást, olvasást és speciális női tevékenységformákat tanítottak, a 18. sz.-ban a felsőbb leányiskolákban már latin nyelvet és matematikát is. Klauf Ferenc pozsonyi letelepedésük százéves évfordulóján mondott ünnepi beszéde szerint a pozsonyi kolostoriskolában száz év alatt mintegy háromezer, a külső iskolákban tízezer tanítványuk lehetett. A rend nőnevelő tevékenysége nagy szerepet játszott a családi élet erkölcsi megújításában, a Jézus Szíve-tisztelet terjesztésében. Nevelésükben fontos volt a szeretetteljes légkör, a példaadás. Az apácák lelki vezetését általában a →jezsuiták látták el. (Lányok oktatásával a jezsuiták nem foglalkoztak.) Jelen-tős pártfogójuk volt Esterházy Imre hercegprímás (1725–1745), akit 50 éves papi jubileumán 1738-ban Pozsonyban zenés játékkal köszöntöttek.

Irod.: *Der Preyß der Gottseeligkeit so zu unterthänigster Gefrohlockung des von dem [...] Emerico Esterhazi Jubilai [...] durch die WW. EE. Closter-Frauen der Gesellschaft der H. Ursulae in Preßburg Den [...] May des 1738sten Jahrs vorgestellt worden*, Pozsony, [1738]; Franz KLAUSS, *Jubelrede*, Pozsony, 1776; Matthäus PANKL, *Lobrede*, Pozsony, 1776; BITTENBINDER Miklós, *A Szent Orsolya-rend leánynevelési rendszere*, Bp., 1936; ZOMBORY Gabriella, *Az orsolyiták Magyarországon*, Szeged, 1948 (doktori disszertáció); PUSKELY Mária, *Keresztény szeretetség, Történelmi kalauz*, II, Bp., 1995.

Szelestei N. László

Otho, Valentin (Magdeburg, 1545–46 k.–Heidelberg, 1603. ápr. 8.)

Német matematikus. 1573-ban, wittenbergi tanulmányai után tanárai bizta-

tására felkereste Kassán Georg Joachim Rheticus, aki a tanítványává fogadta. Amikor Rheticus 1574 késő őszén végetesen megbetegedett, ~ éppen Krakkóban járt, hogy mestere bizonyos ott maradt kéziratait elhozza. A halálos ágyon Rheticus ~t bízta meg fő matematikai munkájának befejezésével, s rávette Hans Rueber felső-mo.-i főkapitányt, hogy tanítványa kaphassa meg az ereszánt pénzt. ~ továbbra is Mo.-on maradt, de 1576 nyarán a wittenbergi egyetem meghívta matematikaprofesszornak. Szept. 7-én válaszul Kassáról írt német nyelvű levélben fordult Ágost szász választófejedelemhez. 1581 elején mint kriptokálvínistát elbocsátották az egyetemről, s egy darabig →Dudith András munkatársa volt Boroszlóban. 1596-ban adta ki Rheticus általa befejezett korszakalkotó matematikai művét Heidelbergben (*Opus palatinum de triangulis*), ahol élete végén mint az egyetem professzora is működött.

Irod.: Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651*, Berlin–Heidelberg–New York, 2002; András SZABÓ, *Der Copernicus-Jünger Georg Joachim Rheticus in Ungarn*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004.

Szabó András

Ö

az ördögös barát kincse

Az utókor által ördögösnek, azaz ördöginek nevezett, a kortárs feljegyzésekben nem egyszer – pl. Horváth György által – pénzsóvársággal vádolt barát, →Fráter György halála (1551) után hátramaradt, hírhedt kincsek és vagyontárgyak összessége. Nagysága és összetétele évszázadok óta foglalkoztatja a kutatókat. A Szapolyai (I.) János király, majd özvegye, Jagelló →Izabella és gyermekük, Szapolyai (II.) János Zsigmond választott király mellett nagy befolyásra szert tett Fráter György (Utiešenić, Martinuzzi György), pálos szerzetes, királyi

tanácsos, kincstartó (1534–), váradi püspök (1534–), Bihar vármegye főispánja, helytartó (1541–), főbíró (1544–), bíboros (1551), aki az 1540-es években Erdély és a hozzá csatlakozott tiszántúli területek korlátlan ura volt, állítólag a maga számára évek alatt jelentős pénzösszeget és kincseket gyűjtött össze, amelyeket különféle rejtékhelyeken tartott.

A kincset György barát megöletése (1551. dec. 17. kora hajnala) után Gianbattista Castaldo császári generális és titkára, Marcantonio Ferrari igyekeztek felkutatni. Kifosztották György barát alvinci kastélyát, később kerestették a kincseket Szamosújvárott, Szászsebesen, Déván és Váradon is. Több levél, jelentés maradt fenn a kincs becsült nagyságáról, sokféle adat került napvilágra, amelyek alapján rekonstruálható a vagyon egy része. Castaldo 1552-ben mintegy 100 ezer aranyra becsülte a barát kincseit. Girolamo Martinengo (1504–1569) lenói apát, bécsi pápai nuncius, aki a gyilkosságot követően 1552–54-ben az Apostoli Szentszék vizsgálatát vezette, úgy vélte, Fráter György után maradt 1000, Lysimachos trák király képeire vert arany és mintegy 30 ezer aranyra tehető pénzösszeg, de a barát szolgáitól azt hallotta, hogy vagyona összesen 500 ezer forintot is kitett. (A Lysimachos-aranyak talán Decebal dák uralkodó 106-ban elrejtett és valamikor az 1540-es években megtalált kincseiből származtak.) Ismeretlen szerző Firenzébe írt jelentése szerint Váradon 1592-ben, egy falbontás során megtalálták Fráter György kincseinek egy részét. Ascanio Centorio degli Hortensii (†1579) itáliai történetíró művében (1566) a legrészletesebb felsorolást adta a nagyjából 250 ezer aranyra becsült kincsek összességéről: 1744 márka aranytömbben; 4793 márka ezüstben; 1000 Lysimachos-veretű arany, amely egyenként 2-3 dukátot ér; 10 darab aranykő, amelyeneket az erdélyi folyókban találnak, összesen 34 márka súlyban; 933 márka ezüstrudakban; hat ezüstváza; néhány aranylánc 6 és fél márka súlyban; 32 nagyméretű, ezüsttel díszített aranyserleg; 60 darab gyűrű kövekkel; egy kereszt alakú nyak-

ék rubinnal és gyémántokkal; 32 nagy ezüstkupa; 12 ezüstkancsó és 12 ezüst kézmosótál; különféle ezüstcsészék, közepes és nagy tányérok, serlegek etc.; 1534 magyar aranydukát; különféle cobolybundák, kb. 80-100 darab; más nagy értékű szőrmék; zafírok és más aranyba foglalt ékszerek; aranyozott kelmék, selymek, vásznak, szőnyegek, kárpitok felbecsülhetetlen értékben; több mint 300 jófajta ló, ezenfelül török lovak és öszvérek nagy számban; élelmiszer és hadiszerek hatalmas mennyiségben.

A Milánóban található *Castaldo-kódex*ben felbukkant jegyzék alapján újabb adalékokkal egészíthető ki a barát vagyonjegyzéke. Ennek főbb elemei: Szamosújváron az arany- és ezüstitömbök, pénzek, lovak és más állatok mellett Fráter György két láda könyvet is hagyott maga után, amelyek között Augustinus-, Hieronymus- és Christostomus-műveket is találtak; ezenfelül Kolozsmonostoron Zilahi Ferencnél kiváló minőségű bort, pénzt, kancákat és egyéb apróságokat hagyott. Kolozsváron az aranyműveseknél néhány ezüzláncot és zablát, a gyulafehérvári préposti házban könyveket és apróbb dolgokat hagyott hátra, ezenfelül élelmiszereket, a beszedett tizedről jegyzékeket. Alvinci kastélyán kívül Branyicskán és Tordán is maradtak utána kisebb-nagyobb pénzösszegek, élelmiszer, lovak, amelyekről Vadai Jakab, a barát tisztartója tudott számot adni. Brassóban egy Simon nevű aranyművesnél néhány márka ezüstöt hagyott egy pásztorbot készíttetésére. A beszedett adóból maradt valami Macskási Jánosnál, Chorong Mártonnál, a székelyek tizedeit a vásárhelyi Köpeczi Tamás gyűjtötte össze. A feljegyzés szerint a barát értékesebb kincsei Váradon maradtak, pénz, kupák, vásznak, szőnyegek, egyházi jellegű kincsek, és számos környékbeli faluban tartott állatokat, amelyekről az ottani provizorok tudtak adatokat. Vas László és Horvát János tisztartók a Tasnádon található javakról vagy a Kisvárdán tartott néhány ezernyi sókockáról is tudhattak, ha még nem vitték el azokat Debrecenbe. A vagyonjegyzék Fráter Györgyöt nemcsak

mint kincstartót, de mint kiváló gazdaságsszervezőt is bemutatja.

Irod.: BARTA Gábor, *Vajon kié az ország?*, Bp., 1988; *Ascanio Centorio degli Hortensii. Commentarii della guerra di Transilvania. Vinegia, 1566*, Riproduzione fotografica con un saggio introduttivo di Ladislao GÁLDI, Bp., 1940; OBORNI Teréz, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1551–1556*, Bp., 2002 (Fons Könyvek, 1); ADRIANO PAPO, *Le diverse versioni sull'assassinio di György Martinuzzi Utyeszenics e sul ritrovamento del suo tesoro*, Mediterrán Tanulmányok, 18(2009).

Oborni Teréz

őstörténet → etnogenezis

P

paraszt versek

A kifejezést →Szenci Molnár Albert használja 1607-es zsoltároskönyve előljáró beszédében. Azt írja: „az egez foltart Magyar versekben még fenki nem formálta en tudáom fzerint, Látom pedig aztis hogyaz Dn. Scaricéus es ez elöt meg mondot fő emberek Pfalmufi kivöl, némelljec igen paraft, [sic!] verfekben vadnac foglalván: Noha még az szent léleknekis kedves az verfec szép eggyező volta.”

A szöveg szembeállítja tehát a *parasztot* a *szép egyezővel*, vagyis a *paraszt* jelentése (a magától adódó) ’egyszerű’-n és ’faragatlan, kimunkálatlan’-on kívül az ’egyenetlen’ is. Az *egyenetlen*, *nem egyező*, *eltérő*, „*paraszt*” itt nem rímre utal, sokkal valószínűbb, hogy a mértékről van szó. Ezt támasztja alá az ezt követő példa a 8-8 stórfáról is.

A jól ismert idézet így folytatódik: „Az régi Magyar énekekben pedig avagy femmi egyenlő terminatioc nem voltac, avagy tiz verlis egy máf után mind egy igében ment ki, ahonnan az hiftorias énekekben, számtalan az foc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttyác, nem gyözne eleget rayta nevetni.” (Bár az idézet jól ismert, a „semmi egyenlő terminatioc nem voltac, avagy” még az 1993 u. megjelent tanulmányok

és szövegkiadások jó részéből is hiányzik, érdemes ezért itt e szöveget mégis idéznünk.) A *vala-valá*-val rímelő, egymást követő tíz stófa (Szencinél a *vers stófát* jelent!) példája olyan látványos, hogy a *terminatiót* általában csak mint a *rím* szinonimáját vesszük számításba. Holott az nemcsak *végződés* lehet, hanem *zárás* is. Nem csak rímről lehet itt szó, a szöveg hely vonatkozhat metrikai zárásra is. Szemléletes, mert túlzó, hiperbolikus példájának túl erős fényében szinte észre sem vesszük a metrikai zárásról mondott szavait. Holott verses példái – az ezt a részt követő három stófaidézete – inkább ezt az értelmezésünket támogatják.

Hiba lenne Szenci egyezőség melletti állásfoglalását a Horváth Iván által leírt hetero-izo szembenállás alapján – leegyszerűsítve – úgy érteni, hogy Szenci az *izo* (izorim és izometria) pártján állt volna. Szenci az *egyenlő* és az *egyező* teljes hiányát éppoly hibának tartja a versszerzésben, mint az *egyenlőség* monotóniát eredményező s így a komikum határát is átlépő túlzásba vitelét.

Irod.: HORVÁTH Iván, „*Számtalan az soc Vala vala vala*”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, Szeged, 1978 (Adattár, 4); Uő, *Szenci Molnár Albert a rímről*, in Uő, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982; VADAI István, +1 (*Metrikai határjelölések a régi magyar versben*), ItK, 95(1991); TÓTH Tünde, „*Egy vers nemének megjobbitot modgyai*”. *Szenci Molnár Albert a versről*, ItK, 97(1993); BARTÓK István, „*Paraszt versek*” és „*ékesb versek*”. *Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban*, in *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005; SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum*, hálózati forráskiadás, s. a. rend., bev. HORVÁTH Viktor, Bp., 2007, <http://szencimolnar.hu>;

Tóth Tünde

pergamenre írt imádságoskönyvek a 17. sz.-ból

A 17. sz.-i Mo.-on az olvasni tudók számának gyarapodása és a vallási tudatosság erősödésének következtében sok

Egynehány rend[béli] imádságot magába foglaló könyvetske. Rimay János imádságoskönyvének kopott címlapja. MTAK, K 71

Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus conscripti in arce Muran 1647. Wesselényi Ferenc imakönyvének címlapja. OSZK, Oct. Lat. 643

imádságoskönyv jelent meg. Papok és főrangú világiak egyaránt igyekeztek el-látni a rájuk bízottakat (egyházi közösségeket, vallásos társulatokat, családtagokat, alattvalókat) egyéni imádságokkal, amelyek segítették a hittételek tudatosítását, és gyakran költői szárnyalású, szép szövegek. Legnagyobb hatású közülük →Pázmány Péter sok kiadást megért *Imádságoskönyve* (Graz, 1606). A 17. sz. első felében még bőven akadnak ev. és kat. hívek által egyaránt használt imádságok. →Mihálykó János ev. lelkész számára alapforrás volt Pázmány *Imádságoskönyve*. Családja és környezete számára állított össze és jelentetett meg imádságoskönyvet az ev. →Nádasdy (I.) Pál (*Ahítatos és buzgó imádságok*, Csepreg, 1631) és a már kat. →Batthyány (I.) Ádám (*Lelki kard*, Bécs, 1654).

→Rimay János, →Wesselényi (II.) Ferenc és Eszterházy Ferenc kisméretű, kéz-íratos imakönyvei pergamenre készültek. Rimay János (ev.) kötetének imádságai

(*Egynehány rendbéli imádságot magába foglaló könyvetske*, 1631 e.) és verseinek szökepei sok hasonlóságot mutatnak. Wesselényi Ferenc kat. latin nyelvű imakönyvét (*Septem Psalmi Poenitentiales cum nonnullis devotionibus conscripti in arce Muran 1647*) kis változtatással magyarul adta ki →Gyöngyösi Krizosztom *Arany gyapjúból ékesített ruha* címmel (Lőcse, 1665), Wesselényi feleségének, →Széchy Máriának ajánlva. Rimay és Wesselényi imakönyvét ugyanaz a Jolsvay János másolta, aki mint murányi deák →Madarász Márton *Eperjessi magyar ecclesia [...] imádságos könyveczkéjéből* Drugeth Mária számára papírra írt egy válogatást 1638-ban (*Jeles és Istenhez buzgó imádságok*). Az Eszterházy Ferenc névjegyével ellátott kat. kötetben található egy ovális keretben elhelyezett festett kép, amelyen egy eddig még nem azonosított nőalak látható gyermekkel és truba-dúrokra emlékeztető lantos alakokkal. Az 1660-as évekre datált imakönyv vlsz.

Imádságos könyvecske díszítése. OSZK, Duod. Hung. 12

Eszterházy felesége, Illésházy Ilona számára készült, szép könyvirással. Az imák szövege az Esterházayak által kedvelt →Kopcsányi Márton ferences szerzetes imakönyvével mutat egyezéseket, a kötet az Illésházyak dubnici könyvtárából került az OSZK-ba.

Irod.: SZELESTEI N. László, *Áhítati művek Murányban a 17. század első felében*, in *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józeffnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., 2009; Uő, *Wesselényi Ferenc nádor imakönyve*, in *Ghesaurus*, 2010; Uő, *Rimay János imádságos könyve*, in *Régi magyar imádságok és imádságos könyvek*, szerk. BOGÁR Judit (sajtó alatt).

Szelestei N. László

Petrus de Dacia ☞ theatrum Borghe-sianum

Pigler Andor (Bp., 1899. júl. 29.–Bp., 1992. okt. 1.)

Művészettörténész, a mo.-i barokk-kutatás európai rangú, kiemelkedő képviselője. Fő kutatási területe a régi európai festészet. 1922-től dolgozott a Szépművészeti Múzeumban, 13 évig a Grafikai Gyűjtemény munkatársaként,

majd közel 30 éven át a Régi Képtár vezetőjeként. 1929-ben lett egyetemi magántanár, 1952-ben a művészettörténet-tudomány kandidátusa. 1956–64 között főigazgatóként irányította a Szépművészeti Múzeumban folyó gyűjteményfejlesztést, a kiállítások rendezését, a tudományos munkát. 1974-ben az MTA elutasította a doktori fokozat megadását. 1988-ban az MTA felkérte, hogy pályázza meg a doktori címet, de ő ezt nem tette meg. Kossuth- (1955), Széchenyi- (1990), Széchenyi–Herder-díjas (1991).

1937-ben adta ki a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának tudományos katalógusát, majd 1954-ben a Régi Képtár katalógusának újabb kiadásakor kiegészítette a gyűjtemény anyagának meghatározását a művekre vonatkozó szakirodalommal (*A Régi Képtár katalógusa. Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, I–II*, Bp., 1954). Az utóbbi bővített formában németül is megjelent (*Katalog der Galerie Alter Meister. Museum der Bildenden Künste, I–II*, Bp., 1967).

Legfőbb műve, „a Pigler” az európai barokk művészet ikonográfiai témáit rendszerező, nemzetközi jelentőségű kézikönyv („*Barockthemen*”. *Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, Bp., 1956; bővített kiadása: I–III, Bp., 1974). Közel három évszázad európai festészetének s részben szobrászatának és grafikájának tematikus összefoglalása, több mint 5000 alkotást felsoroló példatárral. A műveket kronológiai sorrendben, korábbi évszázadok példáit is megemlítve, művészettörténelmi területek szerint sorolja fel. Az első kötet a vallásos témájú ábrázolásokat tekinti át a Biblia időrendje szerint, az apokrif témákat is beemelve: Ótestamentum, Újtestamentum, Szentek, Mondák és történeti témák, további szakrális témák). A második kötet a profán ábrázolásokat mutatja be: Görög és római mitológiai témák (főképp az ovidiusi történetek nyomán), Mondák, görög és római történeti témák, Későbbi történeti és költészeti témák, Allegóriák, Zsáner-jelenetek, más egyéb témák, pl. Vanitas-csendéletek.

További művei: *Olasz freskóciklus a Szépművészeti Múzeumban*, Bp., 1921; *A pápai plébániatemplom és mennyezetképei*, Bp., 1922; *A győri Szt. Ignác templom és mennyezetképei*, Bp., 1923; *Georg Raphael Donner*, Leipzig–Wien, 1929; *Georg Raphael Donner élete és művészete*, Bp., 1933; *Bogdány Jakab*, Bp., 1941; *A Szépművészeti Múzeum 1906–1956*, Bp., 1956; *Portraying the Dead. Painting – Graphic Art*, AHA, 4(1956).

Irod.: MOJZER Miklós, *Pigler Andor köszöntése*, AH, 7(1979), 2. sz.; HAMORI Katalin, *Anton Pigler. Biographie. Pigler Andor életrajza*, BMHB, 78, 1993; Uő, *Publications d'Andor Pigler*, BMHB, 78, 1993; KOVÁCS Éva, *Pigler Andor halálára (1899–1992)*, AH, 21(1993), 3–4. sz.; MOJZER Miklós, *In memoriam Andor Pigler (1899–1992). Pigler Andor emlékezete (1899–1992)*, BMHB, 78, 1993; SZIGETHI Ágnes, *Pigler Andor (1899–1992)*, MÉ, 42(1993); Gyöngyi TÖRÖK, *Andor Pigler (1899–1992)*, AHA, 36(1993); Uő, *Bibliographie d'Andor Pigler*, AHA, 36(1993); SZIGETHI Ágnes, *Hetvenegy év a Szépművészeti Múzeumban. Pigler Andor munkássága*, Új Művészet, 10(1999), 12. sz.; MOJZER Miklós, *Pigler Andor (1899–1992)*, in „Emberek, és nem frakkok”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*, II, Enigma, 13(2006).

Ridovics Anna

plutarkus

Híres emberek életrajzát betűrendbe vagy időrendbe sorolt szócikkekben tartalmazó, tudományos ismeretterjesztő irodalmi műfaj. Antik eredetű, hagyománya Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* c. munkájára nyúlik vissza. A műfaj jelentősége a →reneszánsz idején nő meg. Rousseau *A magányos sétáló álmodozásai* c. művében azt írja, hogy a kevés könyv közül, amelyet néha még olvas, Plutarkhoszt találja a leginkább vonzónak és tanulságosnak. A későbbiekben az életrajz műfaja az esszé irányába tolódik el.

A ~ a lexikonirodalom sajátos ága, mivel a szócikkeknek elbeszélő szerkezetük van. Megengedhető bennük bizonyos rendszertelenség, pl. az időrend felborítása. A szerzőnek nagyobb a szabadsága, nem minden esetben a legszorosabb érte-

lemben vett életrajzot közli, érvényesítheti saját szempontjait. Erre jó példa Pierre Blanchard *Le Plutarque de la jeunesse* (Párizs, 1803) c. munkája, ennek Mo.-on megjelent német fordítása, a *Neuer Plutarch* (Pest, 1815), valamint Kölesy Vince Károly *Nemzeti Plutarkusa* (I–IV, Pest, 1815–16). A közép-európai régióban még két, nemzeti nyelvre fordított változata napvilágot látott: a szerb *Novij Plutarch* (Buda, 1809) és Nicola Nicolau munkája, a román *Plutarch nou* (Buda, 1819).

Irod.: PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, I–II, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., 2005; Jean Jacques ROUSSEAU, *A magányos sétáló álmodozásai*, Bp., 1997; BORZSÁK István, *Dragma. Válogatott tanulmányok*, III, Bp., 1997.

Vass Éva Tünde

a pócsi Mária-kegykép kultusza a 17–18. sz.-i Mo.-on

A máriapócsi ikont Pap István festette 1675-ben, tőle vette meg Hurta Lőrinc pócsi polgár 6 magyar forintért. A pócsi gör. kat. fatemplom →ikonosztázionján elhelyezett kép az 1696. nov. 4. és dec. 8. közötti könnyezést követő vizsgálat befejezéséig, 1697 márciusáig, állandó katonai őrizet alatt a templomban maradt, majd Eleonóra császárné kívánságára I. Lipót Bécsbe vitette. Útközben a képről több másolat készült. Az eredeti kép 1697. júl. 4-én érkezett meg a császárvárosba, s megkezdődött nyilvános bécsi kultusza. Először a Maria Stiegen-templomban alapított oltáron helyezték el. 1697. júl. 7-én a Favoritának nevezett nyári kastély kápolnájából az ágostonrendiek udvari templomába került, később visszavitték a Favoritába. Az 1697. szept. 11-i, törökök feletti zentai győzelmet Abraham a Santa Clara prédikációinak hatására a könnyező pócsi Máriának tulajdonították. 1697. dec. 1-jén a Stephansdom főoltárán helyezték el az ikont.

1699-ben →Telekesy István egri püspök másolatot készíttetett a bécsi kegyképről Imreiszky Péterrel, I. Lipót udvari festőjével. 1701. jan. 9-én I. Lipót császár megbízólevelet adott Mészáros Mátyásnak a pócsi romos templom restaurálásá-

A máriapócsi kegykép másolata. Magyar Néprajzi Múzeum, Egyházi Gyűjtemény

ra tervezett gyűjtés engedélyezéséről és támogatásáról a birodalom egész területén. 1705-ben Telekesy püspök elhelyeztette a pócsi kegykép másolatát az →egri székesegyház újonnan elkészült Máriakápolnijában. 1707-ben a pócsi templomba is került egy másolat. 1715-ben ez a második pócsi ikon is könnyezett; az eseményt ugyancsak kivizsgálták. 1731-ben megkezdődött a máriapócsi kegytemplom építése. 1749-től már használták a templomot, de csak 1752-ben szentelték fel. 1747-ben, 1772-ben és 1797-ben Bécsben megünnepelték a pócsi Mária-kép oda érkezésének 50, 75, ill. 100 éves jubileumát.

A →kegykép, amely a 17. sz. végén törökellenes palladium szerepet töltött be Bécs és a Habsburg ház védelmére, allegorikus-emblematikus kontextusba került. A 18. sz. első felében a kisgrafikai ábrázolásokon politikai vonatkozások is megjelennek Mo. és Erdély egyesítésével kapcsolatban. A 18. sz. második felében megfigyelhető Máriapócs nemzeti kultuszhelyé válása a lokális vonatkozású motívumok megjelenésével. Az ábrázolások évszázadokon átívelő, állandó jel-

lemzője a devóciós szerep és a nemzetek fölöttiség.

Irod.: SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., 1987, 111–115; TÜSKÉS, 1993, 28, 78–80, 95, 171, 222–223, 302, 382; BÁLINT Sándor, BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*, Bp., 1994, 104–105, 182–183, 336; PUSKÁS Bernadett, *A máriapócsi kegytemplom és bazilita kolostor*, MÉ, 44(1995); KNAPP Éva, „Abgetrocknete Thränen”. A pócsi Mária-ikon bécsi kultuszának elemei 1698-ban, in *Máriapócs 1896*, Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszüllő-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára 1996. november 4–6., Nyíregyháza, 1996; SZILÁRDFY Zoltán, *Adatok a máriapócsi kegykép kultuszához és ikonográfiájához*, in *Máriapócs 1896...*, i. m.; Éva KNAPP, Gábor TÜSKÉS, „Abgetrocknete Thränen”. Elemente in der Wiener Verehrung des marianischen Gnadenbildes von Pötsch im Jahre 1698, *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, 1998; SZILÁRDFY Zoltán, *A török háborúk emléke barokk szentképeken*, in *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, kiáll. kat., MNG, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000; SZILÁRDFY, 2003; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., 2004, 83–100; TÜSKÉS Anna, *A pócsi Mária-kegykép kisgrafikai ábrázolásai. Representations of the Mary-icon of Pócs in Engravings*, in *Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. 2nd Conference of Young Art Historians Budapest, 2009*, szerk. TÜSKÉS Anna, Bp., 2010.

Tüskés Anna

Porció-ének („Vagyon házukban/házunkban két gonosz ember...”)

Panaszének, 1750–1800 között ponyván és kéziratokban (pl. →*Szikszai Andráshénekeskönyve*) terjedt. „Porció Pál” és „Forspont Péter” azokat az adóterheket személyesítik meg, amelyekkel a mo.-i jobbágyokat sújtották a török kiűzése után. A magánházakhoz elszállásolt birodalmi katonaság élelmezése (porció) és az ingyenes szállítás (forspont) így kerül az énekbe: „Ez a Porció

Ha meghevülz né melykor,
Kézen vár a' Jeges bor.
4. Felébredvén álmodból;
Kölbázt hoznak konyhából,
Ürmös bor is igen dül,
A' kappan is unajd meg süll,
Hajlu káposztával,
Jól lakhatz gantzával,
Kedved tirtván letábatz,
A' nagy pedig kártyazhatz.
6. Ebéd olyt mint vassora,
Még eltelik tíz óra:
Annyal néz a' torkodra,
Nem kell annyi korsóra,
Sör bor mint a' tenger,
Ihatik az ember,
Aszt pajtás elmennyünk,
A' táborban fészünk.

M Á S O D I K:

A' paraszt Ember' keserves Éneke.

V agyon hasánkban két gonosz Ember,
a' portió Pál, és Forspont Péter ez
a' portió minden földhöz vér: Forspont
pediglen ökröt lovakat kér.

2. Ez az portió mitsoda Ember, Lo-
von jár kiált gib mein pfert haber, há-
zamban bé száll, Ágyamban hever, ma-
gamat pedig hiedgre ki vér.

3. A' portióért mindent eladtam, &
rökhögemet zálogban hánytam, & rongyos
bets.

botsorban alég maradtam, őt, hat hét
rivó gyermek van rajtam.

4. Két kalfia követem egy tsép hada-
róm, egy fa tarisznyám, egy fonfa bo-
tom, femmim lintsen több, még is ünto-
tom, a' portióért exequvalatom.

5. Két tulkom vala azt is meg ölte,
bonta ketskémét tavall meg ette; leg jobb
disznómat fzekérré tette, a' tikjaimnak
Nyakokat szedte.

6. Falunkban bé száll, kiáltja a' Bi-
rát! hozzák meg mindjárt minnyájan a'
taksát, Forspont pediglen fti a' polgár,
ha nem megy hamar megadja a' díját.

7. En is az előtt szép tsípót ettem,
más szántó földén kalászt nem fzedtem,
a' portióért búzát fízettem, zabból ka-
látsot bizony nem ettem.

8. Fogjuk meg koma ezt a' portiót,
veszük a' lántza az exekutziót, a' ki mi-
nekünk nem hoz semmi jót! ne mändja
hasánkban ezután berdót.

9. Vedd el Úr Isten rólunk e' terhek
vesd ki hasánkól e' rosz két embert,
a' portió Pált, és Forspont Pétert, tehe-
sünk még egyfzer ökörré 's lóra szert.

H A R M A D I K:

B úban én életem áralomban habzik,
örömem pálmája immár nem virá-
zik, fokban én keserves életemet nézik,
de attól ezeknek irigységek hízik.

2.

A Porció-ének egyik ponyvakiadása (Hat szép új Mulatságos Világi énekek, h. é. n.)

mindent földhöz vér, / Forspont pediglen
lovat-ökröt kér." A ~ a paraszti nyomor,
szegényes öltözet és élelmezés leírásával
folytatódik, az elégedetlenkedés néha lá-
zításba csap át: „Vajha még egyszer oly
időt érnék, [...] / A Porciónak lába kitör-
nék, / Forspontnak pedig nyaka szakad-
nék." A „Szántani, vetni, nyárban arat-
ni” kezdetű altípusban: „Bárcsak a koc-
ka egyszer fordulna, / Hogy ez urakból
polgárt csinálna, / Akkor mi dolgunk,
higgyed, jobb volna, / mert terheinket
raknánk urakra.”

Tágabban e → közköltészeti műfajba, a
panaszénekek közé sorolhatjuk az összes
hasonló jobbágypanaszt (pl. „Nincs bol-
dogtalanabb a parasztembernél...”),
amelyek hasonlóan listázzák az adóterhe-
ket. E szövegtípusnak parasztidill-tra-
vesztíája is fennmaradt („Nincsen sze-
rencsésebb a parasztembernél...”). A
porció és forspont körüli konfliktushely-
zeteket humorosan dolgozzák fel az ún.
kvártélyos dalok, amelyekben a beszállá-
solt katona összeszűri a levét a korábban
csak siránczó gazdasszonnyal, s a férj

távollétében együtt mulatnak („Megbo-
londult a világ...”; „Hallod-e, gazdasz-
zony! vártál-e katonát?”). Ezeket elő-
ször 1740-es keltezéssel jegyezték fel a
18. sz. közepi kéziratok.

Kiad. és irod.: ECKHARDT Sándor, *Pa-
rasztsors a régi magyar költészetben. A „por-
ció” nóta*, It, 1951; *A kuruc küzdelmek költé-
szete*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977; *Pajkos
énekek*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1984 (Magyar
Ritkaságok); *Világi énekek és versek 1720–
1846*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, műfaji
bevez. KÜLLÖS Imola, Bp., 2001.

Csőrsz Rumen István

pozsonyi kísértet

A tisztítóüzből szabadult lélek nagy
vihart kavart története a 17. sz.-ból.

1641-ben Pozsonyban elterjedt, hogy a
váraljai külváros nemrég elhunyt bírója,
Hans Klemens, közkeletű nevén Zwetsch-
genpauer visszajár a sírból. Nem a család-
tagoknak jelenik meg, hanem egy bizo-
nyos Fischer Regina nevű szüléánynak,
aki hűgával együtt az ausztriai Hallstatt-
ból érkezett a pozsonyi Pálffy-palotában

lakó rokonaihoz, és (vlsz. szolgálóként) munkát is vállalt. Már dunai hajóútja során feltűnt neki a ~, s Pozsonyban sem hagyta nyugodni. A sötét pincében annyira felzaklatta a leányt, hogy az komolyan megbetegedett. Először egy ferences barátához fordult, akitől megtudta, hogy ilyenkor a „Minden jó lélek dicséri az Urat!” imádságformát kell alkalmazni. Az újra megjelenő kísértet azonban csak később kezdett kommunikálni. Felszólította a leányt: menjen el özvegyéhez és kérjen tőle 200 forintot. Ezt az összeget valaha elvette valakitől, és „ártatlan vért ontott”. A dolgot valahogy eltitkolta, ám lelkiismeret-furdalása miatt még halála előtt fogadalmat tett, hogy engesztelés-képpen elkészítteti a Fájdalmas Szűzanya szobrát, aki ölében tartja a halott Krisztust. Mindezt a pozsonyi koronázó főtemplomnak szánta, azonban már nem tudta megcsináltatni. Most ezért az a kérése, hogy a pénzen ne csupán a szobrot készíttessék el, hanem misére, gyertyákra és a szegényeknek szétosztandó alamizsnára is fordítsák. Regina megkérdezte a kísértettől: miért nem a feleségéhez fordul? A kísértet azonban sommásan így felelt: „nem olyan a feleségem, hogy beszélni akarnék vele”, majd elenyészett. A dolog magyarázata az, hogy Klemensék ev.-ok voltak, a férj azonban hét évvel halála előtt áttért a kat. vallásra, felesége viszont nem.

Regina Fischer nem értette a dolgot. A kísértet tehát később visszatért, és követelőzni kezdett. „Valójában nem is tudom, ki vagy” – mondta a leány, mire a kissé udvariatlan túlvilági látogató elárulta a nevét, majd ismét eltűnt. Miután Regina még ezek után sem cselekedett, a kísértet egyre agresszívabbá vált, és meg is fenyegette: „Addig foglak gyötörni, amíg mindent meg nem teszel.” A Fischer leány végül kénytelen volt felkeresni az özvegyet, aki azonban hallani sem akart a pénzről. A szobor elkészíttetésére sem vállalkozott. Miután a lány kitartott a kísértet kívánsága mellett, Klemensné rövid úton kidobta. Ezek után Reginának azt tanácsolta luth. (!) sógora, hogy keressen egy jezsuita (!) gyóntatót. A lelki-

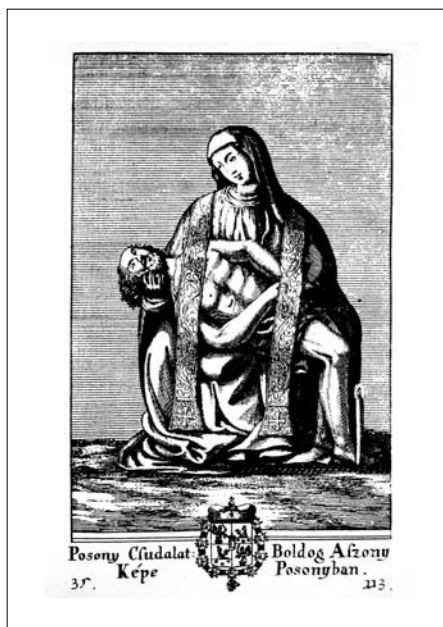
atya ajánlkozott is, hogy közvetít az élők és a tisztítóhelyen szenvedő lélek között, hiszen az jó ismerőse Pálffy gróf elhalt rokonainak, akik most szabadultak a purgatóriumból. (A kísértet korábban nem árulta el, hogy a tisztítóhelyen van.) Miután Fischerin még mindig késlekedett, s az özvegygel sem úgy intézte el a dolgot, ahogy kellett volna, egy újabb jelenés során a kísértet úgy felpofozta a szerencsétlen nőt, hogy orrán-száján folyt a vére. Közben valamelyik Pálffy gróf (István, a koronaőr, vagy Pál, a pohárnokmester), értesülve arról, hogy apja (a törökverő Pálffy Miklós) a túlvilági vezeklés után immár a mennyekben van, magára vállalta, hogy elkészítteti a szobrot. Az egyházi hatóságok is egyre több figyelmet fordítottak az ügyre. A vizsgálatot maga →Lósy Imre érsek rendelte el, bizottságot küldve ki annak kiderítésére, hogy jó vagy gonosz lélekkel van-e dolguk. A kísértet ujjával kereszt alakú jeleket égetett Regina szobájában, ezzel bizonyítva, hogy nem ördög. Mikor végre sikerült ismét megjelenésre bírni, azt kívánták tőle, hogy adjon jelt. A kísértet, annak bizonyítékául, hogy milyen hőmérséklet uralkodik a tisztítóhelyen, a vasalódeszkára nyomta a tenyerét, és nemcsak a lepedőt, hanem még a deszkát is összeégette. (Érdekessé módon a pofonnál Regina nem szenvedett égési sérüléseket...) További eszmecserére azonban nem volt hajlandó a bizottság tagjaival, csupán Regina jezsuita gyóntatójával kívánt beszélni, akinek kérésére (hogy ti. az eretnekek is higgyenek) nem adott további jeleket, mondván: „Avagy a kollégiumotokban nincs-e elegendő a jeleimből [miután az általa égetett jeleket már átvitték oda], Isten megtiltotta nékem több jelet adni.” A többi pap is megpróbált érintkezni a kísértettel, ám ők sem jártak jobban. A bizottság elnöke, Kopcsányi Mihály pozsonyi prépost és választott szerémi püspök levelet írt, amelyre a kísértet – Regina közvetítésével (aki, úgy látszik, valamiféle médium szerepét játszotta) – sajnálatlalt közölte, hogy nem tud olvasni, ám hogy a nagyprépost úr se maradjon jel nélkül, két ujjával átégette a lepecsételt levelet. Vá-

A kísértet által beégetett „jelek” a pozsonyi székesegyház kincstárában (fent és középen)

A kísértet kézjegye Kopcsányi könyvében (balra)

A pozsonyi kegykép Esterházy Pál könyvében

laszt pedig szóban adott: a hajdan gyilkossággal szerzett pénzének egy részét már kiadták, de egy része még otthon van.

1642 júniusára már úgy látszott, hogy az ügy a végéhez közeledik. Elkészült a szobor, amelyet maga a kísértet díszített fel egy pap stólájával, majd ünnepélyes menetben átvitték a káptalan templomába; a kívánt alamizsnát szétosztották, Reginának megjelent Szűz Mária, a jezsuita gyóntatónak pedig egy angyal. A kísértet is megszabadult a tisztító tűz gyötrelmeiből, aminek legbiztosabb jele az volt, hogy nem jelent meg többé. A →pozsonyi Szent Márton-templom mellékoltárán pedig megkezdődött a Fájdalmas Szűzanya csodálatos képmásának új kultusza. Lósy Imre érsek nem érte meg a hivatalos egyházi vizsgálat végét. Az újonnan megválasztott primás, →Lippay György megbízta a bizottság elnökét, Kopcsányi Mihály püspök-nagyrepostot, hogy a jegyzőkönyv alapján nyomtatásban tegye közzé az egész történetet. A Klemens-ügy remek bizonyítékul szolgált a tisztítóhellyel, a votivmiséssel, az imádság erejével, a képek kultuszával kapcsolatos kat. álláspont mellett.

1643-ban tehát több kiadvány is megjelent, 6 különböző nyelven. Ezeket – a lengyel kivételével – részletesen elemezte Heltai János az RMNy III. kötetében. Kopcsányi előbb a latin nyelvű munkát írta meg. Tudjuk, hogy létezett magyar verzió is, de ezt korábban csak egy firenzei katalóguscédula bizonyította. Nemrég viszont felfedezték legalább a mű teljes címét (*Az Posoni városban teörtént csodálatos dolognak eleő számlálása, melyet cselekedet egy Purgatoriumbéli Lélek* [Pozsony, 1643]) a Batthyányak családi könyvtárának jegyzékében. Az 1643-as német változat pozsonyi és augsburgi kiadását egy olasz és cseh (valójában bibličina – vagyis a szlovák használatú cseh egyházi nyelv) verzió követte, ez utóbbi Thomas Bielavius (Tomáš Bielavý, 1592 k.–1645) pozsonyi kanonok, bajmóci plébános fordításában. E művet csak Josef Jungmann 19. sz.-i leírásából (*Historie literatury české...*, 2. vyd., Prága, 1849) ismerjük: *Spis o předivné věci, která se stala s jednau duší w Prešporku...*, Pozsony, 1643. A história napvilágot látott különféle lengyel fordításokban is. A lengyel →jezsuiták élénken érdeklődtek a ~ viselt dolgai iránt, és még 1643-ban kiadták kaliszi kollégiumuk betűivel „minden lélek tanulságára és hasznára”, minden bizonnyal a német nyelvű pozsonyi kiadvány alapján. Vlsz. ugyanabban az évben jelent meg Vilnában a másik változat is, amelyet Józef Bodanowicz teológus a latin eredetiből fordított, és Izabella Lackának, Teofil Trzynina brzeszczi vajda feleségének ajánlott. Bodanowicz az előszóban azt is elárulta, honnan jutott az eredeti példányhoz, vagyis Kopcsányi *Narratio*-jához: „ez egy latin könyv a Jézustársasági Atyáknál, a vilnai Szent Ignác-templom melletti noviciátusban.” A harmadik, datálatlan lengyel változatot világi személy, Krzysztof Mrzygłodo-wicz żywieci notarius jegyzi. Bár a címlapon Lippay érsek keresztnéve csehesen szerepel („Gerzy”), biztos jelek mutatnak arra, hogy a német változathoz fordította, az előszóban ugyanis a latin, a né-

met és a magyar nyelvű verziót említi meg, de a csehről nem tud. Estreicher e két utóbbi művet a fordítók neve alatt vette fel bibliográfiájába, ezért kerülhet-e el a magyar kutatók figyelmét.

A ~ históriájának népszerűségét bizonyítja, hogy hamar eljutott az olvasók szélesebb köreihez, még a főurak könyvtárában is nyomára akadunk, pl. a Rákócziaknál és →Batthyány (I.) Ádám bibliotékájában is (itt nemcsak a magyar nyelvű változat, hanem a német is megvolt, méghozzá 2 példányban). A lengyel változatok közül a vilnai kiadványban (Varsói Egyetem Kvt.-a) nincs possessorbejegyzés, viszont a hely nélkül kiadott változathoz a boroszlói Ossolineumban őrzött 3 példány egyikében az alábbi 17. sz.-i rímes bejegyzést találtam: „Jagnieszka wolska od ktory tã xiazka prosi omodlitwã za Dużã swoiã” (Jagnieszka Wolska, akié e könyv, imádságot kér a lelkéért). A kaliszi kiadás boroszlói példányában sincs bejegyzés.

A kiadványt a prot.-ok kifejezetten provokációnak tartották, és igen ellenségesen fogadták. A pozsonyi polgárok jelentős része ekkor még az ágostai hitvallást követte, sőt a nemzetközi helyzet sem volt egyértelmű, hiszen javában tartott a harmincéves háború. Nem csoda hát, hogy az „eretnekek” ellentámadásba mentek át, melynek célpontja nemcsak Kopcsányi, hanem talán még inkább Bielavý lett, aki a fordításhoz saját gondolatait is hozzáadta *Dennica* (Hajnalcsillag) címmel (*Dennica, to jest wyswětlení deset článkŏw wíry katolické...*, Pozsony, 1643). Láni Zakariás, Trencsén, Liptó és Árva m.-i szuperintendens szlovák és latin nyelven, Kučera János Lőcsén latinul szállt vitába a bajmóci plébánossal, s kárhóztatta a pápista Lucifert. A vita nem maradt meg a Magyar Királyság határain belül. A külhoni prot.-ok számára nem csupán a német kiadások voltak elérhetők. A Hollandiában tanuló magyar peregrinusok is szereztek példányt, pl. →Szathmári Baka Péter is küldött egyet professzora, Gisbert Voetius, a híres teológus számára. Ugyanakkor Baka maga is disszertált e témából (*Examen spiritus*

Posoniensis..., Utrecht, 1648, RMK III 1711; az írás megjelent Voetius egy gyűjteményes kiadásában is). A kálvinisták a ~ históriáját a pápista babonáság botrányos példaként más teológiai munkákban is fölemlegették. Németo.-ban Eberhard David Hauber demonológiai gyűjteményében újra kiadta Kopcsányi szövegét. Kat. részről a 20. sz. elején tették közzé újra a szöveget, Gaibl Sándor pápai prelátus, pozsonyi apátkanonok tanulmányával, amely nem volt mentes az apologetikus vonásoktól, ám máig a legteljesebb. Kritikai kiadása, ill. a különféle edíciók és nyelvi verziók összehasonlító vizsgálata még várat magára.

Kopcsányit a hazai tudomány nem csupán a szöveg szerzőjének, hanem az egész ügy kezdeményezőjének is tekintette. Az előbbihez nem fér kétség, ám az utóbbihoz annál inkább. Petr Mat’a cseh történész legújabb levéltári kutatásai bizonyítják, hogy a szálak igazi mozgatója nem a nagyprépost volt, hanem valaki más, ti. a *Narratió*ban név nélkül szereplő jezsuita gyóntató. Különös, hogy mindjárt a mű elején feltűnik: ő ad jó tanácsokat Regina Fischernek, miként viselkedjék a kísértettel, majd egyre fontosabb szerepet játszik a történetben. Nála vannak a kísértet által beégetett „jelek” (a pozsonyi székesegyház kincstárában kiállított tárgyak „minőségéből” ítéltetően vlsz. maga hamisította őket). Az eljárás tanúi között viszont (felsorolásuk a füzet végén) név szerint szerepel Hieronymus Gladich Magdeburgban született, 1624-től volt tagja a Jézus Társaságnak. 1637-től – még a grazi rendházban volt – azt állította magáról, hogy közvetlen kapcsolatba tud lépni a másvilággal. 1641-től Pozsonyban immár a kísértet ügyének aktív részese, sőt minden bizonnyal kitalálója. Amikor 1646-ban III. Ferdinánd udvarával együtt Pozsonyban időzött, egyik arisztokrata a másik után kereste fel Gladich atyát, hogy a Fájdalmas Szűzanya kegyoltáránál mondjon misét, és ott (ahogy állította) lépjen kapcsolatba elhunyt rokonaik lelkével. Mat’a a jezsuita közvetítő technikái közül megemlíti, hogy volt egy doboza, telve különféle

színű jelekkel, amelyeket a szenvedő lelkékért mondott miséknél használt. Ha egy mise nem volt elegendő, az oltáron a fekete jel volt. Ha a misék során a lélek megszabadulása egyre közelebbinek tűnt, a jelek egyre világosabbá lettek. Ha a lélek végre a mennybe jutott, ezt fehér vagy aranyszínű jel közvetítette. Ezzel a motívummal cseng össze a pozsonyi történet végén az a jelenet, amikor a jezsuita gyóntatónak megjelenik az angyal, kezében kis ereklyetartó dobozzal, „amelyet kinyitva abból egy szép kis fehér kövecskét vetett ki, és bezárta a ládikát, mondván: ez lesz a jelenlétem jele”.

A színes kövecskék által közvetített túlvilági tudósításokban érdekeltnek a Martinicok, a Slavaták és a Kolowratok álltak az élen. E családok magánlevelezéséből a legapróbb részleteket is ismerjük arról, milyen mértékben van szüksége az elhunyt családtagoknak Hieronymus atya segítségére, hogy megszabaduljanak a purgatóriumból. A befolyásos arisztokraták ismeretsége fontos kapcsolatokat biztosított Gladichnak, amelyek – legalábbis egy ideig – segítségére voltak. Rendjének előjárói és a bécsi egyházmegye vezetői ugyanis egyre rosszabb szemmel nézték szédelgéseit. Előbb Pozsonyból távolították el, áthelyezték Judenburgba, majd onnan még tovább, Salzkammergutba, a kis traunseei rezidenciára, ám még ott sem szűnt meg „megszabadítani” a főúri lelküket. Amikor azonban már tevőlegesen is részt vett egy „angyal-szellem” („Engelgeist”) megjelenésében, ami a legdurvább csalásnak bizonyult, eltávolították a rendből és az egész salzburgi főegyházmegyéből. Egy ideig egy eldugott cseh falusi plébánián élt, hajdani patrónusai védelme alatt, de tevékenységével még ekkor sem szakított, sőt kiegészítette csodálatos gyógyítással és →ördögűzéssel. Nem csoda hát, hogy nemsokára család vándorával börtönben találta magát. Pártfogóinak négy év után sikerült kiszabadítaniuk, ám Cseho.-ot is el kellett hagynia és nyoma veszett.

Eközben az általa kitalált csodálatos alapítvány a pozsonyi kegyoltárnál tovább virágzott, saját búcsúja volt (és

van) virágvasárnap előtti pénteken és halottak napján, s lassanként elveszítette eredeti funkcióját és jelentését. Az ájtatossági irodalomban azonban – a 17. sz. végétől a 20. sz. végéig – mindig megemlégették a tisztítóüzből szabadult lélek történetét, bár egyre rövidebb és egyre enyhébb formában (pl. Regina Fischer mint Hans Klemens felesége szerepel, aki a lélek valamennyi kívánságát könnyek és imádság között azonnal teljesíti, viszont a ~ nem pofozkodik stb.).

A ~ története nem pusztán a művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, folklór- és kulturális antropológiai kutatás érdeklődésére tart számot. Már a 20. sz. elején felfedezte az áltudományos népszerűsítő irodalom, mint pl. Karel Weinfurter cseh író és okkultista. Ma az „anormális jelenségeket” kutató szlovák ufológusok érdeklődnek iránta.

Kiad.: [Michael KOPCSÁNYI], *Narratio rei admirabilis ad Posonium gestae, de spiritu quodam...*, Pozsony, 1643; [Michael KOPCHANI], *Beschreibung einer wunderlichen That die sich zue Pressburg hat zuegetragen*, Pozsony, 1643; Michael KOPCHANI, *Beschreibung einer wunderlichen That, die sich zu Preszburg hat zugetragen*, Augsburg, 1643; [Michele KOPCSÁNYI], *Breve Relazione Di vn merauiglioso Auuenimento successo in Possonio...*, Firenze, 1643; Michał KOPCHANI, *Powiesc bardzo dziwna dwszy iedney [...] teraz ná Polski ięzyk przelożona...*, Kalisz, 1643; [Michał KOPCHANI], *Historia o Janie Klemensie Sędzim Zamku Possońskiego [...] Z Łacińskiego krotko zebrána [...] Przez Iozefa Bodanowicza...*, Vilna, 1643; [Michał KOPCHANI], *Relacia abo powiesc cvdowna, O niektorym Duchu w Krolestwie Węgierskim [...] Przez Krzystofa Mrzyglodowica [...] ná Polskie przelożona...*, h. é. n.; Zachariáš LÁNI, *Pseudo-spiritus Posoniensis a neb saud o falešném duchu presspurském...*, Trencsén, 1643; Uő, *Pseudo spiritus Posoniensis, sive discursus ex S. Scriptura...*, h. n. [Trencsén], 1643; Joannes KUČERA, *Dissipatio Phosphori...*, Lőcse, 1644; Gisbertus VOETIUS, *Selectarum Disputationum Theologicarum, Pars 2*, Utrecht, 1655; Eberhard David HAUBER, *Bibliotheca acta et scripta magica. Nach-*

richten, Auszüge und Urteile von solchen Büchern und Handlungen, welche die Macht des Teufels in leiblichen Dingen betreffen, 4. Stück, Lemgo, 1738; Alexander M. GAIBL, *Narratio rei admirabilis oder Beschreibung einer wunderlichen Tat die sich vom 24. Juli 1641 bis 29 Juni 1642 in Pressburg zugetragen hat*, Pozsony, 1910.

Irod.: JORDÁNSZKY Elek, *Magyar Országban s az ahoz tartozó Részekben lévő bölcdogságos Szűz Mária kegyelem Képeinek rövid leírása*, Pozsony, 1836 (hasonmás: Bp., 1988); HARSÁNYI István, *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, MKsz, ú. f. 24(1916); Karel WEINFURTER, *Tajné síly přírody a člověka*, Prága, 1925; Ján KVAČALA, *Dejiny reformácie na Slovensku*, Liptovský Mikuláš, 1935; IPOLYVÖLGYI NÉMETH Krizosztom J., *Búcsújárók könyve*, Balassagyarmat, 1991; RMNy, III, 2000; KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002 (A Kárpát-medence Koraiújkorai Könyvtárai, 4); PETR MAT’A, *Conformismo confessionale, disciplina degli ordini religiosi e difficoltà della riforma cattolica nella monarchia asburgica del Seicento. Il caso del carismatico Hieronymus Gladich, S. J., tra Austria, Ungheria e Boemia*, Bollettino dell’Istituto storico ceco di Roma, 4(2004); HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)*, in „Tenger az igaz hitről való egyetlenségek vitatásának eláradtott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. Uő, Miskolc, 2005; PETR MAT’A, *Zwischen Heiligkeit und Betrugerei. Arme Seelen-Retter, Exorcisten, Visionäre und Propheten im Jesuiten- und Karmelitenorden*, in *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, Hrsg. Anna OHLIDAL, Stefan SAMERSKI, Stuttgart, 2006; Uő, *Arme-Seele-Rettung in Pressburg, 1646/47. Mikrohistorie einer Massenhysterie, in Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, Hrsg. Rudolf LEEB, Susanne Claudine PILS, Thomas WINKELBAUER, Wien–München, 2007; Klub psychotroniki a ufo, <http://www.kpufo.eu/sk/?p=65> (2011. 03. 07.).

Petneki Áron

R

Rheticus, Georg Joachim (Feldkirch, 1514. febr. 16.–Kassa, 1574. dec. 4.)

Német orvos, csillagász, matematikus. Kopernikusz egyetlen tanítványa. 1540-es *Narratio prima* c. művében először számolt be a heliocentrikus világról, s gondoskodott a mester fő művének (*De revolutionibus orbium celestium*) kiadásáról (1543). A lipcsei egyetem tanáraként 1551-ben tiltott szerelmi kapcsolatba került egy diákfíúval, ezért menekülnie kellett Németo.-ból. Prágában tanult orvostudományt, hogy aztán 1554-től tartósan Krakkóban telepedjen le. Orvosként dolgozott, de asztrológiával is foglalkozott, ill. egy nagy matematikai mű elkészítését tervezte. 1572-ben egy magyar főnemes hívására Kassára költözött, matematikai munkájának elkészítését Hans Rueber felső-mo.-i főkapitányon keresztül Miksa császár anyagilag is támogatta. Kassán kereste meg 1573-ban egy matematika iránt érdeklődő fiatal tudós, Valentin Otho, akit ezekkel a szavakkal fogadott: „Ugyanabban az életkorban jössz hozzám, mint amikor én mentem Kopernikuszhoz.” 1574 késő őszen egy magyar főnemes frissen vakolt kastélyában megfázott, tüdőgyulladást kapott és meghalt. Híres és később évszázadokig használt befejezetlen munkáját (*Opus palatinum de triangulis*) tanítványára hagyta, aki azt csak 1596-ban adta ki.

Irod.: András SZABÓ, *Der Copernicus-Jünger Georg Joachim Rheticus in Ungarn*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004.

Szabó András

S

Sepsiszentgyörgyi kézirat (1757; OSZK, Ms. mus. 7333.)

Kéziratos kottagyűjtemény hegedűre és hangszeres együttesre. Domokos Pál Péter Sepsiszentgyörgyön bukkan rá az

Allegro (Georg Goebel műve?) és egy magyar táncdallam a Sepsiszentgyörgyi kéziratból

1950-es években, származási területe azonban inkább a szászok (→németek) lakta erdélyi városok közt keresendő, mivel összeírói minden bizonnyal német muzsikusok voltak. Címlapján latin motó: *Juvenibus sana, senibus campana*.

A ~ javarészt kamarazenei anyagot tartalmaz, méghozzá közös, zenekari használatra (a bal oldalon mindig az 1. hegedű, a jobban az esetleges 2. hegedű és/vagy a basszuszólam szerepel). Ez az 1. kéz koncepciója, aki – igen lendületesen és lazán – csaknem az egész kéziratot teleírta, a szerzők és a címek megjelenésével. A 2. és 3. kéz a szabadon maradt helyeket töltötte ki a lapok alján: ők anonim táncanyagot rögzítettek.

A magyar táncokat a 3. kéz jegyezte föl, aki talán magyar anyanyelvű volt, legalábbis magyar címeket használt (*Magyar Tántz, Lengyel Tántz*). Mindössze öt magyar karakterdarabot hagyott ránk, melyeken érződik a →*Zayugróci kézirat* (más néven: *Apponyi kódex*) lejegyzőjéhez hasonló erőfeszítés a hallás után terjedő, variábilis, minden bizonnyal néha parlando előadásban is kedvelt dal- lam díszítéseinek pontos lejegyzésére.

Nagy kár, hogy kísérőszólamaikat nem jegyezték fel, mivel ezek nem az 1–2. kéz (zenekari praxishoz igazodó) munkájaként maradtak ránk. A legismertebb magyar táncdallam egyébként nem annyira a magyar, mint inkább a szerb népzenevel tart kapcsolatot.

A gyűjteményben szokatlanul sok ismert nyugat-európai zenedarab található, többek közt neves olasz és német zeneszerzők (Castrucci, Vivaldi, Veracini, Locatelli, Bach, Telemann, Graun, Goebel, Hasse stb.) művei. Ez talán arra utal, hogy a német városi ízlés már nem okvetlenül a funkcionális zenére fogékony, hanem stilizált táncokra, szonátákra, egyszóval „autonóm előadóművészetre” is, míg az erdélyi magyar zene egészen más stílustörvények szerint fejlődik. (Az ifjú gróf, →Székely László közel egykorú kottás gyűjteménye, amelyet bécsi tanulóiéveiben írt össze, nagyobbbrészt →tánczenét tartalmaz.)

A kötet menüett- és polonézrepertoárja a felvidéki gyűjteményekben (→*Szir-may-Keczer Anna gyűjteménye*, Apponyi „II.” kézirat, Linus-féle kézirat) megszokott egyszerű, hármashangzat-bontások-

ból és szekvenciákból „összerakott” – kon darabjaira emlékeztet; a nyugati zene primer jelenlétére nem ezekből, hanem a szerzőkhöz köthető előadási darabokból következethetünk.

Kiad. és irod.: *Saltus Polonici, Polonoises, Lengjel tántzok z polowy XVIII. w.*, przygotowała do wydania Zofia STĘSZEWSKA, Warszawa, 1970 (Żródła do historii muzyki polskiej, XIX); DOMOKOS Pál Péter, *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században*, Bp., 1978.

Csörsz Rumen István

sívó oroszlán

A régi magyar irodalomban gyakran használt jelzős szerkezet. A *sívó* melléknév az ősmagyar *si* hangutánzó igénk származéka. Jelentése: 'keservesen, panaszkodva sír,' állat esetében: 'éles, sívító hangot ad'. Amint képző járul hozzá, a szóvégi *-í* megrövidül, pl. *sívalkodik, sívít*. E származékai ma is használatosak. A *sívó* alak a 15–16. sz.-ban több személynévben előfordul az *Oklevélszótár* adatai szerint. Köznévként is sokszor használták. A ~ jelzős szerkezetnek többféle jelentése lehet.

1. Az →ördög megtestesítője. →Szenci Molnár Albert 1604. évi magyar–latin szótára szerint latin megfelelője a „rugio ire” ige. A belőle képzett „rugiens” a Vulgátában a „leo” jelzője. Péter apostol első levelében (5,8): „Sobrii estote, et vigilate: quia adversarius vester, diabolus tamquam leo rugiens circuit, quaerens, quem devoret.” Minden bizonnyal e hely hatására lett a ~ az ördög megtestesítője. Ezt már Ipolyi Arnold is megállapította *Magyar mythológiájában*, s az ördög különböző megjelenési formáit kutató Dömötör Ákos is utalt ilyen értelmű előfordulásaira a 16–17. sz.-i ev.-ref. prédikátorok szövegeiben →Bornemisza Pétertől →Magyari Istvánon át →Medgyesi Pálig.

További példa az →*Euryalus és Lucretia* c. széphistóriában: „Miért hogy az fene sívó oroszlánnak torkába nem vetetél?” (IV/119. versszak)

→Pázmány Péter *Keresztyéni imádságos könyve* Hatodik részében, *Az ördög kísérteti ellen való győzelemért* mondott imában: „Szent és hatalmas Isten,

Széles kapu tágas út,

az veszedelemre. Matt b. 7.

A „széles út” képe Szenci Molnár Albert *Institutio fordításának címlapján* (Hanau, 1624)

felfegyverkezett a te ellenséged, ama régi kigyó a te gyalgó szolgád ellen, és mint a sívó oroszlány széllyel kerül, keresvén, kit elnyeljen.” (Graz, 1606, 94^b)

Szenci Molnár Albert 22. zoltárfordításának 7. versében így emlegeti ellenségeit: „Az ő szájukat én reám tátván, / Mint ragadozó, sívó oroszlán.”

A *Mindennemű háborúság ellen* a 35. zoltár dallamára írt énekének 2. versében így részletezi a sátánnak mint ~nak a viselkedését: „Első ellenség az sátán, / Ki mint az sívó oroszlán, / Utánam jár nagy álnoksággal, / Hogy bényelhessen éh torkával.” (9–12.)

Ennek a képnek a kiábrázolását fedezte fel Szabó András Kálvin Szenci Molnár Albert által magyarra fordított *Institutio*ja első kiadásának (Hanau, 1624) címlapképen, ahol mosolygó arcú, tátott szájú →oroszlán torkán át – mint széles úton – áramlik be a tömeg a Pokolba.

A ~ként dühöngő Sátán legyőztetésének képi ábrázolása már korábban megjelent Szenci Molnárnál. 1607-ben Herbornban kiadott *Psalterium Ungaricum*ának két illusztrációján – nagyobb és kisebb méretben – „lovon ülő hős” végez egy oroszlánnal. Imre Mihály írta le így ezt az alakot, és benne Szt. György-ábrázolást valószínűsített. Mindkét lovas

A sívó oroszlán legyőzése a Psalterium Ungaricum egyik illusztrációján (Herborn, 1607)

szárnyas lovon ül, és nyílvesző segítségével győzi le az oroszlánt, amelynek kígyózó, hosszú farka van, mint egy sárkánynak. A kisebbik lovas képe alatt – miként Imre Mihály is gondolja – Molnár Albert latin disztichonja áll, amely azt hirdeti, hogy Krisztus vitézsége legyőzhetetlen: „Non fera, non rabies, non tristia monstra barathri, / Militiam poterunt vincere, Christe, tuam.” (Sem vadállat, sem ádáz harag, sem az Alvilág szomorú szörnye nem tudják a Te vitézségedet legyőzni, Krisztus.)

A versben kifejeződő gondolat és a Sátánt megtestesítő oroszlán legyőzése a Jelenések könyvének arra a helyére utal, amely szerint Mihály arkangyal az ördögöt megtestesítő →sárkányt leveti a földre: „Az Mihály és az ő Angyali viaskodnak vala a sárkánnyal, és az sárkány is tusakodik vala, és az ő angyali. De nem vehetének diadalmat, és az ő helyek is többé nem találtaték mennyben. És vetteték az nagy sárkány, amaz régi kígyó, ki nevezetik ördögnek és sátnak, ki mind ez földnek kerektségét elcsalja, vetteték mondok az a földre, és az ő angyali is övéle levettetének. És hallék nagy szózatot az égben, mely ezt mondja vala: Mostan lőtt az szabadítás, és az erő, és a mi Istenünknek országa,

és az ő Krisztusának hatalma (Szent Biblia, Hanau, 1608, Szent Jánosnak mennyei jelenésekről való könyve 12,7–10). Akár Szt. György, akár Mihály arkangyal a lovon ülő alak, a lényeg: az ördög feletti győzelmük.

2. A rettenthetetlen, dühös vitéz metaforája. Így a kenyérmezei csata hősről, Kinizsi Pálról 1569-ben azt írta leteendő énekében →Temesvári István telegdi iskolamester, hogy az ellenséget „sívó, ordító kegyetlen oroszlánként” rohanta meg (334. sor).

→Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelem* III. énekében Farkasics Péter, XIV. énekében Delimán harcmódorát így mutatja be: „Másfélől Farkasics, mint sívó oroszlány, / Pogány török testet magas halomban hány.” (III/101. versszak) „Futkos kegyetlenül megdühödött Delimán, / Cásipiai hegyben mint sívó oroszlány. / Ó, mennyi tüzeket ő Szigetben behány! / Mennyi csapást fölvesz ő maga paizsán!” (XIV/83. versszak) A seregszemlében a szerencsének csapatait jellemzi e metafora segítségével: „Az tatárok után őt roppant seregek, / Azt tudnád távulról, hogy sívó ördögök. / Ezek is Drinápolyban elérkezének, / Sok harcokban forgott vitéz szerencsének.” (I/76. versszak) Hasonlóan szól a török katonákról is a X. énekben: „Mint sívó ördögök, ostromnak idejét / Várják vitéz törökök, az harcnak jelét; / Kivánják, szomjuhozzák jó Zrini vérét, / S ő vérevel együtt az több keresztyénét.” (X/8. versszak)

3. A kölykeitől megfosztott, fájdalmában sívó oroszlán. Erre példa a →*Rákóczi-eposz*ból: „Elfutott már a félsz, nincs sohul gyenge szű, / Haraggal jár minden, mint sárkány nagy mérgű, / Vagy sívó oroszlán, megfosztatott kölykű, / Sisak, karvas villog és pallos két élű.” (II/1657–1660)

Másfél évszázaddal később Vörösmarty Mihály ír hasonlóképpen a *Zalán futásában*: „Zenge pedig csalogány s tarkás pinytőke szavával / Elsiető dörögés morájával, s a fene tigris / S kölykeiért sívó vad oroszlán durva zajával.” (I/452–454)

Arany János a *Csaba király*firól szóló II. dolgozatának harmadik részében Zoárdnak Etele halála miatt érzett fájdalmát jellemzi e képpel: „Zoárd pedig siratja Etelét hangosan, / Mint egy sívó oroszán, üvölt magánosan.” (IV/5)

Az ugyanezen töből származó *sívó homok* szókapcsolat jelentése: futóhomok, sívító, szélről felkavart homok.

Irod.: TESZ, III, 1976, 530, 551; SZAMOTA István, ZOLNAI Gyula, *Magyar oklevélszótár*, Bp., 1902–06, 848; IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, I, Bp., 1929, 45–46; DÖMÖTÖR Ákos, *Magyar protestáns ördögbeszélések*, A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, 24–26(1981–83); SZABÓ András, *Mindennemű háborúság ellen. Szenci Molnár Albert versének háttéréhez*, in *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005; IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)meséi*, Debrecen, 2009 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 2).

P. Vásárhelyi Judit

Stegmannok Kolozsváron

Német származású gondolkodók, közülük nem egynek Kolozsváron ért véget pályája. A házsongárdi temetőben több Stegmann nyugszik.

1. id. Joachim Stegmann (1595–1633)

A Potsdamhoz közeli Neuruppinban született, s fahrlandi lelkészként – részint maga fejlesztette – matematikai eszközök leírásait publikálta (*Circinus Quadrantarius oder Beschreibung eines mathematischen Instruments...*, Berlin, 1624, *Radius Mathematicus oder Erklärunge und Gebrauch des mathematischen Marchierstab*, Berlin, 1626). Egy Spandauban lefolytatott hitvitán (1626) már nyilvánosan képviselte a vlsz. (az altdorfi Soner-tanítványok körében áttért) Martin Ruar révén megismert antitrinitarizmust; börtön, majd száműzetés őszintesége jutalma. Ebben az évben jelent meg későbbi érdeklődését megelőlegező munkája, a *Primus articulus fidei cathol. de infallibili iudice controversiarum religionis* (Frankfurt, 1626), és ekkor írta kézirat-

ban maradt *Christologiáját*, amelyet Brandenburgi Katalinnak ajánlott. Talán már ekkor fontolgatta az Erdélybe települést. Miután kis ideig egy unitarizmusáról ismert nemescsaládnál húzta meg magát, Jonas Schlichting javaslatára inkább Lengyelo.-ba utazott, s Danzigban bátran elvállalta a ref. templom lelképásztorának tisztét. Itt sem titkolta nézeteit, így hamarosan újra elveszítette állását.

Az 1626 végi lengyelo.-i zsinat komolyan foglalkozott gondoljaival. Vlsz. 1627-ben kezdett matematikát tanítani az ottani antitrinitáriusok magas színvonalú rakóvi iskolájában, itt jelentette meg *Institutionum mathematicarum [...] in usum Scholae Rakovianae conscripti c.* munkáját (1630), amelyben Napier és Kepler eredményeit is felhasználja. A lublini főispánnak ajánlott előszóban kifejti pedagógiai nézeteit is, amelyek erős jelelt mutatják annak, miképpen alkalmazkodott az iskola a dél-lengyelo.-i prot. nemesség szükségleteihez. 1629-ben terjesztette a zsinat elé az értelemnek a vallásos gondolkodásban játszott szerepét tárgyaló német nyelvű, mára elveszett dolgozatát: *De usu rationis in rebus sacris*. Ugyanez a zsinat bírta meg a wittenbergi Balduinnak – nem kis részben a Thurzók biztatására megírt – a rakóvi kátét cáfoló 1620-as írása megválaszolásával. 1630-ban Crell, Schlichting s az ő fordításában nyomták ki Rakówból az Újszövetség új német változatát. 1632-ben név nélkül jelent meg *Von der Reformation oder Erneuerung der Gemeine Christi*, s másik, Grotiusnak ajánlott munkája, s ekkortájt készülhetett a *Kennzeichen der falschen Lehrer; dabey man abnehmen kan, welche die seyn, die den Herren Jesum verleugnen: nebst Gewissen beweis, das die Gott nicht kennen, welche den geboten unsers Herren Jesu nicht gehorsam seyn*, amely csak 1637-ben jelenhetett meg. Lesznói látogatása →Comeniusnál része a rakóvi tapogatózásoknak, amelyek keretében a németalföldi remonstránsokkal is próbáltak szorosabb kapcsolatokat kialakítani.

1631-ben a zsinat odaigérte őt a kolozsvári szász gyülekezetnek, amely

meghasonlott a rakóvi irányt követő lelki gondozójával, Rhaw (Szőrös) Mátyással, s menesztése után Lengyelo.-ból kért valakit a helyére. ~ utazása halasztódott, Kolozsvárott is csak a következő év őszén vált igazán sürgetővé a helyzet, amikor Valentinus → Radetius püspök elhunytával végképp nem volt, aki németül szóljon a gyülekezethez. Érte mentek, s hamarosan az iskolában is munkát adtak neki. A feltehetően Krisztus nem imádásához ragaszkodó magyar tanulók bojkottálták az új tanárt, aki alig fél éves erdélyi működés után elhunyt.

Utolsó hónapjaiban itt írhatta *Proder Einfältigen Warnung für der New Photinianischen oder Arianischen Lehr* (Raków, 1633) c. munkáját. Talán már előbb elkészült egyik legfontosabb műve, a *Brevis disquisitio, an et quomodo vulgo dicti Evangelici Pontificios, ac nominatim Val. Magni de Aatholicorum credendi regula iudicium solide atque evidenter refutare queant* (Amszterdam, 1633). Dolgozata tömör, tagolt, és szinte mellőzi hittételek megvitatását, az ismeretelméleti vonatkozásúakra szorítkozik. Minden keresztényt szeretne meggyőzni a vallási viták újfajta megközelítéséről. Talán ezért jelent meg nevének elhallgatásával a munka, amely szerint az egyéni és szabad értelem dönt a hittel kapcsolatos kérdésekben; a Szentírás kizárólag normatív szerepet kap a ráragódott hagyomány, zsinatok, egyházatyák teljes kizárásával. 1651-ben Londonban újra kiadták (hamis nyomdahellyel, az eredetit követve: Eleutheropoli [=Amszterdam], 1650), s 1653-ban megint névtelenül, talán John Biddle fordításában, angolul is megjelent: *Brevis disquisitio or A brief enquiry touching a better way then is commonly made use of, to refute papists, and reduce Protestants to certainty and unity in religion*. A munkát nagyon sokáig a Tew-kör jeles képviselőjének, John Halesnek tulajdonították. Az oxfordi Bodleian Library őrzi Locke példányát, amely Anthony Collins ajándékából kapott első kiadásként került hozzá. ~ utolsó művének, a két kötetre tervezett *De iudice et normának* csak az első köte-

te jelent meg (Amszterdam, 1644). Ismeretelméleti vonatkozású újdonságainak köszönhetően ugyancsak jelentős visszhangra talált. A Kinyilatkoztatás befogadásához elengedhetetlenek a filozófiai alapismeretek. Aki jól tájékozott a természettudományokban s a filozófiában, a vallásban is jobban elmélyülhet, ám ez az elmélyültség nem feltétele a megváltásnak. A pártatlan ítélet legbiztosabb feltétele, ha mentesek vagyunk az előítéletektől, s ha akarunk támogatja az igazságkeresést. Ahhoz, hogy az ész vezessen minket, magunk kell keressük az utat, amely elvezet Krisztushoz és megszabadít a szenvedélyek béklyójától. Ha kell, körültekintően keressünk tanítót, aki valóban az igazságot mutatja meg, s nem kényszerít semmit elfogadni meggyőződésünk ellenére; aki úgy érvel, hogy tanítványa maga jön rá az igazságra. Minden kétséges dologban kapott útmutatást mérlegelnünk kell, s kényszer ilyen dolgokban semmiképpen nem kaphat szerepet. Az egyéni értelem ítéletének adott feltétlen bizalom talán a legfontosabb eredménye a felekezetek egymásnak feszülése időszakában született műnek, amely torzó maradt, így azt sem tudhatjuk, ~ vagy a munkáját folytató Ruar tollából való-e a nonadorantistákat a legsúlyosabb tévelygőknek nevező részlet az utolsó fejezetből. Véleményünk szerint írhatta akár ő is, s ez lehetett az oka a ~ és a magyar diákok közti szakadásnak.

2. Laurentius Stegmann (†1650)

Id. Joachim és Christophor ~ testvére. Joachim mindegyik fivére szoros kapcsolatba került az antitrinitarizmussal, bár egyes szerzők csak fiát ismerik, s testvérei (Laurentius, Peter, Christophor) létét kétségbe vonják. Ennek cáfolata és sok lexikon adatait korrigáló hiteles forrás Laurentiusnak a fivéréé melletti sírkőre:

GERMANO CUM FRATRE DUO JOACHIMO STEGMANNO SEPULTUS JACET VIR. EXCELENTISSIMUS CLARISSIMUS DOMINUS LAURENTIUS STEGMANTIUS MEDICINAE ET PHILOSOPHIAE DOCTOR ET ILLUSTRISSIMI PRINCIPI DOMINI / ...J ARCHIATER QUI CUM

COSACICI BELLICI POLONIA FUGATOS
CLAUDIOPOUM VENIT POST BIEIN-
NIUM MINUS TREMESTRI IN DOMINO
DEFUNCTUS EST ANNO M D CL DIE III
OCTOBR/IS/ AETATIS SUAE ANNORUM
XLII ET DUORUM MENSIV POST-
QUAM PAUCIS ANTE EUM MANEBUS
DUO LIBERI ALTER FILIUS CHRISTIA-
NUS STEGMANNUS DUO DECENNIS,
ALTER FILIOLA SOPHIA BIMULA FERE
VITTA DEFUNCTI ET ANTE GENIT /...../
TUMULO SEPULTI ESSENT.

~ először a Sack-birtokon, Bobowickben szolgált lelkészként, innen került Rakówba, ahol a német anyanyelvű híveknek prédikált, s az iskola fölszámolásáig tanított. Az 1638. ápr. 19-i koncepcióis ítéleteket megelőlegező szemhatározat többek közt a híres Sternacki-nyomda lerombolásáról határozott, ~t pedig halálra ítélték. Ezért küldték Laurentiust társai Kolozsvárra, a száz gyülekezethez az oda név szerint hívott negyedik testvérük, Peter helyett. (A lengyel és erdélyi egyházak és Ruar levélváltásaiból tudjuk, hogy a rakóviai rajta kívül még jó néhány tagjukat szerették volna Erdélybe menekíteni.) Elveszett hitvallását ~ 1638. ápr. 7-én írt levele szerint György Vilmos brandenburgi választónak ajánlotta, így lehet, hogy inkább szülőföldjére akart volna visszatérni. A Dézs utáni bonyolult és nyomasztó kolozsvári helyzetből nagyon hamar eleget lett, mert 1639 nyarán már a leideni akadémia orvoskarán iratkozott be.

1648-ban kezdődött a kozákokkal vívott háború, amely újbóli menekülésre kényszerítette, így került ismét Erdélybe, ahol 1650-ben elhunyt. Két gyermeke Christianus és Sophia.

Rakówból való menekülése után kezdi használni a Tribander nevet, amely egyes latin szakértők szerint *Háromköte*-tesként értelmezhető. Sajnos a névadó művekből kettőnek még az emléke sem maradt fenn. Kawecka id. Joachimnak tulajdonítja ezt a nevet, neki viszont Rakówba kerülésekor is többje volt három kötetnél. A kérdést vlsz. körző vagy más matematikai eszköz segítségével fogja eloszlatni egy szerencsésebb kezű szakértő.

3. Christophor Stegmann (†1646)

Az előbbiek testvére. Nem ismeretesek olyan adatok, melyek szerint Erdélyben járt volna. Munkássága talán jelentősebb id. Laurentius Stegmánénál. (Lehet, hogy tkp. ő Tribander?) *Metaphysica repurgata* c. kéziratban maradt művére Leibniz válaszolt, amikor Locke *Értekezése* s annak ezzel való párhuzamai túlságosan földühítették.

4. ifj. Joachim Stegmann (†1678)

Id. Joachim ~ fia. Erdélyben halt meg. Atyjával összeolvadó, rendkívül becses könyv- és kézirat hagyatékának feldolgozása folyamatban van.

Irod.: BOTSACK, *Anti-Stegmannus Das ist Warhafftige Gegen-Prob der Falschen prob Joachimi Stegmans der Socinianischen oder Arianischen Gemeine zu Clausenburg in Siebenbuergen gewesenenen Dieners Oder Wiederholte vnd [...] gegruendete Warnung...*, Danzig, 1635; Theodor WOTSCHKE, *Zur Geschichte der Unitarier in der Mark*, Jahrbuch für Kirchengeschichte der Provinz Brandenburg, 1911; GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, II, h. n., 1935, 395–398; Stanisław SZCZOTKA, *Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Reformacja w Polsce, 7–8(1936); Janusz TAZBIR, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784*, Warszawa, 1964; Zbigniew OGONOWSKI, *Socinianizm a oświecenie*, Warszawa, 1966; Klaus SCHOLDER, *Ursprünge und Probleme der Bibelkritik 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entstehung der historisch-kritischen Theologie*, München, 1966, 20–21, 30–33, 43–44 (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus, 33); Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca antitrinitariorum Freistadii*, 1684, reprint, kiad. Lech SZCZUCKI, Warszawa, 1967, 132–134, 161–162; Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1974, 197–198, 325–328; Janusz TAZBIR, *Bracia polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji ariańskiej*, Warszawa, 1977; *Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, I–II, red. Zbigniew OGONOWSKI, Warszawa, 1979; *Myśl ariańska w Polsce XVII wieku. Antologia tekstów*, red. Zbigniew OGONOWSKI, Wrocław–Warszawa–Kraków,

1991, I–II, 648, 266–280; Mihály BALÁZS, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, in *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, Warszawa, 1993; KOVÁCS Sándor, *Unitárius nagyjaink sírkövei a házsongárdi temetőben*, Keresztény Magvető, 1994/2; György Enyedi and *Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Bp., 2000; *Faustus Socinus and His Heritage*, ed. Lech SZCZUCKI, Kraków, 2005; KESERŐ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*, in „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., 2007; Henryk GMITEREK szócikkei a két Joachimról, Laurentzról és Christophról, in *Polski Słownik Biograficzny*, 197. köt.

Keserő Gizella

„Supra agnő...” ☞ a „Zsupra aggnő!” olvasata

Sz

Szent Anna szegedi kézereklyetartója (1540-es évek)

A Szt. Anna kezét formázó ereklyetartót a szegedi szabócéh készítette céhpatronája számára. A dubrovniki katedrális (az egykori raguzai Santa Maria Maggiore-székesegyház) kincstárában őrzik.

A műtárgy felirata kissé talányos: „Decretum est manum istum esse sartorum Zegediensis 4° [=quarto] tempore Michaelis Tot iudicis eiusdem anni.” Azaz: „Elhatározottatott, hogy ez a kéz a szabóké legyen, Tóth Mihály szegedi főbíróságának negyedik idejében, ugyanezen esztendőben.”

A készíttetés idejét megjelölő latin szövegben említett Tóth Mihály azonos azzal a →Tinódi Sebestyén által a *Szegedi veszedelem* c. históriában megénekelt főbíróval, aki 1552 februárjában részese volt a →hajdúk törökök elleni, kudarcos végződő támadásának. Hogy a főbíró maga is ereklyetisztelő kat. lehetett, arról

Szent Anna szegedi kézereklyetartója (Dubrovnika)

→Székely István világkrónikája tudósít: „Szedegőt Tót Mihály a hajdúkkal megvevő, de az Isten ígijének hirdetőjét kiűző onnat, kit a török nem bántott.” Tinóditól pedig további sorsáról is értesülünk: „Jó Tóth Mihály régen magabíró vala, / Szedeg városának főbírája vala, / Az terek közül ő kiszökött vala, / Mező Döbröcönben szegényül lakik vala.”

A szegedi ereklyetartó a mo.-i ötvösművészet jeles alkotása, egyúttal a hazai Szt. Anna-tisztelet fontos dokumentuma.

Irod.: MIHALIK Sándor, *A raguzai dóm szegedi ereklyéje*, Szépművészet, 1940 (két képpel); SZÉKELY István, *Chronica ez világ-nak jeles dolgairól*, Krakkó, 1569, hasonmás, Bp., 1960, 235–236 (BHA, 3); BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., 1975, 61–62 (Humanizmus és Reformáció, 5); *Szeged története*, I, *A kezdetektől 1686-ig*, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, 1983, 468, 753

és 42. kép; TINÓDI Sebestyén, *Szegedi veszedelem*, in Uő, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1984, 159–172; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Mint szép ereklével...” *Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtetik*, in *A szerelem költői. Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. máj. 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2007; *Áldott szép Julia. Kiállítás Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik évfordulóján*, kiáll. kat., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004, írta SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, szerk. THURÓCZY Gergely, Bp., 2005, 25, 32–33 (színes fényképpel).

Szentmártoni Szabó Géza

Szent Emid tisztelete Mo.-on

Szt. Emid (Emigdius, Emygdius, Emőd) a közép-italiai Marche tartománybeli Ascoli Piceno város püspöke volt. 309-ben, harmincéves korában szenvedett vértanúságot, ezért fiatalon és püspöki ornátusban ábrázolják. Lefejezésének napján, aug. 5-én tartják ünnepét. Az 1703-ban egész Marche tartományban pusztító földrengéskor Ascoli megmenekülését a város védőszentjének, Emidnek tulajdonították. Azóta a földrengések ellen közbenjáró szentek egyike.

Mo.-i tiszteletének első forrása egy 1764-ben, Nagyszombatban megjelent ponyvanyomatvány, amely vlsz. kapcsolatban áll az egy évvel korábbi komáromi földrengéssel. ~ elsősorban a →jeszuitáknak köszönhető, erre enged következtetni →Faludi Ferenc *Szent Emidhez* c., 28. éneke. Képi ábrázolásai a 18. sz. második és a 19. sz. első feléből ismertek. A 18. sz. második felében készült az a rézmetszet, amely Szt. Emidet a Trisagion kettős kereszttel és Néri Szt. Fülöppel együtt ábrázolja. Ugyancsak ebből a korszakból származik M. Weinman rézmet-szete, amelyen Emid földrengés sújtotta város felett, felhők között jelenik meg. Trementsky József litográfiája az 1830 k. latin és magyar nyelven egyaránt megjelent, *Szent Emid Püspök és Martir. Pártfogó a földindulás ellen* c. egyleveles ap-ronyomatványhoz készült. A kiadvány

bemutatja a szent életét és csodáit, valamint hozzá szóló, ill. földrengéskor mondandó imádságokat tartalmaz. Az 1834. okt. 15-i érmelléki földrengés után a Sacra Congregatio Rituum a gyakori földrengések távoltartására 1835-ben engedélyezte a rozsnói egyházmegye részére, hogy okt. 15-én Szt. Emid →zsolozsmáját mondják.

Irod.: [Ének és imádság Szent Emidhez], Nagyszombat, 1764; FALUDI Ferenc *Költeményes maradványai*, I, Győr, 1786, XXVIII. ének, 74; S. Emygdius *Episcopus et Martyr Patronus contra terrae motum. Szent Emid Püspök és Martir. Pártfogó a földindulás ellen*, [1830 k.], EK, I 4 80/Colligatum 28–30; CSATKAI Endre, *A kis ájtatossági kép*, Kis Grafika, 1942, III–IV, 15, 17; BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, II, Bp., 1977, 167; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből*, ItK, 89(1985), 427; SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből*, I, Bp., 1995, 195, 470, II, Bp., 1997, 438, III, Bp., 2008, 245; ZSIROS Tibor, *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége*, Bp., 2000, 92, 106; SZILÁRDFY, 2003, 282–283.

Tüskés Anna

Szuhodoly András (1556 e.–1574 u.)

Literátus középnemes, énekszerző. →Bornemisza Péter 1582-ben kiadott énekeskönyvében maradt fenn „Az Úr Christus panaszkodik emberi állatra...” kezdetű, Krisztust dicsőítő éneke, amelynek versfői az ő szerzőségére utalnak: „Andreas Szuhodolii fecit in laudem Christi”.

~ vélhetőleg abból a Varasd m.-i családból származott, amely Budán, 1516. dec. 16-án, II. Lajos királytól kapta a „Johanni Litterato de Zwhodol” és rokonai számára készült címeres levelet. Ő maga az Alsóindvai Bánffy család familiárisaként az ifjak két nemzedékének volt felügyelője külországi tanulmányaik során. Erről a Bánffyak korabeli naplója tudósít. 1556. febr. 22-én Bánffy István (1522–1568) fiacskáját, Miklóst (1547–?) kísérte Grazba, ahová a német nyelv tanulása végett a muraközi Belatincról

indultak el: „Dominus Magnificus Nicolaus Banffy ab Alsolindwa filius magnifici domini Stephani Banffy missus Grecium ad ediscendum idioma teuthonicum 1556 ex Belotyncz profectus est. Addito Ipsi pedagogo Magistro Georgio Raacz ab Orbona, ac seruis Wolpago Bakac de Zent Gergh Weolgy et Andrea Zwhodoly.” Amikor Bánffy Miklós 1558 januárjától a bécsi nemesi iskolában folytatta tanulmányait, ~ oda is követte őt. Ekkor alkalma lehetett arra is, hogy a „bécsi tanuló nemes urai” kérésére a Szophoklész *Elektráját* fordító Bornemisza Péterrel megismerkedjék. 1559. ápr. 14-én urával, Bánffy Miklóssal együtt iratkozott be az ottani egyetemre, a matrikula szerint Andreas Zuhodoly de Iakupotz néven. 1584. márc. 13-án Bánffy Miklós fiát, Györgyöt (1574-?) ugyancsak ő kísérté Grazba: „Hoc die Dominus Magnificus Georgius Banffy ad studium Grecium abductus est per Egregium Andream litteratum Zwohodoly.” Életéről későbbi adatok nem ismeretesek.

Kiad.: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582, 228v; RPHA, 1992, 148.

Irod.: SÉLLYEI Elek, *Az Alsólindvai Bánffy nemzetség naplója*, Tudománystár, 8(1841), 252–260, 321–325; *Magyarok életrajzai, I. szakasz: Hajdankor – 1600*, I, szerk. KERÉKGYÁRTÓ Árpád, Pest, 1856, 265–266; KÖVÁRY Béla, *Az alsólindvai Bánffy-nemzetség naplójegyzetei, in Adatok Zalamegye történetéhez*, I, szerk. BATORFI Lajos, Nagykanizsa, 1876, 242, 244; NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Öt évszázad címerei*, Bp., 1987, 126–127, 283; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789*, Bp., 2004, 66–67 (353., 374. tétel).

Szentmártoni Szabó Géza

T

tabula gratulatoria / tabula gratulatorium

Köszöntő lista / a köszöntők listája, amely főként a kerek születésnapja alkalmából ünnepelt tudós személyt köszöntő kötet elején, ritkábban a végén levő lapon

A Szuhodoly család címere

tartalmazza azoknak a névsorát, akik csupán ezen a módon tudták maradandóan kifejezni gratulációjukat, mert tanulmányt nem készítettek. Ez a leegyszerűsített köszöntő gyakorlat újabb keletű, a mintát a német Festschriften szolgáltatták hozzá Európa-szerte. A ~ a magyar köszöntő kötetekben csupán egy évtizede jelent meg.

A ~ elnevezés előzményének tekinthetők azok a *Carmina gratulatoria*, *Epigramma gratulatoria* vagy *Poema gratulatorium* címmel megjelent verses köszöntők, amelyeket valamilyen ünnepi alkalomra vagy egy jelentős személy számára készítettek. A régi könyvekben gyakori volt a barátok által ilyesféle címmel összeállított, a szerzőt és művét dicsérő, többnyire latin nyelvű verscsokor megjelentetése. A ~hoz hasonlóak a régi könyvek és folyóiratok végén található támogatói vagy előfizetői névsorok is, amelyek azonban magukat a felsorolt személyeket becsülték meg nevük közlésével.

Jelen kötetünkben ennek a címszónak a végén helyeztük el a 2011. szept. 26-án 60. születésnapját ünneplő Kőszeghy Péter számára összeállított *Tabula gratulatoriát*, azzal a patinás antik köszöntéssel, amellyel Valerius Messalla (i. e. 64–i. sz. 8) üdvözölte Augustus császárt (Suetonius, *Augustus*, 58,2), és amelyet

Q. B. F. F. Q. S. betűsorral rövidítve gya-
korta idéztek az elmúlt évszázadok tudó-
sainak köszöntésekor: „Quod Bonum,
Felix Faustumque Sit tibi domuique
tuae!”, azaz: Mindazonáltal jó, kedvező
és szerencsés dolgod legyen neked és há-
zad népének!

Példák: *In nativitate Joannis Sigismundi
principis Hungariae et Transylvaniae poema
gratulatorium*, Krakkó, 1540; Johann DECANI,
*Ode gratulatoria Stephano Bathori de victoria
relata de Moschis*, Brassó, 1580; TOLNAI
FABRICIUS Tamás, TELEGDI F. János és NÁDUD-
VARI B. Mihály üdvözlő versei, in *Carmina
gratulatoria [...] exornatissimo iuveni Domino
Friderico Kettingero Wormatiensi [...], scripta
ab amicis & convictoribus*, Wittenberg, 1582.

Irod.: NÉMETH S. Katalin, *Az emlékköny-
vek hasznáról és káráról*, AHistLittHung,
XXIX (Ötvös Péter *Festschrift*), 2006 (ebben
a kötetben nincs ~!).

A szerk.

**Tabula gratulatoria viro
doctrina ingenio fama illustri
Petro Kőszeghyno:**

H. Bagó Ilona
Bánki Éva
Bánki Zsolt István
Báthory Orsolya
Beke László
Bogár Judit
Borus Judit
Bretz Annamária
Buzási Enikő
Császtvay Tünde
Cséve Anna
E. Csorba Csilla
Dávid Ferenc
Dávidházi Péter
Déri Balázs
Di Francesco, Amedeo
Dukkon Ágnes
V. Ecsedy Judit
G. Etényi Nóra
Farbaky Péter
Farkas Gábor Farkas
Fazakas Gergely Tamás
Fazekas Sándor
Felde Csilla
Ferenczi László

Font Zsuzsa
Földesi Ferenc
Gábor Csilla
Gillicze Gábor
Gulyás Borbála
Gyulai Éva
Harcsár Magda
Hargittay Emil
Havas Judit
Havasi Krisztina
Héjjas Eszter
Heltai János
Hermann Róbert
Herner János
Hoffmann Gizella
Horn Ildikó
Horváth Géza
Hradeczky Moni
Jávor Anna
Jónácsik László
Káldos János
Kappanyos András
Kelevéz Ágnes
Kemény Gyula
Keserű Bálint
Kiss Farkas Gábor
Klaniczay Gábor
Kovács Ida
Kovács József László
Krasztev Péter
Kriza Ildikó
Kulcsár Péter
Laczházi Gyula
Lahdelma, Tuomo
Lajos Mária
Lázár István
Lázs Sándor
Luffy Katalin
Lux Etelka
Madas Edit
B. Majkó Katalin
Mayer Gyula
Medgyesy S. Norbert
Mészáros F. István
Mészáros Tibor
Mohl Györgyi
Molnár Antal
Nagy Csaba
Nagy Levente
Nyerges Gabriella
Nyerges Judit
Pál József

Pap Viktória
 Perger Péter
 Péter Katalin
 Petrányi Ilona
 Pintér Márta Zsuzsanna
 Polgár Anikó
 Pomogáts Béla
 Ratzky Rita
 Rozsondai Marianne
 Ruttkay Helga
 Sántha Teréz
 S. Sárdi Margit
 Schmal Alexandra
 Schulcz Katalin
 Seláf Levente
 Sipos Gábor
 Sirató Ildikó
 Soóky Andrea
 Szák András
 Szamák Ágnes
 Szegedi Eszter
 Szegedi Krisztina
 Székely Ervin
 Szentpéteri Márton
 Szőnyi György Endre
 Teszelszky, Kees
 G. Tóth Franciska
 Tusor Péter
 Ujvári Péter
 Utasi Csilla
 Varga Katalin
 S. Varga Pál
 Valerie Vendics
 Veszprémy László

tárogató(síp) ☞ töröksíp

Tarpai Szilágyi András elfeledett műve

Szegény → Tarpai Szilágyi András (Tarpa, 1623 vagy 1624–Fogaras, 1682 e.) nem járt túlságosan jól szülőhelyével, hiába hagyott hátra éles szemű, éles nyelvű, fordulatos egyházi íróként jelentős életművet, nevének hallatán a 21. sz. csaknem minden – meglehetősen háládatlan – magyarja ugyanazt hajtogatja: „Hiszen ez a fickó ugyanott született, ahol Esze Tamás.” Egyéb tapasztalataink is azt sugallják, hogy Tarpa község a jeles kuruc vezéren, a pálinkán s a szilvalekváron kívül nemigen vágyik több nevezetességre.

Pedig az először Debrecenben, majd Utrechtben és Leidenben tanult, nagyváradi tanárként, majd bihari és sárospataki lelkészként, ezt követően pedig ungvári esperesként, végül ismét erdélyi lelkészként működő teológus az eddiginél lényegesen több figyelmet érdemelne. Nem a puritánusok iránti könnyes elfogultság mondatja ezt velünk, hanem az a szomorú tapasztalat, hogy ~ életművéből minden eddigi ismert méltatója lecsípett, kihagyott egy opust, még hozzá biztos érzékkel az egyik legjobbat és leginkább időszerűt. Szinnyi és Zoványi megemlíti a *Libellus repudii et divortii christianit* (Sárospatak, 1667), e mai házasulandókat, elválni készülgetőket is okosan és gyakorlatiasan, helyenként humorral, sőt az emberi lélekről és testről való nem kevés tudással okítató párbeszédet. Ellenben mindkettő mellőzi a *Szegények prókátorát* (Kolozsvár, 1675), s ezzel történetesen éppen az adás-vevés-kölcsönzés és uzsora felől való igazgatás keresztyéni módjáról szóló, rövidke, de annál tartalmasabb traktátust taszította méltatlan feledésbe. Holott pontosan ez az a műve, amely igazán „köz haszonra” szánt munkácska lehetne manapság, amikor annyian nyögnek a nem éppen keresztyéni bankkölcsönök terhei alatt. Egy bizonyos: bárkit, aki abban a tévhitben leledzik, hogy egy puritán szerző csakis sótlan, szürke, unalmas és kegyességebe kövesült figura lehet, érdemes volna egy-egy óráckára szelíd erőszakkal rákényszeríteni e két írás olvasgatására. Elméjét éppúgy nem érné csalódás, mint ínyét és gigáját a tarpai szilvalekvár és pálinka ízlelgetése közben. Egyéb műveiről, a *De difficilibus aliquot S. Scripturae Novi Testamenti* (Leiden, 1652), *De scientia media* (Nagyvárad, 1656), *Pápis-ták kerengője* (Sárospatak, 1661) s végül a →Pápai Borsáti Ferenc *Metamorphosis Sigismundi Rákóczy* (1656) c., barokk puritán (ugye, mily édes képtelenség?) eposzához írott ajánlólevélről persze mindketten megemlékeznek.

Aki Tarpai Szilágyi András életművének komoly olvasatára kíváncsi, tanulmányozza a „szabályos” MAMŰL-ben Luffy Katalin róla írott szócikkét.

Irod.: SZILÁGYI Sándor, *Borsáti Ferencz ismeretlen alkalmi költeménye 1656-ból*, MKSz, 18(1887); ZOVÁNYI, ³1977; SZINNYEI, XIII, 1909; PETRŐCZI Éva, *Kálvin magyar tanítványa, Tarpai Szilágyi András*, in TARPAI SZILÁGYI András, *Szegények prókátora*, Bp., 2008; CSORBA Dávid, „A' sovány lelket megszépíteni.” *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, 2008; PETRŐCZI Éva, *Házassági-válási kódex – puritán módra. Tarpai Szilágyi András, Libellus repudiū et divortii Christiani (1667)*, in Uő, *Kagylókörttel harangozni. Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*, Debrecen, 2011.

Petrőczy Éva

Telegdi Kata ismeretlen levele Balassi Bálinthoz

A 17. sz. utolsó harmadában Kisvárdára a fejedelmi és főúri udvarok mellett a magyar kulturális élet egyik központi színpada volt. Megfordult deszkáin Északkelet-Mo. és Erdély értelmiségi rétegének számos fontos szereplője: a Báthoryak, Telegdiak, Várdaiak, Szokolikak, Melithek, Dobók, Alaghyak, Nyáryak. Egri katonák, sárospataki papok és tanárok, debreceni orvosok, secretáriusok és gazdatisztek, de járt itt a több vallást is kipróbált, →Szokoli Miklóssal Ficinót olvasó filozófus, Christian →Francken, a lengyel királyi történész, Johannes Michael →Brutus, és „Pallás magyar ivadékaiknak” legtöbbje, köztük →Rimay János. Színház jellegű építményében, „Szokoly uram táncolóházában” nemcsak a táncot ropták, hanem, miként más főrangú udvarokban, zenés dramatikus játékokat is előadhattak. Egy ideig nem kisebb személyiség lakott itt, mint a Várdai Mihály özvegyét, Dobó Krisztinát feleségül vevő →Balassi Bálint.

De mégsem róluk lett híres a sokat szenvedett, mocsarakkal, szittyókkal, semlyéssel körülvett váracska, ahol még szélsőségeskertet is csak a váron kívüli, magasabban fekvő zsombékokon lehetett kialakítani, hanem az „első magyar költőnő”-ről, →Telegdi Katáról. Akit, egyetlen levelét látván, a hálás utókor fél évszázad alatt Balassi mellé emelt a magyar nyelvű szövegvers létrehozásában. A kiemelkedő

intellektusú, nagy műveltségű úrhölgy, bizonyára a szomszéd Balassi *Maga kezével írt könyve* ritmizáló ihletése alapján, maga is megpróbálkozott a versszerzéssel. Jóllehet műve még nem került elő – s ennyiben rokonítható a társaságban jó hírnévnek örvendő Dobó Jákobbal is –, igen előkelő pályát futott be a magyar irodalomtörténet-írásnak köszönhetően. Maradt ugyan fenn a neve alatt még 4-5 misszilis levél, de azok nem az ő keze vonását őrzik, még aláírásukban sem!

Mi, ide alább nevünket szégyenkezve leíró iker-Leiter Jakab-utánpotok, őszintén bevalljuk, dicstelen módon, gonosz indulatok gőzében, heves nőgyűlölő (mondjuk ki: antifeminista) elszántsággal, az asszonyállatok és egyéb fehérnép képességeit és tehetségét, minden magasabb szellemi feladatra való alkalmatosságát megkérdőjeleztük, ebben egyik fejedelmi elődünket követve, aki ekként rakoncátta meg nagyasszonyunk szépírói áradását: „Az én kicsi értelmekkel [értelmem szerint] nem is él [ne is éljen] kegyelmed írással, hanem ami az özvegy asszony állat rendi, tartsa ahhoz magát kegyelmed: várjon az Úristentől!” Vagyis birtokügyekbe ne üsse az orrát levelezgetéseivel, az a férfiak dolga, ő mint özvegyasszony csak egyet tehet, bízza magát az Úristenre.

Így volt ez eddig, de mostantól már másképp van: az első magyar költőnőnek verse van! S nem is akármilyen tehetségről tanúságot tevő poetissa lép elő a mű nélküli múlt homályából! Tudós kollégájával és mozgékony szomszédurával versenyre kelve, a Balassi-strófa páncélja mögé bújva, de kortársnőihez hasonlóan rejtve-feltárva, bátran vallja meg az első magyar férfiköltő iránti lelki, de legfőként testi vonzalmait, vágyakozását; miközben kegyetlen ironiával szól a tudóshumanista férj – ne titkoljuk: a versíró Szokoli Miklósról van szó –, omni- és egyúttal impotens vitézkedéséről, szomszédasszonyokhoz fordulásáról. Magas fokú érzékenységet nagy tehetséggel jeleníti meg a testi vágyak fájdalmas képeiben, miközben azt a fojtó erotikával túlfűtött szellemi légkört is megleveníteni képes, amely őt a várban körülveszi,

amelyben élni és szenvedni kényszerül. Őszintén megvallja a távozó költő-vitéz utáni vágyakozásának testi kínjait, szeretné őt újból magához édesgetni. Ebből a vers datálására és szereztetési körülményeire is következtethetünk: a búcsúvers 1589 táján, Balassi lengyelo.-i kibujdosása előtt készült – erre utal a kollegina azon értesülése is, miszerint a költő el akarta égetni a verseit –, abban a reményben, hogy a férfi még az Óceánus partjáról is – legyen az bárhol – visszatér kedveséhez.

Hátravan még a legizgalmasabb kérdés: miként került elő ez a költőnői létet, elsőséget bizonyító, igen magas színvonalú, kiváló poétikai szervezetségű versezet? A költőnőknek és a költeményeknek is megvan a maguk sorsa. A szöveg éppen Kisvárdában bukkant föl nemléthéből. Színházi napok voltak ott 2011 nyarán, mikor is Z[alán] T[ibor] nevű költő és dramaturg barátunk egy jeles panzióban kapott szállást. Amint ott feküdt nagy józan-ságában, éjfélkor arra riadt, hogy egy szimpatikus nő, fejét – a sajátját! – kezében tartva ébresztgeti, s arra unszolja, vegye elő ágya alól a laptopját, s írja, amit neki diktál. Értesülvén ugyanis nagy híré és jeles tudású költőnk, Z. T. várban-tartózkodásáról, elhatározta, hogy vele fogja megosztani azt a terhes tudását, amely miatt nem lelheti nyugtát az egyébként igen élvezhető túlvilágon. S addig nem is lelheti, míg ezt a nehéz tudást át nem adta. Hallván ugyanis a lenti világból az első magyar költőnő (ki)léte és művészi produkciója körüli vitát, úgy érezte, eljött az idő, hogy teljesítse végre barátnője, Telegdi Kata végóháját: ossza meg súlyos tudását, a fej nélküli szájhagyomány formájában az utókor egy arra érdemes képviselőjével.

S ekként hagyományozta ránk a többszörösen visszaeső házasságtörőként kétszer is halálra ítélt, de szerencséjére csak egyszer kivégzett, kisvárdai illetőségű Krucsay Jánosné Tolvay Borbála az első magyar költőnő ez idáig *egyetlen hiteles* versét. A szöveg eredetije csatolmányként megtalálható a sajtó alá rendezők laptopján. Akik eddigi szertelenségükér' bocsánatot várnak. Kukk Lőrinc!

Jankovics József és K[enyeres] P[ajtása]

Jó Bálint uraság,
léptemhez puhaság
én szegín életemben,
hiánya felötlik,
így bennem őrlődik
s nem nyugszik végtelenben,
miként az csillagok,
hajnal ha felragyog,
visszatűnnek aetherben.

Menése homályba
borította árva
elveszejtett lelkemet,
vigalmak idején
az merengés tején
találhatna engemet,
hogyha váratlanul
megtérne, s titkomul
ágyamban kérne helyet.

Mert itten szabadul
mindenki, s bolondul
szerelemben kevereg,
csak én harapdálom,
könnyeim közt falom
az kiszáradt kenyeret,
ami egy asszonnak,
kit rég nem apolnak,
undok egy sós kereset.

Egyik itt cicázik,
másik ott monyózik,
sóhajukkal telt a lég,
emitt csak úgy állva,
amott vetett ágyba'
töltődik az sok fehér
személy mind férfival,
szürcsöl, vonódik, fal,
megforgatja fenekét.

Éjszaka nem alszom,
virnyogását hallom
az boldogabb szobáknak,
merthogy az én férjem
nappal, csakúgy éjben,
másoknál elszobázzat,
műveli nagy kedvvel,
mit kelmed is kedvel,
fajtáit szoptatásnak.

Az zöld erdőt járva,
oldalra pillantva
a hágásukat látom,
két oldalt lecsordul
nyálam, ahogy fordul
az barátném a fához
támasztva, mint a báb,
szabónál mintabáb,
altestem belerendül.

Az széles mezőkben
jártomban-keltemben
feszít csak búbolásokat
látom, és szenvedek
vinnyogva epedek,
combom közt áradt folyam,
mely hogyha megindul
nem vagyok azon túl
az, ki bírja sorsomat.

Én sem vagyok kőből,
telítődve hévvel
biz sokat hergelődöm,
sötétség, ha beáll
önkezem kalapál
pinámon, alig győzőm
a számat betömní,
erre való holmi,
mi fedte eddig szőröm.

Így aztán siessen
vissza, egész testem
égeti a nagy várás,
mert drága férjecsém,
néhai bösz kecském,
el se húzza majd száját,
ha engem megnyergel,
ellátja sok nedvvel
a szám és mellem táját.

Íródott ez a vers
amikor a sors vert
oktalan szüzességgel,
akárha férfikéz
alól az sok merész
szó megjelen és ég el,
ölecském kínjait
pirulva írom itt
vagyam papíron vízjel.

theatrum Borghesianum

A magyar művelődéstörténet keretében időről időre „borgezisk” személyek léptek fel. Néhányat bemutatunk.

1. Tyrkir

Katona, utazó, borász. 1001 k. részt vesz mostohafia, Leif Eiriksson 35 fős, a mai Labradorba és ettől délebbre vivő amerikai viking stílusú hajósutazásán. Ennek során ő, a déli ember (*sudmadr*), egy napon későn tért vissza társaihoz, és magyarázatul hosszú ideig németül beszélt (*talaði þá fyrst lengi á Þýzku*), sze-meit minden irányba forgatta, grimaszokat vágott, úgyhogy senki sem értette, mit akar mondani. Egy idő után óízlandiul (*á Norrænu*) szólalt meg: „nálatok sokkal délebbre jutottam és szólót és szőlőbogyót találtam (*ek fann vinið ok vinber*)”. – Igaz ez? – kérdezte Leif. – „Természetesen, ahol születtem sok bor és szőlő volt.” Később sok szólót gyűjtöttek az ekkor már Grönlandon megletelepült vikingek, és ezt is magukkal vitték, amikor tavasszal hazavitorláztak (*Grænlandinga þáttir*, 3. és 4. rész).

Tyrkir magyar (sőt „türk”) voltát évszázadok óta emlegetik. A frissen leszedett szőlőbogyótól azonban berúgni nem, legfeljebb hasmenést kapni lehet. A perfekt német és grönlandi-izlandi nyelvtudás közismert a 11. sz. elején élt magyarokról.

A borkeresés és -találás egyébként is ősrégi tulajdonsága a magyaroknak. Már →Otrokocsi Fóris Ferenc a héber nyelvből eredezteti a magyar *bor* szót (*Origines Hungaricae*, 1693). (A közismerten pompás izraeli és palesztin borok ezt mindmáig megerősíthetik.) Ezt a megoldást fejleszti tovább a magyarral csak zsidó szavakat egyeztető (ergo: destruktív) szótárában (*Etymologicon Hungaricum*, 1745) →Bél Mátyás, aki azonban arra jön rá, hogy egyszerűbb a héber בִּיר 'verem' szóból kiindulni. „Íme, így jutott eszembe ez a kapcsolat: bizonyos (*vero*), hogy amikor ama Szittyaföldről vagy Uhriából (*in Scythia illa, siue Uhria*), ahonnan őseink származtak s ahol sehol sem terem szőlő, Dáciában és Pannóniában (*in Dacia et Pannonia*), e borban

rendkívül gazdag területeken, bolyongásaik közepette búza- és egyéb vermekre, pincékre (*in foueas, syros, siue cellaria*) bukkantak (amilyen vermekben, boltozatos helyeken még ma is szokás Magyarországon tartani a bort), amelyekben bort tároltak. Amikor ezt a szokatlanul finom italt megkóstolták (*quod cum degustassent, tam generosi potus insuetos*), »Bor! Bor!« kiáltásokban (*Bor! Bor! subinde exclamasse*) törtek ki, s mivel ezt a nemes nedűt vermekben találták, így ráragadt a neve, s még ma is úgy hívják, hogy 'bor' (*ut vinum hodiernum dicatur: Bor*)."

2. Matheus Escandeli (boldog)

Budai polgár, zarándok, hittérítő, vértanú. Szt. István király a jámbor magyar keresztény zarándokok számára menedékhelyeket építtetett Konstantinápolyban és Jeruzsálemben. A sok zarándok egyike volt egy budai polgár, Eskandélyi Máté. Lehet, hogy Szt. István idejében, lehet, hogy később élt. Lehet, hogy az olasz Montecorvinói János (szül. 1246, Apulia; előbb katona, majd bíró, végül ferences hithirdető) kortársa és talán munkatársa is. A pápa ezt a Jánost az örmény királyhoz, a perzsa kánhoz és még egy távoli uralkodóhoz küldte. Kublai kán (Dzsingisz kán unokája) akkoriban uralkodott (1279–1294), és ő emelte fővárosává a mai Pekinget. Utódja, Timur uralma (1294–1307) idején jutott Montecorvino Kínába, ahol nagy eredménnyel térített. Megkezdte az *Újtestamentum* és a zsoltárok kínaira fordítását; Peking érsekeként halt meg 1328 k. V. Kelemen pápa legalább két további alkalommal is küldött ferences szerzeteseket Kínába, közülük többen oda is értek.

Eskandélyi Máté először a Szentföldre zarándokolt, ott a Sion hegyén élt mint remete. Meglátogatta azokat a helyeket, amelyeket az Üdvözítő földi életében megszentelt. Itt tűzte ki céljául az Úr parancsának teljesítését: „Menjetek és tanítsatok meg minden népet, és kereszteljétek meg őket!” Ezért hajóra szállt; előbb Sziámba, majd onnan Kínába jutott el. Életszentségével sokakat megtérített. A kínaiak számára kis katekizmust készített Csang-Tongban (ez lehet akár

Kanton is). A pogány papok mindezt nem tűrhették, megölték Eskandélyit. A kínai keresztények azonban nem tudták elfeledni. Amikor a 16. sz.-ban portugál hadifoglyok kerültek ide, látták azt a keresztet, amelyet (a később boldoggá avatott) Máté állított fel. Letérdeltek, és ezt látva mellőlük térdeltek a kínaiak is. Így imádkozták azt, ami kínai nyelven a keresztben állt: „Jézus Krisztust Mária szűzen foganta, szűzen szülte, szűz maradt.” →Hevenesi Gábor szerint (*Ungaricae sanctitatis indicia*, 1692 és 1737) Boldog Eskandélyi Máté járt Indiában, Sziámban és Kínában. Nagy csodatételekkel rengeteg embert térített az igaz hitre. Ezért a boncok közül a legkonokabbak (1399-ben) megölték.

Életéről az elsődleges forrás a portugál Fernão Mendes Pinto utazásai (1537–58) népszerű leírásának (*Peregrinacam de Fernam Mendez Pinto*) egy epizódja. Hitelességét már a kortársak elmés szójátékkal fejezték ki: „Fernaó! Mentés? Minto!” (Fernan! Hazudsz? Hazudok!) Pinto kalandos ifjúság után Perzsiában, majd Goában él. Utazik, kereskedik, kalózkodik. Egy tengeri vihar Japán földjére sodorja, majd visszajut Goába, és továbbra is hátsó-indiai kereskedelmi üzletekkel foglalkozik. Malakkában megismerkedik a kínai misszióra utazó Xavéri Szt. Ferencel, de nem áll be hittérítői közé. Viszont Ferenc rendtársa, Belquior jezsuita kísérőjeként még egyszer elutazik Japánba. Végül 1558-ban otthagyja a távoli tájakat, visszatér hazájába. Jóval halála (1583) után gyermekei adják ki útleírását. Ebben azt is leírja, hogy Kínában eljutott egy Cohilouza („Mezei Virág”) nevű rombadőlt város közelébe, ahol elmondták neki: 142 évvel korábban ide érkezett egy Mateu Escandel nevű ember, aki Budán született, majd a Sínai-hegyen remeteskedett, onnan számai kereskedők társaságában jött Kínába. Különös dolgokat művelt, többek között feltámasztott öt halottat, és számos egyéb csodát tett. Hitvitákat folytatott a kínai papokkal, akik egyik hívét, egy szegény takácsot, annak fiát és két vejét megölték. A szent ember ekkor a városlakóknak ki-

hirdette Jézus Krisztus hatalmát, és bekövetkező büntetését jelentette be. A féltékeny kínai papok máglyára vetették, de mivel a tűz nem fogta, halálra kövezték, holttestét a folyóba dobták, ám ott a víz folyása öt napra megállt. Az események hatására sokan követni kezdték a szent ember vallását, és ilyenek még Pinto idején is éltek a vidéken. Cohilouza városát pedig isteni büntetésből földrengés pusztította el. A portugál egy fák övezte kis terepet talált, közepén egy szépen megmunkált nagy kőkeresztrel. Letérdeltek a kereszt előtt. A közeli település, Xifangau lakosai is térdre borultak. Mindannyian a takács leszármazottai voltak. Ők beszéltek el a szent történetét, sőt egy könyvet is mutattak, amelyben a szent ember csodátelei voltak leírva.

Egyes lexikonok, hittérítés-történetek, népszerű írások szerint Eskandélyi Japánba is eljutott, és ott szenvedett vértanúságot. Az említett helynevek közül „Xifangau” nem más, mint Japánnak a középkorban közismert európai neve (Zipangu – végső soron a „Nippon” szó). A „Cohilouza” név eleje a *cochinilha* ’bíbortetű’ szóval, vége pedig a *louça da China* ’porcelán’ szóval egyeztethető – azaz a kor orientális szókincséből tetszés szerint lett átvéve.

A családnév nem magyaros, Marseille-ben viszont máig élnek *Escandel* nevűek. Jól érthető provençe-i etimológiája *scandale* ’botrány’, az okszitánban *escandol* ’kár, balszerencse’. Provence-ból a középkorban többen is eljutottak Mo.-ra. Mások a családnévet baszk eredetűnek tartják. Ez esetben jelentése ’kis tölgyfa’. Hogy hány baszk eredetű ember jutott el a középkori Mo.-ra, nem tudjuk.

Nálunk nem az eredeti forrásból (Mendes Pinto csapongó élettörténete), hanem kerülőúton terjedt Eskandélyi Máté híre. Először a kőszegi [!] (és luth.-nak született) Melchior →Inchofer méltatja *Annales ecclesiastici regni Hungariae* c. könyvében (1644), és sajnálkozik azon, mennyire ismeretlen Mo.-on. →Czvittinger Dávid (1711) Athanasius Kircher *Descriptio Chinae* (ez bizonyára a *China monumentis qua sacris qua pro-*

Boldog Eskandélyi Máté (Prokop Péter rajza)

fanis, 1667) c. könyve nyomán úgy véli, 1009-ben halt meg. Hevenesi szövegének alapján →Pray György hosszabban is méltatja. Ő egyébként Luxemburgi Zsigmond korára teszi működését. Mások (pl. →Wallaszky Pál) csak a nevet említi: „Mathaeus Esandeli ciuius Budensis.” „A legelső európai misszionárius Kínában – aki természetesen hazánkfia” titullussal a hitbuzgalmi irodalomban gyakran találkozhatunk vele.

3. további korai magyar utazók Kínában

Egyes források tudnak Elias Hungarus (Magyar Illés) minorita szerzetesről, akit 1337-ben XII. Benedek pápa küld követ-ségbe a tatárok Üzbek nevű fejedelméhez. Útja sikeres, 1340-ben visszaérkezik Avignonba, s magával hoz két keresztény hitre tért tatárt. Tevékenységéről keveset tudunk, és az is alig különböztethető meg a következő ferencesekétől.

A ferences →Gregorius de Hungaria (Magyarországi Gergely) a XII. Benedek pápa által 1338-ban a tatárokhoz küldött követség tagja. A négytagú küldöttség vezetője a firenzei születésű Giovanni de Marignolli volt, tagjai egy olasz, egy francia és egy magyar minorita. Kitartásuk és alkalmazkodóképességük a rend-

kívül nehéz földrajzi és még nehezebb néprajzi és vallási terepen tett sokéves utazásuk során minden csodálatot megérdemel. Különösen Kínában nem is őket csodálták elsősorban, hanem a nagy testű európai lovakat (amelyek közül az egyik 11 láb és 6 hüvelyk hosszú, 6 láb és 8 hüvelyk magasságú és éjfekete volt). Nápolyban találkoznak a tatár megbízottakkal, majd Konstantinápoly, a Krim félsziget érintésével jutnak el a kipsak tatárok közé. Az első telet a Volga torkolatánál levő Szaraj városában töltik. 1341 végén jutnak el a Góbi-sivatagon át a „mongol” fővárosba („Cambalec”, a későbbi Peking). 1346-ban Dél-Kínából (Zajtun, azaz Amoy kikötőjéből) tengeri úton indulnak haza: India, Ceylon, a Hormuzi-szoros, Iszfahán, Babel romjai, Bagdad, Moszul, Aleppó, Damaszkusz, Jeruzsálem, Ciprus és Egyiptom érintésével – azaz igazi „grand tourisme” után – 1353 végén érnek vissza Avignonba, ahol már VI. Ince pápának adják át a nagykan választlevelét. (Vö. Franz Kafka *A kínai fal* c. írásával, amelyben, mire elér a császári rendelet a távoli vidékre, értelmese megfordul, a császár meg régen halott.)

Marignolli (valamivel 1290 e.) gazdag firenzei családban született. Ott lép be a ferences rendbe, majd teológiát tanít a bolognai egyetemen. 1338-ban megy Avignonba, ahová a „nagy kán” küldötteitől érkezett levél a pápának. Egy másodikkal pedig az „alán keresztényektől” való, akik panaszkodnak, hogy Montecorvino halála óta nincs lelki gondozójuk. A Marignolli vezette misszió, ahol lehetett, útja során valóban térített, templomnak szánt épületeket emelt. Marignolli univerzális érdeklődésének (és felderítői megbízatásának) megfelelően visszaútban meglátogatták a Malabár-parton az ottani keresztényeket, megnézték Tamás apostol sírját. Elindultak „Sába” királyságába (Jáva?) is. Onnan visszatérőben egy tengeri vihar Ceylonba sodorja őket, ahol rablás áldozatai lesznek, egy dühös eunuch-uralkodó elveszi útjuk bizonyítékainak zömét, és csak több hónapos fogság után folytathatták útjukat. Később Marignolli hol a császár, hol a pápa diploma-

tája német és olasz földön. Élete végén főként Prágában élt. 1358–59 k. halhatott meg. A nagy útról szóló és főként a vége felé töredékes beszámoló (különös módon *Chronikon Bohemiae* címmel) egy olyan kéziratában maradt fenn, amely a világtörténelmet tárgyalja 1343-ig, ám nem tudunk arról, hogy közvetlen kortársai közül valaki is használta volna. Majd csak a 18. sz.-ban adja ki Gelasius Dobner atya: *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac* (Prága, 1768, II, 68–282). A történészek még később, az 1820-as német kiadás megjelenését követően kezdtek foglalkozni a beszámolóval. Ez a szöveg tehát nem befolyásolhatta a keleti missziókról kialakult európai közvéleményt. Van egy töredékes kézírata Velencében is.

A magyar Gregoriusról Marignolli nem sokat ír. A nyelvi szempontból gondosan összeválogatott követségbe azért kerülhetett a mo.-i pap, mivel a pápai udvarban a Julianus-jelentés és más források alapján úgy vélték ekkoriban, hogy „keleten” vannak olyan népek, amelyek „magyarul” beszélnek.

4. a–d) Petrus de Dacia

a) 13. sz.-i Domonkos-rendi szerzetes, matematikus, csillagász. Czvittinger Dávid és mások (→Bod Péter, →Weszprémi István) szerint erdélyi magyar, neve: *Erdélyi Péter*. Skandináv források szerint dán.

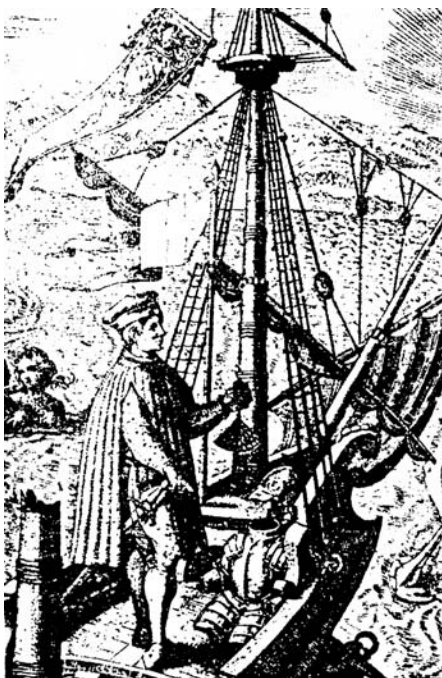
b) Svéd Domonkos-rendi szerzetes, 1230–35-től 1289-ig Gotland szigetén élt. Őt tekintik a legkorábbi svéd írónak.

c) Más néven *Petrus Dacus*, *Petrus Danus*, *Philomena*, *Peder nattergal* 'Péter, a filemîle': 1286 utántól 1300-ig Európában működő dán matematikus; számos mű maradt fenn tőle.

d) 1327-ben a párizsi egyetem rektora. A „de Dacia” az európai latin középkorban 'dániai' jelentésben használatos. A felsorolt négy Petrus de Daciát („Dáciai Pétert”) román szaktudósok sem tartják „dákok”-nak. Az európai szakirodalomban egymással is össze szokták őket keverni, ill. még a skandináviai filológusok sem tudják őket egymástól pontosan szétválasztani.

5. Kolumbusz tojása: mindenki magyar vagy legalább a magyar király törvénytelen gyermeke stb.

A legtöbb kézikönyv szerint Kolumbusz (Colombo, Colomb: 'hímgalamb'; Colon: 'cölöp, oszlop') Kristóf (Cristoforo: 'Krisztust vivő'; Cristo stb.) hajós (Genova, 1451– Valladolid, 1506; két sírja és egymástól különböző és génállapotú földi maradványai a dominikai [Hispaniola] Santo Domingo, ill. Sevilla katedrálisában találhatók) a tágan vett Mexikói-öböl legismertebb európai felfedezője. Mégsem származott a Tacitus által említett „Colonus” nemzetségből. Ha csakugyan genovai, akkor apja takácsmester, maga pedig piaci sajtárus volt. Ha portugál, akkor Cuba városkában született, művelt, jó egyházi kapcsolatokkal rendelkező családban. Feleségei is e szórásnak megfelelőek. Egyes források szerint skót (valódi neve Pedro Scotto), mások szerint már akkor is államellenes katalán útonálló, hithű olasz zsidó, kitért portugál szefárd zsidó, a portugál uralkodó törvénytelen gyermeke, vagy Wladislaw lengyel királyé (ná-lunk I. Ulászló magyar királyként közismert), aki mégsem halt meg a várnai csatában (1444), hanem álnéven Genovába menekült, ott született illegitim fia. Kora ifjúkorától tengeri hajós, árukkal és emberekkel kereskedik, fosztogat, kalózkodik (vö. magyar „kalauz”): nemcsak a Földközi-tenger különböző részein, Khiosztól Marokkóig, hanem jár Angliában, Íro.-ban, Izlandon, Afrika északnyugati partjain, egészen Guineáig. Portugál–spanyol–olasz keverék nyelvet használ, megtanul latin betűkkel többekévéb jól írni (még könyveket is gyűjt) és főként a tengert megfigyelni, új vidékeket szeret felfedezni. A vikingek utódai, breton halászkok, bristoli hajóépítők, német földrajztudósok, aranyparitásra törekvő Duna menti bankárok, Toscanelli 1474-es térképe vagy egy ősi héber nyelvű térkép, amely a „tengerész Mózes” világműködő útjáról számol be, egy már Cubát és az Antillákat is feltüntető török haditengerészeti térkép stb. – egy-szóval mindezek ötleteinek egyesítésé-

Kolumbusz átkel az óceánon (Théodore de Bry metszete, 1594)

vel (több éves bürokratikus nehézségek után) 1492 őszén végre elindul a gömb alakú Földet nyugatról megkerülő „rövidebb” tengeri útra (olasz kereskedők megbízottjaként, titkos portugál ügynökként, a maga számára eleve százalékos kikötő kincskeresőként, a körmőci aranybányák válsága [!] miatt pénzsűrébe jutott „legkatolikusabb [spanyol] királyok” reménységeként, főként a haszon érdekében még ékszerreit is elzáró-gosító [ez különben nem igaz!]) Izabella királynő által aranykutatásra és India meg Japán, sőt talán Kína portugálokat überoló birtokba vételére) kiküldött admirális – és az elérendő Indiák alkirálya (*almirante de nauios para las Indias*). A legénység soraiban a legkülönfélébb génbank-nációk megtalálhatók: természetesen a spanyol vidékek mindenféle mobilis keresztényei és volt mozlímjai, az inkvizíció elől menekülő ibériai zsidók egész csoportjai, cigányok, afrikaiak és egy Martin Jurjević nevű – a dalmáciai Sebenico városából származó – tengerész.

Az út hivatalos admirálisi (a szó jelentése: 'a csodákig érő') *Naplója* szerint 1492. okt. 11/12. éjjelén, este 10-kor Kolumbusz a távolban mozgó tüzeket lát (vagy az indiánok éjjeli mászkálása, vagy vallási ünnepe miatt, de a fények lehetnek a vérszívó mocsári rovarok, pl. a magyaroknál ismert „Kolumbácsi [értsd: Kolumbusz-bácsi] légy” elűzésére szolgáló máglyák, sőt világító medúzák és algák is), és felfedezését „hivatalos tanúkkal” osztja meg (Pedro Gutierrez királyi kamarással – aki szintén látta a tüzet –, majd Rodrigo Sanchez de Segovia kincstári felügyelővel – aki meg semmit sem látott), minthogy az expedíció során a szárazföldet először meglátó embernek tekintélyes pénzjutalom (tízezer maravédi) volt kitűzve. Még aznap este vagy másnap hajnali két órakor az admirális hajója előtt járó és gyorsabb *Pinta* karavellán egy Rodrigo de Triana nevű matróz kiált fel: „Luz, luz, tierra, tierra!” Ám ő sohasem kapta meg a tízezer maravédit, úgyhogy Spanyolo.-ba visszatérte után kivándorolt Afrikába, sőt bosszúból mohamedán lett. Kolumbusz is csak a spanyol kincstártól megszokott hosszú huzavona után jut az uralkodók felajánlotta pénzhez. Ugyancsak Kolumbusz szövege szerint bizonyos Juan Rodriguez Bermejo két homokdűnét és köztük egy sziklaszirtezt látott meg a jelzett időben. Minthogy az okt. 11–12-i feljegyzéseket utólag „kiigazították”, meg aztán sokat számított, hogy kinek és milyen látsöve volt (lásd a Török Szultán látsövét Rejtő Jenő *A három testőr Afrikában* [1940] c. útibeszámolójában), s éppen hol állt a látvány pillanatában, az igazságot sosem fogjuk megtudni: felfedezték-e Amerikát? (Az viszont bizonyos, hogy nem a magyar ifjúsági irodalomból ismert „erdélyi [Maximilianus ille Transylvanus] matróz” kiáltott fel az árbocokszárból: „Föld!” – őt már Tóth Béla sem vette komolyan. A valódi →Maximilianus Transylvanus kétéves (!) lehetett az első „Kolumbusz-nap” idején. A Kolumbusz vezette *Napló* egyébként telve van pontatlan, téves vagy hamis hely- és időmeghatározással – a mai közhit sze-

rint először a hosszú út miatt lázongó tengerészek, majd az aranyhegyeket váró ibériai uralkodók félrevezetésére. Az első útról a legjobb forrás a *Napló* c. feljegyzéssorozat volt, ám ennek szövege hamar eltűnt. Bartolomé de las Casas még használta egy kivonatát *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (1542) c. kompilációjához, és bőségesen idézi is, olykor korrigáló, máskor epés megjegyzésekkel. Az admirális fia, a közismert bibliofil és a korabeli spanyol ponyvairodalom alighanem legjobb ismerője, Fernando (azaz Kolumbusz Nándor, nyilván a nándorféhvári győzelem emlékére) összegezte a napló részeit és a rá vonatkozó tudnivalókat, amely inkább az olaszul kiadott változatban vált közzismertté: *Historie del S. D. Fernando Colombo; nelle quali s'ha particolare & vera relatione della vita, & de fatti dell'Ammiraglio D. Cristoforo Colombo, sua padre: Et detto scoprimiento ch'egli fece dell'Indie Occidentali, dette Mondo Nuovo*. Kolumbusz más művei – levelei, fogságában, láncra verve írt apokaliptikus könyve az Új Jeruzsálemről (1501–02), az Izabella királynő és Ferdinánd király számára a jövő évszázadokat bemutató *Libro de las Profecias* – már alig fokozták a zavart. A későbbi kiadások és fordítások mindmáig filológiai dzsungelbe vezetnek. A szórakoztatóipar (hangjátékok, opera, filmek, tv-sorozatok, vetélkedők stb.) és a hírhajhász tömegkommunikáció szinte havonként jelentkezik új „szenzációkkal” mind a felfedezést, mind annak szereplőit illetően. A partraszállás évfordulójára rögzített „Kolumbusz-nap” ma százmilliók szórakozása.

Amerikát természetesen sokan felfedezték már Kolumbusz előtt: a vikingek, ír szerzetesek, breton és angol halászok, legkivált a kínai Cseng Ho (aki egyébként mohamedán eunuch volt), a török szultánok hajóhada, amelyet leginkább Piri reis (teljes nevén Hadzsi Muhiddin Piri ibn Hadzsi Mehmed), eredetileg kalóz, majd admirális és térképész irataiból ismerünk. E térképhagyományhoz tartozik (a magyar) Ali Madzsar reis *Atlas* (1567) nevű térképe is. Amikor odaútjának még

csak felénél járt, Kolumbusz találkozott az Amerikából hazatérőben levő rimóci (Nógrád m.) tengerészekkel, akiknek közismert szokása volt kikötői képeslapokat küldeni haza. Egyébként a vérbajt sem Kolumbusz útítársai hozták Európába. Sikerkült bizonyítani, hogy Szegeden már Mátyás király korában ismert volt.

A leggyakrabban „C'est l'oeuf de Cristophe Colomb” csattanóval ismert „Kolumbusz tojása” históriát felfedezéstörténeti áttekintésében (*Historia del mondo nuovo*, 1565) az olasz Girolamo Benzoni úgy meséli el, hogy az első amerikai utat követő diszlakomán Mendoza kardinális azt mondta: bárkinek eszébe juthatott volna az egyszerű megoldás! Erre Kolumbusz megkérdezte: ki tudna egy tojást a hegyén álló helyzetben az asztalra tenni? Senki sem vállalkozott. Erre ő beütötte a tojást, és így állította fel. Giorgio Vasari az olasz művészekről írott könyvében (1550) ugyanezt a történetet Filippo Brunelleschi építészről, a firenzei dóm nagyszerű kupolájának tervezőjéről meséli el, 1418-ra keltezve. Még korábbi lehet a bizánci templom, a Hagia Sophia építéséről szóló hasonló, ám istenes történet. Feltűnő, hogy minden esetben térgeometriailag van összekapcsolva a két jelenség: a gömb alakú Föld meg a templomi kupola és a tojás. Állítólag a spanyolban él az egyszerű „Juan tojása” változat is. →Dugonics András példabeszédgyűjteményében „Ha fejt b é töröd a' tojás meg állhat” szöveghez illetve Vespúciushoz (Amerigo Vespucci) kapcsolja.

A „tojásos Kolumbusz” és az amerikai bennszülött nagypa párbeszédét Kabos Gyula kabarészama idézi: „Hókuszpókusz, és Kolumbusz így fedezte fel Amerikát. Nahát!”

8. össze-vissza-foglalás

Nehéz elválasztani egymástól a Borges színpadán fellépő személyeket. Olykor (de nem mindig) viszont ez igen érdekes. Minél távolabbi népek közé jutottak, minél kevésbé maradt róluk megbízható írásos emlék, vagy ezekben minél inkább háttérbe szorul a magyar résztvevő, annál több a lehetőség az utólagos színezésre. Az, hogy történeti összefoglalásainkba, lexikona-

inkba ki kerül be és milyen minősítéssel – össze-vissza és következetlen.

9. utóhang

A *Chariclia* 1996-os kiadásának végéhez újonnan megtalált részekben Chariclia Kínába is eljut, ott találkozik Eskandáló Mátéval, és az ő kínai–magyar versmondása alapján feltalálják a kőből készült magyar–latin verselemző számítógépet, amelyben még a kő-szegek is kétnyelvűek (pl. kő = Péter). Ehhez a szükséges matematikai-csillagászati ismereteket mind a négy Erdélyi Péter szolgáltatta. Továbbá találkoznak Mackó Muki rettyezáti földbirtokossal, és együtt indulnak előbb Hanoi egyetemére, majd Amerikába, ahol a Niagarát és a vinlandi kóser szkíta borpincéket tekintik meg, végül Kolumbusz és a rimóci palócok útvonalán térnek haza.

Irod.: 1. PIVÁNY Jenő, *Magyar–amerikai történelmi kapcsolatok. A Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig*, Bp., 1926; Sándor FEST, *The Earliest Traces of Magyars in the West*, Hungarian Quarterly, 3(1937), 649–658; Halldór HERMANSSON, *The Vinland Sagas*, Ithaca, 1944 (Islandica, 30); GÁL István, *Magyarország és Északamerika*, in Uő, *Magyarország, Anglia és Amerika*, Bp., 1945, 160, 267; Helge INGSTAD, *Vikingek az Újvilágban. Normann település felfedezése Észak-Amerikában*, Bp., 1972; VOIGT Vilmos, *Korai viking források az Újvilágról*, Antik Tanulmányok, 32(1987); KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelv-tudományi munkásságához*, Bp., 2010, 37, nr. 60 (Historia Litteraria, 27); **2.** HEVENESI Gábor, *Régi magyar szentség* [1692], Bp., 1988, 221–224, arcképpel; *Magyar szentek – szent magyarok*, szerk. SZUNYOGH X. Ferenc, Bp., 1938, 61–62; TARDY Lajos, *Kis magyar történetek*, Bp., 1986, 21–27, 32–33; BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Bp., 1993, 108; PUSKELY Mária, *„Virágos kert vala híres Pannónia...”*. *Példaképek a magyar múltból. X–XVII. század*, Bp., 1994 (hivatkozással az egyházi forrásművekre; PROKOP Péter arcképgrafikájával); **3.** Joseph Georg MEINERT, *Johannes von Mari gnola minder Bruders und papstlichen Legaten. Reise in das Morgenland*, Abhandlungen der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaft (Prag), VIII, 1820; Robert STIERT, *Bibliotheca Missionum*, IV, Roma–Freiburg–

Wien, 1964; BALÁZS Dénes, *Magyar utazók lexikona*, Bp., 1993, 136–137; Jean RICHARD, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe–XVe siècles)*, Rome, 21998; 4. SZINNYEI, II, 1893, 561. hasáb; 5. Fernand COLON, *Columbus Kristóf élete és Amerika felfedezése*, Bp., 1882; Salvador de MADARIAGA, *Christopher Columbus. Being the Life of the Very Magnificent Lord Don Cristobal Colón*, London, 1939 („elegáns” öskutató nézetekkel is; magyarul: *Kolumbusz Kristóf*, Bp., 1940; a szerző titkárnője, majd második felesége Emilia Székely de Rauman volt); *Columbus útinaplója*, ford. SZERB Antal, Bp., 1941 (új, nem jobb változatokban is); Samuel Eliot MORRISON, *Kolumbusz Kristóf a tengerész*, Bp., 1959; *Az Újvilág hajósai. Kolumbus. Vespucci. Magellán*, szerk. TASSY Ferenc, Bp., 1968 (Világjárók – klasszikus útleírások, 10); ANDRÁS László, *Alapos gyanú. A Kolumbusz-rejtély*, Bp., 1977 (Kolumbusz származásának titkáról); *Így látták. Indián és spanyol krónikák*, szerk. BENYHE János, Bp., 1977; ERDŐDY János, *Így élt Kolumbusz*, Bp., 1978 (ifjúsági könyv); Tzvetan TODOROV, *La conquête de l'Amérique*, Paris, 1982; Lutz RÖHRICH, *Das Große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Freiburg–Basel–Wien, 1991, I, 356–357; Paolo Emilio TAVIANI, *Kolumbuszal Amerikába 1492*, Bp., 1992; VOIGT Vilmos, *Kultúrák találkozása: jelbeszéddel*, in *Üö, Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti folklorisztikai tanulmányok*, Bp., 2004; DUGONICS András, *Magyar példabeszédek és jeles mondások*, hasonmás kiadás, Szeged, 2009, 270–271.; 6. *Képzelt lények könyve*, in *A holdbéli nyúl. Válogatás Jorge Luis Borges társszerzővel írt műveiből*, Bp., 2000.

Vogt Vilmos

Torok Bálint (Valentinus de Krk, eredeti nevén Tobija Marušić; Ozalj, 1602–Gorizia, 1647)

Szlovén nemesúr, a „szlovén Robin Hood”. Ozalj várából kicsapva a Kupa/Kolpa folyó (a mai horvát–szlovén határ) völgyén átmenő velencei és dalmát kereskedőket gyakran kelepcebé csalta. 1639-ben árulás révén Matija Vrba fogta el, s hosszú per, kapuvári és bécsújhelyi fogás után goriziai száműzetésében érte utol a halál. Kalandjairól hőseinek, bal-

ladák regélnek (*Pesmi o lepa Krka*), melyek a környező népek folklórájának is részévé váltak. Szlovénia első számú nemzeti idolja, Miklavž Svetu és kralj Matjaž mellett. A szájhagyomány tartotta fenn emlékezetét, amint azt a hajdúvárosok 17–18. sz.-i prédikátora, →Sajószentpéteri István feljegyezte, a szólás magyar fordításban ekként hangzik: „a Kupa völgyén őket Torok Bálint minden javokból kifosztja.”

Irod.: SZENTPÉTERI István, *Hangos trombita*, Debrecen, 1698, D2^v; Janez V. VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, Laibach, 1689; Stanko JANEŽ, *A szlovén irodalom kis-tükre*, Bp., 1973; Boris PATERNU, *Protestantism and the Emergence of Slovene Literature*, Slovene Studies, 6/1–2(1985); CSORBA Dávid, *Egy eltűnt prédikáció margójára. Szentpéteri István: Ördög szára bordája*, Egyháztörténeti Szemle, 2(2001), 1. sz.

Csorba Dávid

többszólamú reneszánsz zenei források Erdélyben

A többszólamú reneszánsz zenekultúra kelet-európai elterjedtsége lényegesen szerényebb a nyugat-európainál. A történelmi körülmények a források fennmaradásának sem kedveztek: Erdélyben csupán Nagyszebenben, Gyulafehérváron és Marosvásárhelyen őriznek olyan kéziratokat, melyek 16. sz.-i polifón kompozíciókat, javarészt egyházi zenét tartalmaznak. E gyűjtemények Mo.-hoz vagy Erdélyhez kapcsolódása javarészt még tisztázatlan, ill. eleve kérdéses.

1. Brassói Graduále (16. sz. eleje; Nagyszeben, Brukenthal Múzeum)

A kéziratot →Brukenthal Sámuel báró 1782-ben szerezte meg gyűjteménye számára, az eredeti 306 lapjából 277 maradt meg. Szendrei Janka megállapítása szerint „helyi munkának, a helyi tradíció összefoglalásának és betetőzésének” tekinthető. Gregorián repertoárja alkalmazkodik az esztergomi hagyományhoz, megtalálhatók benne a szebeni káptalan patrónusának, Szt. Lászlónak az énekei. A *Temporale* megfelel az osztrák, cseh, lengyel és német gyakorlattól eltérő mo.-i hagyománynak.

A graduáléba utólag az alábbi egyházzenei tételeket jegyezték be (a 16. sz. kezdetén) nyilván Erdélyben:

1. *Asperges Domine ysope*

2. *Salve festa dies / Ecce nascentis / Nanque triumphanti*

3. *Patrem omnipotentem* – egyszerű-menzurális Credo

4. *Et cum spiritu tuo / Habemus ad dominum / Dignum et iustum est / Et cum spiritu tuo*

A Credót leszámítva a darabok négy-szólamúak.

2. Marosvásárhelyi kézirat (1501–17; Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, Bolyai részleg, Bf. 571 kolligátum, Ms. 133)

Fólió méretű, 20 lapból álló kis kottagyűjtemény az egykori ref. kollégium nagykönyvtárának állományában. (A szakirodalomban szereplő Ms. 382, 383 jelzet a zenei rész vonatkozásában téves.) 1501 és 1517 között, főként német földön megjelent asztronómiai, matematikai, mértani és gyógyászati munkákkal kötötték egybe, talán a kötéstáblán szereplő 1579 és 1587 évek idején. A kolligátum tartalma:

1. Joannes Reuchlin, *De arte Cabalistica*, Hagenau, 1517

2. Alexander Andreas, *Mathemalogium primae partis Andreae Alexandri Ratisbonensis mathematici, super novam et veterem logicam Aristotelis*, Lipcse, 1504

3. Ioannes Marlianus, *Marliani Joannis questio de caliditate corporum humanorum...*, Velence, 1501

4. John Peckham, *Perspectivae communis...*, Lipcse, 1504

5. a) *Astrolabium* (Ms. 382); b) *Glossarium idiomata greco-arabico...* (Ms. 383)

6. Johannes Stöffler, *Joannis Stöffler Tabulae astronomicae...*, Tübingen, 1514

7. Hangjegyek

A kötésen monogramok és az említett dátumok szerepelnek.

Fedőlap: I A H A L / K M P P / 1 5 7 9 / 1 5 8 7

Hátlap: A H G H A D A / H G A A N M / M A R

Az utolsó rövidítést Pavel Puşcaş a besztercei Andreas Rempler monogramjának tartotta, és „Magister Andreas

Rempler” feloldást javasolt. Rempler, aki 1582 tavaszától az Odera menti Frankfurt egyetemén tanult, majd 1589-től besztercei iskolamesterként működött, valóban érdeklődött a zene iránt, és használta e névalakot. Ennek ellenére kérdés, hogy a Puşcaş-féle feloldás ennyi rövidítés között (amelyek némelyike nyilván nem személynevet, hanem valamiféle jelmondatot takar) valószínű-e.

A kolligátumban az utolsó, hetedik helyet foglalják el a „hangjegyek”. Tartalmuk:

1. cím nélküli hangszeres darab 3 szólamra, felirata: *Josquin*

2. feltehetőleg szintén 3 szólamú darab felső szólama; a többi szólam helye üresen maradt

3. *Petre amas me / Simon Johannis* 5 szólamú motetta

4. *Gloria laus et honor / Israel es tu rex* 4 szólamú motetta

5. hangszeres tétel 4 szólamra

6. hangszeres tétel 4 szólamra

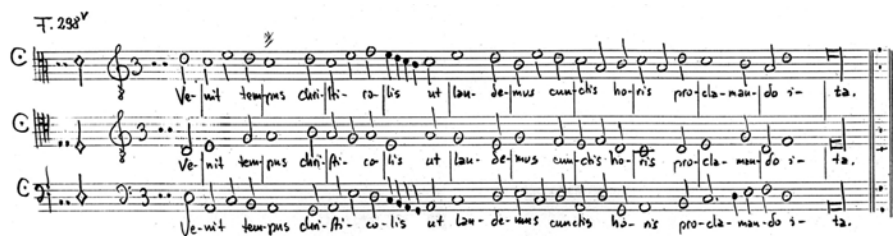
7. *Magnificat* 4 szólamra; a *Magnificat* teljes, 6 tétele

8. *Regina celi letare* 4 szólamú motetta első része; a második rész helye üresen maradt

9. *Apparuerunt apostolis / Loquebantur variis linguis* 5 szólamú motetta

3. Gyulafehérvári kódex (1559–71; Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. I. 7, régebben: K5 I. 7)

337 folió terjedelmű cseh kódex. Mai elnevezése változó: *Graduale Latino-Bohemicum* vagy teljesebben *Graduale et Antiphonale Bohemicum et Hymni Latini sec. XVI.*, ill. *Codex Alba Iulia*. Feltehető, hogy a graduál a könyv- és műgyűjtő → Batthyány Ignác erdélyi püspöknek (javarészt külföldi) vásárlásai során kerülhetett a tulajdonába. A cseh liturgikus kézirat erdélyi vagy mo.-i használata valószínűtlen. Szendrei Janka a magyar középkor hangjegyes forrásai között nem tárgyalja. A kéziratban a cseh nyelvű egyszerű szólamú gregorián törzsanyagon kívül szintén cseh szöveggel 2 és 4 szólamú, de főleg 3 szólamú kompozíciók, többnyire proprium tételek találhatók (fol. 1, fol. 150^v–208^v és 337^v–338^v).

„Venit tempus” – háromszólamú latin cantio (az „O aurora lucidissima” változata)
a Gyulafehérvári kódexben (Deák Endre olvasata)

Ezek mellett 49 latin szövegű himnusz-szerű, 3 szólamú, tenordallamokra épülő strofikus művet jegyeztek fel (fol. 257–336). Modern kiadása nem ismert.

4. Brassói billentyűs tabulatúra (17. sz. eleje; Brassó, Fekete templom, IV. F. 3. kolligátum)

A kolligátum 120–125. oldalán 6 teljes és 8 töredékes zenemű található, billentyűs tabulatúráirással: 7 táncdarab, egy fűga 4 szólamra, H. L. Hassler „Nun fanget an” kezdetű 4 szólamú dala, két 4 szólamú német dal, szövegükben VALENTIN és GERTRUD akrosztichonnal, ill. 3 ev. korál: „Kompt her zu mir”, „Ach Gott von Himmel”, „Christus ist er uns selig”.

Kiad. és irod.: DEÁK Emőke, *XVI. századi többszólamú vokális egyházi művek erdélyi forrásokban* (szakdolgozat), Debrecen, 2008;

1. FERENCZI Ilona, *A Brassói Graduale többszólamú függeléke*, Zenetudományi Dolgozatok, 1980 (mindhárom polifon mű közlése); SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., 1981, kat.: C 38; *Magyarország zenetörténete*, II, 1990 (az „Asperges Domine ysopo” első részének közlése); **2.** FERENCZI Ilona, *Vokális és instrumentális művek egy marosvásárhelyi kolligátumban*, Zenetudományi Dolgozatok, 1981 (az 1. és 4. mű átírása); *Magyarország zenetörténete*, II, 1990 (a 3. sz. mű „Simon Johannis” szövegű verzusstrófájának átírása); PAVEL PUŞCAŞ, „Astrolabium” – un manuscris muzical inedit din sec. XVI, *Lucrări de muzicologie*, 19–20 (1983–84); KIRÁLY Péter, *Magyarország és Európa*, Bp., 2003; **3.** SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, ed. 4, Szeged, 1958; JOSEF MACŰREK, *Prameny k dějinám československým v archivech a knihov-*

nách sedmihradských, Praha, 1924; **4.** KIRÁLY Péter, *Ismeretlen vagy kevésbé ismert billentyűs források a 16–17. századból*, MZ, 38 (2000).

Deák Endre

töröksíp (tárogató)

Fűvös, duplanádas hangszertípus a 17–19. sz.-i Mo.-on. Az írásos feljegyzések vlsz. nem egységes típust jelöltek, hanem egymással rokon nádas hangszer-csoportját (a múzeumi példányok sem egyformák). A ~ és a *tárogató* kifejezés hol egymás mellett szerepel a forrásokban (ilyenkor nem azonosak), máskor szinonimaként. A 18–19. sz. folyamán elsősorban *tárogató* vagy *tárogatósíp* névvel jelölték. E kifejezés eredete ugyancsak homályos. Egy lausitzi szorb népi fűvös hangszer, a *tarakawa* neve hangutánzó eredetű; meglehet, hogy tőlük vettük át, majd népetimológias eszközökkel tettük értelmezhetővé. A szóalak nyomon követhető a 16–18. sz.-i szótárakban, bár nem egyértelmű: néha a dudát jelöli, máskor az antik *tibia* megfelelője, tehát oboaszerű hangszer. → Pápai Páriz Ferencnél pl. „Tárogató síp: tibia, eine Schyalmey, Pfeife. Türkische Flöte [!].” Ezt veszi át → Baróti Szabó Dávid: „török- vagy hajdani magyar síp.”

Ázsiában, Észak-Afrikában és Európában sokfelé találkozunk népi oboafélékkel, de nem tudjuk bizonyítani, hogy nálunk melyik terjedt el eredetileg. A középkorban vlsz. ismert volt Mo.-on a *schalmey*, tehát a nyugati alaptípus. A fűvös zenészeket a latin *fistulator* mintájára általánosságban *síposnak* hívták még a 16–17. sz.-ban is. 1606-ban azon-

Török mehterzenekar egy lakodalmi menet élén (S. Schweigger, 1665)

Gyalog töröksípos és dobos (18. sz. közepe)

ban már pontosan leírják, hogy „a tárogató sípot örömmel fújják vala”.

A ~ nevének *török-* előtagja az oszmán eredetet hangsúlyozza. Bár a török zenét mindig ijesztőnek és idegennek írják le a szemtanúk, az erdélyi fejedelmeknek (törökhűségük kifejezéséként) a 17. sz.-ban meg kellett honosítaniuk az oszmán kultúrában hatalmi szimbólumnak számító hadizenekart (mehterhâne). Mo.-on és Erdélyben emiatt jött divatba a kereszté-

Török eredetű (?) töröksípok. Rimaszombat, Városi Múzeum (balra és középen); Szekszárd, Wosinszky Mór Múzeum, eredetileg Sepsiszentgyörgy (jobbra)

nyek körében a zurna, az együttes dal-
lamhangszere. A ~ első említését 1643-
ból ismerjük (II. Rákóczi György és Bá-
thory Zsófia esküvője), s eredetileg fő-
ként török zeneélmények kapcsán kerül
szóba, tehát nem magyar muzikusok
hangszereként. Ugyanekkortól említenek
német és *lengyel sípokat*, amelyek a
schalmey vagy a *pommer* rokonai lehet-
tek. Ezeket gondosan megkülönböztették
a ~októl, s jobbra német és lengyel ze-
nészek játszottak rajtuk. 1685-ben Thö-
köly Imre zenekarában pl. 1 német sípos
és 4 töröksípos szerepelt. 1691-ben Hor-
vát Ferencet „kapucsi-bassa Ahmet agá-
hoz” menesztette, hogy hat ~ot és négy
magyar trombitát szerezzen be. A fejede-
lem török módra reprezentált, sajátként
fogadva el ezt a muzsikát (miközben
francia barokk zenészeket is tartott).

Egy rimaszombati monda szerint a vá-
ros két polgára a 15 éves háború idején
egy török bégtől szolgálataiért egy zurnát
kapott, amelynek hangja jelezte a törö-
köknek, hogy ne háborgassák a várost. A
történet hitele kétes, de a helyi múzeum-
ban ma is őriznek két török(nek tartható)
sípot. A törökös zene divatja sokakban
visszatetszést keltett a 17. sz. végén
(→Wesselényi III. István naplója szerint
maguk a törökök is csodálkoztak rajta),
de a hangzás és a kétfenekű ~ dobbal ki-

egészülő hangszer szorosan beágyazódott a hagyományba.

Az erdélyi fejedelmi udvarban 1-2 töröksípos szolgált (trombitásokat nagyobb létszámban alkalmaztak). I. Rákóczi György 1655-ös számadáskönyve általánosságban említi őket. Apafi Mihálynak 1666-ban 1, 1672-ben 2 töröksíposa volt. I. Rákóczi Ferenc szolgálatában 1 töröksíposról, 1 lengyel síposról és 4 síposinasról tudunk (1668). A főurak szintén csak 1-2 töröksípост tartottak. →Rákóczi Lászlónál 1654-ben 1, Munkács várában 1686-ban pedig 2 *tereksípos* szolgált, csakúgy, mint 1666-ban Bécsben, ill. →Esterházy (I.) Pál seregében (1684); itt egyiküknek inasa is volt. A kuruc sereg töröksíposai talán paraszti származásúak voltak, míg a német síposok és trombitások a német városok toronyzenészei közül kerültek ki, s fizetésük jóval magasabb volt.

A ~ egyik legfontosabb szereplési helye a hadizene volt. Kemény János töröksíposának, Bossó Jánosnak 1644-ben harctéren lötték át a karját, ekkor dobos társa is megsérült. →Listius László Mohács-eposzában (mely saját kora, a 17. sz. állapotait tükrözi), mind a magyar, mind a török seregben említ ~ot. →Apor Péter írja a *Metamorphosis Transylvaniae*-ban (1736), hogy az erdélyi főurak asztali muzsikálásnál is szívesen hallgatták a ~ot dobkísérettel, néha más hangszerekkel együtt: „Amely nótákat pedig az sípval fűttanak, ugyan indította mind az embereket mind az italra, mind a vigasságra; most talám azokat az szép magyar nótákat senki Erdélyben el sem tudná fűni.” Tánckíséretre is gyakran használták. →Gyulai Ferenc naplójában olvashatjuk, hogy 1703-ban magyar és német tisztek egy viharos éjszakán 6 (!) tárogatósípos muzsikájára táncoltak. „Mentül jobban csattogott és villámlott, [...] annál inkább fűvattak az német tisztek az sípokát.”

A ~ állandó résztvevője az erdélyi udvari reprezentációnak. 1659-ben Barcsai Ákos beszercei bevonulásán szerepelt (dobokkal és trombitákkal együtt); II. Rákóczi György marosvásárhelyi bevonulásaikor pedig egy töröksípos az „oláh fáta nótáját” fűjta. 1684-ben II. Apafi Mihály

~ok, trombiták, dobok szavára vonult a török követhet. Apor Péter szerint ha az úrfi „megugratta szép moderatióval magát az lovon, fűtták az töröksípót, trombitát”, hasonlóan a lakodalmas menethez. II. Rákóczi Ferencet 1708-ban trombitásai és síposai többször hajnali muzsikával köszöntötték (itt is elkülönülnek a töröksíposok és a *salezmai*, azaz schalmey-síposok). A temetési pompáról sem hiányozhattak. Thököly Imre Borbély Istvánt „dob-, trombita- s töröksípszónál” kísérte sírjához. Wesselényi István 1708-ban két sípost fogadott fel egy temetésre, akik három trombitással felváltva játszottak. Ők egy hintó után haladtak, bár Apor Péter szerint a temetési menetben többnyire „az töröksíposok és trombitások után mentenek az urak hintai, azután ment az község. [...] Egy verset az deákok énekeltenek, más verset az trombitások és töröksíposok fűttanak, de azoknak temetésre olyan keserves nótájok volt, hogy még az férfiakot is sírásra indították, az asszonyokat pedig éppen zokogásra. És mind az deákok énekeltenek, mind ezek fűttak éppen az temetőhelyig...”

A ~ irodalmi, metaforikus szereplése Erdély törökbarát politikájára utal. A 17. sz. végi költészetben egyre gyakoribb a „miként fűjják, néked csak úgy kell táncolnod” kép. A tatár harcokról szóló énekekben (1660 k.) bukkann fel a tatárok sípja ilyen kontextusban, egyértelmű utalásként a kegyetlenül „megtáncoltatott” magyar seregekre: „Nem felejttem ama sáncot, / Hol fűtták a tatár sípot, / Ott a tatár táncot osztott, / A magyar járt nehéz táncot.”

A Rákóczi-szabadságharc idejéből számos adat van a hangszerről, ám hogy kuruc szimbólum lett volna ekkor, annak ellentmond, hogy a Habsburg-párti főurak is használták. A mondat, mely szerint Heister generális összegyűjtette és elégette a tárogatókat, mivel a függetlenség jelképét látta bennük, eddig nem sikerült adatokkal alátámasztani; talán a 19. sz. kuruc romantikájának terméke.

A hangszer népszerűsége a 18. sz.-ban sem csökkent; erre gyakori ábrázolásai (gyalog és lovas töröksíposok) is utalnak.

A harcmezőn és reprezentációs alkalma-
kon továbbra is rendszeresen megszólal-
tatták. 1734-ben →Károlyi Sándor ~
hangja mellett verbuváltatott; Kemény
Sámuel 1737-ben főispáni installációján
„a nemes vármegye dobbal, töröksíp-
pal, trombitával” kísérté. 1740-ben Erdőd vá-
rában az újesztendőt köszöntötte dob,
trombita és ~ hangja. 1784-ben Nagyvá-
radon a →*Rákóczi-nóta* és az →„*Őszi
harmat után*” kezdetű bujdosóének válto-
zatait fújták e hangszereken (→Keresz-
tesi József naplója tudósít erről). A
→Szent Korona Budára hozatalának ün-
nepén (1790) tartott díszmenetben a ko-
ronaőrök mellett haladtak a jász és kun
bandériumok töröksíposai. Az 1790-es or-
szággyűlésen, ill. II. Lipót →koronázásán
is felharsantak a ~ok. →Gvadányi József
verses beszámolójában többször találko-
zunk a „török muzsikát” játszó, tárogató-
sípót fújó magyar katonákkal. Ez egyúttal
az *alla turca* divatját is jelzi, amelynek ha-
tását Gluck, Mozart és →Haydn művei ta-
núsítják. Fáy András az 1796-os pataki
insurrección hallott először ~ot, melynek
„roppant átható, visító hangja volt, annyira,
hogy mi a katolikus templomnál áll-
ván, a jókora távolságra fekvő kollégium
mellől oly tisztán hallottuk hangjait, mint-
ha mellettünk fűtták volna”.

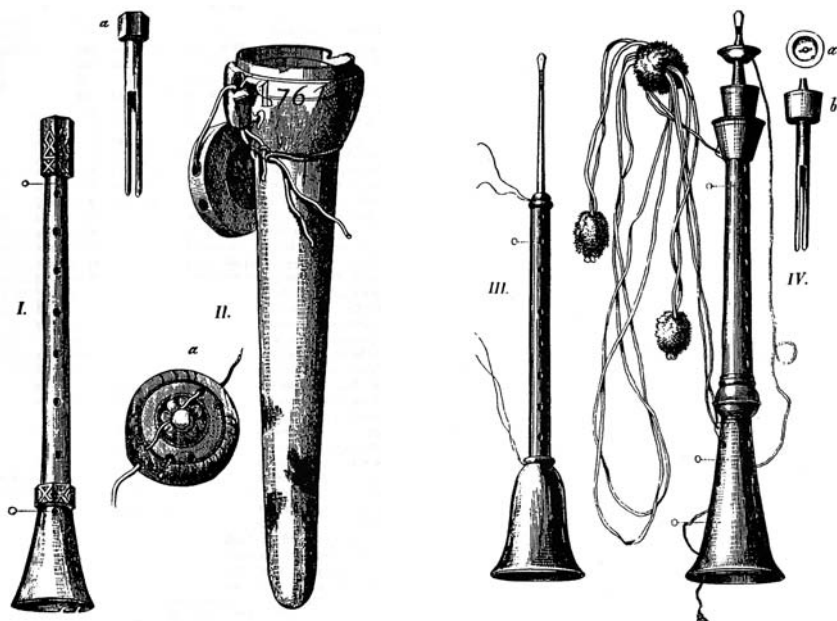
Számtalan leírás utal a ~ lakodalmi
használatára (pl. →Székely László és
Bánffy Kata menyegzője, 1742). →Ret-
tegi György leírásában: „nagy sereggel
megindultak töröksípossal, akinek volt, s
egyéb muzsikásokkal, úgymint hegedűs-
gardonos- és cimbalmosokkal oda, az hol
a menyasszony szülei vagy maga lakása
volt” (1760). Továbbra is szolgált tánc kí-
séretre: →Laczkovics János és →Marti-
novics Ignác pamfletjében, mely a neme-
sek bárdolatlanságát pellengérezi ki
(1790), „ezeknek a tárogatósípok mellé a
doromb, duda és furulya is jó, melyeknek
füleket hasogató dörmögés- és ordításá-
nál a bokátokat elegendőképpen össze-
verhetitek”. Az itt felsorolt hangszerek
alantas, falusias asszociációkat kelthet-
tek az olvasóban.

A 19. sz. első felében még bőven van-
nak adatok a hangszer továbbéléséről. A

~ elnevezés visszaszorul, de a *tárogató*
név megmarad. Különösen gyakran talál-
kozunk a ~pal a hagyománytisztelő Jász-
kunságban. →Fusz János szerint paraszt-
lakodalmakban is fűjják ezt a barbár han-
gú hangszert (1809). A tárogató
bontakozó irodalmi kultusza főként hadi
hangszerként említi, néha honfoglalás
kori eredetére hivatkoznak (→Dugonics
András szerint Lehel kürtjével azonos;
→Szirmay Antal pedig a rómaiak *lituus*
nevű harci kürtjének szinonimájaként írja
le). A napóleoni háborúban, sőt szőrvá-
nyosan még 1848–49-ben is használták.
Dombi Marci (1801/8–1869) gömörhar-
káci primásnak, aki 16 tagú bandával állt
be nemzetőrnek, szintén volt tárogatója.

A kultuszteremtés ellenére az 1830-as
évekre a hangszer játékosai apránként ki-
haltak, s velük együtt a ~ is kiszorult a re-
formkori ünnepekről. Fáy Istvánnak, a
hangszer későbbi „szószólója”-nak maga
→Kazinczy Ferenc hívta fel a figyelmét
egy 80 éves tárogatós tehénpásztorra
Fonyban (Abaúj m.). 1822-ben „fedezte
fel” Szilágy Lajos a 74 esztendő s hegy-
közpályi (Bihar m.) tárogatóst, Sós And-
rást, aki a *Rákóczi-nótán* túl →*Kádár Ist-
ván történetjének* dallamát is tudta fűjni.
Egy 1825-ös aradi főispáni beiktatáson
egy Nógrádból hozott tárogatós muzsi-
kált, „de rosszul fűjta a tárogatót, mely
különbön is meg volt hasadva”. Szatmár-
ban 1832-ben halt meg az utolsó töröksí-
pos, addig apáról fiúra örökölték a mester-
séget. A rimaszombatiak két, török eredetűnek
mondott sípját 1835-ig használták a
városházán. Egy Miskolc környéki lako-
dalomban (1844) a zászló mellett szólt a
~: „A szegény öreg sípos Rákóczy vala-
melyik régi dalát fűtta volna, de melle már
nem bírta meg az erős fűvást. Most senki
sem tudja a töröksípót fűni.”

Az 1830–50-es években ismét kísérle-
teztek a régi ~ tudatos életben tartásával;
ebben a *Vasárnapi Ujság*, a *Déliab* és a
Zenészet *Lapok* is szerepet vállalt. Thern
Károly 1839-ben zenekari kísérettel lép-
tette fel a Nemzeti Színházban, Gaál Jó-
zsef *Svatopluk* c. drámájához írt kísérő-
zenéjében. Nyitrán 1839-ben a Ligats ne-
vű tárogatós dinasztia által megőrzött

A Nemzeti Múzeumba beküldött töröksípok (tárogatók) a Vasárnapi Ujság metszetén (1859)

régi hangszert ifj. Ligats János lemásoltatta és használta. Hajdú László túrkevei ügyvéd az 1840–50-es években lett a hangszer szószólója a sajtóban. Tudósításaiból több, azóta elveszett ~ról tudunk. 1853-ban Fáy István indítványozta a tárogató kutatását. Virág Lajos még ebben az évben lemásoltatott egy kunszentmiklósi ~ot, s beküldte a Nemzeti Múzeumnak, majd 1864-ben az eredeti hangszer, az ún. Beliczay-tárogató is oda került. 1854-ben egy puritánabb kivitelű hangszert küldött. 1857-ben Bethlen Ferenc ajándékozott egy tárogatót a múzeumnak, bőrrel bevont tokban – talán ez volt Sós András hangszere.

1859-ben a *Vasárnapi Ujság* felhívásaira több tudósítás érkezett. Fáy István javasolta a cigányzenészeknek, hogy vegyék be a hangszert zenekaraikba. Suck András, a Nemzeti Színház oboistája 1859. dec. 8-án a Nemzeti Múzeum dísztermében mutatta be az angolkürtnáddal felszerelt Beliczay-tárogatót. A kritikák szerint „a tárogató hangjában van valami panaszos megható. Különösen közép-hangjai szépek. A magas régiókban hagy

némi kívánnivalót.” „Hangja sokat hasonlít a klarinét hangjához, de annál áthatóbb és kellemesebb, talán minden fúvó hangszer között legjobban közelíti meg az ének hangját.” A *Rákóczi-induló* viszont Suck még nem merte elfűjni...

Suck későbbi, oboa- és klarinétulajdonosokat ötvöző hangszerreformja, ill. Hajdú László ötletei sem mentették meg a régi, duplanásos tárogatót; az 1860–70-es évekből már csak szórványos adatok vannak róla. Mosonyi Mihály szerint 1860-ban Félegyházán lakott valaki, aki sípot tudott készíteni a hangszerhez. (A kérdés nem mellékes. 1999-ben e sorok írójának – Pap János hangszerakusztikai mérésén segítkezve – módja volt többféle náddal megszólaltatni a Nemzeti Múzeum hangszereit. A Beliczay-tárogató a hajdan vele ábrázolt, hosszú stiftre szerelt oboaszzerű, kemény náddal fojtott hangon szólt, pontatlan skálával. Egy közönséges, rövid török zurnanáddal viszont valószínűtlenül nagy hangerővel szólalt meg a hangszer, kristálytisza hangssal. Szabadtéri alkalmakra a 18–19. sz.-ban is ilyet volt érdemes használni.)

C és G hangolású töröksípok (Bige József, 1995)

Éri Péter (töröksíp) és ifj. Csoóri Sándor (duda) a Muzsikás együttes Ősz az idő c. lemezének borítóján (1989)

Káldy Gyula felkérésére Schunda Vencel József, a cimbalom tökéletesítésével nemzetközi rangot szerzett hangszerkészítő a Millennium idején megtervezte, majd gyártani kezdte a modern tárogatót (1894–96). Ezzel a hagyományos ~ története lezárult. A duplanásdas hangszerről szimplanásásra (klarinétra vagy szaxofonra) való átállást a balkáni népek (görögök, szerbek, törökök, dobрудzsai tatárok) körében mindenütt megfigyelhetjük. A ~ újabb aktív használatára újabb 120 évet kellett várni Mo.-on: a táncházmozgalom, főként a folklóri feldolgozások (Kolin-

Töröksípos térzene az 1999. évi egri Végvári Vigasságokon (a Musica Historica tagjai)

da, Sebő, Vízöntő, Muzsikás, Kormorán stb.), a régizenei együttesek (Kecskés Együttes, Bakfark Consort, Barozda stb.), majd Szőrényi Levente rockoperái (*Kőműves Kelemen; István, a király*) hozták meg számára a nyilvánosságot. A Bige József (1928–1996) által készített új hangszerek némelyike ma is rendszeresen megszólal a színpadon és a hangfelvételeken. Az újabb népzenei és világzenei együttesekben azonban szinte mindenütt felváltotta a szoprán- és altszaxofon.

A tábori síp így távolodott el természetes közegétől, s vált először ünnepi, alkalmi hangszerré, majd ereklévé. A török reprezentációt felidéző ~ a keleti gyökereivel egyre többször büszkélkedő 18. sz.-i magyar nemesi öntudat egyik kifejezője lett, ellenpólust alkotva a német zenével és a Habsburg-birodalmi identitással.

Lásd még: →oszmán-török zene a hódoltságban; →zeneélet a királyi és fejedelmi udvarban; →zeneélet a nemesi és főnemesi udvarokban; →zeneélet a városokban.

Irod.: TóTH Béla, *A tárogató*, in Uő, *Magyar ritkaságok*, Bp., 1899; RÉTHEI-PRÍKKEL Marián, *A tárogató síp eredetisége*, Magyar Nyelvőr, 47(1918); HARASZTI Emil, *II. Rákóczi Ferenc a zenében*, in *Rákóczi-émlékkönyv*, II, Bp., 1934; ESZE Tamás, *Zenetörténeti adattaink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703–1712)*, in *Zenetudományi ta-*

nulmányok, IV, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., 1955; SZABOLCSI Bence, *A XVII. század magyar főúri zenéje*, in Uő, *A magyar zene évszázadai*, I, Bp., 1959; Uő, *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje*, in Uő, *A magyar zene évszázadai*, II, Bp., 1961; BIRÓ Izabella, *Tárogató*, MNy, 65(1965); GÁBRY György, *A tárogató*, Folia Archaeologica, 18(1966–67); Uő, *A tárogató*, MZ, 1978; MÁTRAY Gábor, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írások*, vál. GÁBRY György, Bp., 1984; *Magyarország zenei története*, II, 1990; LAJTHA László, *A tárogatóról*, in Uő *Összegyűjtött írásai*, kiad. BERLÁSZ Melinda, Bp., 1992; PÁVAI István, *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*, Bp., 1993; SUDÁR Balázs, CSÖRSZ Rumen István, „*Trombita, rézdob, tárogató...*” *A török hadizene és Magyarország*, Enying, 1996; *A tárogató. Történet, akusztikai tulajdonságok, repertoár, hangszerkészítők / Das Tárogató. Geschichte, akustische Merkmale, Repertoire und Instrumentenbauer*, kiad./Hrsg. Zoltán FALVY, Bernhard HABLA, Bp.–Oberschützen, 1998; CSÖRSZ Rumen István, *A törökök sipjától a magyar töröksipig*, in *Identitás és kultúra a török hódoltságban (16–17. század)*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Bp. (megjelenés előtt).

Csörsz Rumen István

történés

Szemantikailag leterhelt fogalom. A köznyelv tartózkodása használatától ennek megérezéséből fakadhat, ha mégis él vele, a ~ az *esemény* szinonimája. Igésített formája (*megtörténül*) nem fordul elő a mindennapi nyelvhasználatban. Orvosi szakszövekként valamely szerv rendellenes működését, ill. ennek következményét jelenti: agyi ~ = gutaütés, stroke.

Humán területen a narrációval elbeszélt cselekedetek, ill. lelki folyamatok lehetnek ~ek. A filozófiai terminológiában a ~ fogalma a szubsztanciamentafizika horizontján túlélve jut megkülönböztetett szerephez („minden megértés története” [„alles Verstehen ein Geschehen ist”), GADAMER), a folyamat-központú szemlélet legújabb irodalomtörténet-írásunkban is jelen van („megtörténül”, KÖSZEGHY).

Irod.: Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 1984; KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., 2008.

Takács József

Trágár Balázs

A 16. sz.-i magyar népi mulattatók egyik típusa, feltehetőleg egy elveszett →népkönyv főszereplője. Emlékezetét →Bornemisza Péter *Ördögi kisírtetek* c. könyve őrizte meg: „Mi mulatságnak tartjuk az históriákat, kiket Markolf zsib-ságáról írtak, avagy amaz Trágár Balázsról, ki az barátokhoz ment király parancsolatjával, hogy segítsék meg, mert ezért kell hazudni az király előtt. És azt felelték: – Fiam, mi nem tudunk hazudni. – Mond az: – Bár a' legyen egyik. Azután az apácák között némává tőtte magát, és meghasasította őket, és királyné előtt azból szerzett csúfságot. Azonképpen, akiket írnak némely csúfokról, kik ugyan mesterséggel tanulják az csélcspát, és sok országoknak nagy híresek is, mint Németországba Eulenspiegel, Orlando és a többek. Mondok, te azt gondolod, hogy ezek nem ördögi kisírtetek. Maga ez éktelen tréfáló mulatsággal elszakasztja az idvösségre való vigyázástul azt is, az ki mieli, azokat is, az kik azfélékbe gyönyörködnek. És az pokolnak örök rívásával fizeti meg az éktelen kacagásokat. De miért hogy ezek testi bolond édességgel elegend, nem veszik az kába emberek eszékbe mérgét az ördögnek.”

Bornemisza beszámolója csak első olvasásra tűnik lakonikusnak és hézagossnak. Valójában – a maga sajátos elbeszélői modorában – körültekintően és kimerítően tárgyalja a témát. Király György és Kardos Tibor klasszikus értékű tanulmányai – alaposan megvizsgálva Bornemisza valamennyi állítását és kifejezését – megnyugtatóan feltárták ~ alakjának nemzetközi párhuzamait, és sikerrel határozták meg a Bornemisza által feljegyzett két tréfás történet műfaját, forrásait és kontextusát.

Régtől fogva tudjuk már, hogy a régi magyar nyelvben német kölcsönszövekként meghonosodott *trágár* (Träger) megnevezéssel a házról házra járó közönséges

vándormulattatókat, tréfacsinálókat, mutatványosokat, alakoskodókat illették. Olaszból vett szóval *trufátor*oknak, vagyis csínytevőknek, kópéknak is nevezték őket, olyan alakoknak, akik *trufákkal*, azaz bohóctréfákkal (olaszul *truffa-buffa*) szórakoztatták közönségüket. A régi magyar *trufa* szó jelentése némiképp eltért a mai *tréfa* szótól: csalást, szándékos megtévesztést, szélhámosságot – Bornemiszával szólva „zsíbság”-ot – értettek rajta. A *trufa* egykorú magyar megfelelője a *csúfság* volt, magukat a trágárokat vagy trufátorokat pedig *csúfoknak* is hívták. Az idézetből az is kiviláglik, hogy a trágárok vagy csúfok egy meghatározott mulattató rend tagjai voltak, akik úgy-mond „mesterséggel tanulják az csélcspást”. ~ „keresztneve” szintén olaszból kölcsönzött beszélő név: a féleszű, bolondos *Biagio* vagy *Biasio* pontos megfelelője a magyar *Hübele Balázs*. Bornemiszsa pontosan rámutat a népkönyvi alakként fellépő ~ külföldi megfelelőire is: olyan volt ő, mint a németek Eulenspiegel, avagy az Orlandóként ismert bohóc. (Tévedett Eckhardt Sándor, amikor azt hitte, hogy Bornemiszsa az *Orlando Furiosó*ra utal itt, összemossa a népi burleszket a finom szatírával. Teljesen világos, hogy az olasz nevű Orlando tréfamester éppúgy Németföldre vált híressé, miként Till Eulenspiegel.) A Dolcibene, Gonnella, Arlotto típusú olasz trufátorok és udvari bolondok valóban „sok országoknak nagy híresek” voltak, és csínytevéseiket novella-, ill. anekdotagyűjteményekben örökítették meg. Mivel Bornemiszsa ezekhez az írásban terjedő trufagyűjteményekhez hasonlította ~ történeteit – „akiket írnak némely csúfokról” –, indokoltnak tűnik feltételezni egy elveszett ~népkönyv létezését.

A Bornemiszától elsőként elbeszélt trufa – melyben ~ a szerzetesbarátok képmutatásáról szolgáltatott csúfságos bizonyosságot a királynak – Király György számára még értelmezhetetlen volt, Kardos Tibor azonban utolérhetetlen fantáziával megfejtette: „Itt arról van szó, hogy Trágár Balázs egy meg nem nevezett király parancsával ment a barátok-

hoz, nyilván ferencrendiekhez, hogy segítsék meg. Megígérte, hogy segítség fejében majd hazudik a király előtt: »Ezért kell hazudni az király előtt«. Hogy mi ennek az értelme, azt a folytatás világítja meg. A barátok ugyanis ekkor egészen meglepően azt felelik, »Fiam, mi nem tudunk hazudni«. Ez csak akkor érthető, ha a királyt és Trágár Balázst az vezette a kópéság kifőzésekor, hogy ezek a barátok minduntalan segítséget kérnek. Vajon mit tesznek érte cserébe? Tömérdeket hazudnak. Mit szólnának, ha a király ezúttal őhozzájuk küldené hivatásos hazudozóját segítségért, mondván, hogy majd hazudik érte cserébe? Ugyan, mit felelnek rá? Hát azt, ami a történetben elhangzik, hogy ők nem tudnak hazudni. Mire Trágár Balázs rájuk tromfol: »Bár a legyen egyik!« Vagyis: ez az állítástok maga is egyike számtalan hazugságoknak.” A másodikként elbeszélt ~trufát már Király Györgynek sikerült azonosítani „a néma kertész” történetével, amely Boccaccio *Dekameron*jában a harmadik nap első novellájaként szerepel. A sokat utánczó pornográf történet fajankó hőse, Masetto da Lamporecchio magát süketnémának tettetve kertésznek áll az apácához, akik csakhamar „meghasasodnak”, miként ~ nővéreké is. (Megjegyzendő, hogy Lamporecchio egy toszkán falu neve, egyszerűen ebben az esetben beszélő név, utalva arra, hogy viselője éppenséggel nem süket, hanem ’éles fülű’.) Eckhardt Sándor mutatott rá, hogy a vándoranekdota Boccacciónál is átvétel, hiszen már előfordul az első trubadúrként ismert IX. Vilmos aquitániai herceg, Guilhèm de Peitieu (1071–1126) egyik, rendkívül szabadszajú versében is (*Farai un vers, pos mi sonelh* – Verset írok szenderegve). Vilmos herceget két gyönyörű hölgygel hozta össze a sors, akik előtt süketnémának tette magát. A nők száz szörnyű próbának tették alá, míg megbizonyosodtak némaságáról, ő pedig ezután 41 napon át, 188 ízben élvezte kegyeiket. ~ is egy hasonló esetből „szerzett csúfságot” a királyné előtt. A barátokat szóval, az apácákat szavak nélkül (de annál hatásosabb tet-

tekkel) csúffá tevő magyar buffone élmény-színjátékai valóban méltó megfelelői voltak az olasz *novelláknak* és *beffák*-nak, a francia *fabliau*-knak, a német Spielmanok *Schwankjainak* és a humanisták *facetiáinak*.

Mindezt többé-kevésbé világosan láttuk eddig is. Egyvalami azonban mindmáig tisztázatlan maradt. Vajon miért tartotta ördögtől való éktelenségnek Bornemisza Péter a trufákat, és miért irtózott annyira a kacagás, vagy ahogy másutt írja, a röhögés „testi bolond édességétől”? (Tekintsünk most el attól, hogy Bornemisza minden világi hívságban „ördögi kisírtetet” szimatolt, és figyeljünk csupán arra, hogy a nevetés kárhóztatásával az állítólagos közvélekedésre hivatkozott.)

Az egyik lehetséges magyarázat a ~féle bohóctréfák „társadalombíró” karakteréből, „antifeudális” jellegéből indul ki – ha jól megfontoljuk, nem is megalapozatlanul. A trufák „tótágast álló világában” (→ „felfordult világ”) valóban valamiféle társadalmi igazságszolgáltatás zajlott, amiként erre már – a marxistának aligha nevezhető – Jacob Burckhardt is rámutatott: „Ezek jobbra nem igaz történetek, hanem bizonyos körülmények között adott válaszok, hajmeresztő naivságok, amikkel félbolondok, udvari bolondok, kópék, ledér nők kivágyják magukat; a komikum ennek az igazi, vagy látszólagos naivságnak a világ egyéb állapotaihoz és a hétköznapi erkölcshez való rikító ellentétében van: a dolgok tótágast állnak” – írja az újkori gúnyról és élcről értekezve. A trufátorok élcei valóban sokszor csattantak a hatalmasokon és a hatalmaskodókon, egy-szersmind az is igaz, hogy leginkább azok gyönyörködtek a mulatságos emberek „csélsapásaiban”, akik a társadalmi ranglétra tetején álltak: az urak, az uralkodók, a főpapok és sokszor maga a pápa is. Másfelől a gúny nem tett különbséget úr és szolga közt, célba vette a mesterembereket, a céheket, a parasztokat és szinte kötelező jelleggel magukat a tréfamestereket is. A leghíresebb bolondozók közt királyok is akadtak bőséggel – hogy a hagyományban élő Má-

tyás királyon kívül mást ne is említsünk most.

A nevetés elutasításának másik lehetséges oka a trufák állítólagos erkölcstelen voltában kereshető. Bornemisza valóban utal arra, hogy ~kópésága „elszakasztja az idvösségre való vigyázástul azt is, az ki mieli, azokat is, az kik azfélékbe gyönyörködnek”. Kétségtelen, hogy a „csúfok” csínytevései telis-teli voltak brutális szexualitással, valamint a fekáliában vajakáló anális humorral, miként ezt maga Bornemisza bizonyítja egy ~hoz hasonló másik trufátor, bizonyos Szilva Albert történetében a fokhagymás-borsos lószarról. Bornemisza és prédikátortársai aligha tekinthették eleve tisztességtelennek a tréfálkozásnak emez alpári fajtáját, hiszen nap mint nap maguk is éltek vele – gondoljunk csak Luther Márton trágylében tocsogó nyelvezetére. A →reformáció nyelvtől, világszemléletétől és vitastílusától voltaképpen elválaszthatatlanok voltak a trufák. Maga Bornemisza Péter is egy túlon túl jól sikerült trufa miatt került tömlöcbe Kassán, amikor angyalnak öltözve a kályha mögé rejtőzve ijesztgette a kat. várkapitányt. És természetesen ~két trufája is főként apáca- és szerzeteselenes éle miatt kapott helyet az *Ördögi kisírtetekben*.

A harmadik indoklás éppenséggel irodalmi szempontból közelíti meg a röhögés elutasítását. A régi magyar írók és olvasók egy része ugyanis nem tudott különbséget tenni a szép és a jó írás között, számukra az érték legfőbb kritériuma az igazság volt (historia), épp ezért hazugságként bélyegeztek meg mindent, ami fikció, kitalálás (fabula). ~történetei a csalás, a hazugság, az ájtetés mintapéldái voltak. ☞ Kőszeghy Péter mutatott rá arra, hogy milyen sok bírálat érte a régiségben az „erkölcstelen” hazugságot: „Margitai Péter református prédikátor a következőket értette tréfásságon, vagyis, az ő szóhasználatában, trágárságon: »Az tréfás pedig, mikor valaki, hogy mind magát, mind egyebeket gyönyörködtesen, olyat mond, azmi úgy nincsen. Ezt más névvel trágárságnak nevezhetjük, azmely ez mostani időben felette igen

regnál, kiváltképpen az főrenden valóknak udvarokban.« Majd így folytatta: »Jegyezzük meg ezekből, hogy nemcsak az veszedelmes és káros hazugság tilalmas, hanem ezzel egyetemben az barátságos és tréfás is egyszersmind megtiltott.«” Sok az igazság ebben az érvelésben, de az is tény, hogy a magyar írók másik része Erasmus nyomán úgy gondolta, hogy nem minden hazugság, ami annak látszik, sőt a fabulás tréfasságok éppenséggel a mélyebb igazsághoz nyitnak utat. Ők voltak azok, akik minduntalan Ezópusra (→Aesopus), a legrégebb és legjobb trufátorra hivatkoztak. Hiszen mi más lenne az önmagát holtá tettető macska ezópusi meséje, mint klasszikus trufa? Bornemisza Péter, aki már fiatal korában tudott arról, hogy „magyar nyelven már néhány esztendeje elkezdtek írni”, és ezt Cicero, valamint a műveltebb nemzetek példájára gyarapítani kívánta, nyilvánvalóan pontosan tisztában volt azzal, mi is az „ezópusi só”.

~ bohóctréfáit nem ezek miatt az okok miatt szidalmazták és üldözték, hanem azért, mert a trágárság igazolta és mintegy szentesítette a visszabeszélést, a másként gondolkodást. Mindig sokan voltak – és nemcsak a „feudális elnyomók” között –, akik csakis a parancsnoklás, a kioktatás, válaszképpen pedig a hízélgés beszédformáit tartották üdvösek és kíváncsiaknak. Bornemisza Péter íróként nem tartozott ezek közé, egyházi emberként azonban átvette és elfogadta retorikájukat. Ez a retorika – a szellemi elnyomás – természeténél fogva elviselhetetlennek tartotta a bolondok nyelvezetét. És nemcsak azért, mert a bolondság fittyet hányt minden tekintélyre. Hanem azért, mert az elnyomó is tudta, hogy a bolond igazat beszél, és ezt nem akarta hallani. De a bolond – ezért is volt bolond – rendületlenül szemébe vágta azt, amit minden udvari bolondok őse, a Bornemisztól is megidézett Markalf mondott Salamon királynak: „Azt szokták mondani bölcsnek, ki tartja magát bolondnak.”

Lásd még: ☞ nevetés; →Salamon királynak, az Dávid király fiának Markalf-

fal való tréfabeszédeknek rövid könyve; →tréfa.

Kiad.: BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísérletek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., 1955.

Irod.: GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és kapcsolatai*, Bp., 1934; *Salamon és Markalf históriája. Markalf meséje és ötven találós kérdés*, kiad. LENGYEL Dénes, Bp., 1943; KARDOS Tibor, *A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései*, Filológiai Közöny, 1(1955); TURÓCZI-TROSTLER József, *Tótágast álló világ*, in Uő, *Magyar irodalom – világirodalom*, I, Bp., 1961; JACOB BURCKHARDT, *A reneszánsz Itáliában*, ford. ELEK Artúr, Bp., 1978; KIRÁLY György, *Két Boccaccio-novella 16. századi irodalmunkban*, in Uő, *A filológus kalandozásai*, kiad. KENYERES Ágnes, Bp., 1980; GYARMATI BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad. KÖSZEGHY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, utószó KÖSZEGHY Péter, Bp., 1990; CSAKTORNAYI Máttyás, *Gróbián*, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1999 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 9); RMKT 11, 1999, 5., 24., 25., 26., 27. sz.; George W. McCCLURE, *The Culture of Profession in late Renaissance Italy*, Toronto, 2004.

Ács Pál

tragefactus

A →*Képes Krónika* 110. fejezetében, valamint számos vele egy családba tartozó krónikakompozícióban található szó. A krónikatípus szövegeiben egyazon helyen, de csak egy alkalommal fordul elő. Itt a Salamon király, valamint I. Béla király fiai, Géza és László közötti viszály elbeszélésének egy pontján az ármánykodó Vid ispán mérgező szavaitól befolyásolt Salamon király állapotát jellemzi. Bollók János leleményes értelmezése szerint a krónikaszerző a német *Drache* (‘sárkány’) és a latin *factus* (‘lett, vált’) szavakat ötvözi, s a jelző jelentése: ‘sárkánnyá vált’. A szó még egy helyen előfordul: I. (Nagy) Péter szicíliai király 1282-es levelében, ahol a *tragefacta* jelző a szöveghelyzet alapján az ellenséges hadak megsemmisítésére utal. Ennek alapján valószínűbb, hogy a *strages* (‘vereség, leverés’) és a *fio* vagy *facio* (‘lesz, válik valamivé’) szavakból képzett jelzővel van

doljunk, és jelentése 'lesújtott, vereséget szenvedett, megsemmisült': ekképpen vonatkoztatható a Vid szavaitól lesújtott Salamon király állapotára.

Irod.: SRH, I, 1937, 376; *Képes Krónika*, ford. BOLLÓK János, jegyz. SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László, tan. SZOVÁK Kornél, Bp., 2004, 202, 480. jegyz.; János BOLLÓK, *Tiersymbolik als literarisches Stilmittel (Bemerkungen zu den Gesta regis Ladislai)*, Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 41(2001), 194; *De rebus regni Siciliae (9 settembre 1282–26. agosto 1283). Documenti inediti, estratti dall'Archivio della Corona d'Aragona, e pubblicati dalla sovrintendenza agli Archivi della Sicilia*, Palermo, 1882, n. LVI, 57 (Documenti per servire alla Storia di Sicilia, V).

Jankovits László

Turbulya Tamás (16. sz.)

Báthory István Erdélyből származó udvari festője. Lehoczky Tivadar (1830–1915) a vásárosnaményi Eötvös család okmányai között talált rá egy nemesi oklevélre, amely Báthory István lengyel király rendeletére, a litvániai Grodno várában, 1579. nov. 1-jén kelt, és amelyet Berzeviczi Márton erdélyi kancellár írt alá:

„Ebben a nevezett király Turbulya Tamás nevű képirójának (*pictori nostro*), ki közrendből származott, Czegán előnévvel nemességet, s azon felül hű szolgálatai jutalmazásául, melyeket hosszú ideig udvarában lengyel földön is teljesített, Gyulafehérvárott a Téglá utcában – Apadi István és Ütőkezű János szomszédságában, egy adómentes házat s a Borpatak nevű előfokon (*promontorium*) Soros Mátyás és Szászvárosi György szomszédságában – egy szőlőt adományozott.”

A máshonnan nem ismert festőt a román művészettörténészek önkényesen Toma Turbulea névre átnevezve, román festőként tartják számon. A *turbulya* vagy *turbulya* magyar nővényéből képzett családnév a szilágysági magyar nemesek között a 17. sz. végén is felbukkan (Turbuja, Turbura, Turbulu, Turbulja).

Irod.: LEHOCZKY Tivadar, *Turbulya, magyar képiró a XVI. században*, Sz, 1880, 834; PETRI Mór, *Szilágys vármegye monographiája*,

VI, *Birtokosok, családok története*, L–Z, Zilah, 1904; TRÓCSÁNYI Zoltán, *Turbulya Tamás magyar festő a XVI. században*, in Uő, *Magyar régiségek és furcsaságok*, II, Bp., 1930; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, begründet Ulrich THIEME und Felix BECKER, Hrsg. Hans VOLLMER, XXXIII, Leipzig, 1939, 484; Remus NICOLESCU, *Contribuții la istoria începuturilor picturii românești*, Studii și cercetări de istoria artei, an I, nr. 1–2, 1954, 81–96 (ism.: MÉ, 1955, 85); Vasile DRĂGUȚ, *Romanian painting in pictures*, Meridiane Pub. House, 1971, 80.

Szentmártoni Szabó Géza

Tyrkir ☞ theatrum Borghesianum

U

az unikornis által üldözött ifjú esete

Közismert →példázat a középkori irodalomban, mind magyar (→*Kazinczy-kódex*), mind latin (→*Legenda aurea*) nyelven fennmaradt. A történet szerint az ifjú az →egyszarvú elől menekülve belezuhan egy mély gödörbe, amelynek alján mérges →kígyók képében a halál vár rá. Szerencsére sikerül megkapaszkodnia egy bokorban, de a bokor gyökereit két egér rága. Fölpillantva azonban észrevesz egy lépet, amelyből csöpög az édes méz, s mindenről elfeledkezve nyalni kezdi.

Az elterjedt vándortörténet a Buddhalegenda keresztény szellemű átdolgozása. Egy változata megvan a shaolin kolostorokban is. Ott ifjú szerzetes szalad egy tigris elől, és ugrik be egy szakadékba. Ő is megkapaszkodik két egér által rágott bokorban, de ő nem mézet, hanem egy szép epret lát meg.

Am kicsoda különbség van a tanulásban! Nyugaton a bűnös, hitetlen ember még földi léte utolsó pillanatában is csak a testi élvezetre gondol, ezért pokolba jut. Keleten azonban az ifjú szerzetes boldog. Még soha életében nem evett ennyire finom epret.

Ludányi Mária

Ü

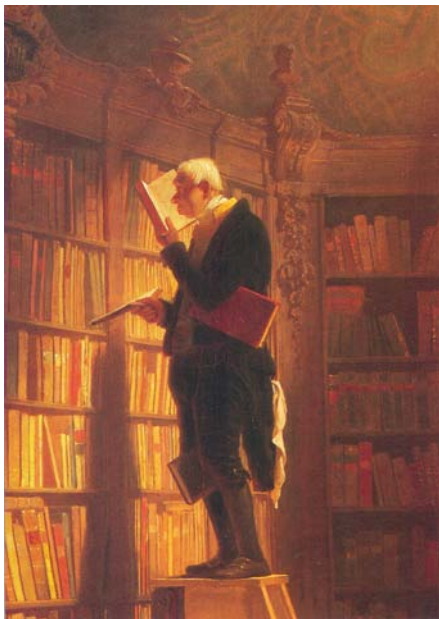
üröm (Artemisia absinthium L.)

A fészkesek családjába tartozó növény. Mo.-on több faja honos, és ismert volt már a régiségben is. Így a „fejiröröm” és a fekete „öröm”. Ez utóbbit Szt. János öve, mátrafü, fünek anyja, varadics vagy kálomista tapló néven is említik. A benne található kámforféleség, az absinthion miatt a népi hiedelemvilágban és a gyógyításban is sok célra alkalmazzák. Gyásznövényként is nevezetes, mert olykor a koporsóba a halott mellé helyezték. Régészeti föltárás során már kun sírban is találtak az eltemetett koponyája alatt maradványt ebből a növényből. Sárospatakon, egy középkori sírban a test ~füvel volt beborítva. A szokás Európa-szerte ismeretes. Gyógynövényként, sokféle külső és belső haszná mellett, féregűző hatást is tulajdonítottak neki. →Melius *Herbariuma* is ajánlja erre a célra: „A varadics levelét főzd meg borban, vagy tejben add innya, a galasztát kiűz”, vagy „Minden galisztát megöl, ha a fűvét borban főzed és azt iszod, Dioscorides mondja.”

Valóban már a görögök is ismerték, és nemcsak gyógyító hatását, hanem külső hasznát is a háztartásban és a könyvek vonatkozásában. Dioszkoridész (1. sz.) szerint az ~ megvédi a ruhaneműt a rágcsálóktól, és hatásos a szúnyogok ellen is. Ha pedig a könyvíráshoz használatos tintába keverik, akkor védelmet ad az egek pusztítása ellen. Alkalmazása föloldott állapotban még hatásosabb. Plinius a *Historia naturalis*ban (27, 52) csaknem szó szerint veszi át forrását. Megtoldja annyival, hogy ő szúnyogok ellen az elégetett növény hamuját ajánlja. Az író-tintába pedig az oldat belekeverését javallja. Plinius műve a humanisták természettudományi kézikönyvéül szolgált. Hatása századokon át nyomon követhető. A nyilvánvalóan ősidőktől fogva termesztett növény a 17. sz.-i kertekben is helyet kapott. →Nadányi János az „orvos kertnek” hatodik mezejében helyezi

el, a hatodik ágyban. A növény ismert haszná nála: „ha az ürmöt ruha tartó ládákban széllal el csinálod minden el rágó állatok ellenkezősektől meg-tartja a ruhát. Ismét, ha az írni való ténat vizével, vagy akarmi vízzel melyben ürmöt áztatál, íratod a bötüket és könyveket az egek ellen meg-örzi, amint Dioscoridesbül írja Plinius.” Az ~ hasznos voltáról való vélekedés az újkorban is nyomon követhető. A kérdés szakszerű tárgyalását olvashatjuk Toldy Ferencnek az akadémiai könyvtár tisztviselői számára 1848-ban kiadott részletes utasításában a következőképpen: „a’ régi fatábla-kötetekbe gyakran belé esik a’ szű (különösen a makacs furdancs, ptinus pertinax Lin.) [...] minthogy pedig mind a’ fát, mind a’ bört, mind a’ csirízt megtámadó férgek, hol e’ részekkel a’ nyomtatvány érintkezik, ezt sem kimélik, sőt abba néha mély és kiterjedt lyukakat és folyosókat fúrnak, hogy ott tojásaikat lerakják; ezeken kívül a peneg is (psorus pulsatorius Lin.) a’ papirosban, bár kisebb, kárt teszen: a’ nyomtatvány lehetó biztosítására a’ következők szolgálnak. Minden könyv, vagy legalább a puha, porhanyu papirosra nyomottak, s’ a nagyobbyszerű, drága, pompás, rajzos munkák’ papirosa enyvesvizen huzassék által (planírozassék); melly czélra igen tiszta fejer enyvet végy, ’s abban ürmösfütt és timsót főzz.”

A növény belső hasznára tevődik át a hangsúly akkor, amikor a papíralapú könyvek megritkulnak. Ekkortól fokozottabban szorul megerősítésre a „könyvmoly” (Bücherwurm, bibliophag) kedélyvilága. Segítségül megint az ~ szolgál, azaz a belőle készült ital, az abszint. Már az említett görög forrás, Dioszkoridész is tudta, hogy ez a nedű elűzi a kedvetlenséget, és hasznos bizonyos szívátjéki panaszokra is. Becsét növeli Plinius közlése. Szerinte a régi rómaiaknál szokás volt a kocsiverseny győztesének jutalmul a Capitoliumon abszintot, az egészség jelét inni adni. De még az ókori szerzők tekintélye sem volt elég ahhoz, hogy a növény és a belőle készült ital utóbb egyenlő megítélés alá essék. Míg ugyanis az ürmös tintát még a 19. sz. közepén, még-

Carl Spitzweg (1808–1885): Der Bücherwurm (részlet)

hozza akadémiai szinten is nélkülözhetetlennek tartották, az italt már a 20. sz. elején Svájcban és Franciá.-ban is betiltani tervezték, és számos országban csaknem egy évszázadra be is tiltották. Musset az abszint színére utalva „Muse verte”-nek nevezte kedvenc italát. Nyilvánvalóan Dioszkoridészt idézi, mintha ez a kifáradó szellemi erőt pótolná. A „zöld múzsa” valóban meg is ihletett olyan nagy festőket, mint Degas, Manet vagy Toulouse-Lautrec. De ők éppen a mértéktelenné vált gondúzó hatást örökölték meg. A túlságos élvezet ugyanis az abszintizmus nevű kórt idézi elő, amely lényegében azonos a pálinkamérgezéssel. Márpedig ez a „könyvmoly” esetében halálos veszélyt is jelenthet, ha az olyannyira óhajtott könyv a legmagasabb polcon van elhelyezve.

Irod.: MELIUS Péter, *Herbarium*, Kolozsvár, 1578; NADÁNYI János, *Kerti dolgoknak leírása*, Kolozsvár, 1669; TOLDY Ferenc, *Utastítás a' M. Akadémiai Könyvtár' tisztviselői számára*, Buda, 1848; SELMECZI László, *A kunok letelepedésének emlékei*, Élet és Tudomány, 15(1980); GERVERS MOLNÁR Veronika, *Sárospataki síremlékek*, Bp., 1983.

Ritoókné Szalay Ágnes

ütő-hangszerek

Akkoriban, amikor →Geleji Katona István az *Öreg graduál*hoz (1636) fűzött előszavában, az *Isten ditsőítettetésének módjairól való ajánló levél*ben arról dörgedezett, hogy a templomokat „hegedűnek vintzogások” tölti be, s →Zrínyi Péter 1633. dec. 27-én írt levele szerint némely nagyszombati diák „nem szünik az szaroz fanak hasat vakarni”, létezett a vonós és pengetős hangszereknek egy alapvetően eltérő használata is. Ez a kétségkívül igencsak archaikus és alapjában nagyon is kézre eső hangszerhasználat vlsz. nem lehetett annyira ritka, mint ahogy ma dokumentálható.

A ma ismert első hazai adatot egy 1599-ben lejegyzett kolozsvári tanúskodásban találjuk: „Én is ott voltam abban az lakodalomban, egykor mikor ott mulatnánk, Demeter deák valamiképpen az orrát fel szúrá Menihart deáknak az hegedő vonóval, kin Menihart deák meg haragvón vövé ki az hegedőt kezéből Demeter deáknak, és ütötte az fejében [...] azért az hegedőnek semmi romlásan nem lőn.” 1638-ban pedig egy marosvásárhelyi tanú ezt vallotta: „Süveges János egykor mondá, hogy haza megyen el hozá az ő kobzát, s el menne egykor oda jöve az kobozzal. Hallom [...] hogy keredett volna Csiszár Dani, hogy az kobzot is el veték az Süvegestül, az hátához verték.”

Az egykori mindennapok ennyire közvetlen emberi és zenei aspektusait ekként élénk táró forrásadatok kapcsán azonban tisztázandó, hogy a hazai források „lantverők”-ről szóló adatai nem a fenti tanúságokban említett ~es alkalmazásra vonatkoznak. A *ver* ige egykor mindössze általánosan pengetős vagy billentyűs hangszeren való zenejátékot jelentett: Vajna Antal 1791. okt. 3-án pl. arról tájékoztatta →Teleki József gr.-ot, hogy a Bécsben meghallgatott zongoratanítónak „serensége a Clavir verésbe meg vagyon”.

A zeneszerszámok ~ként való spontán használata olyan speciális zenei alkalmazás, amelynek technikájáról forrásaink hallgatnak. Ugyanakkor az idézett adatok megengednek bizonyos hangszerépitési és organológiai következtetéseket.

Az 1599-es kolozsvári vallomás alapján, kiindulva abból a premisszából, hogy Demeter deák fejbe verése a sértett Menyhárt deák részéről nem csupán jelképes aktus volt, hanem jelentős erővel történt, arra következtethetünk, hogy az ~ként alkalmazott hegedű masszív anyagból készült, erős építésű zeneszer-szám volt, amely a határozott fejbe vágást – vagy fejbe vágások sorozatát – lényeges szerkezeti változást okozó deformáció nélkül átvészelte. Ennek alapján adódik a kérdés, hogy vajon a szórványadatok által dokumentált „magyar” hegedűnek, ill. koboznak nem éppen ez volt-e a fő saját-sága: olyan stabil és praktikus építés-mód, amely lehetővé tette a többcélú és nem kizárólag zenei használatot? A tartós ütlegelest is kibíró hangszertestet dedu-káló feltevés támogatni látszik Gábrly György megjegyzését, aki a magyar hegedű vonatkozásában egy fából kivájt testű hangszere következtetett.

A vonós és pengetős hangszerek spe-ciális perkusszív használatmódját nem tekinthetjük izolált mo.-i jelenségnek. Elődeink gyakorlata láthatóan szerves részét képezte egy széles körű és mélyen gyökeredző európai ususnak. Olyannak, amely esetenként úgy a felsőbb, mint az alsóbb társadalmi körökben dívott. Jel-lemző a németo.-i wernigerodei grófság-ból származó, egy ideig besztercei váro-si toronyzenészként Erdélyben működő Andreas Veckenstadius levelének egy részlete. 1663-ban beadott német nyelvű felmondásában a muzsikus keserűen ki-fakad amiatt, hogy mivel ő „török, szkí-ta, avagy román módra hegedűlni” nem tud, ezért Beszterce városa még a konku-rens fáraók (=cigányzenészek) muzsiká-ját is többre értékeli, mint a magasabb művészetet, noha „én már rég az ilyen zavarók fejéhez vágtam volna a cimb-almaikat, citharaikat vagy a hegedűiket” („weil ich nicht Türkisch, Scytsisch oder Wallachisch weiß zugeigen, welches lei-der der meiste theil in dieser beschwerli-cher Zeit an diesem ort viellieber hört, alß eine geistliche Harmonia, [...] ande-re Hudelen Brodfiedler auch noch (Salvo honore zumelden) die pharaoner mehr

haben genossen, alß ich. Ich hatte auch schon lange solchen Störern die Cym-baln, Cýtharn oder geigen auff ihren Kopf zuschlagen”). Habár kézenfekvőnek tűn-hetne, hogy a közép-német területről szár-mazó Veckenstadius által szóba hozott, spontán emocionális hangszerhasználat-ban valamiféle szélesebb körű specifikus közép-európai hangszeres praxis nyomait keressük, de máshonnan származó adatok határozottan ellentmondanak a regionális behatárolás kísérletének.

Időben ugyan távoli analógia, de még-is fontos Héraklészre hivatkozni, aki a görög mitológia szerint a kitharajátéká-ban kivetnivalót találó zenetanárát, Linoszt agyoncsapta a kitharával. Ez ugyan legenda, de mint minden legendá-nak, ennek is lehet valamiféle valóság-magva. Jelen esetben nyilvánvalóan az ~es használatmódról van szó, amelyet már az antikvitásban általánosan ismer-tek és feltehetően nap mint nap gyakorol-tak. Jóval később irodalmi szintre emel-ten tanúsítja a gyakorlat virulens tovább-élését Shakespeare *Makrancos hölgy* c. darabja. A Katát lantjátéokra oktatni pró-báló Hortensio beszámol arról, hogy: „összetörte rajtam a lantot. [...] fejbe vá-gott, s kobakom útjára talált a hangsze-ren át, álltam ott meglepetten jó ideig, miként egy kalodába zárt, lesve a lanton át” (Király Péter ford.; „for she hath broke the lute to me. [...] she struck me on the head, And through the instrument my pate made way; And there I stood amazed for a while, As on a pillory, look-ing through the lute”).

Ez a magától adódó, nagyon is kézre eső perkusszív használat, a spontán ~es alkalmazás, a későbbi századokban sem tűnt el. A 19. sz. első felének gitárosai – ha hitelt adhatunk a Charles de Marescot *La guitaromanie* c. művében 1829-ben megjelent karikatúrának – ilyen módon igyekeztek döntésre vinni a megfelelő já-téktechnikával kapcsolatosan megfene-klett diszkussziójukat.

A felvázolt össz-európai kontextus el-lenére, a megelőző avagy későbbi párh-u-zamok dacára sem állíthatnók azonban, hogy a Mo.-on dokumentálható ~es gya-

korlat holmi külföldi divatáramlatok szolgálai átvétele volna. Sokkal inkább egyidejűséget, hazánknak az európai kultúrába való mély beágyazottságát kell megállapítanunk.

Lásd még: →zeneélet a városokban.

Irod.: *Hegedű és Koboz*, in *Erdélyi Szótörténeti Tár*, szerk. SZABÓ T. Attila, V, VII, Bp.–Bukarest, 1993, 1995; GÁBRY György, *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig. II. rész*, MZ, 21(1980), 233 és passim; William SHAKESPEARE, *The Taming of the Shrew*, Scene I. Padua, in Baptista's house; Charles de MARESCOT, *La guitaromanie*, Párizs, 1829 (reprint: Firenze, 1985): „Discussion entre le Carulistes et les Molinistes”.

Király Péter

V

városi tisztújítás

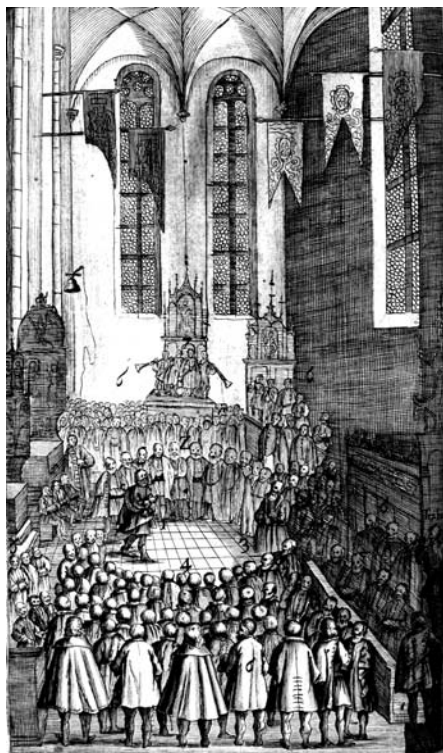
A Magyar Királyság →szabad királyi városai rendelkeztek a szabad tisztújítás jogával, amelyet a →városok már privilégiumleveleik megszerzése előtt gyakoroltak. A 14. sz. első felétől az uralkodó által kijelölt tisztviselők nem vettek részt a városi igazgatásban, a 15. sz.-tól a 17. sz. utolsó harmadáig a mo.-i városok polgárjoggal rendelkező tagjai saját vezetőiket és vezető testületeiket önállóan, minden beavatkozás nélkül választották meg. 1672-től – az osztrák tartományokhoz és az európai államokhoz hasonlóan – megvalósult a ~ok uralkodói ellenőrzése.

Sopronban a város első emberei a polgármester és a →bíró voltak, a többi városban az első ember mindig a bíró. A Kis-Kárpátok környékén fekvő városokban (Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy, Nagyszombat, Szakolca) létezett a polgármester tiszte, de itt is a bíró volt a város első embere, mellette a polgármester és a kapitány az igazgatási és pénzügyek vezetője volt. Az alsó-mo.-i →bányavárosokban és a felső-mo.-i városokban (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kisszeben, Késmárk, Debrecen) nem találkozunk a polgármester tisztevel, a város vezetője a bíró volt. A városok legfontosabb testülete a 12 tagú belső tanács

(szenátus) volt, amely általában a külső tanácsból egészült ki. A külső tanács lehetett a választott községgel megegyező testület (Pozsony, Modor, Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Késmárk, Kisszeben, Kismarton, Kőszeg, Trencsén, Bazin, Nagyszombat, Szakolca). A választások során a 16–17. sz.-ban a kisebb, a 18. sz.-ban pedig az összes ilyen jellegű külső tanácsot tekinthetjük a polgárjoggal rendelkezők elektorainak. A teljes polgárság, a község e testületre ruházta át a választással összefüggő jogait. Emellett a 16–17. sz.-ban sok helyen a teljes község, vagyis az összes polgárjoggal rendelkező személy voksolt.

A választásokra általában az év végéhez, ill. kezdetéhez közeli valamelyik →naptári ünnepen került sor. Trencsén polgársága Szt. János evangélista ünnepén (dec. 27.) választott, míg Modor, Besztercebánya, Breznóbánya, Bélábánya, Debrecen városában Krisztus körülmetélésének napján (jan. 1.), Kismartonban másnap (jan. 2.), Ruszton, Kassán, Lőcsén, Késmárkon, Bártfán, Kisszebenben pedig →vízkereszt (jan. 6.) ünnepén tartották a ~t. Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéhez (febr. 2.) az alsó-mo.-i bányavárosok többsége, Selmecebánya, Körmöcbánya, Bakabánya, Libetbánya és Újbánya tisztújítása fűződött. Körmöcbányán az ünnep utáni első vasárnap került sor a városi tisztviselők megújítására. A tavaszi évforduló legfontosabb ünnepén szintén sok városban tartottak választásokat. Bazinban néhány nappal a más városokban szokásos terminus előtt, Szt. Adalbert napján (ápr. 21.), Sopronban, Pozsonyban, Szentgyörgyön, Kőszegen, Szakolcán pedig a tavaszkezdetet jelölő napon (Szt. György, ápr. 24.). Nagyszombat volt az egyetlen olyan város, ahol mozgó ünnepen, →húsvét hétfőjén tartották a tisztújítást.

A mo.-i szabad királyi városok tisztújításának rituáléja során – mivel nem a rendi értelemben vett születési jog alapján választódtak ki a vezetők – nagy hangsúlyt fektettek az isteni döntés jelenlétére, melynek során a szavazók csak az isteni akarat közvetítői. A ~ legitimitás

Bíróválasztás Eperjesen a 17. sz.-ban

sát az istentisztelet/mise, valamint az áldozás rítusa növelte meg. Besztercebányán a reggeli →misét követően, a választást közvetlenül megelőzően a →városházán is sor került a polgárság egészének közös imájára. Előfordult, hogy a választás kezdetén is →körmenethez hasonlóan vonult fel a teljes polgárság. A körmenet és/vagy a tisztújítás rituáléjának kezdetét sok esetben harangszó jelezte. Több városban a választás része volt az ún. bíróprédikáció (Richterpredigt), amely után a bíró a →templom udvarán nyilvánosan leköszönt hivataláról, majd a sekrestyében letette hivatalának jelképeit. Ha a tisztújítást egyházi szertartás előzte meg, azt a reggeli, 7 óra körül megkezdett istentisztelet vagy mise után tartották, általában 8-10 óra között. Ha nem volt reggeli istentisztelet, akkor többnyire délután (Kassa, Sopron, Selmecbánya), de előfordult, hogy sötétedéskor (Körmöcbánya) kezdődött el a ~. A 17. sz. végére a választások ellenőr-

zésére kijelölt kamarai biztos előírásai szerint délelőttre tették át a tisztújításokat.

A választásokat megelőzően az összegyűlt, választójoggal rendelkező személyeket a jegyző előtt a negyedmesterek vagy kapitányok segítségével városrészenként jegyzékbe vették. Egyes városokról tudjuk, hogy ilyenkor a teljes polgárságot megszemélyesítő választott község két tagja felszólította a választást moderáló jegyzőt vagy szószólót, hogy ismertesse azokat az okokat, amelyek miatt összegyűltek. A moderátor ekkor – hangsúlyozva a választás isteni eredőit – elmondta, hogy a város régi szokásainak megfelelően vezetői megválasztására segregett össze, egyben felszólította a községet, hogy ezt békességben tegye meg. Szerepe kiegészülhetett azzal, hogy a választott tisztviselők hatalmát megerősítendő a fennhatóságról és az alattvalók kötelességeiről tartson beszédet, amelyet közösen (akár több nyelven) elmondott fohászkodás követett. A választás további részében is a jegyző, ill. a szószóló maradt meg a moderátori szerepkörben. A megfelelő létszámú választó összegyűlését követően a hivatalviselők leköszöntek tisztükről: az adott tisztséghez tartozó jelképet – →kard, pálca, a felső-mo.-i városok esetében kulcs – letették a tanácsterem asztalára vagy átvitték egy másik helyiségbe. A hivatal letételét rendszerint megelőzte a város számadásainak felülvizsgálata.

Ezután a két testület, a belső tanács és a külső tanács, vagy ha a polgárjoggal rendelkező összes személy szavazott, akkor a község, különvált egymástól. A teljes község (tota communitas) vagy a választott község ekkor egy nagyobb helyiségbe vonult vissza, hogy ott jelölje ki a bíró és/vagy a polgármester tiszteire alkalmasnak vélt személyt. A szavazás sokszor a lajstrom alapján, egyenkénti szavazással, de előfordult, hogy közfelkiáltással, szavazatszámlálás nélkül történt. A 17. sz. végétől a tisztújítás a szavazatok összeszámlálásával ment végbe, 1765-től titkosan szavaztak az egységes utasítások alapján elkészített szavazólá-

da, valamint fehér és fekete golyók segítségével.

A választást befolyásolhatta a városokban élő nemzetiségek aránya is. Budán és Kolozsvárott a 15. sz.-tól a tanácsot fele részben a német, fele részben a magyar nemzetiségűek közül választották, a bírói tisztet egyik évben magyar, másik évben német polgár viselte. Nagyszombatban 1551-ig két nemzet (német és szláv), a hódoltsági magyar kereskedők beáramlása miatt pedig a 17. sz. végéig (1690-ig) három nemzet (az előbbiek mellett a magyar) egyenlő arányban osztozott a választott községi és szenátori helyeken, és a bíró tisztét is felváltva töltötte be a három nemzet. Besztercebányán a 17. sz. első negyedétől a szláv és a német nemzetiségűek közül választottak hasonló rendszerben.

Ha a választás a külső tanács által történt, és/vagy a választás rituáléjában a szószólónak különleges szerepet szántak, akkor elsőként a szószólót (tribunus plebis, Vormunder) választották meg, ill. a külső tanács létszámát egészítették ki. Ekkor az elkülönülten tanácskozó külső tanács általában a szószóló(k) tisztere jelölt(ek)et állított, megválasztotta a választott község hiányzó tagjait, majd a szószólót is, akit azután a belső tanácsnak és a városháza közelében összegyűlt polgárságnak is ünnepélyesen bemutatnak. A választott község által választó városokban csak ezt követően került sor maguknak a város vezetőinek a megválasztására, a többi városban pedig ez volt a tisztújítás első lépcsője. Ez akkor is így történt, ha az adott tisztség több – általában két – évre szólt. Ilyenkor az elmúlt évben megválasztott bírót, polgármestert vagy kapitányt megerősítették: az összegyűlt közfelkiáltással hagyták meg tisztségben. Sopronban a polgármester, más városokban a bíró jelölése nem a teljes polgárság, hanem egy szűkebb grémiум, általában a külső tanács, esetenként a külső és a belső tanács hatásköre volt. Rendszerint a bíró- vagy polgármesterjelöltek közé választották általában az előző évben megválasztott személyt, és még két embert neveztek meg. Kismartonban

az előző bíró mellett a teljes belső tanács (szenátus) automatikusan jelöltté vált, Besztercebányán pedig egy még szűkebb testület, a Ringbürgerek csoportja állíthatott jelöltet. A soproni tisztújítások során kialakult rend alapján a község és a belső tanács egyaránt részt vett a jelölésben: a község három jelöltet állíthatott, a belső tanács pedig saját jogán még egy személyt nevezhetett meg. Ha bírót és polgármestert, vagy ahol volt, kapitányt is választottak az adott városban, akkor mindegyikőjük esetében hasonlóan jártak el. A Kis-Kárpátok közelében fekvő városok többségében a várost vezető bíró alárendeltségében polgármestert és kapitányt is választottak. Szentgyörgy kivételével a választás első napján adták le a szavazataikat mindhárom tisztviselőre.

A szavazatok leadása történhetett a már ismertetett, kissé archaikusnak tűnő módon, vagyis az összesereglett választópolgárok közfelkiáltásával, de még a kamarai biztosok megjelenése előtt is mindenütt arra törekedtek, hogy a választás megfelelő rendben, elkülönülten történjen, a város vezetését és a közbékét esetlegesen veszélyeztető zúgolódások nélkül. A szavazók mindegyikének meg kellett esküdnie, hogy szavazatát titokban tartja. A szavazás idején a nyugalmat volt hivatva biztosítani, hogy a már ismertett módon a belső tanács és a választók külön helyiségben vagy épületben ülészek, így a szavazatok egyenkénti leadását könnyebben meg lehetett oldani. A jegyző a három megválasztandó nevét felírta egy táblára, majd a polgárkatalógus szerint minden egyes személytől illő módon és titkosan kivették a szavazatokat, amit a nevek mellé írt vonással jelöltek. A voksokat a szószóló, a belső tanács tagjai közül választottak vagy a város nemzetiségei közül delegáltak számolták össze.

A város legfőbb vezetője vagy vezetői megválasztása után vagy folytatták a választást, vagy a többi tisztviselő megválasztását másnapra hagyták. Ekkor került sor a belső tanács, ill. bizonyos esetekben a külső tanács és a szószóló megválasztására. A belső tanács (szenátus) tagjainak megbízatása a 16–17. sz.-ban

szinte minden esetben már életfogytiglan szólt. A tanácsból csupán akkor lehetett kikerülni, ha az illető annyira megöregedett, hogy feladatát már nem tudta ellátni, meghalt, elköltözött, vagy ha valamilyen köztörvényes bűntettben bűnösnek találták. Ebben az esetben mindkét testület csak kiegészítette magát. A városok többségében ilyenkor megkérdezték a választókat, hogy van-e kifogásuk a jelenlegi belső tanács tagjai ellen, és ha nem volt ellentmondás, akkor mintegy közfelkiáltással meghagyták őket posztjukon. A másik megoldás szerint a jegyző egyenként szólította meg a belső tanács tagjait, azok eléje járultak, majd a tisztújítás moderátora (a jegyző vagy a szószóló) a választókhoz fordulva tette fel ugyanezt a kérdést.

Néhány városban az életfogytig tartó megválasztás nem érvényesült. Kassán és Nagyszombatban a belső hatalmi viszonyok stabilitása úgy valósult meg, hogy a várost irányító szűk elit egyik tagja minden esetben a szószóló tisztét is betöltötte. A szenátusi helyek tehát csak ennek a rendszernek az ismeretében mondhatók stabilnak. A belső tanács tagjai az előírások szerint minden városban a külső tanácsból választódtak ki, de ez alól voltak kivételek. A tisztújításnak ebben a szakaszában történt meg az alsó-mo.-i bányavárosok, valamint Sopron, Ruszt, ill. Trencsén és Lőcs városoknál a szószóló és a külső tanács, továbbá Sopronban a kamarás megválasztása. E városokban is hasonló módon zajlott a választás, mint az előzőekben részletesen ismertettekben. Az alsó-mo.-i bányavárosokban, Ruszton és Lőcsén a teljes község választotta a külső tanácsot. Egyedül Sopronban volt úgy, hogy viszonylag hamar, a 16. sz. első harmadától a 24 fős külső tanács összetétele nem a község, hanem a város legfelső vezetése, a polgármester, a bíró és a belső tanács döntésén alapult. Az alsóbb tisztviselőket ettől kezdve a város legfelsőbb vezetése esetenként a külső tanáccsal együtt osztotta el. E városok esetében a belső és a külső tanács, továbbá a szószóló megválasztása után került sor a tisztviselők beiktatására.

Az alsó-mo.-i városok mindegyikében általános szokás volt, hogy a bírón (Pozsonyban a polgármesteren, Sopronban a polgármesteren és a bírón) kívül a többi tisztviselő a városházán tette le az esküt. Ezzel szemben a bíró (Pozsonyban a polgármester, Sopronban mindkettő) a város első embereként minden esetben a templomban, több városban a városházán és a templomban is a jegyző vagy a →plébános jelenlétében tett esküt. A bíró (polgármester) ekkor vagy esküt tett az őt megválasztóknak és a jegyzőnek, melyben ígéretét adta, hogy a város javát és előrehaladását fogja szolgálni, és ekkor végleg beiktatták aznap, vagy az esküre másnap került sor. A bíró és a polgármester az eskü letétele után vette át tisztejelenyeit. A város első emberét vagy embereit az eskütételre az őket megválasztók kísérték el, a lakosság sorfala között. A díszes menetet már ekkor a város által felfogadott trombitások és dobosok zárták, a felvonulás körmenetre emlékeztetett. Az esküt a templom főoltára előtt tették le, és a keresztre vagy az evangéliumra esküdtek. A ceremónia végén az egyházi rituáléban záróénekként használt *Hymnus Ambrosianus*, vagyis a *Te Deum* hangzott el, majd ennek végeztével, bevett szokásként, a megválasztott legfontosabb személyeket (bíró, polgármester, kapitány) a választók ünnepélyesen a házukig kísérték. II. József az esküt oly módon szabályozta, hogy a tisztújítások bürokratikus mivoltát, ill. saját igencsak megnövekedett befolyását szimbolizálva az esküt a városházán, az egyház szigorú kizárásával kellett letenni.

A bíró beiktatása főként a felső-mo.-i városokban más forgatókönyvet is követhetett. A bírót Kassán és Debrecenben igazolhatóan hasonló módon, a külső tanács szavazataival választották meg, beiktatására még aznap sor került, míg a belső tanács választása másnapra maradt. Kassán, Lőcsén és Debrecenben a megválasztott bírót a választópolgárság a nagytemplom melletti temetőbe kísérte, ahol a felsorakozott céhtagok, mesterségük jelvényeivel ékesítve, üdvözölték az új bírót, és ajándékokkal halmozták el,

A bártfai városháza a szenátorok lépcsőjével. Myskovszky Viktor rajza

többek közt egy hatlovas, fával megrakott kocsival. Ez utóbbi arra utalt, hogy ha a bíró elárulná városát, ezzel a fával égessék el. A beiktatást trombitások és dobosok zenéje tette még ünnepélyesebbé. Két tanácsos egy székhöz vezette a bírót, aki leült, majd négy tanácsos a székekkel együtt felemelte, hogy az összegyűlt polgárság üdvözlje. Az eseményt körmenettel kezdődő istentisztelet, valamint rövid magyar és német nyelvű bíróválasztási prédikáció követte, majd a városházán tartott lakoma zárta le.

A korai abszolutista várospolitika éppen e területen, vagyis a ~ba avatkozott be elsőként, az osztrák tartományokban bevezetett intézkedések mo.-i adaptációjaként. A városok vezetésének rekatolizálása, valamint az adófizetési morál javítása, a szigorúbb gazdálkodás bevezetése miatt 1672-től, ill. 1690 u. azonos utasítással küldték ki a kamarai biztoso-

kat a mo.-i szabad királyi városok tisztújításaira. A kamarai biztosok dolga a szakszerűség, az átláthatóság és a minél kevesebb felfordulással járó tisztújítási módszerek biztosítása volt, továbbá ők maguk is jelentős rituális szerephez jutottak mint az uralkodó képviselői. Igyekeztek a jegyző, a bíró és a szószóló személyét mindinkább kiemelni, és őket a kat.-ok közül megválasztatni. A 17–18. sz. fordulójától a jobb ellenőrizhetőség kedvéért a külső tanácsot kivétel nélkül mindenhol választott községgé alakították. Új tag ide is csak üresedés esetén kerülhetett be. Személyét a polgárság szavazta meg, de a szenátus jóváhagyása is szükséges volt, hogy teljes jogú taggá váljék. A csődület és az esetleges lázongás elkerülése végett más intézkedéseket is hoztak a kamarai biztosok: a választás idejére bezáratták a kocsmákat, és megszüntették a közfelkiáltással történő sza-

vazást. Általánossá vált, hogy a szavazókat a köznéptől elválasztották, a belső tanáccsal és a községgel a szószóoló útján tartották a kapcsolatot. A lázongástól való félelem motiválhatta, hogy a választásokat igyekeztek minél korábbi időpontban lebonyolítani. A 17. sz. végétől a barokk vallásosság szellemében kiemelt szerephez jutott a választást követő szentmise és a körmenet, éppúgy, mint a tisztviselőknek a templomban és nem a városházán letett esküje is.

Irod.: Károly GODA, Judit MAJOROSSY, *Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Eine Quellenkunde für Ödenburg und Preßburg*, Pro Civitate Austriae, n. F., 13(2008); István H. NÉMETH, *Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council, in Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*, ed. Rudolf SCHLÖGL, Cambridge, 2009; Uő, *Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században*, Arrabona, 45(2007), 2. sz.; Dietrich W. POECK, *Rituale der Ratswahl. Zeichen und Zeremoniell der Ratssetzung in Europa (12–18. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien, 2003.

H. Németh István

„vígán voltam” (Batthyány I. Ádám értelmezésében)

A *vigad* igét a Czuczor–Fogarasi-szótárban a következőképpen magyarázták: „Víg érzelmeket élvez, a kedves benyomások hatásától folyamatosan örvendő, zajos kedvvel mulatja az időt, pl. nevetgél, énekel. Tánczol, dáridóz stb.” Az újabb magyar értelmező szótár szerint a *víg* melléknév és főnév jó hangulatban lévő, nagyon jókedvű személyt jelöl, de az ebből képzett ige már közelebb áll a 17. sz.-i nagyűr értelmezéséhez: nemcsak a jókedvben levést jelenti, hanem gyakran ezt is: „táncolás és ivás kíséretében zajosan mulatni” (*A magyar nyelv értelmező szótára*, VII., Bp., 1966, 408). →Batthyány (I.) Ádám (1633-tól dunántúli főkapitány) a ~ kifejezésen legtöbbször az utóbbit értette, vagyis gyakran és sokat ivott, olyannyira, hogy halála után

öt évvel →Bethlen Miklós a rohonci udvarból azért sietett el, mert félt „a részegségtől, mellyel azelőtt a Batthyány-udvar híres volt”.

Az egyébként kiváló katonai vezető és földesúrként is gondos Ádám gróf itineráriumot is vezetett. Ez csupán 10 évből (1643–54 között, két év hiánnyal) maradt fenn, s némely évek csonkán. Célja az volt, hogy pontosan tudja: melyik hónapban mennyit volt otthon, azaz a németújvári várban, mely napokon és hányszor járt „kint való heleken”, a harmadik összegzés pedig a „vígán voltam” besorolás alá került. Mindez szó szerint értendő: az adott lapok alján e három csoport numerusa szerepel, noha a nagyűr, aki a „memóriálét” saját kezűleg vezette, csak néhány esetben adta össze a tételeket. E naplóbeli hármas beosztásnak elsősorban praktikus oka volt. Ádám gróf azért akarta tudni, hogy mikor hol tartózkodott, mert annak alapján számoltatta el tisztviselőit a heti vagy havi élelmiszer-, ital- és abrakfogyasztásról.

Az itineráriumban a következő, visszavisszatérő kifejezésekkel írta le az esti ivást és mulatozást: „vígán laktam; vígan laktonk; vígan voltam; vígan voltam, s sokáig mulattam; vígan voltonk; vígan is voltonk; vígan voltam, s ittam is; vígan voltam másokkal; vígan voltam, ittonk is igen; másakat ittattam; másakat részegéttetem; ittonk igen; vígan is voltonk valamennyien; vígan laktonk, ittonk is; valamennyire vigadtam; valami kicsinnyé vigadtam; kicsit vigadtam; vígan is voltam [...]; kicsent vigadtam; kis vigasság is volt; csak ittonk; csak fél szerént ittonk; vígan is laktonk igen ekkor; vígan is laktonk szobaso; napestig mulattonk, csak itunk is; ott voltam, mulattonk is; vígan voltam, táncoltonk is; bort is ittam; igen ittonk; nem ittonk, csak tréfálodzonk; igen ittonk ekkor; igen vígan laktonk; ittonk csak; nem sokat ittonk; vígan szobaso [értsd: hasonló, azonos állapotban] voltam; s ittonk részegségre; ittonk kicsent; kicsinyet vigadtunk; vígan is voltam, mást itattam; napestig vigadtam; csak mást itattam; táncol-

tonk, ittonk is igen; mulattam, ittonk is; vigadtunk; úgy mulattam, hogy bort sem ittam; ittonk részegségig; ittonk kicsent; vígan is laktam; mulatság [sic!] is lévén, napestig vigadtunk.”

Ádám gróf – az 1643. évi bejegyzésektől sorrendben haladva – sokat vigadtott együtt barátokkal, kortárs főurakkal, familiárisaival vagy éppen hadnagyjaival: →Zrínyi Péterrel és →Zrínyi Miklóssal („Zrínyi Miklós jött ide, ittonk igen”), →Kéry Jánossal, →Esterházy Miklós nádorral (1625–45), Bánffy Istvánnal, Keglevich Zsigmonddal, Káldy Ferenc dunántúli vicekapitánnyal, Megyery Zsigmonddal, végbeli kapitányokkal, udvari hadnagyjaival és tisztjeivel, komisszáriusokkal (Bessenyei István vicegenerálissal, Eördögh Istvánnal, Horváth Jánossal, Francsics Gáspárral, Francsics Péterrel, Palotai Miklóssal, →Keglevich Péter egerszegi vicegenerálissal, Fáncsi Györggyel, Fáncsi Pállal, Ányos Péterrel, Turi Benedekkel, Pethő Pállal, Radovány István pápai kapitánnyal, egy-egy német főkapitány-helyetessel vagy kapitánnyal, pl. Kaspar Naipar Oberstleutnanttal), Sennyei Istvánnal, Keczer Istvánnal, Keczer János dunántúli vicekapitánnyal, →Forgách Ádám érsekújvári főkapitánnyal és →Forgách Zsigmonddal. Bécsben és Pozsonyban – az utóbbi helyen főleg országyűlések alkalmával – a nagyurak szinte mindennap együtt ebédeltek vagy vacsoráztak s vigadtak. Bécsben különösen sokat mulatott együtt →Pálffy Pállal, a későbbi nádorral (1649–54) és Franz Christoph von Khevenhüllerrel, a császárné főudvarmesterével és titkos tanácsossal. Pozsonyban Batthyány Ádám sokszor vigadtott együtt Pálffy Pállal, a fent említett Khevenhüllerrel, Forgách Ádámmal és a Zrínyi fivérekkel. Németújvártól vendége és mulatótársa volt még Lengyel Gáspár, gróf Etting, gróf Tattenpoch. 1646-ban a víg cimborák között feltűnik az ifjú Esterházy László gróf, hogy azután visszatérő vendége, ivótársa legyen, a leggyakrabban Zrínyi Péterrel és Forgách Ádámmal együtt. Batthyány Ádámnak többször volt vendége, vagy ő

ment vendégségbe, s ittak együtt: Philip Graf von Mansfeld győri végvidéki főkapitánnyal, Eörsi Zsigmonddal, Perényi Péterrel, Czobor Bálinttal, Petki Jánossal, gróf Puchhaimmal (Hans Christoph Graf von Puchhaim komáromi főkapitánnyal, az Udvari Haditanács tagjával és titkos tanácsossal), Erdődi Gáborral, →Nádasdy (III.) Ferencel, →Wesselényi (II.) Ferenc főleki, majd kassai főkapitánnyal (1655-től nádor), Nyáry Lajossal, Csáky Lászlóval, Illésházy Györggyel, Pálffy Miklóssal, →Szunyogh Gáspárral, →Draskovich János horvát-szlávon bánnal, majd nádorral, →Széchenyi György püspök kancellárral, Révay Miklóssal, Széchy Istvánnal, a Sankó család tagjaival (Ádám gróf familiárisai) és végül Mujkóval, az udvari mókamesterrel. Ádám gróf néha a papokkal is iszogatot, mulatozott, így a németújvári és a kismartoni barátokkal, Bécsben a kapucinusokkal, a győri préposttal, a nyitrai püspökkel, Berdóczi pappal stb.

A csonka 1643. évből csupán kevés vigasságra vonatkozó feljegyzés maradt meg, ám az 1644. évet már lehet statisztikailag is értékelni. Igaz ugyan, hogy Batthyány Ádám vigasságbeli összegzései és a tényleges bejegyzések száma nem mindig fedik egymást, de átlagot talán így is számolhatunk: ekkor még csak havi 3-6, de legfeljebb 12 mulatság volt, az 1644. év átlaga havi 5 mulatságot ad ki. 1645-ben azonban a mulatozás évi átlaga havi 8,6. Ekkor már nem volt ritka, hogy három napig is mulattak. 1645 szeptemberében Vadászi Pál tíz napig, Zrínyi Péter két hétig volt nála, s napokon át vigadtak, feltehetően rengeteg bort elfogyasztottak. A következő hónapban az úr ki sem mozdult Németújvárból, s vendége is alig akadt, mégis gyakran nézett a pohár fenekére: „vígán is voltam, mindhárom napon ittam is.” 1646-tól mintha valami komoly változás történt volna: ettől az évtől kezdve Batthyány Ádám havonta átlagosan 12–14 napot is mulatott; 1646-ban: 13,5; 1647-ben: 14; 1648-ban: 13,2; 1650-ben: 11,5; 1651-ben: 12,4; 1652-ben: 12,6 ; 1654-ben: 12,5 napot. 1646-ban azonban már

maga írta le, hogy vigasság után másnap rosszul volt, s ezután évente többször, sőt néha havonta kétszer-háromszor is rosszul volt a bortól: „rosszul voltam az előtti víglástól” – írta. Az ilyen esetek után egy-két napig nem mulatott, nem ivott. Ritkán a következő feljegyzések is előfordulnak: „úgy mulattam, hogy bort sem ittam”.

Mind Batthyány Adám lelki élete, mind italozási szokásai szempontjából érdekesek az 1650-es és az 1652-es évek. 1650-ben, márc. 1-jén volt húshagyó kedd, ekkor Ádám gróf Rohoncon tartózkodott, dolgait ellátta, majd „napestig vígan volt”. Másnap, hamvazószerdán szintén dolgait látta, „csak az előtti[t] bántam”, vagyis a farsang utolsó napjának vigasságát, majd három napig tartózkodott az italtól, utána három napig ismét ivászat következett. Márc. 22-én az úr újra igen vígan volt, ugyanis a következő napon az italtól ismét rosszul lett. Márc. 24-én „csak bötéltem” – úgy látszik, így készült a következő napi ünnepre, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepére, márc. 25-ére, amikor meg is gyónt. A bűnbánat azonban csak két napig tartott, 27–28-án már ismét vígan volt. Áprilisban, a nagyhét szerdáján és csütörtökén – ahogy Ádám gróf írja – „devotizáltam”, vagyis imádkozott, elmélkedett. Nagypénteken meggyónt, húsvétvasárnap szintén imádkozott, majd húsvét hétfőjén (ápr. 18-án) már igen vígan volt, s két nap kivételével a hónap végéig sokat ivott. Májusban és júniusban 19–19 alkalommal italozott, s egyszer rosszul is volt.

Az 1652-es év jól kezdődött Batthyány Ádám számára: újév napját Rohoncon a húgával, Erzsébettel (Erdődy Györgynével) töltötte háromnapos vigasságban. Ebben a hónapban is 18 alkalommal vigadozott, noha egyszer a törökök ellen is indult. Ebben az évben rendkívül sok lakodalomra kapott meghívást: egyen-egyen februárban és áprilisban, kettőn májusban (az egyik Bécsben, gróf Puchhaim öccsének, Adolfnak házassága volt), júniusban ismét kettőn, júliusban egy esküvőn vett részt. Ilyen esetben napestig vagy akár több napig is mulatott. Aug. 30-án meghozták neki a rossz hírt veje, Esterházy László haláláról (a vezekényi csatá-

ban, 1652. aug. 26-án esett el), amely miatt még másnap is csak „búsult”, s a rá következő napokban is csak kicsit „vigadt”. Esterházy Lászlót szerette és becsülte is, hiszen nemcsak a veje volt, hanem együtt csatáztak a törökök ellen, és sok napot mulattak át egymás társaságában. Talán ő tanította meg a fiatal grófot inni is. Így Batthyáynak komoly lelki megrázkódást okozhatott László gróf elvesztése. 1652 novemberében, amikor az országra szóló nagy temetés volt Nagyszombatban, nem vigadott, s abban a hónapban igen megtartóztatta magát a szokásos italozástól. Ez azért is fontos, mert Batthyányra ez nem volt jellemző. 1646. aug. 1-jén a következő naplóbejegyzése olvasható: „Rohonczon voltam. Holtak meg az két kis leánkám, vígan is voltonk, ittonk.” Batthyány csak a két nap múlva celebrált temetéskor és másnap tartóztatta meg magát az italtól, azután minden folyt tovább a régi mederben. Ebből azonban nem arra kell következtetnünk, hogy Ádám gróf szívtelenül és érzéketlenül élte volna meg kislányai korai halálát. Inkább arról lehetett szó, hogy a kicsik éppen csak megszülettek, nem éltek meg hosszabb időt, s így nem is kötődhettek szorosabban a családfőhöz. A szeretett vő, a vitéz László gróf és Batthyány felesége, Auróra igen közel álltak hozzá, az ő halálukon igencsak bánkodott.

Mindez a sok mulatság, vigasság és mértéktelen borfogyasztás lassanként felőrölte Batthyány egészségét, hiszen 49 éves korában, agyvérzésben halt meg. Addig azonban hatalmas munkabírással tette a dolgát: dunántúli főkapitányként és a Kanizsa ellen vetett végvidéki főkapitányként gyakran megjárta a végeket. Megmustrálta a várakat és a katonákat; levelezett a hatóságokkal; intézte az ország és a saját ügyeit Bécsben és Pozsonyban; részt vett az országgyűléseken. Vitézei élén, személyesen ki-kicsapott a törökökre, hogy kordában tartsa őket; levelezett a török hatóságokkal, s vagy írásban, vagy tetteleg fenyegette meg az ellenséget. Gondot viselt nagy létszámú magánhadserégére és familiárisaira; egész évben járta birtokait, felügyelte in-

tézőit, sőt jobbágyait is, hiszen azok panaszaira személyesen adott választ. Néha Istenhez fordulva komoly bűnbánatot tartott, amikor gyónt és áldozott. Végül még arra is volt ideje, hogy mindezt maga papírra vesse, nagyszámú iratot hagyva hátra az utókor történészei számára.

Batthyány Ádám halálával udvarában nem szűnt meg a vidám élet, fiai folytatták azt. Ezekhez hasonló „vigan voltunk” megjegyzések azonban máshol is gyakran előfordultak. Példaként álljon itt gróf Kollonics Ádám 1696-ból származó saját kezű levele, amely egy rendkívüli mulatós ebédet ír le ismeretlen címzettnek, talán →Esterházy (I.) Pál nádornak. Az írás egyúttal az élő beszéd nem mindennapos hangzását és annak lejegyzését tükrözi:

„Megh Szolgalogh kgldk.

Tudi kied [Kigyelmed] tegna vigan votunk, de jo ebéd vóta ot a' Forgácsná, nem vota ugyan kecsés, vizásis nem vótt, de vótt Szép csuka, Pontyokis vótt, más többs vót étek, jó bortis vót, magais Forgács ugy okádozta mint disznó. Veszekezni vótak, de csak nevetkéztők, ugy haraguszta magát azaz Antal Esterás, ugy monta fogával u. u. osztán fogával üveget mind ette, daraboszta, én osztán láttam, csak sok bolondosodnak, csak gyűttem osztán el haza szállásomra, ez kk [Kigyelmednek] irok uy hir. D[atum] Posony, 14. July, A[nn]o 1696.

Kgldk [Kigyelmednek] Szolghallya
G. Kollonics Ádám m. p.”

Forrás: MOL, Batthyány család levéltára, P 1315/2. cs.; MOL, Esterházy család hercegi ágának levéltára, P 125/ 198. cs. 3. t. fol. 2.

Irod.: KOLTAI András, *Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban. Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659)*, Korall, 9(2002), szept.; J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll”. A vezekényi csata és Esterházy László halála, Hadtörténeti Közlemények, 119(2006); Uő, „Csak az nevét viseljük az békességnek...”. Oszmán hódoltatás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században, in *Mindennapi élet a török árnyékában*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, 2008 (Khronosz, 1).

J. ÚJVÁRY Zsuzsanna

vízi hüvelmény

→Rimay János „Kerekded ez világ...” kezdetű 12 strófás versének utolsó szakaszában előforduló, korábban sem irodalmi, sem más jellegű szövegből nem ismert, Rimaynál is csak egyszer előforduló szóösszetétel: „Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelmény.” A Rimay összes műveit sajtó alá rendező Eckhardt Sándor (RIMAY János *Összes művei*, Bp., 1955) bizonytalan a jelentést tekintve. Ugyanakkor nem ért egyet Ipolyi Arnold „vízszellem” magyarázatával (*Magyar mythologia*, Pest, 1854); úgy véli, „inkább valami állatra gondolhatunk”, és idézi a debreceni Városi Közlevéltárban megtalált töredékes változat (*Rationes*, 1658, 22) idevonatkozó sorát: „Hát mit vakoskodunk, mint vízi hüvelmény.” Szerinte ez azért is jobb változat (a debreceni kéziratot egyébként több helyen értelmesebbnak mondja, mint a nyomtatásból ismert szöveget), mert „akkor nem kell valami falánk krokodilusra, hanem csak egyszerűen egy ostoba víziállatra gondolnunk”. Ács Pál szerint hapax legomenon Rimay nyelvében és a régi magyar nyelvben (RIMAY János *Írásai*, Bp., 1992), „jelentését csak találgathatjuk. Legvalószínűbb értelmezése: *szivacs*.” Párhuzamként →Miskolci Gáspár (*Egy jeles vad-kert avagy az oktanal állatoknak historiája*, Bp., 1983) leírását idézi: „A régiek a Tengeri csalánhoz és a Spongiához szokták volt hasonlítani a csalárd, uzsorás embert.” Ugyanakkor felhívja a figyelmet a rejtélyes szó (nála: *hüvelvény*) modern kori előfordulására (BABITS Mihály, *A második ének*, in Uő, *Novellák és színjátékok*, Bp., 1987). Itt a Császár az ég hirtelen elfelhősödése miatt (igaz, tréfásan) a *tündelevényeket*, azaz a *vízi hüvelvényeket* teszi felelőssé. Jókai regényeiben (*A jövő század regénye*; *Bárványosvár*; *A három márványfej*), drámájában (*Levente*) és nagy történelmi tablójában (*A magyar nép*, in *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*, Bp., 1888) is több helyütt felfedezte a közel múltban megélénkült kritikai kiadás a *hüvelvény*, *vízi hüvelvény* szóalakot és összetételt. Jelentése – Ipolyi Arnoldot

követve – általában ’vízi tündér’, ’szellem’, esetleg ’rémalak’. Irodalmi interpretációs szempontból a jelentés nélküli szavak problémája is tematizálódott. Ötvös Péter szerint Rimay János felismerte a kifejezés nehézségeit, azt, hogy a nyelvi kommunikáció csupán társasjáték, és a *hüvelmény* vagy *hüvelvény* csak figura e játékokban, s a szerző azért menekült a szavak útvesztőjébe, mert még nem készült fel a hallgatásra. Jankovits László klasszikus és modern példákat felsoroló tanulmánya más értelmezést javasol: a kifejezés jelentése szerinte inkább ’vízkór’ vagy ’vízkóros ember’, pl. Ovidiusnál is (*Római naptár*): „Mint akinek testét fel-fújta a vízbetegség, / egyre iszik, de azért egyre növekszik a szomj.”

Irod.: Ötvös Péter, „*Nincs semmi újság*”, in *DEKONFERENCIA*, szerk. KOVÁCS Sándor, ODORICS Ferenc, Szeged, 1994; JANKOVITS László, *Hüvelmény*, AHistLittHung, XXIX, 2006.

Jankovits László–Ötvös Péter

Volaterranus, Raphael →Maffei, Raffaele

Volterrano, Raffaello →Maffei, Raffaele

W

Wesselényi (I.) Ferenc (1554–Krakkó, 1594. júl. 16.)

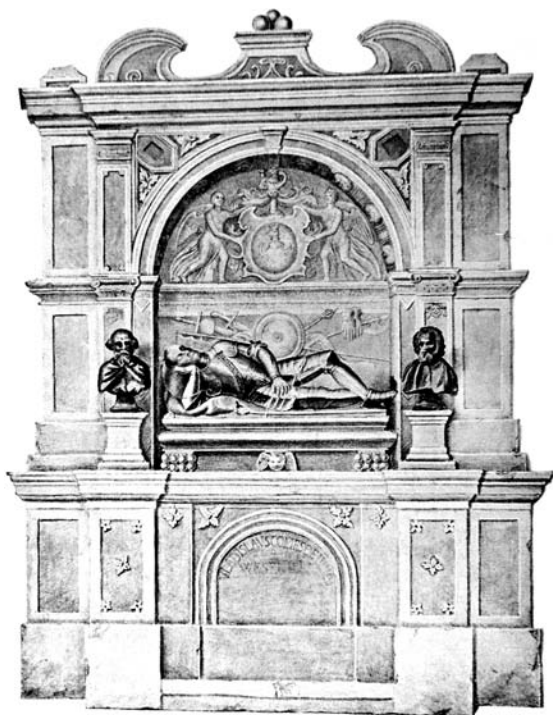
Nógrád m.-i eredetű nemesi családból származó, kat. vallású főúr, Wesselényi Farkas (1502–1582) és Segnyey Dorottya második fia. Ifjúkorától Báthory István szolgálatában állt, s 1575-ben vele harcolt a lázadó Bekes Gáspár (1530 k.–1579) ellen. 1576-ban ment ki Lengyelországba, ahol udvari kamarásként Báthory legbizalmasabb embere lett. Részt vett a király hadjárataiban. 1582. máj. 13-án, a krakkói Wawelban vette feleségül Kornyáti Bekes Gáspár özvegyét, Szárkándy Pál és Nyáry Krisztina lányát (Dóczy Gábor mostohalányát), Szárkándy Annát

Egykorú tollrajz Wesselényi (I.) Ferencről. VERESS, 1937, 183 nyomán

(1558 k.–1604. ápr. 23.). Michael →Brutus erkölcsi értekezéssel köszöntötte házasságukat. Wesselényi felesége révén jutott hozzá a Krakkó főterén álló Bárányos házhoz és Lanckorona birtokához. 1583-ban szerezte meg Dębno várkastélyát, ahol 1590-ben →Balassi Bálint is vendégeskedett. 1584. márc. 6-án, Vilnában kapta adományként Báthorytól a szilágysági Hadadot és Zsibót. 1590. ápr. 7-én III. Zsigmondtól lengyel indigenatust nyert. Négy gyermeke volt: →Wesselényi István; →Wesselényi Anna (Csáky Istvánné); Pál (1586 k.–1621) és Erzsébet (1588 k.–1615), Paweł Sapieha litván alkancellár felesége. Istvánt, →Wesselényi (II.) Ferenc nádor apját fordítóként, Annát levélíróként az irodalomtörténet is számon tartja. ~t Krakkóban, a ferences kolostor templomában temették el, ahol Santi Gucci készített számára vörös márvány síremléket.

Karol Estreicher lengyel könyvészte őrizte meg ~ példányból jelenleg nem ismert könyvecskéjének címleírását: „WESELINI Franciszek (Ferencz). A Balvaniozasrol Valo Könyveohke. Kinel à

Wesselényi Ferenc síremléke Krakókóban a ferences templomban, az 1850-es tűzvész előtt

Wesselényi Ferenc szobra az elpusztult síremlékről a krakkói a ferences templomban

Romai aniazentegház otalmazza Magar à sok Menezző folektol mikor radolliak űket balvaniozoknak lenni. Cracoban in officina Lazari, 1585. w 4ce.”

A lengyel bibliográfus apró hibákkal közölt címléírása szerint a lappangó könyvecske 1585-ben, Krakóban, „in officina Lazari”, azaz a tudós Jan Januszowski nyomdájában, negyedréf formátumban jelent meg. A kat. vitairat vélhető címe helyesbítve a következő: *A bálványozásról való könyvecske, kivel a római anyaszentegyház oltalmazza magát a sok mennyező-féléktől, mikor vádolják őket bálványozóknak lenni.* A cím alapján úgy látszik, hogy a szerző a korabeli mennyezők, azaz a templomfestők tevékenységét kívánta szabályozni a kat. egyház érdekében. (A mesterségét nevében őrző Mezőlaki Menyező Mihály a 16. sz. elején a Zala m.-i Nagykapornakon a bencés apátsági templom belsejét festette ki. A későbbiekben a kazettás fámennyezettek festőit nevezték mennyezőnek.)

Irod.: Joannes Michael BRUTUS, *Praeceptorum conjugaliū liber unus*, Krakó, 1582; Constantin WURZBACH, *Die Kirchen der Stadt Krakau. Eine Monographie zur Geschichte und Kirchengeschichte des einstigen Königreichs Polen*, Bécs, 1853, 223–224 (~ krakkói síremlékének felirata); DEÁK Farkas, *A Wesselényi család őseiről*, in *Értekezések a történetudományok köréből*, VII/8, Bp., 1878; KAROL ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, XXXII, Kraków, 1938, 393 és VIII, Kraków, 1883, 82; PETRI Mór, *Szilágy vármegye monographiája*, I, Zilah, 1901, 410–437 (XV. fejezet. A Wesselényiek); VERESS Endre, *Báthory István király (Terror Hostium) halálának 350-ik esztendejében*, Bp., 1937, 181–184; SZABÓ T. Attila, *A Wesselényi-levéltár és XVI. századi magyar iratai*, LK, 1938, 232; ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1941, 298–300; ZOLNAY László, *Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből*, Bp., 1978, 453 (a 2. jegyzet Menyező Mihályról); PETNEKI Áron, *Krakko*, Bp., 2001, 124–126 (a síremlék felirata); KOVÁCS István, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, VÁRKONYI Gábor, *Barangolások Balassi Bálint nyomában*, szerk. UJVÁRY Gábor, Bp., 2005, 207–208, 14. képtábla (képek ~ krakkói síremlékéről);

SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Wesselényi Ferenc ismeretlen könyvecskeje 1585-ből (Pótlás az RMNy-hez)*, MKsz, 2009.

Szentmártoni Szabó Géza

Wesselényi (III.) Miklós, ifj., br. (Zsibó, 1796. dec. 30. [ker.]–Pest, 1850. ápr. 21.)

Politikus, publicista, Kölcsey, Deák, Kossuth, Széchenyi és számos más reformkori kiválóság barátja. Nagy hatású ellenzéki magatartásával korán magára vont a hatalom neheztelését, s az első adandó alkalommal, a nagykárolyi meggyűlésen 1834. dec. 9-én elhangzott beszéde miatt felségsértési pert indítottak ellene. Élete ettől az időtől folyamatos fenyegettetés közepette zajlott, leveleit, ha lehetett, ellenőrizték, udvarhű körök kerültké a társaságát, Erdélybe, szülőfalujába, egy ottani per miatt – tartva a letartóztatástól – nem mehetett, érthető tehát, hogy ő is számon tartotta életvitelét, mozgását. Kolozsvárt őrzött kiadatlan naplója mindennapjairól (1836–38) értékes kor- és művelődéstörténeti forrás, melyből néhány figyelemreméltó, személyiségére, mindennapjaira vonatkozó adatra érdemes felhívni a figyelmet:

1836. febr. 23. [Pozsony] „Theatrumban megint a’ Ballnacht adatott, de nem sokat hallottam ’s még kevesebbet láttam belőlle, szemeim szüntelen egy páholyra voltak függesztve, hol szegény Marie ült, kit már több hetek óta nem láthattam. Ő sem sokat fordította el rollam szemeit, de láttam hogy olykor mély sóhajtástól kísérve ég felé fordította tekintetét. Ki menetelkor közel fértem hozzá, de testvérei, anyja, ’s falka ösmerősím mián nem szolhata; az ajtónál anyja ’s a’ többiek a’ tolongás közt helyet kapva kihaladtak, ő kisebbik testvérével elszakadt töllök, »csinálók én helyet« mondék, ’s kezét fogván kivezettem, görcsös erővel szorította kezemet; de csak pillanatnyi volt a’ mennyei érzés, mert künn meg kelle tölle válni, ’s csak távolrol vala szabad kísérem a’ haza menőket.”

1836. máj. 23. „Sümegeen sok népet tanáltunk egybe csoportozva, a’ Püspök ez ünnepen (Pünkösöd másod napja) bér-

málást tartott. Kisfaludy Sándort kerestem fel, örömmel fogadott, de nem marasztott, ifju feleségét mondják nagyon félti, nem is kaphattuk szemünk elébe. Csak két lovat kaphattunk, 's azok is gyengék voltak; d.u. 3kor értünk Kehidára. Sok vendégektől körül véve tanáltam az én jó Ferkómat. Minő szivesség és öröm sugárzott képén.”

1836. jún. 2. „Varasdra 10 ora felé értem. Meg lehető fogadót 's vacsorát tanáltam. Itt már a' Fogadóknban Asszonyi szolgálat van. Szépecske szobalány csinálta ágyomat, 's megbocsátható a' kiéhezettnek, hogy a' vigyázat szabályait feledvén rövid öröömöm egy pár napi aggodalmot vásárlott. Varasd előtt széles fa-híd visz a' Dráván keresztül, itt már seholt nyoma sincs Magyarásznak.”

1836. nov. 13. [Pozsony] „Gyalog ki a' Fáczány kertbe vislálmmal, azon kutyá, melyet tavaly kaptam Károlytól 's azóta itt volt a' Faczanjägernél tanításban, egy fáczányt megfogott 's meg is evett. Legalább a' fejem nem fáj. Szemem igaz nem most 's mindég 's gyakran egészen homályos. Nincs most itt a' tavalyi szoba- 's vér fütöm, de van egy más, ez is csinos. —”

1837. dec. 27. „Mult vasárnap régi tehetségemet láttam feltűnni, előbb R. [Wesselényi egyik állandó hölgylátogatója] 's utánna egy erdélyi leányka volt nálam, 's két óránál kevesebb alatt 3szor.”

1838. márc. 11. „M. Színházban. Vörösmartynak beszéltem a' Schodelleli esetet; ő is nagyon hibáztatta azon neveltlenségét, miszerént egy jó ösmerősömet előttem sértett, 's intésemre is sérteni meg nem szűnt; ennek helytelenségét átlátta, 's még is néhány percz mulva ő Schodelné ellen kelt ki, 's azt mondta, hogy »azért, mivel régi címét tartja meg, 's itt csak vendég név alatt akar lenni, meg kellene vesszőzni 's ki kellene korbácsolni.« Kikorbácsolni egy Mívésznt! 's ezt egy Költő szájából! Méltó haragom megint lobbot vetett, 's Mihály gazdát rútul megszidtam. Haragom méltó volt a' tárgyat véve fel, mert oly igazságtalanság, 's betyár-durvaság, kivált oly embertől szörnyű bosszantó; de haragom hoz-

zám nem volt méltó, mert harag volt, harag pedig – igazán fel véve – gyengeség.”

1838. ápr. 30. „Reggel Lri– [Wesselényi egyik állandó hölgylátogatója]. Meggyőződtem, hogy tölle semmi bajom nem jöhetett.”

1838. máj. 21. „Az öreg, közel 80 éves Darvai azon tanácsot követi, mit a' sidó Bölcsök Dávid királynak adtak volt. Ezen ifjító eszközök egyikével én is estve egy párszor ifjuskodék, csak hogy következtése reám nézve rémitő ne legyen.”

1838. aug. 30. „Épen diétálék, midőn Bártfay azon rémitő hírrel lépe be, hogy Kölcsey meg holt. Nem jött köny szembe. Sohajtás sem kelt keblemből, menykő csapás volt, de amely által nem szét zuzva, hanem elfagylalva 's kővé válva érzem magamat. Szegény nemzet, mi kevés kijelelt fiad van; 's a' közzül is a' leg nemesebbiket, leg nagyobbikat vesztened kelle. Ugy látszik vesztünk fenn van elrendelve. Kedves, kedves Barátom Te is elmenél előre – úgy hiszem – nem sokára foglak kísérni. Könnyülök, valahányszor azon kötelékeknek egyike szakad, melyek még e nyomorú világhoz csatolnak.”

Szabó G. Zoltán

Wesselényi Ferenc ágya (Vöröskő, Múzeum Červený Kameň)

A kora újkori magyar bútoranyag egyik ritka és érdekes darabja. →Wesselényi (II.) Ferenc nádor →ágyaként először 1874-ben írták le a Radvánszky családkhoz tartozó radványi kastély régiségei között, majd Acsády Ignác →Széchy Anna Mária-ról szóló monográfiájában közölték róla Kimnach László rajzait. Első fényképe a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar Művelődéstörténetben* jelent meg, a képaláírás szerint egykor Wesselényi nászágya volt, amely a Wesselényi-birtokról, Zólyomlipcséből került a Radvánszkyakhoz. Ez a nemesi család rokonságban állt a Széchyekkel, így Wesselényi második feleségével, Széchy Máriával. A II. világháború után Radvány Csehszlovákia része lett, a kastély könyvtárát, kincseit széthordták, de egy-két darabot sikerült múzeumokba menteni. Így

Wesselényi Ferenc ágya. Vöröskő, Múzeum Červený Kameň

Wesselényi Ferenc ágya. Magyar Művelődéstörténet, szerk. DOMANOVSKY Sándor, III, [1940] nyomán

lehetséges, hogy a Wesselényi-ágy, ma ugyan hiányosan, festett mennyezete nélkül, a vöröskői Pálffy-várban látható, ahol állandó kiállításon mutatják be mint a barokk főúri kultúra jellegzetes darabját. Radványban őriztek egy másik, Széchy Máriának tulajdonított, kevésbé díszes ágyat is, ennek azonban ma már nincs nyoma.

Wesselényi ágya az ún. fedeles vagy mennyezetes ágyak típusába tartozik, ezeket a többnyire külföldről behozott nyoszolyákat a 16. sz.-tól kezdve regisztrálják mo.-i hagyatékokban. A 17. sz.-ban a sík famennyezetű típus mellett divatba jött a sátorszerű felépítménnyel fedett, belül textilborítással ellátott változat is. Európában fennmaradt néhány olyan gazdag kivitelű fedeles ágy, ahol a támlákat és a mennyezetet intarziás betétek, festett képek díszítették; a jelenetek általában a szerelemre, a jó házasságra emlékeztették a benne fekvőt. Wesselényi ágya ezekkel mutat hasonlóságot. A hársfából készült, kék színűre festett és gaz-

tagon aranyozott ágy, amelynek alacsony tartószerkezete négy, gömböt formázó állatlábon áll, kiegészül egy-egy faragott angyalfejes, akantuszindás fej- és lábtámlával, a festett mennyezetet pedig a támlán lévő négy női büsztből kiinduló csavart oszlop tartotta. Az építményt kezében címerpajzsot tartó, szárnyas női alak szobra koronázta meg. Méreteiből ítélhetően az ágy egyszemélyes volt, két felnőtt embernek hosszabb időre, pl. egész éjszakás alvásra kényelmetlen lehetett. A 17. sz.-i szokások szerint az arisztokrata házastársaknak külön hálószobájuk, így külön ágyuk is volt.

Az elveszett mennyezet képei Acsády Ignác leírásából és Kimnach László rajzai alapján rekonstruálhatók. Ezek szerint a kupolaszerű tető fa- vagy fémvázára vásznat feszítettek, amelyre az ismeretlen művész négy jelenetet festett: József és Putifárné, Pyramus és Thisbe, Párizs és Helené, ill. az önmagában gyönyörködő Narcissus. Mindegyik képhez egy-egy latin nyelvű felirat tartozott.

Az ágy mennyezetének festményei Kimmach László másolata alapján. ACSÁDY, 1885 nyomán

A jelenetek közül a három utóbbi első-sorban Ovidius *Átváltozások* és *Hősnők levelei* c. művéből ismert, a latin idézetek azonban nem közvetlenül ezekből a művekből, hanem a 16–17. sz.-ban igen népszerű, illusztrált Ovidius-kiadások egyikéből származnak, ahol a metszetek alatt rövid vesszorokban foglalták össze a történet lényegét.

A festmények előképei is ezek a metszetek lehettek, ugyanakkor Kimmach másolata arra vall, hogy a kivitelezés nem lehetett túl magas színvonalú. A festmények bibliai és mitológiai témái azonban különösek, nem a szerelmet és nem a házasságot ünneplik. Az ágy mennyezetére festett jelenetek mindegyike a boldogtalanságot ábrázolja: a férfira hiába vágyakozó, házasságtörésre is kész nő, a félreértés miatt öngyilkosságot elkövető szerelmesek, a törvénytelen szerelmükkel háborút okozó pár, végül az önmagáért rajongó ifjú történetei a be nem

Pyramus és Thisbe jelenete Johann Wilhelm Baur metszetkötetéből (OVIDIUS, *Metamorphoses*, Bécs, 1641)

teljesült szerelmek tragikus oldalát mutatják be.

Az ismertetések többsége kész tényként kezeli, hogy az ágy Wesselényi Ferencé volt, ám csupán a „háziak állítására” vagy az „elfogadható hagyományokra” hivatkozva érvelnek. Az ágyon lévő címerpajzs leírása és azonosítása nem történt meg. A Wesselényi és Széchy Má-

ria által lakott rezidenciák, a murányi és a lipcsei várak ránk maradt 17. sz.-i leltárai (MOL, Urbaria et Conscriptioes) túlságosan szűkszavúak ahhoz, hogy fel lehessen ismerni bennük az ágyat. Amennyiben az említett szóbeli hagyományokat elfogadjuk, és az ágy Wesselényié volt, akkor is kérdés, hogy mikortól volt használatban. Wesselényi két házasságot kötött: 1628-ban vette el Bosnyák Zsófiát, akivel annak haláláig, 1644 áprilisáig élt együtt. Széchy Máriát a murányi vár 1644. aug. 6-i elfoglalását követően, két nappal később vette feleségül (tehát Bosnyák Zsófia halála után alig három hónap elteltével, ez a korban szokatlanul rövid idő volt). Második házassága a fennmaradt források szerint boldog és kiegyensúlyozott volt. Az ágy egyedi formavilága, a szerelem különféle, ámbár tragikus típusait megjelenítő festmények a mennyezetén mindenestre azt sugallják, hogy különleges alkalomra készült.

Az ágybeli antik mitológiai szerelmek megjelenítése Ovidius nyomán izgalmas kapcsolódási pontot jelentenek Wesselényi titkáranak, →Gyöngyösi Istvánnak *Márssal társolkodó Murányi Vénus* c. költeményéhez. Gyöngyösi ebben a művében a murányi vár elfoglalásának, ill. Wesselényi és Széchy Mária házasságának történetét írta meg, és a házaspárhoz szóló ajánlásában két, az ágyon megfestett epizódra is utal: Pyramus és Thisbe, ill. Párizs és Helené szerelmére. Az utóbbit több versszakon keresztül is megénekelte eposzában, Wesselényit Páriszal azonosítva. Narcissus és Echo történetét szintén beleszötte a mű harmadik énekébe.

A Wesselényi-ágy Ovidius-recepciója kissé más megvilágításba helyezi a gyakran a magyar Ovidiusnak nevezett Gyöngyösi István szerepét, akinek egészen a Wesselényi-udvarba kerüléséig nem jelent meg költői műve. Ugyanakkor Wesselényi kifinomult stílusérzéke, intellektuális beszédmódja, széles műveltsége a kortársak előtt is ismert volt, leveleiben többször idézte pl. →Balassi Bálint verseit. Az unokaöccse, Széchy Gáspár által neki ajánlott nagyszombati →tézislapon (1663) az Ovidius által

megénekelt Iaszón alakja tűnik föl, ezzel utalva a nádor egy évvel korábban elnyert aranygyapjas rendi kitüntetésére. Murány kalandos elfoglalásának és Széchy Máriával kötött házasságának 20. évfordulóján, 1664-ben, Wesselényi két emléktáblát helyeztetett el a várnak azon a bástyáján, amelyen felmászva embereivel bevette a várat: az egyik az ő hőstettét, a másik Széchy Máriát örököltette meg. Ugyanebben az évben készült el Gyöngyösi *Murányi Vénusa*, amely ebben a kontextusban egyértelműen látatja a házaspár megrendelői szerepét abban, hogy az akkor még eleven szóbeszédből a híres szerelmet megéneklő irodalmi mű váljék.

Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a különleges ágy szintén az évfordulóra megrendelt és a nagy szerelemhez méltó ajándék volt, a megfestett és ismert szerelemi jelenetekhez méltó helyszín, egy olyan szerelem fészke, amelyet a költő Gyöngyösi tett halhatatlanná művében, ugyanazokat a történeteket szöve munkájába, amelyek az ágy mennyezetén is megsejmlélhetők voltak.

Kiad.: GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1998 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 8).

Irod.: ORTVAY Tivadar, *A Radvánszky-család régiséggűjteménye*, AÉ, 1874; ACSÁDY Ignác, *Széchy Mária 1610–1679*, Bp., 1885; RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I, Bp., 1896, ²1986; WALDAPFEL Imre, *Gyöngyösi dolgozatok*, ItK, 1932; R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Bp., 1987; VADÁSZI Erzsébet, *A bútor története*, Bp., 1987; VÁRKONYI Gábor, *Wesselényi Ferenc nádor*, Sic itur ad astra, 1987; ZENTAI Tünde, *Az ágy és az alvás története*, Pécs, 2002; JANKOVICS József, *Wesselényi Ferenc nádor szemantikai érdekldése*, AHistLitHung, XXIX, 2006.

Viskolcz Noémi

Wesselényi Ferenc mértékletessége

→Wesselényi (II.) Ferenc nádortól fennmaradt egy rendelkezés, amelyben arra utasítja inasát: amennyiben napi 10 pint bornál többet követelne tőle, meg

Wettin Albert Kázmér herceg portréja (MNM TKcs)

kell tagadnia ura parancsát. Emiatt az inasnak semmiféle bántódása nem eshet.

10 pint mai mértékre átszámolva kb. 15-16 liter, ha a magyar (1,669 l), a pozsonyi (1,67 l) és a bécsi (1,415 l) pint közötti eltéréseket figyelembe vesszük és a középarányt számítjuk. Hiába, a női nem a régi századokban is gyengébb volt. →Izabella királyné napi kb. 8 liter jegelt bora meg sem közelíti Wesselényi teljesítményét.

Ludányi Mária

Wettin Albert Kázmér (Ignác Pius Xavér Ferenc; Moritzburg, 1738. júl. 11.–Bécs, 1822. febr. 10.)

Szász(-tescheni) herceg. Hadvezér, államférfi, műgyűjtő, a bécsi Albertinagyűjtemény megalapítója. A Wettin-házból származó II. Frigyes Ágost szász választófejedelem (III. Ágost néven lengyel király) és Mária Jozefa Habsburg főhercegnő hatodik és életben maradt negyedik fiúgyermek.

Ifjúkorában az egyház szolgálatába kívánt lépni, de a hétéves háború eseményei következtében a katonai pálya mellett döntött. A háborúban 1756-tól porosz őrizetben volt a választófejedelemi család Drezdában maradt tagjaival együtt. A város visszahódítása (1759. szept.) után Prágába, majd Münchenbe menekültek, de ~ öccsével, Kelemen Vencellel csatlakozott az osztrák hadsereghez, és Leopold Daun tábornagy irányítása alatt harcolt. 1760. jan. 9-én érkezett először Bécsbe, másnap hivatalos látogatást tett Mária Teréziánál, I. (Lotaringiai) Ferenc német-római császárnál és a császári családnál. A bécsi udvarban rokonként fogadták, különösen Mária Terézia pártolta és segítette előmenetelét. Ezredtulajdos lett, 1760. ápr. 24-én altábornagyi rangot nyert, 1763. márc. 3-án lovassági tábornoknak, márc. 18-án Komárom kormányzójának nevezték ki. Az 1763. jún. 28-i komáromi földrengésben az erőd nagy része rommá vált, így ~t Budára he-

lyezték át. 1764–65-ben katonaként részt vett a pozsonyi országgyűlésen, vezénylete alá vonták a városnak és környékének csapatait. Elkíserte József főherceget, a későbbi II. József császárt és fivérét, Lipót főherceget az alsó-mo.-i bányavárosokba (1764. júl. 19–30.), Mária Teréziát és családját a váci látogatásra (1764. aug. 27.–szept. 1.) és Lipót főherceg innsbrucki esküvőjére (1765). 1760-tól szerelmes volt Mária Krisztina főhercegnőbe, Mária Terézia kedvenc lányába, aki idővel viszonzta érzelmeit. Apja azonban másnak szánta a kezét. Mária Terézia támogatta leánya és ~ házasságát, és Ferenc császár elhunyt (1765. aug. 18.) után, diplomáciai tárgyalásokat követően, 1766. ápr. 8-án az alsó-ausztriai Schloßhofban szűk családi körben megtörtént az esküvő. A vagyontalan ~t még 1765. nov. 17-én kinevezték Mo. főparancsnokává (Capitain général) és tábornaggyá. →Batthyány Lajos nádor halála után, 1765. dec. 24-én „ideiglenesen” a Magyar Királyság helytartója, a →helytartótanács és a hétszemélyes tábla elnöke, Pest-Pilis-Solt m. főispánja, valamint a →jászok és →kunok főispánja és bírója lett. Mária Krisztinával hozományként megkapták a tescheni hercegséget (~ ekkortól használhatta a Teschen hercege címet és a címert), valamint a magyaróvári uradalmat és a Sopron m.-i Répcekehelyt. ~ 1766. jan. 7-én vonult be →Pozsonyba, Mária Krisztinával 1766. aug. 20-án látogattak először Budára. A pozsonyi →királyi palotában új udvartartást alakítottak ki számukra, a várban melléképületeket, nyári lovasiskolát, iskolaépületet emeltek, új díszkerteket létesítettek Franz Anton →Hillebrandt tervei alapján. ~ elkíserte szemleútjaira II. Józsefet: 1768-ban Mo.-on és a →Temesi bánságban, 1770-ben ismét Mo.-on tettek látogatást. Felügyelte a beszállásolt katonai ezredeket, és részt vett pesti katonai hadgyakorlatokon. Helytartóként jelen volt a →helytartótanács ülésein. Befolyásoló szerepe feltételezhető a szepesi városok, →Fiume és a Magyar →Tengermellék, valamint a Temesi bánság visszacsatolása esetében.

Wettin Albert Kázmér hg. címere a hütteldorfi kútházon

Miután Lotaringiai Károly elhunyt (1780. júl. 4.) követően a házassági szerződésben foglaltak szerint ~ és Mária Krisztina került az osztrák németalföldi kormányzói és helytartói székbe, ~ dec. 28-án lemondott mo.-i tisztségeiről. A belga forradalom kitörésekor (1789. okt.) a Német-római Birodalomba menekültek, de II. Lipót uralkodása idején rövid időre még visszatértek. A francia csapatok 1792. novemberi győzelme után végleg elhagyták Németalföldet (1793. márc. 16-án megvonták tőlük a helytartói tiszteletet), és Drezdában találtak menedéket, majd 1794 januárjában Bécsbe költöztek.

~ katonaként részt vett a bajor örökösödési háborúban (1778–79). 1794–95-ben mint birodalmi tábornagy küzdött a franciák ellen, de a koalíciós partnerek hátráltatásán megkeseredve, lemondott a vezetésről.

~nak és Mária Krisztinának egy lánya született (Krisztina, 1767. máj. 16.), de csak egy napig élt. Gyermektelenségük miatt örökre fogadták Lipót főherceg harmadszülött fiát, Károly főherceget (1771–1847), ő lett birtokaik és tetemes vagyonuk örököse. Mária Krisztina halála (1798. jún. 24.) után ~ visszavonult a közélettől, idejét Károly főherceg és családja társaságában töltötte, és grafikai

gyűjteményét bővítette, rendezte. Visszajárt mo.-i birtokaira (1784-ben megvették a béllyei uradalmat is), reumáját a pöstyéni fürdőben gyógyította. A főhercegnő végakarataának megfelelően Hütteldorf-tól vízvezetékét építtetett négy bécsi elővárosba (1804). 1818-ban Magyaróváron felsőfokú agráriskolát alapított. Nevét Mo.-on az 1950-ben Bp.-hez csatolt Albertfalva és a Győr-Moson-Sopron m.-i Albertkázmérpuszta őrzi.

~ 1773-ban kezdte meg híres műgyűjteménye alapjainak lerakását. Giacomo Durazzo (1717–1794) gróf, Velencébe akkreditált osztrák követ vásárolt számára grafikákat, 1794-ben pl. Charles-Antoine Joseph Lamoral Prince de Ligne (1759–1792) értékes kollekcióját szerezte meg. Mária Krisztinával tett rokonlátogatásai, itáliai (1775. dec. 25.–1776. júl. 13.) és franciao.-i (1786. júl. 26.–aug. 28.) utazásai során maga is gyarapította a gyűjteményt. II. Ferenc német-római császár 1794-ben a hercegi párnak ajándékozta a bécsi Burg közelében álló Silva-Tarouca-palotát. A klasszicista stílusban átalakított épületbe 1805-ben költöztették be a műgyűjteményt, amelyet először 1873-ban, a bécsi világkiállításán neveztek Collectio Albertinának az alapító emlékére, és amely ma is ugyanott található. 1816-ban hitbizománnyá – a Habsburg-család elidegeníthetetlen és oszthatatlan vagyonának részévé – nyilvánították; 1919-ben az osztrák köztársaság állami tulajdonba vette, és anyagát egyesítette a Hofbibliothek metszeteivel.

Irod.: Alfred von VIVENOT, *Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs-Feld-Marschall*, Wien, 1864–66; Franz Xaver MALCHER, *Herzog Albrecht zu Sachsen-Teschen bis zu seinem Antritt der Statthalterschaft in Ungarn, 1738–1766. Eine biographische Skizze*, Wien–Leipzig, 1894; Walter KOSCHATZKY, Selma KRASA, *Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen*, Wien, 1982 (Veröffentlichungen der Albertina, 18); KULCSÁR Krisztina, *II. József udvari utazása, 1764*, LK, 70(1999); ÜÖ, *A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és magyarországi évtizedei*, Aetas, 2002/1; ÜÖ, *Bécs és Varsó. Két herceg*

az udvari élet forgatagában, 1760–1761, Sz, 139(2005); ÜÖ, *Albert szász-tescheni herceg emlékiratainak keletkezés- és kutatástörténete*, in *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Terez, Bp., 2008; ÜÖ, *Albert lengyel királyi és szász herceg életútja a magyar helytartói kinevezéséig*, Barokk. Történelem–Irodalom–Művészet (Varsó), különszám, 2010.

Kulcsár Krisztina

Z

Zichy István, gr. (Bábolna, 1879. márc. 21.–Aba, 1951. jan. 11.)

Művelődéstörténész, festő, grafikus, egyetemi magántanár, az MTA levelező, majd rendes (1924) tagja, a magyar östörténet és művelődéstörténet, benne a viselettörténet kutatója, számos alapvető munka szerzője, több régészeti, néprajzi, művelődéstörténeti kiadványsorozat elindítója, szerkesztője.

Képzőművészeti tanulmányait 1897-ben a bp.-i Mintarajziskolában kezdte, rövid idő múlva Hollósy Simon müncheni művészeti iskolájában folytatta. Művészeti stílusának alakulásában jelentős szerepet játszhattak 1901. évi nagybányai, majd azt követő párizsi tanulmányai. A gödöllői művésztelepre 1904 telén kezdett járni. Ottani tartózkodásának jelentős eredményei (szereplései az 1907-es, 1909-es országos, ill. nemzetközi tárlatokon) a grafikai technikák gazdagodását mutatják életművében. Könyvekkel, fametszéssel, rézkarccal és a speciális mezzotino eljárással is kísérletezett. A gödöllőiekkel közösen szerepelt 1908-ban a Czákó Elemér rendezte *Műhely* c. kiállításon és 1909-ben a Nemzeti Szalon nagy tárlatán is. Alkotásai nagy részének nyoma veszett, csupán néhány művét őrzik mo.-i gyűjtemények.

A megmaradt reprodukciók, művek összehasonlító elemzése azt mutatja, hogy művészi stílusa – egyéni vonásai mellett – teljes mértékben beleillett a gödöllői iskola stílusába, és grafikai te-

Zichy István önarcképe, ceruzarajz (1948)

Zichy István az 1930-as évek közepén

vékenysége méltán váltott ki elismerést a kortársak és az utódok szakmai köreiből.

Az 1910-es évektől muzeológusi tevékenységet folytatott, előbb a Magyar Történeti Képcsarnok tevékenységét irányította. 1926-ban doktori címet szerzett a pécsi egyetemen. Egyetemi magántanárként őstörténetet adott elő a bp.-i Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1934-ben kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum – akkor: Magyar Történeti Múzeum – főigazgatójává. Vezetése alatt a múzeum új keretei közt művelt tudományágak európai színvonalra emelkedtek. Erről tanúskodnak a korszak múzeumi kiadványai is: az 1926-ban alapított *Archaeologia Hungarica*, a *Bibliotheca Humanitatis Historica*, valamint a forrásközlő *Folia Archaeologica*, amelyek szerkesztőbizottságainak mindegyikében tevékenykedett. Több kiállítás rendezését irányította, 1935-ben a Rákóczi-emlékkiállítás az év első, a kiemelkedő látogatottságú Steppe-kiállítás az esztendő második felében volt látható. Múzeumigazgatói kinevezésével egy időben választották meg a Néprajzi Társaság elnökének. Fő műve *A magyarság őstörté-*

nete és műveltsége a honfoglalásig (1923) c. munkája.

Múzeumszervező tevékenységét 1941-től kezdve sokan támadták, németellenessége, állítólagos idegen állampolgársága sokak nemtetszését váltotta ki. Ellenlábainak intrikái, feljelentései következtében 1944-ben felfüggesztették főigazgatói állásából. A Néprajzi Társaság elnöki posztjáról is lemondott. A második világháború után visszavonultan, jórészt magányosan élt. Bizonyíthatóan megírta a *Magyar viselettörténet* c. művét, de a kézirat nem került elő. Visszaemlékezéseit, élettörténetének dokumentumait a Néprajzi Múzeum adta ki 2008-ban.

További művei: *A Művészház téli kiállítása* (1910 november havában), kiáll. kat., Rózsá Miklóssal, Bp., 1910; *Levédia és Etelköz*, akadémiai székfoglaló előadás, AkÉrt, 37(1926); *A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból*, in *Petrovics Elek emlékkönyv*, Bp., 1934; *Néprajz és művelődéstörténet*, Ethn, 47(1936); *Magyar őstörténet*, Bp., 1939, 2009; *Lorántffy Zsuzsánna állítólagos arcképe*, in *Magyar Történeti Múzeum Történeti Tára*, 24, Bp., 1942; *Curriculum vitae*. *Gróf Zichy István élete és munkás-*

sága, szerk. G. SZABÓ Zoltán, Bp., 2008 (Historica Ethnographiae, 14).

G. Szabó Zoltán

Zs

Zsámboky János műgyűjteménye

A jelentős bécsi humanista →műgyűjtemények közé tartozott a 16. sz.-ban. →Zsámboky János a könyvek és kéziratok mellett a kor gyűjtési szellemének megfelelően (Kunst- und Wunderkammer) antik szobrokat, érmekeket, ékszereket, ötvöstárgyakat, drágaköveket, bútorokat, természeti különlegességeket egyaránt gyűjtött. A tárgyakat külföldi útjain vagy ügynökök segítségével szerezte be Rómából, Padovából. Értékét tekintve a tárgyak közül kiemelkedett a mitikus unikornisnak tulajdonított szarv, amely nagy ritkaságnak számított a 16. sz.-ban (→egyszarvú). Szintén figyelemre méltó volt pénz- és éremgyűjteménye. Numizmatikai érdeklődése már korán megmutatkozott, egyik első kiadványa (Johannes Huttichius, *Romanorum principum effigies*, Strassburg, 1552) is ezzel a témával foglalkozott. A többségében római réz- és ezüstpénzeket 1583-ban összeírta, a katalógus szerint a kollekció mintegy 700 darabból állt.

Ugyancsak 1583-ban készítette el műgyűjteménye 30 tételből álló inventáriumát (ÖNB, Cod. 9039). Eszerint a tárgyakat házának alsó szintjén őrizték, értékük pedig meghaladta híres könyvtárát: a pénzeket 2500, az antikvitásokat és egyéb tárgyakat 3000 tallérra becsülte Zsámboky. Súlyos anyagi gondjai miatt gyűjteményei eladására kényszerült, ezeket II. Rudolf császárnak ajánlotta fel. Értékes könyvtára és kéziratai nagy részét 1578-ban vásárolta meg az uralkodó 2500 talérért. A könyvek és kéziratok mellett tárgyalás folyt Zsámboky Priapus-szobrának és 12 antik márványfejnek az átadásáról is. 1584-ben kelt végrendeletében könyvtárát fiára, Johannra hagyta, míg érmeit megosztotta fia és Anna lánya

között. A 3000 tallérra értékelt unikornisszarvat Velencébe vitette abban a reményben, hogy készpénzre és antikvitásokra cserélheti.

Zsámboky halála után, 1585-ben a műgyűjtemény néhány antik darabját Prágába, II. Rudolf udvarába szállították. 1587-ben a császár végül megvette Zsámboky özvegyétől ezek egy részét. Egyes darabok, így az igen értékes érmék egy része is, egyesével keltek el, további sorsuk nem ismert.

Irod.: BÁLINT-NAGY István, *Sámboky János testamentuma*, LK, 1929; FALUDY Géza, *Sámboky János éremgyűjteménye*, Numizmatikai Közöny, 1933–34; Hans GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*, Graz–Wien–Köln, 1968; HUSZÁR Lajos, *Zsámboky János numizmatikai tevékenysége*, Orvostörténeti Közlemények, 1985; Gábor ALMÁSI, *The Uses of Humanism, Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589) and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden–Boston, 2009.

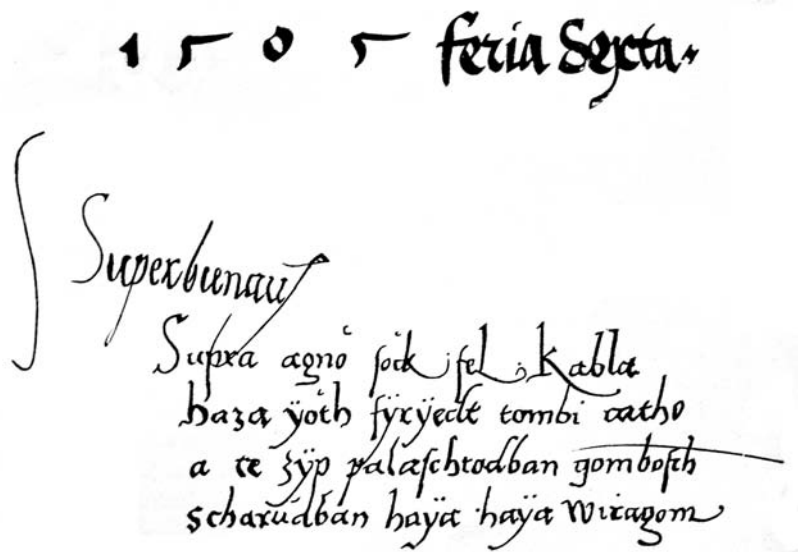
Viskolcz Noémi

a „Zsúpra aggnő!” olvasata

A →Körmöcbányai táncszónak is nevezett egystrófás verset Kreusl János körmöcbányai jegyző tollpróbaként írta rá a város 1505. esztendei számadás-könyvének címlapjára, ekként:

„Supra agnő föck fel kabla Haza yöth fyryedt tombi catho a te zyp palaschtodban gombosch scharudban haya haya Wiragom.”

A szakirodalomban sokat vitatott a vers kezdő szavának értelmezése. Egyesek szerint a latin *supra*, azaz a 'fent, felül, fölötte' jelentésű adverbium, mások szerint a magyar *zsúp*, azaz 'szalmaköteg' jelentésű szónak *-ra* helyraggal ellátott alakja a helyes feloldása a német jegyző által leírt szónak. Fontos leszögezni, hogy a mo.-i latinságban, egészen a 18. sz. végéig, az *s* hang, ill. az azt jelölő betű nem *sz*-nek hanem *s*-nek, zön-gesülve pedig *zs*-nek hangzott. A *zs* hang megkülönböztető jelölése sokáig megoldatlan kérdés volt a magyar helyesírásban. →Nádasdy (I.) Tamás köre, majd

A vers kézírata az 1505. évi körmöcbányai számadáskönyvben

később → Heltai Gáspár tett ugyan kísérletet arra, hogy külön jelet alkosson, mégpedig a német *ß* betű csonkításával, ám ezen gyakorlatuk nem terjedt el széles körben. A *zs* hangot tehát többnyire *s* betűvel írták le, s eleinte csupán nagybetűs alakjában vagy csak a szavak elején tettek elébe hiányjelet: *ś*, *Ś*. A nyelvészkedő → id. Csécsi János a *zs* hanggal kezdődő szavak jelölésére a hiányjeles *z* betűt javasolta: *'zúp*, *'zémbs*', *'zenge*, *'zír*, *'zold*, *'Zófia*. A szavak közepén továbbra is hiányjel nélküli *z* betűt, vagy *s* betűt írtak, pl.: *basalikom*, *petreselyem*. A szavak végén pedig csak idegen eredetű szavakban fordul elő a *zs* hang. Csécsi javaslatát → Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*-ában, a magyar–latin rész reguláiban közölték, és egyszersmind alkalmazták is. (NB. A Páriz valójában Párizsnak ejtendő!)

A körmöcbányai német jegyző a magyar *s* hangot következetesen trigráffal, azaz a német *sch*-val jelölte. A magyar *sz* és a magyar *z* hang jelölésére azonban hol az *s* betűt, hol a *z* betűt használta. Ugyanígy a magyar *i* és *j* hang jelölésére hol az *i* betűt, hol az *y*-t használta. Nem volt tehát teljesen következetes. A magyarul is tudó jegyző bizonyára hallásból ismerte a verset, ezért gondban lehetett a *zs* hang

leírásánál, hiszen ilyen hang nincs a német nyelvben, a magyarban pedig, mint említettük, nem volt kialakult jelölése.

Pais Dezső véleményét idézzük: „Az eddigi magyarázatoktól (RMKT, I², 483–5) eltérően lehetségesnek tartom, hogy a versben két személy van megszólítva: az egyik az *agnő*, az alkalmatlan vénasszony, akit *zsup*-ra: aludni küld a férj (a *zsup*-nak 'fekvő alkalmatosság' jelentését l. NySz.), a másik a feleség, akivel vigadni akar. Tehát az idézett első sor: »Zsupra agnő! Szökj fel kabla: kanca!«”.

A *zsup* szó vénasszonnyal kapcsolatosan egy népi emlékezetben megőrzött, rejtett értelmű mondókában is szerepel: „Kiment a ház az ablakon, benne maradt a vénasszony, Zsúpot kötött a hátára, úgy ballagott a vásárra.” Jelentése: A hálót kiemelik a hal házából, a vízből; a háló szemein, azaz az ablakon át, kimegy a ház, ám maga a hal benne marad. Zsúp, azaz szalmaköteg közé teszik a kifogott halat, úgy viszik eladni.

A Szilády Áron által idézett és a „supra” latin szó voltát erősíteni kívánó példa, a „Surge supra frater, abeamus inde, Non est hic becsület...” kezdetű makaróniversben csak a *surge*, azaz 'kelj fel' jelentésű szó mellett értelmez-

hető a *supra* adverbium, önmagában még a konyhalatinban sem vehet fel igei jelentést!

Említést érdemel még a versben szereplő „tombi” szó. Ez nem a *tombol*, hanem a *top*, azaz a ’lép, lépked’ jelentésű ige nazálisan ejtett, *tompj* változata, amely zöngésülve hangzott *tombj*nak. Vö.: „Ne topj a lábomra!” (Komárom m., Nagymégyer, *Magyar Tájszótár*; II, 756)

Az →*Érdy-kódexben* (1524–27) a Kartauzi Névtelen beszéli el, hogy a haladokló Szt. Klárának a cellájában megjelenő Szűz Mária „nagy szép palástot hozata, és belepódé véle Szent Kalárát”. Nyusztal bélelt, többnyire fekete bársonyból készült, virágos vagy csipkés díszítésű →palástot, hozzá fekete gombos sarut az előkelő nők viseltek Mo.-on és Erdélyben. A palástra nézve Radvánszky Béla szolgált nagyszámú adattal. A gombos saru („ein Par schwarze Frauenschu mit Knöffeln”) mint drága női lábbeli a kassai vargák 1480-ban kelt szabadalomlevelében a mesterremekiek közt szerepel. A szabadalomlevél eredeti német szövegét a nagyrócei mesterek számára 1711-ben latinra fordították. Az idézett sor ott a következő: „Unum par foeminae deserviens nigrarum ocrearum Gombosaru vocatarum.” A nők saruban való lépegetésről a →*Döbrentei-kódex* Énekek éneke-fordításának VII. részében olvashatunk: „Óh, fejedelmnek leánya, mely szép te lépésed az saruba.”

A vers tehát arról szól, hogy hazajött a férj, ezért a vénasszonynak a fekhelyére kell takarodnia, a kancának fel kell ugrania az istállóban a heverésből, a Kató nevű feleségnek pedig szépen öltözötten kell az ura elé lépnie, azaz a háznál lévő összes nőnemű lénynek az ő rendelkezésére kell állnia. A „Haja, haja, virágom!” talán egy réja, azaz strófaként ismétlődő verssor, amely itt a szerető sóhajtása a virágjának nevezett Katóhoz, amiért annak immár, őhelyette, a férjével kell lennie.

A negyedik sorában vélhetőleg hiányos strófa képlete: a8–a8–b7–b7–x7. Átírási javaslatunk tehát a következő:

„Zsupra aggnő, szökj fel kabla, / Hazajött firjed tompj Kató, / A te szíp palás-

todban, / [A te] gombos sarudban! / Haja, haja, virágom!”

A vers tehát se nem vágáns ének, se nem táncszó, és nem is asszonycsúfoló, hanem egy szerelmi ének záró versszak. Úgy látszik, hogy a németajkú polgárok az efféle énekeket tanulták meg a magyaroktól. Guggelweit János, Sopron városának német jegyzője, 1490 k. vetette papírra a →*Soproni virágénekként* emlegetett, szerelmi búcsúvers részletét: „Virág, tudjad, tőled el kell mennem, / És teéretted kell gyászba öltözmem.” Hasonló hangvételű verssort őrzött meg egy esztergomi kötéstábla is, amelyre ugyancsak tollpróbaként került, valamikor 1547 e., egy másik búcsúzó ének verssora: „Légyen Isten hozzád, óh, én szép virágom!” A körmöcbányai jegyző minden bizonynyal énekelt versben hallotta az általa leírt verssorokat. A „Zsupra aggnő...” ma is elénekelhető: egy hipotetikus dallam ötletét Hodossy Béla (1940) „Nagy János harmadrangú színészről” hallotta. A népdal változatai a Vas m.-i Kerca községből is előkerültek „A banyának hét bőri van...” kezdettel; egyikükre alkalmazta Hodossy a 16. sz. eleji szöveget.

Lásd még: *☞Körmöcbányai verstöredék.*

Kiad.: KRIZKO Pál, *Egy magyar versecske 1505-ből*, Sz, 1876, 328–329 (hasonmás és SZILÁDY Áron megjegyzései uo.: 330–337); RMKT I², 1921, 483–485; *Haja, haja, virágom. Virágénekek*, kiad. SZABÓ T. Attila, Bukarest, 1970, 10–11, 21 és ²Kolozsvár, 2007, 12–13, 23; *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, A 16. század magyar nyelvű világi irodalma, kiad. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., 2000, 22–24; RPHA, 1992, 1293.

Irod.: *Érdy-kódex*, II. fele, kiad. VOLF György, Bp., 1876, 201. (Nyelvemléktár, 5); BEÖTHY Zsolt, *Supra aggnő*, EPhK, 1877, 142; RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, I, Bp., 1896, 218–221 (palást); SZILÁDY Áron, *Supra aggnő*, ItK, 1897, 248; *Magyar Tájszótár*, II, szerk. SZINNYEI József, Bp., 1897–1901, 756–757 (2. Top); BORZOVAI NAGY Ottó, *Zsupra aggnő. Egy XVI-dik századbeli nótárius tréfája*, PÓLYA Tibor rajzaival, Bp., 1918 (hasonmással), ismertetik: TOLNAI Vilmos, ItK, 1918, 432–433,

KIRÁLY György, It, 1919, 62, MELICH János, EPhK, 1919, 189; KEMÉNY Lajos, *Kassai adatok a viselet történetéhez*, AÉ, 38(1919), 112 (gombos saru); BINDER Jenő, *Folklore-forgácsok. 4. „Supra aggnő...”*, Ethn, 1928; HÁZI Jenő, *A soproni virágének*, MNy, 1929, 88–91; HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1935, 274–275; HODOSSY Béla, *A magyar nemzeti ritmus. A magyar vers és a magyar zene ritmusa*, Sárospatak, 1940; PAIS Dezső, *A -né képzők*, MNy, 47(1951); GÁBORJÁN Alice, *Két magyar hosszúszerű lábbelítípus viselettörténeti elemzése*, Néprajzi Értesítő, 40(1958), 74–75 (gombos saru); MÉSZÁROS István, *Újabb virágének-töredék a XVI. század első feléből*, ItK, 1960; GERÉZDI Rabán,

A magyar világi líra kezdetei, Bp., 1962, 298–299; MOLLAY Károly, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Bp., 1982, 576; KÖSZEGHY Péter, A „virágnyelv” funkciója korai verseinkben, in *A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai 1981. augusztus 10–14.*, szerk. BÉLÁDI Miklós, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 1985; LUDÁNYI Mária, A „Supra aggnő” forrásvidéke”, in *Klaniczay- emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994; *Döbrentei-kódex*, kiad. ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, Bp., 1995, 481 (Régi Magyar kódexek, 19); HORVÁTH Iván, *Magyar versek: mi veszett el?*, in *Ghesaurus*, 2010, 95.

Szentmártoni Szabó Géza

RÖVIDÍTÉSEK

Források és irodalom

- Adattár – Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez
 AÉ – Archaeologiai Értesítő
 AH – Ars Hungarica
 AHA – Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistLittHung – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum
 AkÉrt – Akadémiai Értesítő
 BHA – Bibliotheca Hungarica Antiqua
 BMHB – Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum közleményei
 EPhK – Egyetemes Philológiai Közlöny
 ErdMúz – Erdélyi Múzeum
 Ethn – Ethnographia
 Ghesaurus, 2010 – *Ghesaurus. Szentmártoni Szabó Géza 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., 2010
 ItK – Irodalomtörténeti Közlemények
 KazLev – *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXIII., szerk. VÁCZY János és munkatársai, Bp., 1890–1960
 LK – Levéltári Közlemények
 Magyarország zenetörténete, II, 1990 – *Magyarország zenetörténete, II, 1541–1686*, szerk. BÁRDOS Kornél, Bp., 1990
 MAMÚL – *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna
 I, *Aachen – Bylica*, Bp., 2003
 II, *Calcagnini – Falkoner*, Bp., 2004
 III, *falkonéta – halálszat*, Bp., 2005
 IV, *halételek – Jordán*, Bp., 2005
 V, *Jordánszky-kódex – kolostorépítéset*, Bp., 2006
 VI, *kolostorhálózat – Lestyán*, Bp., 2006
 VII, *Lethenyei – műgyűjtemény*, Bp., 2007
 VIII, *műhely – paleográfia*, Bp., 2008
 IX, *Pálffy – rénes forint*, Bp., 2009
 X, *reneszánsz – Szeben nyomdászata*, Bp., 2010
 XI, *Széchenyi – teuton lovagrend*, Bp., 2011
 MÉ – Művészettörténeti Értesítő
 MKsz – Magyar Könyvszemle
 MNy – Magyar Nyelv
 MNyr – Magyar Nyelvőr
 MTA I. OK – Az MTA I. Osztályának Közleményei
 MZ – Magyar Zene
 Pannonia regia, 1994 – *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, kiáll. kat., MNG, szerk. MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre, Bp., 1994
 RMKT – Régi Magyar Költők Tára
 RMKT 10, 1996 – CZOBOR Mihály(?), *Theagenes és Chariclia*, kiad. KÓSZEGHY Péter, Bp., 1996
 RMKT 11, 1999 – *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei. 1579–1588*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1999
 RMKT XVII – Régi Magyar Költők Tára. XVII. század
 RMKT XVII/3, 1961 – *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1961
 RMKT XVII/9, 1977 – *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1977
 RMKT XVII/11, 1986 – *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, kiad. VARGA Imre, Bp., 1986
 RMKT XVII/12, 1987 – *Madách Gáspár, Egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., 1987
 RMKT XVII/14, 1991 – *Énekek és versek (1686–1700)*, kiad. JANKOVICS József, Bp., 1991

RMKT XVIII – Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század

RMKT XVIII/4, 2000 – *Közköltészet*, 1, *Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., 2000

RMKT XVIII/8, 2006 – *Közköltészet*, 2, *Társasági és lakodalmi költészet*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., 2006

RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, III, 1636–1655, szerk. HELTAI János, Bp., 2000

RPHA, I–II, 1992 – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, éd. Iván HORVÁTH, Zsuzsa FONT, Gabriella HUBERT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, I–II, Paris, 1992

SRH, I, 1937 – *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, I, Bp., 1937

STOLL, 1963, ²2002, ³2004 – STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963, ²2002, ³2004

Sz – Századok

SZILÁRDFY, 2003 – SZILÁRDFY Zoltán, *Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*, Bp., 2003

SZINNYEI – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1890–1914 (reprint: Bp., 1980)

TESZ – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I–III + IV, Mutató, Bp., 1967, 1970, 1976, 1984

TÓTH Sándor, 2010 – TÓTH Sándor, *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*, Bp., 2010

TudGyűjt – Tudományos Gyűjtemény

TÜSKÉS, 1993 – TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirakulumirodalom tükrében*, Bp., 1993

ÚMIL – *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I–III, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994, ²2000

ZOVÁNYI, ³1977 – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977

Intézmények

BTM – Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)

EK – ELTE Egyetemi Könyvtár (Budapest)

IM – Iparművészeti Múzeum (Budapest)

MNM – Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)

MNM TKcs – Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka (Budapest)

MOL – Magyar Országos Levéltár (Budapest)

MTA – Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)

MTAK – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest)

OSZK – Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek (Bécs)

Általános rövidítések

Bp. – Budapest

br. – báró

c. – című, címmel; cikkely;
caput: fejezet; címzetes

e. – előtt

dissz. – disszertáció

ed., edd. – edidit, ediderunt: ki-
adta, kiadták

ed., eds. – editor, editors: kiadó,
kiadók

éd. – édité par: kiadta

é. n. – év nélkül

et al. – et alii: és mások

ev. – evangélikus

évf. – évfolyam

f. – fölió

ford. – fordítása, fordította

fr. – francia; fráter

gör. – görög

gör. kat. – görög katolikus

gr. – gróf

gyűjt. – gyűjtemény

h. é. n. – hely és év nélkül

hg. – hegység; herceg

h. n. – hely nélkül

Hrsg. – Herausgeber: kiadó, ki-
adta

i. e. – időszámításunk előtt

ill. – illetőleg, illetve

irod. – irodalom

i. sz. – időszámításunk szerint

k. – körül

kat. – (római) katolikus; kataló-
gus

kb. – körülbelül

ker. – keresztes (értsd: a ke-
resztelés dátuma)

kiad. – kiadás(ok), kiadta

kiáll. kat. – kiállítási katalógus

klny. – különnyomat

köt. – kötet

közl. – közlemény

kt. – kézirat

kvt. – könyvtár

lat. – latin

lt. – levéltár

luth. – lutheránus

m. – megye

magántul. – magántulajdon

megh. – meghalt

mf. – mikrofilm

Mo. – Magyarország

ms. – manuscriptum: kézirat

mts. – munkatárs

múz. – múzeum

műk. – működött

ném. – német

n. F. – neue Folge: új folyam

o. – ország

OFM – Ordo Fratrum Minorum

ol. – olasz

pl. – példaul

prot. – protestáns

r – rektó
ref. – református
róm. kat. – római katolikus
St. – Saint; Sankt: Szent
stb. – s a többi
sz. – szám; század
szerk. – szerkesztette

Szt. – Szent
tc. – törvénycikk
ti. – tudniillik
tkp. – tulajdonképpen
u. – után
ú. f. – új folyam
ún. – úgynevezett

unit. – unitárius
uo. – ugyanott
uő – ugyanő
uralk. – uralkodott
v – verző
vlsz. – valószínűleg
vm. – vármegye

